

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

THE BULLETIN

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

PUBLISHED SINCE 1944

1 (395)

JANUARY-FEBRUARY 2022

ALMATY, NAS RK

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы «ҚР ҰҒА Хабаршысы» ғылыми журналының Web of Science-тің жаңаланған нұсқасы Emerging Sources Citation Index-те индекстелуге қабылданғанын хабарлайды. Бұл индекстелу барысында Clarivate Analytics компаниясы журналды одан әрі the Science Citation Index Expanded, the Social Sciences Citation Index және the Arts & Humanities Citation Index-ке қабылдау мәселесін қарастыруда. Web of Science зерттеушілер, авторлар, баспашылар мен мекемелерге контент тереңдігі мен сапасын ұсынады. ҚР ҰҒА Хабаршысының Emerging Sources Citation Index-ке енуі біздің қоғамдастық үшін ең өзекті және беделді мультидисциплинарлы контентке адалдығымызды білдіреді.

НАН РК сообщает, что научный журнал «Вестник НАН РК» был принят для индексирования в Emerging Sources CitationIndex, обновленной версии Web of Science. Содержание в этом индексировании находится в стадии рассмотрения компанией Clarivate Analytics для дальнейшего принятия журнала в the Science Citation Index Expanded, the Social Sciences Citation Index и the Arts & Humanities Citation Index. Web of Science предлагает качество и глубину контента для исследователей, авторов, издателей и учреждений. Включение Вестника НАН РК в Emerging Sources Citation Index демонстрирует нашу приверженность к наиболее актуальному и влиятельному мультидисциплинарному контенту для нашего сообщества.

NAS RK is pleased to announce that Bulletin of NAS RK scientific journal has been accepted for indexing in the Emerging Sources Citation Index, a new edition of Web of Science. Content in this index is under consideration by Clarivate Analytics to be accepted in the Science Citation Index Expanded, the Social Sciences Citation Index, and the Arts & Humanities Citation Index. The quality and depth of content Web of Science offers to researchers, authors, publishers, and institutions sets it apart from other research databases. The inclusion of Bulletin of NAS RK in the Emerging Sources Citation Index demonstrates our dedication to providing the most relevant and influential multidiscipline content to our community.

Бас редактор:

ҚОЙГЕЛДИЕВ Мәмбет Құлжабайұлы (бас редактор), тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 3

Редакция алқасы:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы (бас редактордың орынбасары), филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан) Н = 4

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Алматы, Қазақстан) Н = 1

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан) Н = 4

ЙОВИЦА Радуга Патетре, Ph.D (археология), Нью-Йорк университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ) Н = 19

БАНАС Йозеф, әлеуметтану ғылымдарының докторы, Жешув технологиялық университетінің профессоры (Жешув, Польша) Н = 26

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Украинаның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, «Киев-Могила академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина) Н = 2

МАКУЛОВА Айымжан Төлегенқызы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті (Алматы, Қазақстан) Н = 3

ИСМАҒҰЛОВ Оразақ Исмағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан) Н = 6

ӘБЖАНОВ Ханкелді Махмұтұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 4

БИЖАНОВ Ахан Хұсайынұлы, саясаттану ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры (Алматы, Қазақстан) Н = 1

ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жакен Қожахметұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 4

СҮЛЕЙМЕНОВ Майдан Күнтуарұлы, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 1

САБИКЕНОВ Салахиден Нұрсарыұлы, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 2

ҚОЖАМЖАРОВА Дариякул Пернешқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 2

БАЙТАНАЕВ Бауыржан Әбішұлы, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 1

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 1

ШАУКЕНОВА Зарема Каукенқызы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан) Н = 1

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Алматы, Қазақстан) Н = 2

НУРҚАТОВА Ляззат Төлегенқызы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Алматы, Қазақстан) Н = 1

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ресей білім академиясының академигі (Мәскеу қ.), Педагогикалық білім беруді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан) Н = 1

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, педагогика кафедрасының меңгерушісі, К.Г. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университетінің Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және технологиялар факультетінің деканы (Мәскеу, Ресей) Н = 34

ДЫБО Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, РҒА корреспондент-мүшесі, РҒА Тіл білімі институтының Орал-алтай тілдері бөлімінің меңгерушісі (Мәскеу, Ресей) Н = 3

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген № 16895-Ж мерзімдік басылманың тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2021

Типографияның мекен-жайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Мұратбаев көш., 75.

Главный редактор:

КОЙГЕЛЬДИЕВ Мамбет Кулжабаевич (главный редактор), доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 3

Редакционная коллегия:

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханулы (заместитель главного редактора), доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Нур-Султан, Казахстан) Н = 4

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 1

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан) Н = 4

ЙОВИЦА Радуга Пэтрэ, доктор философии (Ph.D, археология), профессор Нью-Йоркского университета (Нью-Йорк, США) Н = 19

БАНАС Йозеф, доктор социологических наук, профессор Жешувского технологического университета (Жешув, Польша) Н = 26

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина) Н = 2

МАКУЛОВА Айымжан Тулегеновна, доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз (Алматы, Казахстан) Н = 3

ИСМАГУЛОВ Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Нур-Султан, Казахстан) Н = 6

АБЖАНОВ Ханкелди Махматович, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 4

БИЖАНОВ Ахан Хусаинович, доктор политических наук, член-корреспондент НАН РК, директор Института философии, политологии и религии (Алматы, Казахстан) Н = 1

ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 4

СУЛЕЙМЕНОВ Майдан Кунтуарович, доктор юридических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 1

САБИКЕНОВ Салахиден Нурсариевич, доктор юридических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 2

КОЖАМЖАРОВА Дариякуль Пернешевна, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 2

БАЙТАНАЕВ Бауржан Абишевич, доктор исторических наук, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 1

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 1

ШАУКЕНОВА Зарема Каукеновна, доктор социологических наук, профессор, академик НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 1

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 2

НУРКАТОВА Ляззат Толегеновна, доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан) Н = 1

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, академик Российской академии образования (г. Москва), директор Центра развития педагогического образования (Алматы, Казахстан) Н = 1

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики, декан факультета Социально-гуманитарных наук и технологий Московского государственного университета технологий и управления имени К.Г. Разумовского (Москва, Россия) Н = 34

ДЫБО Анна Владимировна, доктор филологических наук, член-корреспондент РАН, заведующий отделом урало-алтайских языков Института языкознания РАН (Москва, Россия) Н = 3

«Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы). Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан № 16895-Ж, выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2022

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75.

Editor in chief

KOIGELDIEV Mambet Kulzhabaevich (Editor-in-Chief), Doctor of History, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 3

Editorial board:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanuly (Deputy Editor-in-Chief), Doctor of Philology, Professor, Academician of NAS RK (Nur-Sultan, Kazakhstan) H = 4

MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 1

SAPARBAYEV Abdizhappar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology, (Almaty, Kazakhstan) H = 4

JOVICA Radu Petre, Ph.D, History, Archeology, Professor, New York University (New York, USA) H = 19

BANAS Joseph, Doctor of Social science, Professor, Rzeszow University of Technology (Rzeszow, Poland) H = 26

LUKYANENKO Irina, doctor of economics, professor, honored worker of Science and Technology of Ukraine, head of the department of the National University «Kyiv-Mohyla Academy» (Kiev, Ukraine) H = 2

MAKULOVA Aymzhan Tulegenovna, doctor of economics, professor, Narkhoz University (Almaty, Kazakhstan) H = 3

ISSMAGULOV Orazak Issmagulovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Nur-Sultan, Kazakhstan) H = 6

ABZHANOV Khankeldi Makhmutovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 4

BIZHANOV Akhan Khusainovich, Doctor of Political Sciences, Corresponding Member of NAS RK, Director of the Institute of Philosophy, Political Science and Religion (Almaty, Kazakhstan) H = 1

TAIMAGAMBETOV Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK, (Almaty, Kazakhstan) H = 4

SULEYMENOV Maidan Kuntuarovich, Doctor of Law, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 1

SABIKENOV Salakhiden Nursarievich, Doctor of Law, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 2

KOZHAMZHAROVA Dariyakul Perneshevna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 2

BAITANAEV Baurzhan Abishevich, Doctor of Historical Sciences, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 1

BAZARBAYEVA Zeinep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 1

SHAUKENOVA Zarema, Doctor of Sociology, Professor, Academician of NAS RK (Almaty, Kazakhstan) H = 1

DZHOLDASBEKOVA Bayan Umirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of NAS RK H = 2

NURKATOVA Lyazzat Tolegenovna, Doctor of Social Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan) H = 1

ABYLKASYMOVA Alma Yessimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of NAS RK, academician of the Russian Academy of Education (Moscow), Director of the Center for the Development of Pedagogical Education (Almaty, Kazakhstan) H = 1

SHISHOV Sergey, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy, Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities and Technologies of the Razumovsky Moscow State University of Technologies and Management (Moscow, Russia) H = 34

DYBO Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, Head of the Department of Ural-Altai Languages of the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia) H = 3

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan No. 16895-Ж, issued on 12.02.2018.

Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

S.U. Abdibekov¹, G.G. Shinet², A.A. Kuralbayev³

¹Kainar Academy, Almaty, Kazakhstan;

²Miras university, Shymkent, Kazakhstan;

³Branch of the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan in
Turkestan region, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: saken_abdibekov@mail.ru

ANALYSIS OF DEVELOPMENT AND SUPPORT OF ALTERNATIVES OF THE PERSONAL HUSBANDRIES ABROAD

Abstract. In this article, the formulated reference names of alternative variants of farms of the population abroad, which are small objects of management in the agricultural sector, are widely studied. Alternative versions are used to define and describe the features and similarities of the population with the economic concept. In addition, important information from a number of foreign scientists is presented, describing small forms of economic management of the population, describing various reflections, explaining reference names. Due to the fact that the receipt of the reference names associated with local national characteristics. In the Western literature, it should be noted that the concept of personal subsidiary farming coincides with the concepts of family or semi-annual farming, while the term does not coincide with one form of farming in Kazakhstan, corresponds to two types, i.e., the objects of part-time farming and the personal husbandries, and their various infrastructure and statistics are maintained. In describing the current state of the households of the population, the materials of the USA and Canada were studied as an example. Describing the current alternatives of households abroad, privately described the existing support measures and their features, on this basis, a scheme of measures to support the households of the population. It is also noted that in foreign practice, support measures are implemented not only financially, but also through scientific, methodological, and consulting ways.

Key words: agriculture, agro-industrial complex, private subsidiary farming, personal husbandries, small-scale farming, farming, cooperative, financial support, state, agricultural product.

С.У. Абдибеков^{1*}, Г.Г. Шинет², А.А. Құралбаев³

¹«Қайнар» Академиясы, Алматы, Қазақстан;

²Мирас Университеті, Шымкент, Қазақстан;

³ Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының
Түркістан облысы бойынша филиалы, Түркістан, Қазақстан.

E-mail: saken_abdibekov@mail.ru

ШЕТЕЛДЕ ЖЕКЕ ҚОСАЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ БАЛАМАЛАРЫ ДАМУЫТУ МЕН ҚОЛДАУДЫ САРАЛАУ

Аннотация. Бұл мақалада агроөнеркәсіптік кешеннің шаруашылық жүргізуші шағын субъектілерінің даму деңгейінің осы сала дамуына қажетті қолайлы жағдайлардың жасалуы деңгейімен байланысты екендігін әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, дәлелді мазмұнды мәтінмен жазылған. Нақтырақ айтқанда, шаруашылық жүргізуші шағын нысандардың бірі және бірегейі жұртшылық шаруашылығын сипаттауға арналған. Ауылшаруашылық саласындағы шаруашылық жүргізудің шағын

нысаны болып табылатын жұртшылық шаруашылығының шетелдердегі баламалы нұсқаларының қалыптасқан анықтамалық атаулары кеңінен зерттелген. Баламалы нұсқаларына анықтама беріліп, еліміздегі жұртшылық шаруашылық ұғымымен ерекшеліктері мен ұқсастықтары кеңінен сипатталған. Сондай-ақ, бірқатар шетелдік ғалымдардың шаруашылық жүргізудің шағын нысаны жұртшылық шаруашылығын сипаттаған сан түрлі ой пайымдауларын жаза отырып, анықтамалық атауларға түсінік берген маңызды мағлұматы ұсынылған. Анықтамалық атаулардың алуандығы жергілікті ұлттық ерекшеліктермен байланысты екендігімен түсіндірілген. Батыс әдебиеттерінде жеке қосалқы шаруашылық ұғымының мән-мағынасы жанұялық немесе жартылай фермерлік шаруашылық түсініктерімен сай келетіндігін айта отырып, бұл терминнің Қазақстандағы шаруашылық жүргізудің бір нысанымен сай келмей, екі түрлі, яғни фермерлік шаруашылық және жұртшылық шаруашылығы нысандары сай келетіндігімен, сондай-ақ олардың әртүрлі инфрақұрылымы мен статистикасының жүргізірілетіндігі айтылған. Шетелдердегі жұртшылық шаруашылығы баламаларының ахуалын сипаттауда АҚШ пен Канада елдеріндегі жағдайлары мысал ретінде зерттелген. Аталған елдердегі шаруашылық жүргізуші шағын нысандардың қазіргі кездегі ахуалын, дамуын сипаттай отырып, қалыптасқан және жүргізіліп отырған қолдау шараларына жеке-жеке тоқталып, ортақ ұқсастықтарын тауып, жинақтай отырып, соның негізінде қолдау шараларының сызбанұсқасы құрылып ұсынылған. Шетелдік тәжірибеде қолдау шаралары тек қаржылай ғана емес, сондай-ақ ғылыми-әдістемелік, кеңес беру арқылы жүзеге асырылатындығы аталып өтілген. Әлемнің фермер шаруашылықтарының жұмыс жасау тәжірибесін зерттеу реформалардың мейлінше дұрыс бағыттарын әзірлеуге, қажетсіз қателіктерге ұрынбауға, Қазақстанның жұртшылық шаруашылығындағы ауылшаруашылық өндірістің тиімділік деңгейін көтеруге мүмкіншілік беретіндігі негізделген.

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы, агроөнеркәсіптік кешен, жеке қосалқы шаруашылық, жұртшылық шаруашылығы, шаруашылық жүргізудің шағын нысандары, фермерлік шаруашылық, кооператив, қаржылық қолдау, мемлекет, ауыл шаруашылық өнім.

С.У. Абдibeков^{1*}, Г.Ф. Шинет², А.А. Куралбаев³

¹Академия «Кайнар», Алматы, Қазақстан;

²Университет Мирас, Шымкент, Қазақстан;

³Филиал Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан по Туркестанской области, Туркестан, Қазақстан.

E-mail: saken_abdibekov@mail.ru

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ И ПОДДЕРЖКИ АЛЬТЕРНАТИВ ЛИЧНОГО ПОДСОБНОГО ХОЗЯЙСТВА ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация. В данной статье излагается аргументированный содержательный текст, основанный на мировом опыте, что уровень развития хозяйствующих субъектов агропромышленного комплекса связан с уровнем создания необходимых благоприятных условий для развития данной отрасли. В частности, посвящена описанию хозяйств населения, которая является одной из малых форм хозяйствования.

Широко изучены сформулированные определяющие названия альтернативных вариантов хозяйств населения за рубежом, являющиеся малыми объектами хозяйствования в сельскохозяйственной отрасли. На альтернативных вариантах даны определения, широко описаны особенности и сходства понятий хозяйств населения. Также представлены важные сведения ряда зарубежных ученых, комментирующих справочные названия, в которых излагаются различные соображения, характеризующие малую форму хозяйствования. Разнообразие эталонных названий объясняется тем, что они связаны с местными национальными особенностями. Отмечая, что в западной литературе значение понятия личного подсобного хозяйства совпадает с понятием семейного или частичного фермерского хозяйства, следует заметить, что данный термин не совпадает с одной формой хозяйствования в Казахстане, а имеет два вида: фермерское хозяйство и общественное хозяйство, а также ведет их различную инфраструктуру и статистику. В качестве примера при описании ситуации с хозяйственными альтернативами населения за рубежом исследованы ситуации в США и Канаде. Характеризуя современное состояние, развитие малых форм хозяйствования в указанных странах, отдельно остановился на сложившихся и проводимых мерах поддержки, авторы нашли

и обобщили общие черты, на основе которых был составлен и предложен схематический вариант мер поддержки. Также ими отмечено, что в зарубежной практике меры поддержки осуществлены не только финансовыми, но и научно-методическими, консультационными путями. Обосновано, что изучение опыта функционирования фермерских хозяйств мира позволит выработать наиболее правильные направления реформ, избежать ненужных ошибок, повысить уровень эффективности сельскохозяйственного производства в хозяйстве населения Казахстана.

Ключевые слова: сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, личное подсобное хозяйство, хозяйство населения, малые формы хозяйствования, фермерское хозяйство, кооператив, финансовая поддержка, государство, сельскохозяйственный продукт.

Introduction. World experience shows that the level of development of small business entities of the agro-industrial complex is associated with the level of creating the necessary favorable conditions for the development of this industry. In many foreign countries, it has achieved high results in the field of agro-industrial complex. Despite the economic and social features, the study of modern economic facilities in countries with developed economies will be useful, which has a positive impact on the development of small types of economic entities in the country.

In the course of studying the foreign development of the personal husbandries, we noticed that at the world level, the names of these economic objects are different. Therefore, it should be noted that when describing foreign experience, the names of economic entities change. The European Commission estimated that a large part of agricultural work in the EU is carried out by farm owners and their family members, especially spouses. More specifically, the EC estimated that 92% of the on-farm work is done by family members, whereas hired labour is estimated to contribute to less than 8% of regular farm work [1].

The variety of the name is associated with local national characteristics. For example, in England, Canada, the United States, the term “farm” is used, in Germany and Russia, the term “economic ownership” (peasant economy) is applicable as appropriate. On the basis of the Association, it is quite possible to have collective and individual forms of management. Individual types of management include personal subsidiary farming.

Family farming remains the dominant type of farming in the EU. In 2016, nine out of ten agricultural workers in the EU were either the farm owner or one of his/her family members [2]. Family labour is important for the resilience of the farm, allowing a more flexible management of labour throughout the year and in particular during the harvest season. Moreover, family members working in the family farm business are often pluri-active and part-time, diversifying their income with off-farm jobs. Thus, the importance of the farming business in the total household income can vary widely, from being almost the sole source of income to being only a minor component [3]. The functioning of the agricultural labour market in the EU has been the subject of a variety of studies conducted by academic experts, consultants and practitioners. A number of European research projects have also addressed EU farming employment, such as the FP7 projects FACTOR MARKETS [4,5,6].

In socio-demographic theory, the household is a universal calculation and statistical unit, and in economic research-an economic system operating for the economy, an exclusive form of management.

The marketability of such production, produced for sale as a commodity, will be less. In Western economic literature, the name of such production is *subsistence agriculture* (English) *subsistenz-liangwirtschaft* (German). There is no direct analog of the term in our agro-economic literature. But it’s not about the term, it’s about what it means. On the one hand, most of the employees of *subsistence agriculture* can not engage in the production of products that can not be used in the public economy, to participate in the division of social labor. This means inefficient use of labor resources and characterizes low profitability of production. On the other hand, the low level of profitability in both non-agricultural production and agricultural production is a natural responsible activity of the rural population, an attempt to combat urban unemployment. Similarly, Alexiadis et al. noted that the subsidies had encouraged farmers to adopt intensive and mechanised agricultural production methods in recent years, especially in North Europe, which resulted in higher labour productivity that led also to lower demand for labour. [7].

Under the above-mentioned term, the following definition is given: *subsistence agriculture* (“household economy “or” agriculture”) - an object of management that provides itself with food, in which farmers have a sufficient number of products to meet the needs of their and their families, based on the production of surplus products, mainly on the local market. According to Tony Waters, “the farmers of subsistence agriculture are people who grow food, create their homes, do not buy on the market” [8].

In Western literature, personal subsidiary farming (population farming) coincides with the concepts of

family or canopy farming. However, in Kazakhstan, farming and household economy (family economy) are not one of the forms of management, they have different infrastructure and statistics [9].

Materials and methods. Various methods were used during the study. The study examined the stages of various foreign models of development of the personal husbandries in the field of agriculture. When analyzing the development of alternative personal husbandries abroad, the current state and support measures, causal methods of analysis were used. Consolidation, logical and comparative methods have been used effectively in the study of differences and General similarities among the public in several countries. Economic and statistical methods are widely used in the analysis and assessment of the current state of economic equivalents of the population, as well as trends in its development, abstract and logical methods-in identifying problems and developing proposals for measures of state regulation and support of household equivalents abroad.

Results. Farmers have most of the world's agricultural land and a significant share of the world's food production. According to the Food and agriculture organization of the United Nations, about \$ 570 million is needed. 75% of farms are located in Asia: 59% are in China and India, 9% - in other countries of East Asia and the Pacific, 6% - in other countries of East Asia. Most of these farms are small in shape compared to any size, for example, 72% of farms have an area of 1 ha and 12% have an area of 1 to 2 ha. Taking into account the experience of farms in countries with developed economies, it should be noted that the main structural element of US agriculture is family farming. The number of farms in them amounted to \$2.2 million. of these, 90% are family farms [10].

The American farm (whether it is a large enterprise or a small farm) has the name "Family farm", according to the new typology is divided into large (in volumes corresponding to the production and sale of products worth more than 250 thousand dollars) and small (selling products worth less than 250 thousand dollars a year). About 80% of the produced and sold products are accounted for 160 large farms, which make up 8% of the total number of farms. Large farmers prefer to use the land for its intended purpose. This is a special, stable, operating "gold Fund" and the pride of the nation, which ensure the country's food security and its active foreign trade policy. And small farmers-the most important "gold Fund", which is a unique "reserve regiment" to replenish the agricultural army in the new domestic and world food security.

The American farm (whether it is a large enterprise or a small farm) has the name "Family farm", according to the new typology is divided into large (in volumes corresponding to the production and sale of products worth more than 250 thousand dollars) and small (selling products worth less than 250 thousand dollars a year). About 80% of the produced and sold products are accounted for 160 large farms, which make up 8% of the total number of farms. Large farmers prefer to use the land for its intended purpose. This is a special, stable, operating "gold Fund" and the pride of the nation, which ensure the country's food security and its active foreign trade policy. And small farmers-the most important "gold Fund", which is a unique "reserve regiment" to replenish the agricultural army in the new domestic and world food security.

Depending on the sources of formation of annual income of family farms in the state of South Dakota, V. Siderenko divides them into 3 groups. The first are subsidiary farms, their owners-pensioners, civil servants and intellectuals. They receive basic income from the state in the form of wages and pensions. They live on a farm, but very rarely engage in agricultural production. Land plots of this type of family farm are very often leased. The second group includes intermediate farms that have non-farm income. The owners of such farms remove the labor force and engage in agricultural production. But at that moment they are working outside the farm for various reasons. One of the main reasons is the lack of income from farming on the farm. Such farms make up 60% of the total number of farms in the state. The third group includes commercial farms. On these farms, all family members are engaged in land cultivation, animal husbandry. As a rule, these are large or medium-sized farms in terms of production. Labor is rented on such farms. Commercial farms account for 20% of all full-time family farms, which produced agricultural production of this nature about 80% of marketable products [11].

There is a lot of experience in supporting small businesses in the world, there are support measures even in those countries that do not provide the rural population with profit and food [12].

In the United States, new legislation to support farm owners was adopted under the name "market transition program in agriculture". It annually establishes permanent compensation (regardless of market conditions), which is gradually reduced over seven years to producers of farms. The rules of price regulation are observed. The main idea of this legislation is not to support production, but to support the income of farmers. The government pays the farm owner "transition compensation" based on the amount of payments received by farmers from the government under programs that have occurred over the past few years. Under this law, state reserve funds on farms and programs to provide livestock feed in emergency situations are canceled.

However, the program of assistance to livestock farmers is financed annually for partial compensation of up to 100 million US dollars for the degradation associated with the production of water, livestock products. The dollar is distributed.

B.A. Chernyakov: "the agricultural industry of the United States today is a high-level organized production of agricultural products, to achieve which the most advanced achievements of scientific progress are used. Large-scale investments in agricultural research and their implementation in the agricultural sector were transferred from an extensive form of agricultural development to an intensive and knowledge-intensive form at the beginning of the XX century. Therefore, he always believes that all "in the mouth of the country" demonstrate not only leadership, but also stable competitiveness".

Government support is a key factor in maximizing the performance of American farmers. Today, we can say without a doubt that long-term and specific support allows the state to regulate and consolidate the existing system of production, processing and sale of agricultural products. And this is done through a special mechanism for General support of farmers ' incomes, products and priority crops in animal husbandry, favorable pricing policy, quality control, support for science and the introduction of new achievements. Stable programs to support rural development and land conservation are of particular importance [13].

In the United States, the national Commission on mini-farmers was created by the Secretary of agriculture in 1997. She has developed special measures for the development. As a result, in 1996-2000, the number of farms in the United States increased by 24 thousands [14].

Known achievements of American farmers in the production of agricultural products. It is known that these successful components, including three. First, the basis of success is the farmer himself. American truth has for many decades formed a special class of people who shaped the food well-being of the nation with their talent, high professional training, creative thinking and the ability to use their knowledge, employment in business, the struggle for a better future in a highly competitive environment.

Second, we need to talk about the existing environment of the farmer. In a market economy, it is unfavorable for the farmer. Therefore, the state seeks to provide full support to farmers. To do this, the United States has created a multi-industry mechanism. This support is one hundred dollars per 1 ha of arable land, which is no more than in some European countries, such as Germany and the Scandinavian countries. From these words, the American farmer does not correspond to the fact that he lives only thanks to the support of the state.

The third component, cooperation, is what really helps American farmers and allows them to look to the future with confidence. Three-quarters of the farms are part of this cooperative. Here one farmer can be a member of several cooperatives at the same time. It is interesting that farmers belonging to the high-income categories, even to a limited extent associated with cooperation, do not seek to get their share contribution, because they know that they have achieved their achievements through this cooperation.

In the United States, they want to have traditional forms of cooperation. The us agricultural sector is a sector that has large cooperatives listed in the 500 large farm cooperatives list. Credit boards are large businesses with their own financial services, including insurance, that have a significant market share. In the United States, compared to Europe, there are many types of cooperatives. For example, energy-saving cooperative enterprises, telephone and cable television cooperatives (mostly in rural areas), and student housing cooperatives that provide affordable housing for University students [15]. Of course, as you know, the situation offered to cooperatives in the United States is different from our country, however, aspects of the creation and functioning of us farmers' cooperatives are of interest to domestic farmers.

The following important information should be provided on measures to support and develop business entities in Canada. Canada has developed agriculture, which is the second largest food export in the world. Its agricultural production is characterized by a high level of marketability, mechanization and specialization. Agricultural products are produced in farms, 98% of which are family-owned enterprises.

Among the priorities of the Canadian agricultural policy are measures to maintain the success of agricultural producers in the conditions of instability in the market and adverse weather conditions.

The structure of distribution of state support funds among agricultural producers is as follows: 87% of the total volume of farm production with sales of more than 100 thousand Canadian dollars, 75% of payments under agricultural programs are accounted for. Small and medium-sized farms account for one-third of the total (they account for only 12% of production), and agriculture has only 25% of the program's assistance.

In the field of agriculture and agri-food policy in Canada, both legislative initiators and Executive power are distributed between the Federal government and the provincial administration, and the latter receives 50% of government subsidies. According to experts of the Organization for economic cooperation and development (OECD), Canada is consistently moving from state support for the production of individual product groups to

criteria that restrict international trade at a lower level, supporting farmers' incomes. In Canada, the amount of subsidies to agricultural producers is 50% of the average level of subsidies in the OECD countries and corresponds to 0.7% of GDP. The Canadian government believes that subsidizing and increasing prices on the consumer market is not profitable by direct transfer of agriculture from the budget, since only 25% of income to farmers remain in the form of income, the rest remain with suppliers of fuel, fertilizers, equipment.

Cooperative enterprise is widespread in Canada, with 247 farms. Well-known associations of the grain Fund, organizing the sale of grain abroad on behalf of their shareholders. In addition, along with other large agricultural cooperatives, there are widely recognized credit councils, consumer, housing and production workers' cooperatives. In both Quebec and Quebec, the cooperative provides its members with private financial services in addition to a number of other services. The development of a new type of health and Wellness services, caused by the interest of consumers, who also have cooperatives that provide medical services, is an example not only for suppliers, but also for other countries, because in the modern world, medical services are very expensive [16].

In addition to technological progress, the economic growth driven by accession to the EU facilitated the expansion of the services and industrial sectors, creating new employment opportunities that affected the structure of the agricultural labour market in the new MS. [17].

Most of Germany's agriculture is based on small-family farming. Their number-470 thousand according to the law of statistics of agriculture in Germany, farms include farms with Land of at least 1 ha, the production of 8 heads of cattle or pigs, 200 chickens, 0.3 hectares of vegetable garden or 0.1 hectares of greenhouses. On average, one farm in Germany accounts for 27.4 hectares of agricultural land, the annual profit of the farm is 114 thousand euros [18].

Germany is the first country in the European Union in terms of milk production, and second in terms of livestock and wheat production after France. In Germany, farmers' cooperatives have three levels: local, regional, and Federal. At the local level, there are 4675 cooperatives. In the total number of primary cooperatives, 15% are engaged in lending, 13%-in buying and selling activities, 14% - in the production of livestock products and processing of livestock. 19% - there are types of technological services. Local cooperatives are United in 17 regional councils, which operate 47 functional centers, 3 banks and 25 special institutions. Thus, German agriculture is provided by the cooperative movement. The level of farmers' cooperation and in Sweden, the Supreme Council and Directorate are interested in cooperatives, buy, process and sell products produced by farmers, provide farmers with plant protection products, equipment, clothing, fuel and lubricants and other materials.

The agricultural sector of the European Union member States is dominated mainly by cooperatives, especially in the marketing of agricultural products. Agricultural cooperatives in France, Germany and the Netherlands will get their start from rural credit and savings groups, which have become a breakthrough in the development of large-scale banking operations and occupy the first places among the largest banks in the world. Consumer cooperatives in the UK are the largest farms. And a leading insurance company and Bank. There is also an improved cooperative sector in the country, which mainly provides farmers with the necessary equipment, materials, marketing and other services. Answers: Kulik Mariya Viktorovna in accordance with paragraph 1 of article 276-13 of the Tax code of the Republic of Kazakhstan on processing of customer-supplied raw materials, imported in the ROK territory from the territory of another member state of the Customs Union with further export of processed products on the territory of another state are subject to value added tax at zero rate under the conditions of processing of goods and the period of processing of customer-supplied raw materials, i.e. raw materials-raw materials. Currently, credit boards with their strong cooperative dairy farms play a significant role in the credit market and personal savings of the Republic of Ireland, with 25% of the adult population being members of them [19].

Considering the foreign experience, interest is aroused by the activities of cooperatives that unite farmers and consumers in English and American supermarkets, organized for the sale of farm products. According to M. Tryashtsin and V.I. Kuznetsov, all members of the Brooklyn cooperative Park Slope Food Coop are farmers and consumers. If farmers grow agricultural products, customers in the store work several hours a month and receive products at a discounted price. The non-standard scheme will help to reduce costs, which will support farmers and get the city's population quality products. In Japan, Italy, and the United States, vending machines for the sale of agricultural products are widely distributed. Agricultural products can be purchased at vending machines around the clock [20].

Currently, small businesses are the main source of income for the rural population. Production of products of small forms of economy is directed not only on sale, but also basically on satisfaction of own needs. Farms

with small resources cannot provide large-scale production of goods in addition to meeting their needs. According to the published data of the national statistical service of Armenia, the marketability level is 56%.

An acute problem of small businesses is the unavailability of sales markets – trading systems, processing enterprises and public procurement. Most farmers cannot work through intermediaries and trade directly with the consumer. Thus, they lose 70% of their income. On the initiative of these reasons, the strategic direction of the agricultural policy of Armenia is intended for agricultural cooperation. The Ministry of agriculture adopted the draft law “on agricultural cooperation”. One of the measures to support agricultural cooperatives is to subsidize the interest rate on loans. In 2015, the program “ENPARD” (development of agriculture in the European neighborhood and rural communities) was launched. This program is aimed at creating cooperatives and increasing their capacity, improving the consulting system, addressing food security issues and developing the agricultural industry as a whole.

When describing the state of small forms of economic entities engaged in agriculture, it is important to note widely the measures of their support in foreign practice. Since the level of their profitability, the level of competitiveness directly affect the future activities and improvement of the quality of food both in quantity and quality.

The state policy of agricultural protectionism in the European community is one of the important aspects of the new economic strategy. During the formation of the European Union, the policy of state support for the production, price and trade of agricultural products is applied in the agriculture of all member countries. In connection with the integration, the transition was made from the National agricultural policy of individual member countries to the national regulation of the industry under the control of the European Union organizations within the framework of the unified agricultural policy. European Union organizations conduct centralized operations to prevent prices from falling below the guaranteed level by limiting the mass of goods in a single market.

This means that as a result of the production of any agricultural products, their prices will fall to the established minimum. In this case, the authorized organizations of the Commission of the European Union begin to purchase and collect in the member countries of their products. Such purchases, carried out at guaranteed purchase prices, provide a minimum income for farmers. With higher price increases, the Commission of the European Union reduces prices by mass sales of a certain product using the created reserves. In the conditions of competition analyzed by third world countries, the agricultural market of the European Union is protected by a system of protectionist measures applied at the external borders of the community.

In connection with the transition to a common policy, most customs duties on agricultural products from third countries have been converted into sliding compensation fees, which have become the main instrument of protective measures. As a result of the analysis, it became known that customs duties are more effective in comparison with compensation fees. Large sums are spent on budget support and subsidies for the total guaranteed value of food exports. For a quarter of a century, the application of a single agricultural policy by the countries of the European Union has enabled them to provide for many food products. In other words, production provides not only the effective demand of the population of the community, but also the creation of reserves will provide exports, as well as food aid to third world countries. In the agricultural sector of the economy in Western Europe and the United States, thanks to the constant economic support of the government, farmers have managed to achieve good results. Modern forms of farming organizations in these countries, despite their socio-economic specifics, can have a positive and useful impact on the formation and development of small forms of farming in our country.

From the experience of the countries under consideration, it is obvious that measures to support the development of households, in particular their equivalents, contribute abroad. In foreign practice, support measures are implemented not only in financial, but also in scientific and methodological, consulting, production and technological spheres.

In developed countries, it is natural to assign state support and its costs to the regional and local level. Indirect methods of support prevail, for example, wide application of tax benefits, removal of administrative barriers, methods of advisory and information support. Support for small businesses abroad is provided through measures directly aimed at creating favorable conditions for their operation. These include the purpose of financing individual programs and activities, providing commercial banks with soft loans that are acceptable for the functioning of small businesses. In many countries, state support will be provided by subsidizing land cultivation directly instead of quotas, purchasing seeds, building new facilities, installing energy-efficient equipment, and paying attention to the development of infrastructure and logistics in the rural region.

The personal husbandries of abroad characterizes measures to support the development of farms (i.e., cooperatives) in the form of a scheme in accordance with figure 1.

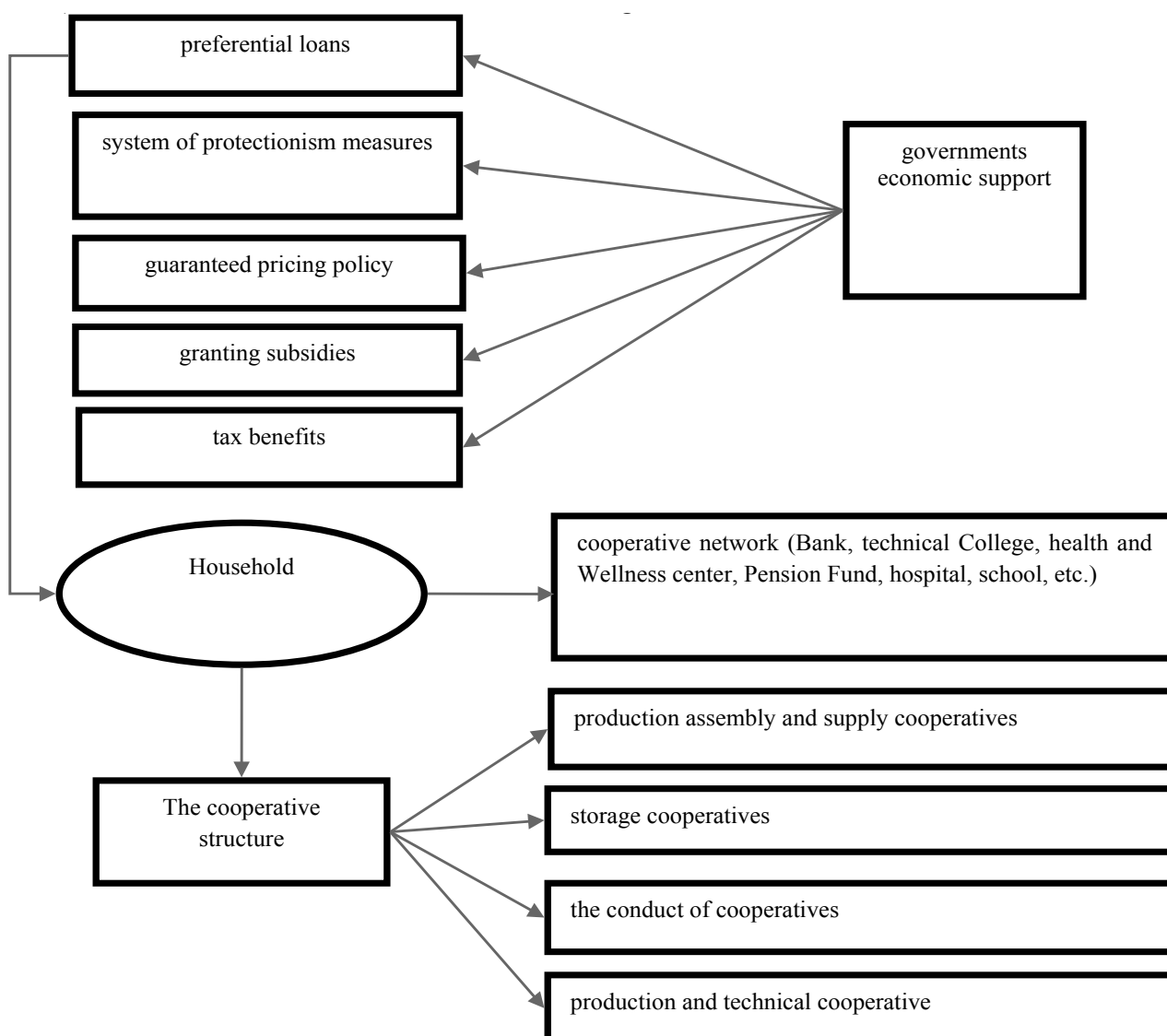

Figure 1- Measures to support the development of the personal husbandries (equivalents) abroad
Notice - Compiled based on data from the study

Discussion and conclusion. Considering the state of the personal husbandries of the public abroad, a brief analysis of the features of development was carried out. On the basis of these analytical works, the identification of features and advantages, disadvantages and current problems should be aimed at improving the economic efficiency of the development of farms of the country's population.

The analysis of features of support of development of personal husbandries of abroad, and also experience of a state of development will allow to draw the following conclusions:

- the legal basis of cooperation in developed countries is generally recognized international documents and national legislation;
- the organizational structure has a strict vertical formation, which is as follows: national branch cooperative-regional cooperative-local cooperative (branch) - farmer. The organizational and legal basis for the functioning of consumer cooperatives in various areas are charters;
- feature of cooperative entrepreneurship-cooperatives operate at the local level, the functioning of which is specialized in the field of small business;
- the basis of the system of management of agricultural consumer cooperatives abroad is preferential taxation, state subsidies and preferential state loans. Thus, the study of the experience of farms in the world will help to develop the most correct directions of reforms, avoid undesirable mistakes, and increase the level of efficiency of agricultural production in the national economy of Kazakhstan.

Information about authors:

Abdibekov Saken Ualikhanovich – C.E.Sc., First Vice-rector for educational and methodical work of the Academy “Kainar”, Almaty, Kazakhstan. Personal phone number: 8-701-6027077, saken_abdibekov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9926-9450>;

Shinet Gulzada Galymkyzy – PhD, senior teacher at Miras University, Shymkent, Kazakhstan. Personal phone number: 8-702-4176084, gshnet@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4042-2297>;

Kuralbayev Almas Ahmetkarimovich – associate Professor, PhD, Branch of the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan in Turkestan region, Turkestan, Kazakhstan. Personal phone number: 8-702-2735078 almas.kuralbaev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6564-9711>.

REFERENCES

- [1] European Commission. How many people work in agriculture in the European Union? An answer based on Eurostat data sources. EU Agricultural Economics Briefs. - 2013. - No. 8.
- [2] Eurostat. Farmers and the agricultural labour force – statistics - 2018.
- [3] Davidova, S. M., & Thomson, K. Family farming in Europe: challenges and prospects., Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Directorate General for Internal Policies of the Union. - 2014
- [4] Tocco B., Bailey A. & Davidova S. Determinants to leave agriculture and change occupational sector: Evidence from an enlarged EU. -2013. No. 545-2016-38697.
- [5] Tocco B., Davidova S., and Bailey A. (2013b). The impact of CAP payments on the exodus of labour from agriculture in selected EU member states. – 2013. No. 545-2016-38721.
- [6] Tocco B., Davidova S. and Bailey A. Key issues in agricultural labour markets: A review of major studies and project reports on agriculture and rural labour markets. Factor Markets Working Papers 126, Centre for European Policy Studies. – 2012.
- [7] Alexiadis S., Ladias C., Hasanagas N. A regional perspective of the Common Agricultural Policy. Land Use Policy, - 2013. Volume 30, Issue 1, January 2013, Pages 665-669.
- [8] Waters T. The Persistence of Subsistence Agriculture: life beneath the level of the marketplace. - Lanham: Lexington Books, 2007. – 261 p.
- [9] Shinet G., Myrzaliev B., Ydyrys S. Conceptual Approaches to the Study of Nature of Private Ownership of Private Subsidiary Farming during Post-Socialist Transformation in Agricultural Sector // Journal of Advanced Research in Law and Economics Biannually. – 2016. – Vol. 7, issue 2(16). – P. 350-363.
- [10] Bashmachnikov V.F. the Role of family farms in the development of agriculture in the United States // agro-industrial complex: regions of Russia. - 2012. - No. 8. - P. 12-16.
- [11] Sidorenko V., Ustich A. Development of farming in Russia // international agricultural journal. - 2009. - No. 3. - P. 6-8.
- [12] G.G. Shinet, R.S. Bespayeva, K.S. Ayazhanov, G.Y. Nurbayeva. Ways of development of the interaction of the population economies // Of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. - №2. - 2019. - P. 138-146. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.59>.
- [13] Chernyakov B.A. Main factors of competitiveness of the us agricultural sector: experience for Russia // Agro-industrial complex: economy and management. - 2015. - No. 4. - P. 75-81.
- [14] Bolotova Yu. Support of agricultural producers in the United States // agro-industrial complex: economy, management. - 2004. - No. 1. - P. 37.
- [15] Dankvert S., Lavrovsky V. Government support in Canada // APK: economy, management. - 2004. - No. 3. - P. 54-61.
- [16] Kzaki S. Agricultural reforms and their prospects in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union // European economy. - 2007. - No. 12. - P. 117.
- [17] Schuh, B et al. Research for AGRI Committee – The EU farming employment: current challenges and future prospects, European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels. – 2019. - P. 20.
- [18] Bogoviz A., Kublin I., Tinyakova V. Prospects of small business development in the agricultural sector // agro-industrial complex: Economy, management. - 2014. - No. 11. - P. 33-37.
- [19] Mansurov P.M. Formation of sustainable life support for the population of rural territories of the Ulyanovsk region. - Ulyanovsk: UISTU, 2012. - 272 p.
- [20] Tryashtsin M.M., Kuznetsov V.I. Alternative ways of realization of farm production – as a way of increase of their economic efficiency // Economy of agricultural and processing enterprises. - 2014. - No. 8. - P. 51-57.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 15-20

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.233>

UDC 342.525

G.R. Baytaeva^{1*}, Zh.B. Kenzhin², M.B. Sultanova³, G.M. Kappassova⁴, A. Azimkhan⁵

¹Zhetysu state university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan;

^{2,3}Western Kazakhstan agrarian and technical university named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan;

^{4,5}Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: baytaeva@mail.ru

SOME PROBLEMS OF STATE AND LOCAL GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. In our research we would like to research the local government in the Republic of Kazakhstan, the peculiarities of the management by the human achievements. The legislation of the Republic of Kazakhstan on local government and self-government is based on the Constitution of the Republic of Kazakhstan and consists of this Law and other normative-legal acts of the Republic of Kazakhstan. Local self-government shall be carried out separately within region, district, city, district in the city, rural district, rural settlement and village, not included as the composition of rural district. Local self-government shall be carried out directly by the members of local community, as well as through maslikhats and other bodies of local self-government. Akim of the region, district, city, district in the city, rural district, rural settlement and village, not included as the composition of rural district, in addition to the functions of government shall carry out the functions of local self-government bodies. The form of the activity of the local community shall be the gathering of local community and meeting of local community. Constitution of our country has fixed the general principles and directions of public administration reform in the country, including local government functions and powers.

Key words: public administration, local government, management, human resources, administrative structure, region, local authorities, separation of powers, bureaucracy, checks and balances.

Г.Р. Байтаева^{1*}, Ж.Б. Кенжин², М.Б. Султанова³, Г.М. Каппасова⁴, А. Азимхан⁵

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан;

^{2,3}Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан;

^{4,5}КЕАҚ «Торайғыров университеті», Павлодар, Қазақстан.

E-mail: baytaeva@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Біздің зерттеуімізде Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды, адами жетістіктерді басқарудың ерекшеліктері туралы айтылады. Қазақстан Республикасының жергілікті өзін-өзі басқару және өзін-өзі басқару туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделген Заңнан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілерінен тұрады. Жергілікті өзін-өзі басқару облыс, аудан, қала, ықшамаудандар, ауылдық округ, ауылдық елді мекен және ауылдық округтің құрамына кірмейтін ауыл шегінде жеке жүзеге асырылады. Жергілікті өзін-өзі басқаруды тікелей жергілікті қоғамдастық мүшелері, сондай-ақ мәслихаттар және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады. Облыстың, ауданның, қаланың, ықшамауданның, ауылдық округтің, ауылдық округтің құрамына кірмейтін ауылдық қоныстың және ауылдың әкімі Мемлекеттік басқару функцияларынан басқа жергілікті өзін-өзі басқару органдарының функцияларын жүзеге асырады. Жергілікті қоғамдастық қызметінің нысаны жергілікті қоғамдастық жиыны мен жергілікті қоғамдастық жиналысы болып табылады. Еліміздің Конституциясы жергілікті өзін-өзі басқарудың функциялары мен өкілеттіктерін қоса алғанда, елдегі мемлекеттік басқаруды реформалаудың жалпы қағидаттары мен бағыттарын бекітті.

Түйінді сөздер: мемлекеттік басқару, жергілікті басқару, менеджмент, адами ресурстар, әкімшілік құрылым, аймақ, жергілікті органдар, биліктің бөлінуі, бюрократия, тексеру және тепе-теңдік жүйесі.

Г.Р. Байтаева¹, Ж.Б. Кенжин², М.Б. Султанова³, Г.М. Каппасова⁴, А. Азимхан⁵

¹Жетысуйский государственный университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан;

^{2,3}Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан;

^{4,5}НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

E-mail: baytaeva@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. Если говорить о перспективах развития в стране действительного местного самоуправления в цивилизованном его понимании, то, как нам представляется, каких-либо кардинальных изменений в ближайшем будущем не предвидится. Сейчас власть заботит только одно: проблема преемственности высшей власти. Только после ее решения в Казахстане возможны дальнейшие серьезные и эффективные реформы. Дискуссии о желательности или нежелательности выборности акимов, реформы местного государственного управления и самоуправления имели результатом понимание того, что необходимо выбирать это звено государственного управления. В конце концов, как известно, был принят Закон «О местном государственном управлении», где предполагается ввести поэтапно избрание акимов сельских округов. Примечательно, что никто из официальных лиц не гарантировал, что избрание выборщиками лучше, чем прямое избрание гражданами своих сельских акимов. В современных условиях выборы сельских акимов проводят с учетом измененных требований. Если раньше сельский аким должен был обязательно иметь высшее образование, то сейчас, по новым правилам, акимом может стать и специалист, имеющий средне-специальное образование. А также в этом направлении в местном самоуправлении стали уделять большое значение требованиям «слушающего государства». Это является огромным вкладом в демократизацию власти. Вместе с тем имеется много новых подходов в финансовой самостоятельности местного самоуправления, которая дает большие финансовые возможности местным акимам, у которых постоянно наблюдается дефицит бюджетных средств для поддержания детских садов, школ, фельдшерских пунктов.

Ключевые слова: государственное управление, местное управление, менеджмент, человеческие ресурсы, административное устройство, регион, местные органы, разделение властей, бюрократия, система сдержек и противовесов.

Introduction. In our article named “Some problems of state and local government in the Republic of Kazakhstan” we would like to research the problems of influence of small business on the socio-economic potential of the state in the modern conditions. Domestic Self-Government Development of the Republic of Kazakhstan has defined the development of the local self-government system of Kazakhstan until 2020. The main reason for the adaption of this Conception was to implement principles of democracy in the local government system. Following this Concept and other government regulation Acts passed afterwards, in 2013, the lowest tier of rural local government bodies heads (akims) were elected. They were given new functions, the number of clerks in the rural local government increased, and some novelties were made in the financing system. These changes were presented by the government authorities as “empowering rural local government and local self-government, extension of independence of lower tier of rural local government before the higher state authorities and development of local democracy” [1, P.91].

It is well-known that public administration in the Republic of Kazakhstan occupies a special place, which is explained by some inherent properties only. Because the state is a special structure capable of authoritatively determining the line of behavior of people and achieving it through coercion. In a broad sense, the state is understood as a structure of domination that regularly resumes and regulates public actions.

By and large, state power is a close relationship, in the process of which people, for various reasons, material, social, intellectual, informational, voluntarily or under duress, recognize the supremacy of power.

Of course, state and local government has certain properties. State and local governance, first of all, the impact of power, political, is based on legal conditionality, legitimacy, as well as the state apparatus.

The Republic of Kazakhstan, as an independent sovereign state, a complex and multifaceted social

phenomenon, a subject of governance, gives the management of public affairs the property of consistency. Only in the presence of the state in society it is possible to achieve tolerance, coherence, coordination and subordination, which, in turn, is the key to effective governance.

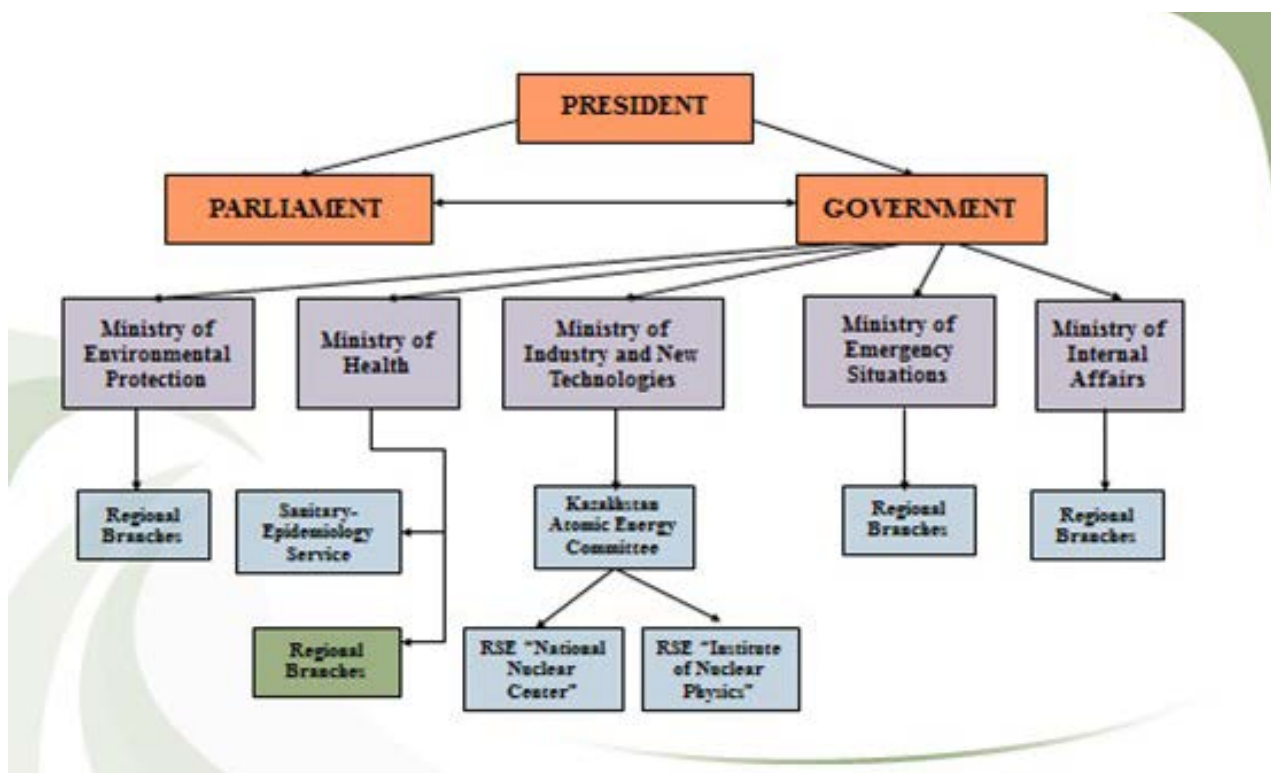
Moreover, our state implements its political influence in strict accordance with the current legislation, dictates general and standard rules (norms) of people’s behavior in all spheres of public life and ensures their compliance with the mechanism of legal regulation: economic, value and normative moral.

Kazakhstan’s society urgently needs a strong state, since the national and personal security of citizens can only be ensured by a legal democratic state. Of course, the strengthening of statehood is a constant concern of citizens. But the state, in turn, is obliged to comprehensively ensure the rights of its citizens and their legitimate interests. Improvement of state and local governance, democratization, expansion of ties with civil society, improvement of its legal foundations. It is clear to everyone that the very essence and theory of public administration should change in accordance with the requirements of the time, especially in the light of recent events in our country.

Unfortunately, the state power failed to protect the rights and security, life and health of its citizens, and in fact, according to the current Constitution of the country, the state is obliged to fully fulfill its duty to society, as well as to ensure the national and personal security of its citizens, to use its powers in the interests of society.

In our article we would like to show streamline administrative, organizational, rule-making and power functions in the field of state and local government, in the context of information and analytical conceptual activities. As practice shows, the state should create a promising social doctrine, develop and offer society an acceptable course for it. In the activity of our state, there should be a significant regrouping of functions, the nomination of new priorities in state and local government. In the Table 1 below “Structure of the state powers in Kazakhstan” we see the competency and power of Head of the state- President of the Republic of Kazakhstan, Parliament of the Republic of Kazakhstan and Government of the Republic of Kazakhstan.

Table 1. Structure of the state powers in Kazakhstan

Our state is now actively getting rid of routine management functions, filling them with new content. Without them, the solution of global and geopolitical problems is simply impossible. We need to significantly change the entire system of state and local government in order to transform and transform. At the beginning of independence, we almost destroyed the command and administrative management system, but we have not yet created a new one: information-analytical, strategic, creative.

Materials and methods. The research uses such methods as historical, system-structural, comparative-legal, logical, concrete-sociological, complex research of scientific sources, induction and deduction, and analysis of statistical data. Individual differences on the issue of electability of mayors at all levels, or even self-government of the population. However, no one has presented such arguments. The methodological basis of the research was the dialectical method, freed from materialistic or idealistic monism and based on the pluralistic, multilinear interdependence of all political and legal phenomena.

The constitutional law norms are based on the number of fundamental parameters of state policy, the disclosure of which is the main in this article. That's why full-time positions of specialists in organization of legal and rehabilitation work was introduced in legislative system of Kazakhstan [2, P.10].

In our economy in the market conditions historical analysis of the current legislation of Kazakhstan, regulating the development of the civil society allows us to conclude that at present, our country has in principle created an international legal framework for the development of women's organizations that have the significant impact on solving socio-cultural and political problems [3, P.64].

However, there are the problems; content of normative legal acts of Kazakhstan, regulating the issues of citizens' rights suggests that Kazakhstan has higher level of social protection for each human [4, P.58]. Local government implies subordination to the republican system of government. Domestic Self-Government Development in our country and the legislation of the Republic of Kazakhstan on local government and self-government is based on the Constitution of the Republic of Kazakhstan, other normative- legal acts.

However, our state still continues to increase its organizational and administrative functions by inertia: the management apparatus, laws and other regulatory documents, law enforcement agencies. At the same time, the effectiveness of public administration is falling, the phenomena of disorganization, destructiveness, and, consequently, the insecurity of every citizen are increasing in society. The recent tragic events in Kazakhstan have clearly confirmed this. In practice, this manifests itself in the sharp alienation of citizens from power, legal nihilism, disbelief in future reforms, a decrease in their political activity, and an increase in protest movements.

Results. Recent events have shown the inability of central and local authorities to fully ensure human rights, their guarantee by the state and the interests of national security of the state as a whole [5, P.68].

Unfortunately, the inability of the authorities to respond in a timely and effective manner and to repel criminals has revealed a number of problems in the organization of central and local government.

In any society, power is seen as the ability of some people to dispose of others. The effectiveness of the government provides for the creation of conditions that ensure normal regions and rural areas. In the context of modern development, multi-level public administration systems are widely developed. In the civilized democratic state, the basis of the relations between different levels of government should be clear division of powers between them, the formation of competence and responsibility of each level of government to the people. The formation of competence of different levels of government, performance of their functions and tasks corresponds to this level of power [6, P.21].

Unfortunately, the growing contradiction between society and the authorities, between the state and citizens, is fraught with real dangers of a social explosion, destabilizing society. Now it is extremely important to subordinate the activities of our state to effective social control by society, its democratic institutions by expanding the genuine democracy of the people themselves, the development of people's self-government.

One of the factors of such a deplorable situation is the lack of positive reforms in the field of governance in our state. Besides, an extremely overgrown of bureaucratic apparatus unable to flexibly manage the political processes. Scientists, specialists argue that the inability of the authorities to regulate once and for all the issues of central and local government, the competence of various state bodies has led to such negative consequences.

Discussion. We urgently need to form a civilized civil society based on the principles of corporatism and openness, transparency of party financing. Moreover, it is necessary to create new popular parties. Only this will put our state and the public authorities in general under control, only then will they fulfill their main function: protecting the security of society, every citizen on the basis of the law.

The state is rather weak and ineffective in combating legalization, money laundering. The international community has recognized that the legalization (laundering) of income received as a result of criminal or other illegal activities has become a global threat to economic security, which requires the adoption of coordinated measures to combat this socially dangerous social phenomenon, both at the national and international levels.

The problem of legalization (laundering) of criminally obtained funds has become particularly acute in Kazakhstan, since it is impossible to continue economic reforms without solving it. Laundering of criminal

proceeds is inextricably linked with such phenomena as corruption, financing of organized crime and terrorism, capital flight, concealment of profits and tax evasion. Money legalization has become one of the main factors of the unfavorable investment climate in Russia, which hinders the inflow of investments into the economy [7, P.10].

The fight against the legalization of criminal proceeds, including their detection, seizure and confiscation, is one of the most important strategic directions for ensuring the economic security of the country. It will allow, to one degree or another, to solve the following tasks: to protect the economy from criminal investments; to deprive criminal organizations of the financial foundations of their activities; to trace the sequence of financial transactions from the lower level of performers to the leadership of criminal organizations; to replenish the revenue side of the budget.

The existing state-legal regulation should be really organized on the basis of a civil contract. It is extremely necessary to develop a doctrine of social development and a mechanism for its implementation. We should all recognize that management science is disconnected from the mechanism of normal functioning of society. It is important to change this situation immediately. Let professional and unblemished civil servants who will act in the interests of their citizens on the basis of laws and principles, scientific public administration, be engaged in purely political activities. We all remember that since the beginning of large-scale economic, political and social reforms in Kazakhstan, a course was taken for the systematic modernization of public administration bodies adapted to the realities of the modern period, but in practice this did not happen.

At the same time, it should be noted that the theoretical idea of solving the problems of countering illegal capital turnover is not developing effectively enough. Little attention is paid to regulating the activities of financial and credit institutions, which may act as intermediaries in the movement of illegally obtained capital. In this regard, special requirements must be imposed on the development by financial and credit institutions of internal control models that allow identifying suspicious financial transactions related to the legalization of shadow capital. At the moment, there are no uniform requirements and criteria for the creation of such analytical models of internal control systems that are mandatory for all credit institutions. This explains the existence of different approaches to analytical procedures carried out by banks to identify the activities of their clients related to the legalization of funds obtained by criminal means, which, in turn, multiplies risks and threats to the financial and credit sector as a whole [8, P.21].

The lack of domestic research in the development of generalizing methodological materials that disclose financial transactions related to the legalization (laundering) of criminally obtained funds and allow financial and credit institutions to take appropriate measures to protect their interests predetermined the choice of the research topic and the range of issues under consideration.

The study of shadow financial and economic relations allowed us to establish that the primary link of the criminal sector of the economy, its source are shadow processes and as they grow, strengthen, form links between them, develop a certain balance (institutionalization), the shadow economy is emerging.

At the present stage of development of Kazakhstan's society, there are a number of important conditions that contribute to the strengthening and development of shadow processes in the field of money legalization: the proliferation of the state bureaucracy, generating bureaucratic obstacles and costs, etc.; corruption in public authorities, which is one of the main ways to conceal the facts of shadow economic activity, ensuring the functioning of shadow capital; imperfection of the formation of the regulatory framework, especially in the field of economic and economic activity; criminalization of the economy, an increase in the share of economic crime, an increase in the influence of economic crime; generalization, complication of types of criminal activity, international division of criminal activity, the exit of domestic criminal groups outside one country [9, P.117].

In order to correctly assess the danger of activities related to the legalization of funds obtained by criminal means, it is necessary to understand the scale of this phenomenon. Unfortunately, the real income generated and legalized by organized crime cannot be accurately accounted for and can be estimated with relative probability [10, P.169].

The need for money legalization, that is, giving a legitimate form to criminally obtained income, appears with the development and strengthening of illegal activities in the shadow economy sector, which, in turn, developing, centralizing, concentrating capitalization, introduces an element of destruction, destabilizes, shakes the legal economic sector. The laundering of "dirty" money is inextricably linked with the conduct of shadow operations through the financial and banking systems. The banking system is particularly vulnerable: the penetration of criminal capital into the banking system inevitably leads to an increase, first of all, credit and operational risks, as well as the risk of loss of reputation.

Conclusion. Finally, under the system of public administration we mean the mechanism of state administrative management, in which the state apparatus functions effectively, with the help of political and managerial processes influencing changes in the social system. The existing problems and tasks in the modern transition period, especially in the economic sphere, require urgent improvement of the entire mechanism of public administration of the country with the creation of a creative and modern system capable of responding quickly and lightning-fast to new political and economic processes. Development of different states shows the possibility of using different options for the implementation of organizational and managerial functions: either the election of those responsible for certain area from the municipal council or the election of the mayor along with the election of the council, or maslikhat does not elect, but hires Manager Mayor. The structural and functional approach draws attention to the need for proposals and elaboration of all alternatives. Public organizations have voluntarily assumed the functions of protecting and supporting entrepreneurs. Public business structures currently do much more for entrepreneurs than local governments. In this regard, and based on the problems of budget savings, we would suggest simply abolishing these departments.

In the conclusion we emphasize that all the elements of the management process itself are, by and large, the stages of the management cycle, management relations, etc. Taking into account the peculiarities of public administration, its mechanism is fixed in a legal form. Its structure includes the state apparatus, the public system, personnel, information, principles and functions of management, methods, forms and style of management, as well as direct and feedback.

Information about authors:

Baytayeva G.R. – Candidate of Science in Economy, Associate Professor, Department of Public Administration and Management, Zhetysu state university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan; baytaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2081-4461>;

Kenzhin Zh.B. – Doctor PhD, Western Kazakhstan agrarian and technical university named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan; jaksat_22@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>;

Sultanova M.B. – Candidate of Science in Economy, Associate Professor, Western Kazakhstan agrarian and technical university named after Zhangir Khan, Uralsk, Republic of Kazakhstan; mens-70@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9757-8981>;

Kappasova G.M. – Doctor PhD, Associate Professor, Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; gulsara_k@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4656-1861>;

Azimkhan Ardakh. – Doctor PhD, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; armoni04@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6633-5477>.

REFERENCES

- [1] Abramova I.E., Kramskaya S.V. Some problems of efficiency of local self-government in the conditions of democracy and municipal reform in Russia // *International journal of experimental education*. – 2016. – No. 11. – Pp. 91-93. – access mode: <http://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=10710>.
- [2] Sukhorukova N.A., Pavlov N.V. Some problems of state and municipal management // *Kuban state agrarian University named after I.T. Trubilin*. – 2017. – No. 8. – Pp. 10-17.
- [3] Atamanchuk G.V. *Theory of public administration: course of lectures*. – M.: Omega-L, 2015. – 307 p.
- [4] Zerkin D.P., Ignatov V.G. *Fundamentals of the theory of public administration*. – Moscow: March, 2016. – 298 p.
- [5] Pikulkin A.V. *System of public administration*. – Moscow: Unity-Dana, 2017. – 428 p.
- [6] Mamyrov N.K., Sakhanova A.N. *State and business*. – Almaty: Economics, 2015. – 319 p.
- [7] Dobrynin N.M. *Public administration: theory and practice*. – Textbook. – Novosibirsk: Nauka, 2018. – 452 p.
- [8] Omarova A.T. *Human resource management in the conditions of industrial and innovative development of Kazakhstan*. – Monograph. – Karaganda: KarSU, 2016. – 220 p.
- [9] Ayupova Z.K., Kussainov D.U., Dzhanakadyrov S.S., Nagan Winston, Seitakhmetova N.L. Peculiarities of the legal regulation of the labor of some categories of employees // *Bulletin of the Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2020. – Vol. 5. – No.387. – Pp.117-124 <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.150>.
- [10] Pirogova T.E., Poluleh M.V., Golyshcheva N.I., Sorokina V.V., Martynenko N.N. Balanced scorecard: essence and importance for making good business decisions to ensure sustainable development of business // *Bulletin of the Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2020. – Vol. 3. No. 385. – Pp.169-177, <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.83>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 21-26

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.234>

UDC 338.31:553.04(574)
IRSTI 06.75

S.Kh. Beisembekova*, M.R. Sikhimbayev, D.R. Sikhimbayeva

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
E-mail: sabina.beisembekova@yandex.kz

PUBLIC ADMINISTRATION PRIORITIES OF SUBSOIL USE IN KAZAKHSTAN

Abstract. Subsoil use is considered as one of the most important directions of the state economic policy, which is of particular importance in ensuring the sustainable development of the country. The purpose of the article is to study theoretical and methodological approaches to the development of the main priorities of public administration of subsoil use in Kazakhstan in modern conditions. It is noted that increasing the sustainability of the development of Kazakhstan's mineral resource sector is the basis of the state economic policy. The authors identify a number of major problems affecting the sustainable development of the commodity sector at the present time. It is emphasized that, considering current trends, the stability of the mineral resource sector of the economy is influenced by a number of market factors, including price factors, Bank interest rates, market conditions of this product or the size of its supply and demand in the domestic and foreign markets. The main principles and criteria of public administration of the mineral resource sector of the economy have been developed, based on which the sustainable development of the mineral resource sector of the economy should be carried out. As the results of the research, the priorities of public administration of the mineral resource sector of the economy of Kazakhstan were determined.

Key words: subsoil use, public administration, sustainable development, criteria, model, efficiency.

С.Х. Бейсембекова*, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.
E-mail: sabina.beisembekova@yandex.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Аннотация. Жер қойнауын пайдалану елдің орнықты дамуын қамтамасыз етуде ерекше маңызы бар мемлекеттік экономикалық саясаттың маңызды бағыттарының бірі ретінде қаралады. Мақаланың мақсаты қазіргі жағдайда Қазақстанда жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың негізгі басымдықтарын әзірлеуге теориялық-әдіснамалық тәсілдерді зерделеу. Қазақстанның минералдық-шикізат секторын дамытудың орнықтылығын арттыру мемлекеттік экономикалық саясаттың негізі. Авторлар қазіргі уақытта шикізат секторының тұрақты дамуына әсер ететін бірқатар негізгі проблемаларды бөліп көрсетеді. Қазіргі тенденцияларды ескере отырып, экономиканың минералды-шикізат секторының тұрақтылығына бірқатар нарықтық факторлар әсер етеді, оның ішінде баға факторлары, банктік пайыздық мөлшерлемелер, осы өнімнің нарықтық жағдайлары немесе ішкі және сыртқы нарықтардағы сұраныс пен ұсыныс мөлшері. Экономиканың минералдық-шикізат секторын Мемлекеттік басқарудың негізгі қағидаттары мен өлшемдері әзірленді, олардың негізінде экономиканың минералдық-шикізат секторын тұрақты дамыту жүзеге асырылуы тиіс. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстан экономикасының минералдық-шикізат секторын Мемлекеттік басқарудың басымдықтары айқындалды.

Түйінді сөздер: жер қойнауын пайдалану, мемлекеттік реттеу, орнықты даму, өлшемдер, модель, тиімділік.

С.Х. Бейсембекова*, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан.

E-mail: sabina.beisembekova@yandex.kz

ПРИОРИТЕТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЕМ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Проблема государственного управления в горнодобывающей промышленности Казахстана имеет большое значение в экономической науке и является одной из ее центральных проблем. Изучению этого вопроса посвящено большое количество работ отечественных и зарубежных ученых.

Целью статьи является исследование теоретических и обоснование теоретико-методологических подходов к изучению государственного управления недропользованием в Казахстане в современных условиях для разработки основных приоритетов государственного регулирования недропользования Казахстана в современных условиях. Авторы выделяют ряд основных проблем, влияющих на устойчивое развитие сырьевого сектора в настоящее время. Было подчеркнуто, что с учетом современных тенденций на стабильность минерально-сырьевого сектора экономики оказывает влияние ряд конъюнктурных рыночных факторов, в том числе ценовые факторы, банковские процентные ставки, конъюнктура рынка данного продукта или величина его спроса и предложения на внутреннем и внешнем рынках.

Исходя из выработанного SWOT-анализа и основных принципов и критериев государственного регулирования минерально-сырьевого сектора экономики, на основе которых должно осуществляться устойчивое развитие минерально-сырьевого сектора экономики в качестве результатов проведенного исследования определены приоритеты государственного регулирования минерально-сырьевого сектора экономики Казахстана.

Ключевые слова: недропользование, государственное регулирование, устойчивое развитие, критерии, модель, эффективность.

Introduction. The sphere of subsoil use is an important part of the concept of sustainable development of the Republic of Kazakhstan [1-5]. The modern development of Kazakhstan's economy is based on the modern technologies introduction, including in the mineral resource sector of the economy, which largely depends on its national supervision. In the current crisis and uncertainty, one of the most important tasks is to increase the sustainability of the development of the mining industry in the Republic.

Current problems affecting the sustainable development of the mining industry include:

- the geopolitical risks growth has led to high volatility in mineral resource prices and a reduction in investment in the industry;
- demographic crisis and lack of skilled labor;
- new directions and technologies development related to the introduction of innovative technologies;
- high environmental risks and increased demand for highly processed products.

To solve these problems, research is needed in the field of forming public administration priorities for the mining industry of Kazakhstan.

The problem of public administration in the mining industry of Kazakhstan is of great importance in economic science and is one of its central problems. A large number of works by domestic and foreign scientists have been devoted to the study of this issue.

The purpose of the article is to substantiate theoretical and methodological approaches to the study of subsoil use public administration in Kazakhstan in modern conditions. Subsurface use is considered as one of the priority directions of the state economic policy, in which ensuring its state regulation is of particular importance. The main objectives of the article are to study the problems of subsoil use public administration in Kazakhstan, to develop the basic principles and criteria of public administration of subsoil use and forecasting its sustainable development.

Methods of research. During the research, the methods of scientific abstraction, hypotheses, statistics, and economic analysis were applied. The information study base of is the data of the Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan, and the materials of websites on the topic of the study.

Literature review. The public administration problems of the economy and its mineral resource sector

are also studied in the scientific works of domestic and foreign scientists, who revealed the specific features of the development of the economy and the problems of its public administration [6-13].

Although scientists have made significant contributions to solving this problem, some issues of Kazakhstan's subsoil use public administration under modern conditions have not been fully studied. Under modern conditions, the theory and methodological methods for studying the subsoil use public administration in Kazakhstan need to be further developed during and after the global financial and economic crisis related to the Coronavirus pandemic. Under the conditions of the current crisis, falling oil prices and stagnation, the issues of Kazakhstan's public administration of subsoil use under modern conditions of methodological, methodical and practical nature are very relevant.

Therefore, the main direction of research is to develop subsoil use public administration priorities in Kazakhstan in the current crisis, which distinguishes the proposed article from other publications on this topic.

Results and discussion. In Kazakhstan, subsoil use as an integral part of the national economy is one of the most important areas of National Economic Policy and is of great importance for ensuring the country's development. The mineral resources sector has developed on the basis of the laws adopted in the national economy and has many features, differences and problems. In terms of activity and socio-economic significance volume, subsoil use is one of the most important industries in the structure of industrial production of the Republic. Considering the current trend, the mineral resources sector stability in the economy is influenced by a number of market factors, including price factors, selling prices for products on the world market, bank interest rates, market conditions of the product or the cost of its supply and demand in the domestic and foreign markets. An objective assessment of the current situation is characterized by the influence of various factors, from the devaluation of the national currency to fluctuations in prices on the world market, especially in oil, natural gas and other resources, table 1.

Table 1 (2013-2020) and figure 1 (2016-2020) show the dynamics of the country's gross domestic product indicators for 2013-2020, the volume of industrial production, as well as indicators of production volumes in the mining and manufacturing industries and their physical volume indices as a percentage of the previous year [14-16]. The share of the mining industry in the structure of the gross domestic product of the country for the period 2013-2020 decreased from 29.7% in 2013 to 21.96% in 2020 and slightly as part of the volume of industrial production from 59.96% in 2013 to 53.7% in 2020, which shows the continued dependence of the country's economy on its mineral resource sector. While the share of manufacturing industry in GDP increased from 15.51% in 2013 to 16.46% in 2020, the share of industry increased from 32.81% in 2013 to 40.24% in 2020, which is due to the growth of non-industrial activities in the country's GDP.

Table 1 - Real Sector of the Economy Indicators in the GDP of the Republic of Kazakhstan for 2013-2020

Indicators	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Gross domestic product (GDP), trillion tenge	35,99	39,67	40,88	46,97	54,38	61,82	69,53	70,65
- billion US dollars	236,6	221,4	184,4	137,3	166,8	179,3	181,7	171,1
Physical volume of GDP Index, as a percentage of the previous year	106,0	104,2	101,2	101,1	104,1	104,1	104,5	97,5
Volume of Industrial products production (goods, services), trillion tenge	17,83	18,53	14,90	19,03	22,79	27,22	29,10	28,90
Indices of the physical volume of industrial products, %	102,5	100,3	98,4	98,9	107,3	104,4	103,8	99,3
Mining industry, trillion tenge	10,69	11,06	7,521	9,397	11,57	14,88	16,11	15,52
Physical volume indices, %	103,3	99,7	97,5	97,3	109,3	104,6	103,7	96,3
Manufacturing industry, trillion tenge	5,852	6,089	5,949	8,046	9,400	10,40	11,19	11,63
Physical volume indices, %	101,9	101,1	100,2	100,6	105,6	104,5	104,4	103,9

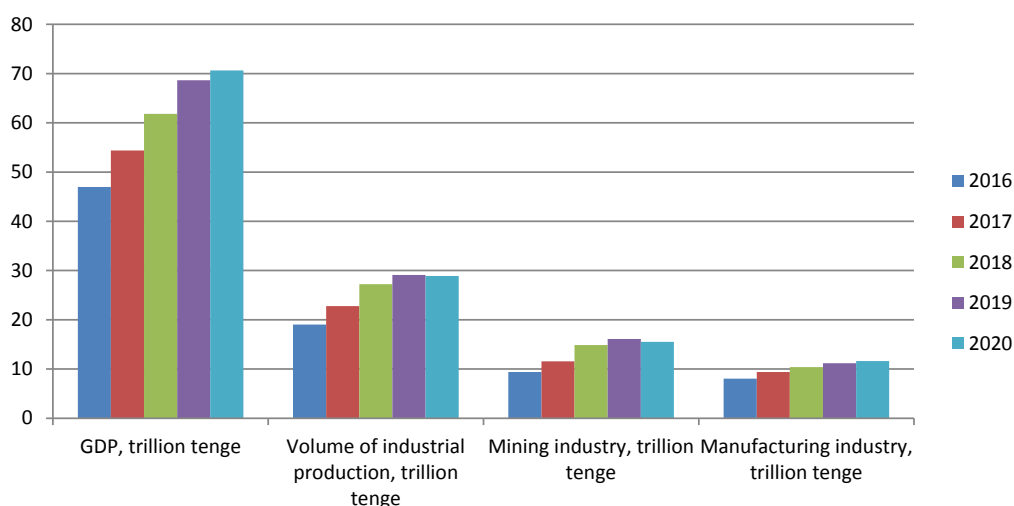
Note: Compiled by the authors on the basis of [14-16]

Table 2 presents a mineral resources sector condition SWOT analysis of the economy of the Republic of Kazakhstan, which highlights the strengths and weaknesses of the mineral resource sector of the country's economy, and shows the threats and opportunities for its further development.

The strengths of the mining industry include:

- state support of the country's subsoil use;
- energy market conditions growth;
- possible price growth prospects in the global energy market;
- subsoil user companies stable condition;

- established supply chains and customer relations;
- professional staff development.

Note: Compiled by the authors on the basis of [14-16]

Figure 1 - The volume of gross domestic product and industrial production, including mining and manufacturing industry for 2016-2020

Table 2 - SWOT analysis of the mineral resource sector of the economy condition of the Republic of Kazakhstan

Strengths	Weaknesses
State management system	Lack of a clear strategy for corporations
Products Demand in the domestic and foreign markets	Dependence on international factors
Projects Profitability	Lack of investment in research and development
Long-term stay on the market	Insufficient development of modern production technologies
Logistics	Development of alternative technologies (analogues), the appearance of analog products on the market
A fairly high level of staff qualifications	
Opportunities	Threats
Introduction of new resources and technologies	The dominant position of foreign companies in the market
Entry into new markets	Increasing competition
Expansion of fields of activity due to possible increase in the depth of processing	Insufficient innovation activity
Creating new products	Global economic crisis
	Economic and political risks
	Force majeure situations
	Reduction of environmental safety

Note: Compiled by the authors

Based on the SWOT analysis, a plan for the implementation of the following measures has been formed to develop the weaknesses of subsoil use and strengthen the advantages of subsoil use:

- corporate strategic management system development;
- the competitiveness increase of all industries;
- with the growth and expansion of the service sector, expand the sales market and enter new markets;
- innovative activity growth of the subsoil user company;
- new modern production technologies development and new products and new technologies development for deep processing;
- alternative technologies and modeling products introduction to the production market;
- environmental protection in areas that are not related to mineral extraction, especially in areas where minerals are extracted and processed, in order to improve the country's environmental situation;
- new investments attraction in mineral processing;
- long-term contacts establishment with international companies;
- an operating system development for dealing with economic and political risks and force majeure situations.

Mineral resource sector of the economy stability and development should be based on the following principles:

- products rational principle use in the mineral resources sector provides for the maximum distribution and use of all valuable elements that make up the resources produced in the national economy;
- the mineral resources reproduction principle due to the non-reproduction of oil, natural gas and many other valuable types of raw materials implies the reproduction of the mineral resource base of natural resources, as well as the availability of alternative energy sources.;
- the overhead income of subsoil users taxation principle directly depends on price factors;
- the ecology and environmental protection principles imply a balanced consideration of issues related to the protection of social living conditions and ensuring their right to a healthy environment;
- the optimization and maximization of social, environmental and economic impacts principle;

The accounting for the economic assessment principle of the value of national wealth means that in the economic assessment of mineral resources, it should be considered as an integral part of the entire wealth of the country.

Figure 1 shows a model of public administration of the mining industry, which includes four main factors that require direct government intervention.

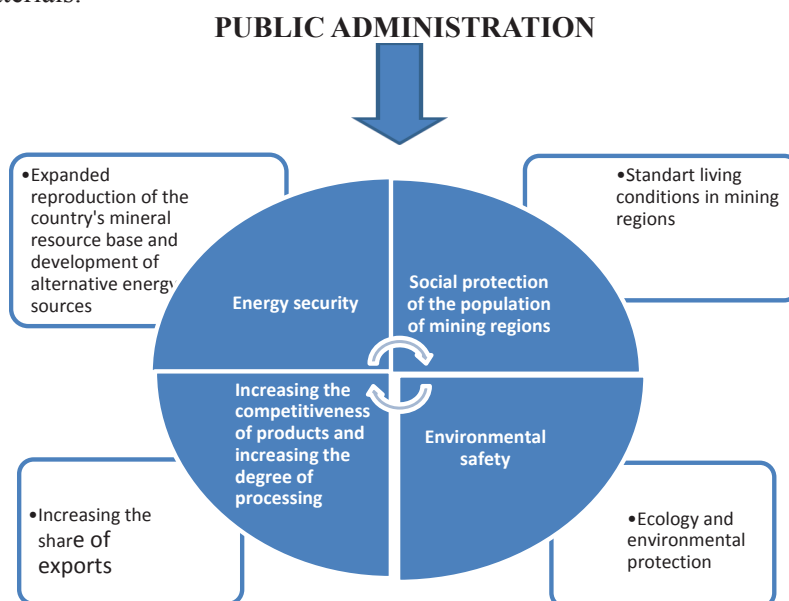
Therefore, the most important areas of public administration in the mining industry are the following:

- final products high competitiveness in the mining industry;
- the export level increase of the country's total share of exported products;
- environmental safety;
- the normal living conditions of workers and population in mining areas.

Ensuring the sustainable development of the mining industry is one of the most important tasks at the global and national levels. When turning to Kazakhstan's sustainable development model, it is necessary to consider the specific circumstances, technical and economic factors of underground use facilities. In the context of the global economic crisis, in order to achieve the sustainable development of the mining industry in a period of major changes, the growth of global uncertainty, and the expansion of geographical, climatic and environmental risks experienced by Kazakhstan's economy.

The subsoil use public administration proposed model is a comprehensive set of measures, the implementation of which will allow solving both current and strategic tasks of sustainable development of the mining industry of Kazakhstan.

The integrated use of all approaches proposed in the developed model will increase the competitiveness of subsoil use industries, stabilize the environmental situation and improve the quality level and degree of processing of raw materials.

Note: Compiled by the authors

Fig. 1 - Model of subsoil use public administration

Conclusions. The conducted research has shown the relevance and necessity of the theoretical and methodological foundations development of subsoil use public administration in Kazakhstan. The basic

priorities of subsoil use public administration in modern conditions were developed based on the consideration of existing theoretical and methodological approaches.

The following areas have been identified as priority areas of subsoil use public administration:

- the profitability increase of the extractive sector to ensure its sustainable development;
- state support of the mineral resource sector through a flexible tax system;
- innovation activity stimulation in subsoil use;
- production, transport and social infrastructure development in the locations of mining enterprises;
- efficiency and rational use growth with an increase in the degree of processing of mineral resources;
- ecology and environment protection of mining territories;
- quality of life improvement of the population near mineral deposits.

Information about the authors:

Beisembekova Sabina Khalilullaevna – doctoral student, Karaganda University of Kazpotrebooyuz Karaganda, Republic of Kazakhstan, E-mail: sabina.beisembekova@yandex.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-8335>;

Sikhimbayev Muratbay Ryzdikbayevich – Doctor of Economic Sciences, Professor, Karaganda university of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Sikhimbayeva Dinar Rakhmangazovna – Doctor of Economic Sciences, Professor, Karaganda university of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

REFERENCES

[1] Aimagambetov Y., Sikhimbayev M., and Sikhimbayeva D. 2016. The concept of using the National Fund. *Journal of Actual problems of Economics* 10: 35-42.

[2] Sikhimbayev M.R. et al. Fuel and energy complex of Kazakhstan: new ways of development. Latvian academy of Sciences. International agricultural university. Latvia, 2015. -222p.

[3] Sikhimbayev M.R. Fuel and energy complex of Kazakhstan: innovative ways of development / Monograph/, 2019. - 308p.

[4] On Subsoil and Subsoil Use. Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2017 No. 125-VI as amended in 2019-2021.

[5] Subsurface management program - <https://inbusiness.kz/ru/news/kladez-kartogramm>.

[6] Glor E.D. 2017. Studying Factors Affecting Creation and Fate of Innovations and their Organizations. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 22(2): 1-35. Accessed March 3, 2021 at: https://www.innovation.cc/scholarly-style/2017_22_3_1_glor_study-inovate-factors_2.pdf.

[7] Gokhberg L., Kuzminov I., Khabirova E., Thurner T. Advanced text-mining for trend analysis of Russia's Extractive Industries // *Futures*. 2020. Vol. 115. No. article 102476. P. 1-12.

[8] Heinberg Richard. *Power: Limits and Prospects for Human Survival* Paperback – New Society Publishers. – 2021. P. 227-235.

[9] Kryukov V.A., Shmat V.V. Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast?. – DOI: 10.1134/S2079970521020076 // *Regional Research of Russia*. – 2021. – Vol. 11, Is. 2. – P. 174-186.

[10] Kryukov V., Tokarev A. Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect?. – DOI: 10.1111/rsp3.12445 // *Regional Science Policy and Practice*. – 2021. Scopus, WoS. – URL: Электронный ресурс (Web) (First published: 25 June 2021).

[11] Polterovich V. 2009. The innovation pause Hypothesis and the strategy of modernization. *Problems of Economics*, 6: 4-23.

[12] Rudzka E.R. 2008. Integration methodology of innovative development of high-tech industries. *Innovation*, 8: 83-90.

[13] Sikhimbayeva D., and Igilik B. 2014. Taxation of subsoil use in Kazakhstan. *Journal of Actual problems of Economics* 10: 406-411.

[14] Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan - <http://www.stat.gov.kz>. Update date 24.10.2021.

[15] Kazakhstan Mining Portal. Accessed October 22, 2021 at: <http://www.mining.kz>.

[16] Mining and metallurgical industry of the Republic of Kazakhstan. Accessed January 22, 2021 at: https://kase.kz/files/presentations/ru/KASE_mining, 2013-2020.

А.Т. Бектурова^{1*}, Л.М. Сембиева¹, А.М. Петров²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан;

²Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, Москва, Россия.

E-mail: orik_03@mail.ru

ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ АУДИТА И ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ

Аннотация. в данной работе авторы провели анализ применения и имплементации международных стандартов аудита в банковском секторе Республики Казахстан. Авторами изучена финансовая отчетность восемнадцати-банков второго уровня за восемь лет, а также аудиторские заключения по ним с отражением ключевых аудиторских вопросов. Кроме того авторами также изучены результаты независимой оценки качества активов банка второго уровня AQR.

Целью данной статьи является поиск решений проблем неприменения аудиторами международных стандартов и отсутствие «BIG DATA ANALYSES» по действующим информационным системам Казахстана.

Авторы предлагают органам государственного аудита использовать аудиторские отчеты по банкам второго уровня, а также разработанную таблицу при государственном аудите реализуемой регуляторами политик.

Своевременный переход на международные стандарты аудита (далее - МСА) и финансовой отчетности (далее-МСФО) позволяют анализировать отчетность и сравнивать их корреляцию с данными по итогам оценок отрасли международными рейтинговыми организациями.

Работа посвящена вопросам и проблемам внедрения и использования международных стандартов государственного аудита и финансовой отчетности как банками, так и органами аудита.

Проведенное авторами исследование выявило наличие предпосылок для усовершенствования инструментов аудита деятельности регулятора секторов, имеющих важное значение для экономики на примере банковского сектора.

Предлагаемая методика имплементации требований стандартов и широкого применения цифровизации на примере банковского сектора может быть применена и в других отраслях.

Учитывая роль банковского сектора в экономике Казахстана, авторами выработан ряд мер по улучшению ситуации в данной сфере.

Ключевые слова: государственный аудит, международные стандарты государственного аудита, финансовая отчетность, стандарты ИНТОСАИ.

А.Т. Бектурова^{1*}, Л.М. Сембиева¹, А.М. Петров²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу, Ресей.

E-mail: orik_03@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ АУДИТ ПЕН ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Бұл жұмыста авторлар Қазақстан Республикасының банк секторында халықаралық аудит стандарттарын қолдану мен енгізуге талдау жасады. Авторлар сегіз жыл ішінде он сегіз екінші деңгейлі банктердің қаржылық есептілігін, сондай-ақ олар бойынша аудиттің негізгі мәселелерін көрсететін аудиторлық есептерді зерттеді. Сонымен қатар, авторлар екінші деңгейлі AQR банкінің активтерінің сапасын тәуелсіз бағалау нәтижелерін де зерттеді.

Бұл мақаланың мақсаты – аудиторлардың халықаралық стандарттарды қолданбауы және Қазақстанның қазіргі ақпараттық жүйелері үшін «BIG DATA ANALYSES» болмауы мәселелерінің шешімін табу.

Авторлар мемлекеттік аудит органдарына екінші деңгейлі банктер бойынша аудиторлық есептерді, сондай-ақ реттеуші органдар жүзеге асыратын саясаттың мемлекеттік аудиті үшін әзірленген кестені пайдалануды ұсынады.

Аудиттің (бұдан әрі – АХС) және қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына (бұдан әрі – ХҚЕС) уақтылы көшу есептілікті талдауға және олардың халықаралық рейтингтік ұйымдардың салалық бағалау нәтижелері бойынша деректермен арақатынасын салыстыруға мүмкіндік береді.

Жұмыс банктердің де, аудиторлық органдардың да мемлекеттік аудит пен қаржылық есеп берудің халықаралық стандарттарын енгізу және пайдалану мәселелері мен мәселелеріне арналған. Авторлар жүргізген зерттеу банк секторы мысалында экономика үшін маңызды секторларды реттеушінің қызметін тексеру құралдарын жетілдіру үшін алғышарттардың бар екендігін анықтады.

Банк секторы мысалында стандарттардың талаптарын енгізу және цифрландыруды кеңінен қолдану бойынша ұсынылған әдістеме басқа салаларда да қолданылуы мүмкін.

Қазақстан экономикасындағы банк секторының рөлін ескере отырып, авторлар осы саладағы жағдайды жақсарту үшін бірқатар шараларды әзірледі.

Түйінді сөздер: мемлекеттік аудит, мемлекеттік аудиттің халықаралық стандарттары, қаржылық есептілік, ИНТОСАИ стандарттары.

A.T. Bekturova^{1*}, L.M. Sembieva¹, A.M. Petrov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan;

²Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia.

E-mail: orik_03@mail.ru

THE PRACTICE OF APPLYING INTERNATIONAL STANDARDS OF AUDITING AND FINANCIAL REPORTING IN THE BANKING SECTOR IN KAZAKHSTAN

Abstract. in this paper, the authors analyzed the application and implementation of international audit standards in the banking sector of the Republic of Kazakhstan. The authors studied the financial statements of eighteen second-tier banks for eight years, as well as audit reports on them, reflecting key audit issues. In addition, the authors also studied the results of an independent assessment of the quality of assets of a second-tier bank AQR.

The purpose of this article is to find solutions to the problems of non-application of international standards by auditors and the absence of “BIG DATA ANALYSES” on the current information systems of Kazakhstan.

The authors suggest that government audit bodies use audit reports on second-tier banks, as well as the developed table for government audit of policies implemented by regulators.

Timely transition to international standards of auditing (hereinafter - ISA) and financial reporting (hereinafter - IFRS) allow you to analyze the reporting and compare their correlation with the data based on the results of industry assessments by international rating organizations.

The work is devoted to the issues and problems of the implementation and use of international standards for governmental audit and financial reporting by both banks and audit bodies.

The study carried out by the authors revealed the presence of prerequisites for improving the tools for auditing the activities of the regulator of sectors that are important for the economy on the example of the banking sector.

The proposed methodology for the implementation of the requirements of standards and the widespread use of digitalization on the example of the banking sector can be applied in other industries.

Taking into account the role of the banking sector in the economy of Kazakhstan, the authors have developed a number of measures to improve the situation in this area.

Key words: state audit, international standards of state audit, financial reporting, INTOSAI standards.

Введение. Президент Республики Казахстан в своем Послании от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» подчеркнул, что «государство не должно помогать банкирам» [1].

Общенациональным планом мероприятий по реализации Послания Главы государства народу Казахстана в декабре 2021 года предусмотрено принятие законодательных мер, стимулирующих развитие рынка стрессовых активов, в том числе направленных на активизацию возврата в экономической оборот замороженных залоговых активов исключительно на рыночной основе.

Отчетные данные Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка свидетельствуют о немалом участии банковского сектора в структуре экономики Казахстана (табл. 1). Анализ показателя «Отношение активов банков к валовому внутреннему продукту» за 8 лет (с 2012 по 2020 годы) показывает, что среднее значение составило 44,8%, при этом в 2015 году значение доходило до 61,4%. Это означает, что почти половина валового внутреннего продукта государства приходится на банки второго уровня. Параллельно с этим наблюдается рост инвестиций в капитал банков. За исследуемые 8 лет их общий объем составил 3904,4 миллиарда тенге. Параллельно с ростом инвестиций в капитал банков второго уровня увеличился показатель «Отношение вкладов клиентов к валовому внутреннему продукту» с 28,1% в 2012 году до 30,9% в 2020 году, достигнув максимального значения в 2015 году – 41,7%.

Таблица 1

Эффективность внедрения международных стандартов финансовой отчетности и аудита в банковском секторе Республики Казахстан

3	ВВП РК, млрд.тенге					Объем инвестиций в капитал БВУ		Объем провинций банков по международным стандартам финансовой отчетности* млрд.тенге	Аудиторские отчеты по 18 банкам**				Международ. рейтинг РК, место		Рез-ты оценки качества банк.активов (AQR) Агентства Республики Казахстан по финансовому надзору и регулированию по 14 банкам	
	Год	по РК, млрд.тенге	Роль банков в экономике РК, % к ВВП*						объем инвестиций, млрд.тенге	прирост в %	Без Оговорок	С оговоркой	Отказ	Отрицательное		по станд.аудиторской отчетности (тренд на снижение)
			отношение активов	отношение ссудного портфеля	отношение вкладов клиентов											
6	2012	30 347,0	45,7	38,4	28,1	325,7	-14,5	3 715,2	17	1						
7	2013	34 443,4	44,9	38,8	28,6	351,7	8,1	4 643,9	18	-			76	100		
8	2014	39 040,9	46,3	36,8	28,5	486,9	38,4	3 569,8	17	1			79	108		
9	2015	40 884,1	61,4	37,9	41,7	479,3	-1,6	1 642,4	17	1			74	110		
10	2016	46 971,2	54,4	33	36,8	300,3	-37,3	1 642,9	17	1			88	105		
11	2017	53 101,0	45,5	25,6	31,4	527,5	75,6	2 126,4	16	1	1		99	114		
12	2018	61 819,5	40,8	22,3	27,6	370,7	-29,7	1 776,6	13	4		1	100	120		
13	2019	69 532,6	38,5	21,2	25,9	480,5	29,6	1 979,6	16	2			101	121	Из 429 млрд. тенге более 180 млрд. тенге потенциальных корректировок по AQR. Была урегулирована всеми банками в период с 1.04.2019 г. по февраль 2020 г. путем добровольного признаний, погашения задолженности заемщиков, принятия дополнительного залогового обеспечения по займам.	
14	2020	69 781,4	44,7	22,6	30,9	581,8	20,1	2 019,7	5	-						

* - данные Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка

** - данные Депозитария финансовой отчетности

Сильный аудит мер государственной поддержки с использованием МСА, международных стандартов высших органов аудита (ИССАИ) и информационных ресурсов снизит риски недокредитования банками экономики.

Гипотеза строится на предположении необходимости усиления инструментов и методологии государственного аудита в секторах с наибольшим удельным весом участия в экономике страны.

Учитывая значимость банковского сектора для экономики, авторы полагают необходимым обеспечить и его надлежащий аудит. Неслучайно Парламент и Правительство Казахстана еще в 1995 году Законом Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» обязали в первую очередь финансовые организации внедрить МСФО с 1 января 2003 года.

Первый Закон на территории постсоветского пространства, регулирующий аудиторскую деятельность был принят в 1997 году именно в Республике Казахстан. Согласно данному Закону были разработаны казахстанские стандарты аудита, базирующиеся на МСА.

В дальнейшем в 2005 году согласно Закона РК «Об аудиторской деятельности» был предусмотрен полный переход на МСА.

Необходимость разработки нового МСФО появилась после глобального финансового кризиса 2008 года, когда стало очевидным, что оценочные резервы создавались в недостаточном объеме. Возможные будущие изменения состояния платежеспособности заемщика или положения экономики в целом в расчетах не учитывались. Данная модель создания резервов была раскритикована как способствующая возникновению кризиса.

С 2018 года Казахстан, как и другие страны мира, перешел на новый стандарт отчетности МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты». Подготовка к этому важному, но технически достаточно непростому и затратному шагу началась еще в 2016, когда банки Казахстана заявили о намерении объединиться в консорциум для внедрения МСФО 9.

Стандарт МСФО 9 заметно отличается от тех правил, которые применялись до этого. Вместо учета понесенных потерь теперь нужно оценивать ожидаемые потери. При этом стандарт не предписывает конкретных методов расчета – он лишь определяет рамки, в которых следует находиться, а в отношении подхода организация получает свободу и может выбрать тот, который ей удобен, лишь бы он вписывался в границы правил. Иными словами, МСФО 9 – это не строгий свод четко сформулированных директив, это принципы, которые игроки рынка вольны интерпретировать по своему усмотрению, ориентируясь на рамки стандарта. Получается, что каждый банк самостоятельно принимает решение, как именно следовать этим рекомендациям.

Логично, что увеличение свободы выбора предполагает и рост ответственности. Управление рисками выходит на первый план – новая модель сближает порядок учета хеджирования с задачами по управлению рисками. С введением стандарта большее число стратегий хеджирования, используемых для управления рисками, будет соответствовать критериям для применения учета хеджирования. Одновременно меняется подход к классификации и оценке убытков и активов. Стандарт предлагает следующие категории для оценки активов: активы, оцениваемые по амортизированной стоимости, по справедливой стоимости с отражением ее изменений в составе прочего совокупного дохода (FVOCI) и справедливой стоимости с отражением ее изменений в составе прибыли и убытка (FVTPL). [2]

Именно с внедрением в 2018 году МСФО 9 можно связать создание банками провизий, означающее признание вероятности потерь стоимости конкретного актива. Согласно статистическим данным (табл.1) объем провизии по МСФО увеличился с 1776,6 миллиардов тенге в 2018 году до 2019,7 миллиардов тенге в 2020 году.

По поручению Первого Президента Республики Казахстан от 30 января 2019 года и Президента Республики Казахстан от 24 апреля 2019 года о получении максимально полной, подробной и, главное, объективной оценки реального состояния банков страны Национальным банком РК во втором квартале 2019 года был инициирован проект независимой оценки качества активов банка второго уровня (AQR-Asset Quality Review). Для этих целей были привлечены услуги известного международного консультанта в области проведения AQR, международных аудиторских компаний Big Four и других признанных международных аудиторских компаний. В охват программы попали 14 банков, 87% активов всего банковского сектора и 90% от общего ссудного портфеля. В процесс AQR было вовлечено более 500 сотрудников аудиторских и консалтинговых компаний, более 60 сотрудников Национального Банка и более 70 независимых оценочных компаний. Отчетной датой для проведения независимой оценки качества активов является 1 апреля 2019 года.

Оценка качества активов – это подход, базирующийся на МСФО и пруденциального регулирования, при этом отражающий пруденциальный взгляд финансового регулятора на действующую практику финансового учёта и оценки рисков.

Ввиду обязательности применения банками международных стандартов финансовой отчетности, созданы резервы по МСФО, которые по результатам AQR доформированы.

Кроме того, результаты AQR показали, что совокупная стоимость залогов завышена в среднем на 23,8%. В связи с чем, Министерством финансов Республики Казахстан планируется усилить квалификационные требования к оценщикам.

Применение МСФО позволяет банкам при оценке качества и справедливой стоимости активов использовать оптимистичные суждения и допущения со стороны банков и аудиторов. Применение модели дисконтирования денежных потоков более не применимо к оценке обесценения по проблемным займам, соответственно это порождало недооценку кредитных рисков и недоформирование провизий, а значит завышения капитальной базы банка. В результате, возникли значительные расхождения в качестве активов и финансовой отчетности банков. [3]

Уже в 2020 году Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам аудиторской деятельности» внесены изменения и дополнения в отраслевой Закон.

Одной из острой необходимостью внесения изменений в Закон, регулирующий аудиторскую деятельность, явилась критика в части доверия к профессии аудитора ввиду отдельных негативных последствий. К примеру, аудиторы не предупредили ряд крупных банкротств в своих отчетах о

состоянии дел вплоть до момента банкротства. Вследствие чего, хозяйствующие субъекты перестали рассматривать финансовую отчетность как основной источник достоверной информации для принятия решений об инвестировании средств, что неизбежно приводит к снижению объема инвестиций.

В этой связи, учитывая актуальность государственного аудита в важнейших секторах экономики авторы предлагают модель совершенствования методологии и инструментов.

Материалы и методы. Теоретико-методологическая база исследования – статьи ученых и независимых экспертов, пособия, правовые акты Республики Казахстан, отчет Всемирного Банка по анализу соответствия МСФО: «Банковский сектор и здравоохранение», материалы Координационного Совета по бухгалтерскому учету государств – участников СНГ.

В статье использовался анализ методологических основ государственного аудита, обобщены итоги правоприменительной практики органов государственного аудита, частных аудиторов Республики Казахстан, проведен анализ применения МСФО в Казахстане.

Ранее в 2019 году доктором экономических наук, профессором Алиевым М.К. в Сборнике статей Международной научно-практической конференции 5 апреля 2019 года была опубликована статья «Проблемы внедрения международных стандартов аудита и учета, практика их применения в странах СНГ», где рассмотрены обобщенные подходы к определению термина «антикоррупционный аудит», а также систематизированы нормативные документы, регулирующие данную отрасль. Однако ранее применение стандартов аудита в банковском секторе Казахстана не изучалось.

Таким образом, конечным результатом данного исследования авторов является необходимость корреляции применения МСФО, МСА, ИССАИ и анализа данных информационных систем для улучшения качества аудита на примере банковского сектора.

В качестве источников данных выступили непосредственно данные официального сайта Агентства Республики Казахстан по финансовому надзору и регулированию, сведения Депозитария финансовой отчетности Министерства финансов Республики Казахстан, отчетные данные Всемирного Банка по анализу Глобального индекса конкурентоспособности в части применения стандартов аудита. Для сравнения использовались также отчетные данные по индексу надежности банков.

Путем сравнения изучены показатели финансовой отчетности 18 банков и 149 аудиторских отчетов банков за 9 лет и их влияние на занимаемое Казахстаном место в международных рейтингах.

Результаты. Аудиторскими компаниями в период с 2012 г. по 2020 г. по 18 банкам второго уровня выдано 136 отчетов без оговорок, 11 отчетов с оговоркой, 1 отрицательный отчет и 1 отказ (табл.1).

Ключевыми аудиторскими вопросами были: оценка резерва под ожидаемые кредитные убытки; неопределенность оценки величины резерва под ожидаемые кредитные убытки; коллективная оценка ожидаемых кредитных убытков по займам клиентам; ожидаемые кредитные убытки по кредитам и авансам клиентам; оценка провизий под ожидаемые кредитные убытки по займам клиентам; резерв под ожидаемые кредитные убытки.

При этом основными причинами оговорок были несоблюдение требований МСФО IAS 12 «Налог на прибыль»; МСФО (IFRS) 9; сомнения в способности банка продолжить свою деятельность непрерывно; применение не в полной мере расчет провизий по обязательствам кредитного характера; невозможность получения достаточно надежных доказательств в отношении стоимости изъятых активов; невозможность определения необходимости корректировки балансовой стоимости кредитов.

Причиной выдачи отрицательного отчета по банку АО «First Heartland Jysan Bank» (ранее АО «Цесна банк») было то, что в консолидированной финансовой отчетности не отражено достоверно во всех существенных аспектах консолидированное финансовое положение группы банка по состоянию на 31 декабря 2018 года, а также ее консолидированные финансовые результаты и консолидированное движение денежных средств за год, закончившийся на указанную дату, в соответствии с «МСФО».

Причиной отказа в выражении мнения по АО «Банк «Банк RBK» явилось то, что аудиторы не смогли:

- получить надлежащие аудиторские доказательства для определения периода для признания отчислений в резерв под обесценение кредитов клиентов. В результате не было возможности определить, есть ли необходимость корректировки данных отчета о совокупном доходе за 2016 и 2017 годы, а также балансовой стоимости кредитов клиентов на 31 декабря 2016 года;

- получить достаточные надлежащие аудиторские доказательства для определения периода, к которому относится уменьшение справедливой стоимости земли и зданий. В результате чего не смогли определить, есть ли необходимость корректировки данных отчета о совокупном доходе за 2016 и 2017 годы, а также балансовой стоимости основных средств по состоянию на 31 декабря 2016 года;

- получить достаточные надлежащие аудиторские доказательства относительно полноты раскрытия информации об остатках по счетам связанных сторон по состоянию на 31 декабря 2016 года, а также об операциях со связанными сторонами за 2016 и 2017 годы. В результате, не смогли определить, есть ли необходимость корректировки информации, раскрытой в Примечании 31 к финансовой отчетности.

МСА 705 «Модифицированное мнение в аудиторском заключении» устанавливает обязанности аудитора по выпуску надлежащего заключения и определяет три типа модифицированного мнения, а именно: мнение с оговоркой, отрицательное мнение и отказ от выражения мнения.

Аудитор выражает **мнение с оговоркой** в тех случаях, когда:

- аудитор, получив достаточные надлежащие аудиторские доказательства, приходит к выводу о том, что искажения в отдельности или в совокупности являются существенными для финансовой отчетности, но не всеобъемлющими;

- аудитор не может получить достаточные надлежащие аудиторские доказательства для обоснования своего мнения, но приходит к выводу о том, что возможное влияние на финансовую отчетность невыявленных искажений, если такие имеются, может быть существенным, но не всеобъемлющим.

Аудитор должен выразить **отрицательное мнение** в тех случаях, когда, получив достаточные надлежащие аудиторские доказательства, он приходит к выводу о том, что искажения в отдельности или в совокупности являются существенными и всеобъемлющими для финансовой отчетности.

Аудитор **отказывается выразить мнение** в том случае, когда он не может получить достаточные надлежащие аудиторские доказательства для обоснования своего мнения и приходит к выводу о том, что возможное влияние на финансовую отчетность невыявленных искажений, если такие имеются, может быть одновременно существенным и всеобъемлющим.

Аудитор отказывается выразить мнение в том случае, когда в исключительно редких ситуациях, связанных с наличием многочисленных факторов неопределенности, он приходит к выводу о том, что, несмотря на полученные достаточные надлежащие аудиторские доказательства в отношении каждого фактора неопределенности, невозможно сформировать мнение о финансовой отчетности вследствие потенциального воздействия факторов неопределенности друг на друга и их возможного совокупного влияния на финансовую отчетность.

Эксперты Всемирного Банка в рамках проведенного исследования качества финансовой отчетности и аудиторских отчетов в банковском секторе пришли к мнению, что качество финансовой отчетности нуждается в улучшении в связи с вероятным несоответствием МСФО. Кроме того, экспертами указано, что в аудиторских отчетах не имеется оговорок, что предполагает достижение по крайней мере минимального уровня соответствия МСФО. Тем не менее, сделан вывод, что подтвержденные аудитом финансовые отчеты нуждаются в улучшении.

Кроме того, эксперты сделали вывод, что стандарты, связанные с аудиторскими отчетами, в общем, выполняются. Тем не менее, вопрос соответствия МСФО указывает на то, что могут быть вопросы с выполнением стандартов аудита со стороны аудиторов. Это, в частности, но не исключительно, касается: вопросов представления и раскрытия информации, в том числе значительного использования шаблонных формулировок и пропуска специфической для субъекта информации о наиболее значительных суждениях и оценках субъекта, а также в отношении риск-менеджмента; о признании и оценки, в том числе использования (или кажущегося использования) учетных политик, несоответствующих требованиям МСФО. Некоторые банки пропустили вероятно значимые суждения; не определили никаких ключевых источников неопределенности оценки; недостаточно описали свои учетные политики. Отдельные банки нарушили требования МСФО 12 «Налог на прибыль». [4]

Учитывая, что аудиторами в основном были выданы заключения без оговорок, общество, полагаясь на их экспертное мнение считало, что в банковском секторе нет проблем. Однако значительные вливания денег со стороны государства и критика отдельных экспертов в области финансов об отсутствии реального кредитования банками экономики сигнализируют о необходимости доработки инструментов аудита. Под инструментами аудита подразумеваются стандарты аудита и информационные системы. Еще одной причиной необходимости «спасения банков», авторы рассматривают недостаточное регулирование отрасли.

Статьей 55 Закона Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности» (далее Закон) определено, что банки публикуют годовую консолидированную финансовую отчетность, а также аудиторский отчет.

Согласно статьи 57 Закона консолидированная годовая финансовая отчетность банка и банковского холдинга должна быть заверена аудиторской организацией, правомочной на проведение аудита банков.

В соответствии со статей 57 Закона результаты аудита и свои выводы аудиторская организация излагает в отчете, представляемом совету директоров и правлению банка. [5]

Согласно Закона «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» банки второго уровня относятся к организациям, подлежащим обязательному ежегодному аудированию. [6]

Обсуждения. За анализируемый период банки в основном аудировались такими компаниями как ТОО «Делоит», ТОО «КПМГ Аудит», ТОО «Эрнст энд Янг», ТОО «Прайсуотерхаускупер». То есть доля Big Four составила 70-80%. Таким образом круг аудиторов был ограничен.

Выручка от аудирования компаний Big Four в 2020 году составила 22 млрд.тенге.

В этой связи для исключения рисков мошенничества Казахстан в 2020 году в рамках мер по противодействию отмыывания доходов, полученных преступным путем и финансированию терроризма законодательно обязал аудиторов и бухгалтеров применять Кодекс этики, разработанный Международной Федерацией бухгалтеров. Данный Кодекс требует, чтобы ключевые партнеры по аудиту общественно значимых организаций (в том числе банки) менялись через 7 лет, а в некоторых странах установлен более короткий период ротации. К примеру, в США законодательно установлен срок ротации аудиторов – каждые 5 лет; в Великобритании – 5 или 7 или 10 лет в зависимости от объекта проверки; в Австрии – каждые 10 лет; в Чили – ежегодно; в Бразилии – один раз в 5 лет. Необходимо отметить что данные страны занимают лидирующие позиции в рейтинге Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного Экономического Форума (Австрия – 14 место; США – 17 место; Чили – 21 место; Великобритания – 31 место; Бразилия – 71 место).

Тогда как с 2013 по 2019гг. наблюдается устойчивый тренд на снижение Республики Казахстан в международных рейтингах по показателям «Совершенство стандартов учета и аудита» и «Надежность банков». (табл. 1).

В этой связи в Казахстане согласно Кодекса этики с 2021 года предусмотрена периодичность ротации аудиторов каждые 7 лет.

Кроме того, в 2021 году в рамках совместного плана Правительства, Национального Банка и Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка предусмотрено усиление ответственности аудиторов.

Как результат в 2021 году в квалификационных требованиях к аудиторским компаниям предусмотрена ротация каждые 7 лет.

То есть теперь одна и та же аудиторская компания либо аудитор не смогут ежегодно аудировать один и тот же объект на протяжении более 7 лет, что также соответствует рационализации согласно теории бриллианта мошенничества «The Fraud diamond», то есть своевременная ротация аудиторов снижает риски мошенничества с финансовой отчетностью.

По аналогии Министерством финансов Республики Казахстан предложено осуществлять ротацию и государственных аудиторов Служб внутреннего аудита центральных органов.

Согласно стандартам ИССАЙ 1600 «Особенности аудита финансовой отчетности группы (включая группу аудиторов компонентов)», 1610 «Использование работы внутренних аудиторов», 1620 «Использование работы эксперта аудитора» государственные аудиторы могут использовать результаты работы частных аудиторов.

Счетным комитетом Республики Казахстан по контролю за исполнением республиканского бюджета по итогам проверки Национального банка за 2019 год отмечено, что сейчас финансовая проверка Национального банка проводится лишь по согласованию с главой государства, так как регулятор напрямую подчиняется президенту страны. По итогам проверки аудиторами в основном были даны замечания, касающиеся административно-хозяйственной деятельности. [7]

Национальный Банк Республики Казахстан до 2019 года осуществлял государственное регулирование, контроль и надзор за финансовым рынком, финансовыми организациями и иными лицами и в области финансового законодательства Республики Казахстан.

С 2020 г. государственным органом, осуществляющим надзор за финансовыми институтами, в том числе банками второго уровня, является Агентство по финансовому регулированию и надзору.

Два вышеуказанных государственных органа осуществляют свою деятельность в соответствии со стратегическими планами, разрабатываемыми на 5 летний период.

Необходимо отметить, что в настоящее время разработан GUID 9020 «Оценка государственных стратегий» (далее-GUID 9020). В то время как стержнем аудита эффективности является оценка экономичности, эффективности и результативности, стержнем оценки государственной политики является оценка глобального воздействия политики, как краткосрочного, так и долгосрочного (что

зачастую требует рассмотрения других стратегий, оказывающих воздействие в той же области), а также оценка практической пользы этой политики [8].

Статистические данные из таблицы 2, показывают, что по исследуемым 18 банкам за период 2012-2020гг. показатель рентабельности и коэффициент риска (Левериджа) являлись относительно благополучными. Рентабельность характеризует соотношение прибыли к выручке. Коэффициент Левериджа, или показатель финансовой устойчивости рассчитывается путем соотношения заемного капитала к собственному и характеризует степень эффективности использования собственного капитала.

Таблица 2

Показатели финансовой деятельности банков

	2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%	(Прибыль / Выручка) *100%	(заёмный капитал / собственный капитал) *100%
Алтын банк	0,35	6,81	0,44	6,25	0,21	3,98	0,61	8,53	0,45	7,17	0,37	6,22	0,38	9,80	0,42	8,22	0,38	7,29
Капитал банк	-0,62	0,60	0,41	1,06	0,17	4,37	0,14	6,59	-0,12	3,76	0,02	3,35	0,17	0,74	-0,20	2,67		
Форте банк	0,01	51,93	-1,30	-7,34	305,64	4,88	0,09	5,40	0,11	6,83	0,19	6,46	0,24	7,44	0,26	8,04	0,29	6,93
Жусан банк	0,19	11,83	0,18	11,85	0,14	11,58	0,14	14,59	0,06	12,62	0,25	9,43	0,30	10,64	2,31	3,15		
касти	0,27	7,56	0,34	8,37	0,33	6,75	0,12	8,57	0,04	7,93	0,44	7,70	0,51	7,09	0,67	7,26	0,70	9,78
Банк РБК	0,06	4,76	0,10	12,62	0,08	8,21	0,00	13,22	0,06	11,42	-1,82	15,95	0,26	6,62	0,18	6,44		
Азия Кредит Банк	0,26	3,48	0,16	3,32	0,12	7,63	0,23	8,84	0,07	10,04	0,07	5,55	-0,07	4,03	-0,84	2,76		
Альфа Банк	0,32	5,48	0,35	5,86	0,23	7,89	0,83	5,49	0,18	4,93	0,17	5,48	0,24	5,41	0,28	6,27	0,43	6,16
КЗИ банк	0,75	0,33	0,72	0,45	0,70	0,73	0,61	1,75	0,57	1,47	0,49	1,24	0,49	1,59	0,57	1,61		
АТФ	-0,13	10,64	0,03	10,04	0,05	11,71	0,09	13,36	0,04	14,46	0,14	10,86	0,11	10,64	0,01	11,14		
касса нова	0,11	3,80	0,13	6,71	0,14	5,65	0,12	5,87	0,00	7,31	0,08	7,35	1,08	82,12	0,15	6,22		
Банк Китая	2,25	3,31	1,87	5,29	2,00	5,90	2,17	4,82	1,06	6,59	0,98	4,97	1,05	7,69	0,98	5,55		
ВТБ	-0,06	4,64	0,05	7,12	0,05	7,46	-0,24	6,89	-0,52	11,64	0,15	8,38	0,27	6,75	0,26	8,79		
Евразийский банк	0,20	8,85	0,19	9,01	0,14	11,13	0,04	11,50	0,00	9,56	-0,04	8,99	0,08	10,94	0,04	9,69		
Народный банк	0,43	6,09	0,40	5,39	0,54	4,91	0,47	7,41	0,40	7,04	0,34	8,48	0,3603039	7,41	0,48	6,06		
Сбербанк	0,44	7,25	0,28	7,81	0,24	8,16	0,02	10,17	0,06	10,08	0,07	9,59	0,27	9,74	0,38	8,37		
Банк Центр кредит	0,00	11,49	0,00	11,59	0,01	11,94	0,02	15,74	0,06	12,72	0,26	9,32	0,08	13,17	0,02	11,91		
Хоум Банк	0,61	2,545305515	0,46	3,15	0,25	2,80	0,26	2,69	0,46	2,96	0,41	3,99	0,32	4,90	0,21	4,36	0,26	3,23
	5,45	151,37	4,80	108,56	311,04	125,69	5,73	151,41	2,99	148,53	2,57	133,31	6,16	206,73	6,18	118,53	2,05	33,39

Учитывая хорошие показатели финансовой деятельности по банкам, а также положительные аудиторские отчеты, казалось бы, ничего не предвещало проблем. Однако, исходя из послания Президента на 2021 год по прекращению дальнейшей материальной поддержки банков второго уровня, в данном секторе все еще имеются открытые вопросы.

В дальнейшем необходимо усилить инструментарий аудита и его регулирование, а также внедрить риск-ориентированную методологию с использованием анализа финансовых и аудиторских отчетов банков на соответствие МСФО, МСА, ИНТОССАИ для справедливого распределения финансовых ресурсов страны.

Заключение. Учитывая, что в Казахстане большинство мер государственной поддержки реализуются через банки второго уровня, в рамках оценки государственных политик посредством GUID 9020, авторы полагают необходимым доработать процедурные стандарты аудита эффективности с учетом роли банковского сектора в структуре экономики страны.

Анализ финансовых показателей 18 банков за 8 лет и их аудиторских отчетов показывает, что несмотря на значительный удельный в экономике страны банковского сектора, преобладание положительных аудиторских отчетов, поддержку со стороны государства, страновые рейтинги по применению стандартов и надежности банков не улучшались.

Это свидетельствует о необходимости дальнейшего полноценного внедрения всех международных стандартов аудита и руководств к ним и анализа имеющихся информационных ресурсов.

Авторы считают, что методология отбора при планировании по отраслям должна быть дополнена критериями: «Доля участия в экономике», «Предварительное изучение возможностей информационных систем», «Страновые рейтинги», «Соответствие целям устойчивого развития», «Эффективность регулятора и предыдущие аудиты частного сектора».

Для улучшения сложившейся ситуации авторы предлагают следующие меры:

установить уровень существенности в размере 2% от охвата аудита в процедурном стандарте «Аудит соответствия» [9] и выборкам. При этом если нарушения финансового характера, то уровень существенности не будет применяться;

- В информационной платформе «Единая база аудита» [10] должны фиксироваться изменения рейтингов и посредством искусственного интеллекта должны анализироваться факторы, влияющие на снижение показателей;
  - Самые крупные рискованные объекты по камеральному контролю должны анализироваться через Единую базу данных;
  - Требуется изменения в Закон «Об информатизации» [11] и отраслевые законы в части доступа к базам данных государственных органов и частных платформ для улучшения качества аудита;
  - Необходимо использование потенциала Служб внутреннего аудита как банков, так и государственных органов при государственном аудите;
- Внедрение бюджетного мониторинга от этапа планирования, непосредственно исполнения и заканчивая государственным аудитом;
- Для полноценного аудита имплементировать Гайданс 9020, ИССАИ-1610 [12] в казахстанскую методологию;
  - Соглашаясь с мнением ряда авторов необходимо активизировать роль Комитетов по аудиту надзорного органа в банковском секторе и самих банков, поскольку их деятельность влияет на эффективность системы внутреннего контроля. Активность членов Комитетов по аудиту и частота заседаний, их подотчетность общему собранию, сближение взглядов внутренних и внешних аудиторов играет важное значение при аудите эффективности [13].

Information about authors:

Bekturova A.T. – the main author, master in Law, PhD student of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, 11 Kazhimukan st., Nur-Sultan, Kazakhstan;

Senbyeva L.M. – Doctor of Economics, Professor, Gumilyov Eurasian National University, 11 Kazhimukan St., Nur-Sultan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7926-0443>;

Petrov A.M. – Professor Department of Business Analytics, Faculty of Taxes, Audit and Business Analysis, Financial University under the Government of the Russian Federation, Leningradskiy Prospekt 49, Moscow, Russian Federation, <https://orcid.org/0000-0001-9648-3278>.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Послание Президента Республики Казахстан народу от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны».

(Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan narodu ot 1 sentyabrya 2021 goda «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaya osnova процветания страны»).

[2] «Переход на МСФО 9 в Казахстане: у стартовой черты» Андрей Суставов генеральный директор SAS Казахстан («Perekhod na MSFO 9 v Kazahstane: u startovoy cherty» Andrej Sustavov general'nyj direktor SAS Kazakhstan), https://forbes.kz/process/expertise/perehod_na_msfo_9_v_kazahstane_u_startovoy_cherty/.

[3] Стратегический план Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка на 2020-2024 годы, стр.6; (Strategicheskij plan Agentstva Respubliki Kazahstan po regulirovaniyu i razvitiyu finansovogo rynka na 2020-2024 gody, str.6).

[4] Отчет Всемирного Банка по анализу соответствия МСФО: «Банковский сектор и здравоохранение» (Otchet Vsemirnogo Banka po analizu sootvetstviya MSFO: «Bankovskij sektor i zdruvoohranenie»).

[5] Закон Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности» (Zakon Respubliki Kazahstan «O bankah i bankovskoj deyatel'nosti»).

[6] Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (Zakon Respubliki Kazahstan «O buhgalterskom uchete i finansovoj otchetnosti»).

[7] Н.Годунова «Счетный Комитет озвучил предложение о регулярном аудите Нацбанка» (N.Godunova «Schetnyj Komitet ozvuchil predlozhenie o regulyarnom audite Nacbanka»), <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2019/11/27/134751/>

[8] Руководство GUID 9020 «Оценка государственных стратегий» (Rukovodstvo GUID 9020 «Ocenka gosudarstvennyh strategij»).

[9] Процедурный стандарт внутреннего государственного аудита и финансового контроля «Аудит соответствия», <https://www.gov.kz>.

[10] Нормативное постановление Счетного комитета «Об утверждении Правил формирования и ведения Единой базы данных по государственному аудиту и финансовому контролю и использованию ее данными» №7-нк от 28 ноября 2015 года, <https://www.adilet.zan.kz>.

[11] Закон Республики Казахстан «Об информатизации», <https://www.adilet.zan.kz>.

[12] Международный стандарт высших органов внешнего аудита № 1610 «Использование работы внутренних аудиторов», <https://www.intosai.org>.

[13] Махмод Аль-Равашдех Абдалвахаб, Рихам Фатхи Алькабджи, «Влияние комитетов по аудиту и внешнего аудитора бухгалтерский консерватизм и результаты деятельности листингуемых промышленных фирм на Амманской фондовой бирже», Международный журнал финансовых исследований, N4;2020г., ISSN1923-4023.

REFERENCES

[1] Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of September 1, 2021 “The unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the country’s prosperity”.

[2] “Transition to IFRS 9 in Kazakhstan: at the starting line” Andrey Sustavov CEO SAS Kazakhstan, https://forbes.kz/process/expertise/perehod_na_msfo_9_v_kazahstane_u_startovoy_chertyi/.

[3] Strategic Plan of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of the Financial Market for 2020-2024, page 6;

[4] World Bank IFRS Compliance Analysis Report: Banking and Healthcare.

[5] Law of the Republic of Kazakhstan “On Banks and Banking Activities”.

[6] Law of the Republic of Kazakhstan “On accounting and financial reporting”.

[7] N. Godunov “The Accounts Committee announced a proposal for a regular audit of the National Bank”, <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2019/11/27/134751/>.

[8] Guide GUID 9020 “Assessing Government Strategies”.

[9] Procedural Standard of Internal State Audit and Financial Control “Compliance Audit”, <https://www.gov.kz>.

[10] Regulatory Resolution of the Accounts Committee “On approval of the Rules for the Formation and Maintenance of a Unified Database on State Audit and Financial Control and the Use of its Data” No. 7-nk dated November 28, 2015, <https://www.adilet.zan.kz>.

[11] The Law of the Republic of Kazakhstan “On Informatization”, <https://www.adilet.zan.kz>.

[12] International Standard of the Supreme Bodies of External Audit No. 1610 “Using the work of internal auditors”, <https://www.intosai.org>.

[13] Mahmud Al-Rawashdeh Abdalwahab, Riham Fathi Alkabji, “The Impact of Audit Committees and External Audit on Accounting Conservatism and the Performance of Listed Industrial Firms on the Amman Stock Exchange”, International Journal of Finance Research, N 4;2020y., ISSN1923-4023.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 37-43

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.236>

IRSTI 06.73.02
UDC 336.74

D. Jamshidi^{1,2,3*}, R. Doszhan⁴, A. Sabidullina⁴

¹Department of Marketing and Management, Islamic Azad University, Khonj Branch, Farss, Iran;

²Department of Management, College of Economics, Management and Information System,
University of Nizwa, Nizwa, Oman;

^{3,4}Finance and Accounting Department, Higher School of Economics and Business, Islamic Finance Center,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;
E-mail: darioush1986@yahoo.com

NEW ISLAMIC FINTECH TRENDS: MALAYSIA AND CENTRAL ASIA

Abstract. In terms of niche areas, Islamic FinTech will help improve access to Islamic financial services through technology and contribute to responsible development in accordance with the principles of Islamic Finance. This can be done for both the retail market and the corporate world. Organizations built on these models are now at the forefront of the latest technologies. The purpose of this article is to reveal the new concept of Islamic FinTech and identify new challenges facing new financial technologies in Malaysia, the leading country in the development of Islamic FinTech, and in Kazakhstan. Technology and automation have been a key part of the global financial services market for several decades. However, the emergence of the «fintech revolution» has led to a devastating shift in the financial services sector. This breach is unequivocally changing global financial services business models, operational models, and customer experiences. Fintech could help the industry by facilitating easier and faster transactions, improving the traceability and security of blockchain transactions, increasing the availability of Islamic financial services and improving governance. The article examines the development of financial technologies and their impact on the economy, analyzes data on the development of financial technologies in Central Asia and Malaysia, and identifies new challenges. When writing this article, we used methods of cognition, including methods of empirical (observation, comparison) and theoretical research (analysis, synthesis, aggregation).

Key words: Islamic finance, Islamic fintech, financial technologies, new challenges, digital technologies.

Д. Джамшиди^{1,2,3*}, Р. Досжан⁴, А. Сабидуллина⁴

¹Маркетинг және менеджмент факультеті, Азад Ислам университеті, Кухонджи филиалы,
Фарс, Иран;

²Азад Ислам университеті, Хондж филиалы, Фарс, Иран; Низва университеті, Низва, Оман;

^{3,4}Қаржы және бухгалтерлік есеп факультеті, экономика және бизнес Жоғары мектебі, ислам қаржы
орталығы Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: darioush1986@yahoo.com

ИСЛАМДЫҚ ФИНТЕХТІҢ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ: МАЛАЙЗИЯ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ

Аннотация. Тауашалық салалар исламдық қаржы технологиясы арқылы исламдық қаржылық қызметтерге қол жетімділікті жақсартуға көмектеседі және исламдық қаржы қағидаттарына сәйкес жауапты дамуға ықпал етеді. Мұны бөлшек сауда нарығы үшін де, корпоративті әлем үшін де жасауға болады. Осы модельдерге негізделген ұйымдар қазіргі уақытта ең жаңа технологиялардың алдыңғы қатарында. Бұл мақаланың мақсаты – исламдық финтехтің жаңа тұжырымдамасын ашу және исламдық финтехтің дамуындағы жетекші ел Малайзияда және Қазақстанда жаңа қаржылық технологиялар тап болатын жаңа сын-қатерлерді анықтау. Технологиялар мен автоматтандыру бірнеше онжылдықтар

бойы әлемдік қаржы қызметтері нарығының негізгі бөлігі болды. Алайда, “финтех-революцияның” пайда болуы қаржылық қызметтер секторына жойқын өзгерістерге әкелді. Бұл қаржылық қызметтердің жаһандық бизнес-модельдерін, операциялық модельдерді және клиенттік тәжірибені түбегейлі өзгертеді. Финтех салаға транзакцияларды жеңілдету және жеделдету, блокчейндегі транзакциялардың қадағалануы мен қауіпсіздігін жақсарту, исламдық қаржылық қызметтердің қол жетімділігін арттыру және басқаруды жақсарту арқылы көмектесе алады. Мақалада қаржылық технологиялардың дамуы және олардың экономикаға әсері қарастырылады, Орталық Азия мен Малайзиядағы қаржылық технологиялардың дамуы туралы деректер талданады, сондай-ақ жаңа сын-қатерлер анықталады. Осы мақаланы жазу кезінде біз таным әдістерін, соның ішінде эмпирикалық (байқау, салыстыру) және теориялық зерттеу (талдау, синтез, агрегация) әдістерін қолдандық.

Түйінді сөздер: ислам қаржысы, қаржы технологиялары, жаңа сын-қатерлер, цифрлық технологиялар.

Д. Джамшиди^{1, 2, 3*}, Р. Досжан⁴, А. Сабидуллина⁴

¹Факультет маркетинга и менеджмента, Исламский университет Азад, Филиал Кухонджи, Фарс, Иран;

²Исламский Университет Азад, филиал Хондж, Фарсс, Иран; Университет Низвы, Низва, Оман;

^{3, 4}Кафедра финансов и бухгалтерского учета, Высшая школа экономики и Бизнеса, Центр исламских финансов, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
E-mail: darioush1986@yahoo.com

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИСЛАМСКОГО ФИНТЕХА: МАЛАЙЗИЯ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ

Аннотация. Нишевые области экономики могут быть развиты посредством влияния исламского финтеха, который сможет улучшить доступ к исламским финансовым услугам с помощью технологий и будет способствовать продвижению принципов исламских финансов в целом. Это можно сделать как для розничного рынка, так и для корпоративного мира. Те организации, которые построены на таких моделях в настоящее время занимают высшие позиции по эффективности ведения бизнеса с помощью новейших технологий. Цель данной статьи – раскрыть новую концепцию исламского финтеха и определить новые вызовы, с которыми сталкиваются новые финансовые технологии в Малайзии, ведущей стране в развитии исламского финтеха, и в Казахстане. Технологии и автоматизация были ключевой частью мирового рынка финансовых услуг на протяжении нескольких десятилетий. Однако появление “финтех-революции” привело к разрушительным изменениям в секторе финансовых услуг. Это нарушение однозначно меняет глобальные бизнес-модели финансовых услуг, операционные модели и клиентский опыт. Финтех может помочь отрасли, облегчая и ускоряя транзакции, улучшая прослеживаемость и безопасность транзакций на блокчейне, повышая доступность исламских финансовых услуг и улучшая управление. В статье рассматривается развитие финансовых технологий и их влияние на экономику, анализируются данные о развитии финансовых технологий в Центральной Азии и Малайзии, а также выявляются новые вызовы. При написании этой статьи мы использовали методы познания, в том числе методы эмпирического (наблюдение, сравнение) и теоретического исследования (анализ, синтез, агрегирование).

Ключевые слова: исламские финансы, Исламский финтех, финансовые технологии, новые вызовы, цифровые технологии.

Introduction. Technology and automation have been a key part of the financial services market worldwide for decades now. However, the emergence of the ‘FinTech’ revolution has brought about a disruptive shift in the financial services sector. This disruption is unequivocally reshaping global financial service business models, operational models and customer experience [1].

In FinTech’s most rudimentary area of digital/mobile banking, an estimated 2 billion users worldwide were accessing retail banking services via smartphones, tablets, PCs and smartwatches, and that number is projected to reach 3 billion by 2021 [2]. The Islamic Finance Industry holds much promise, with assets expected to reach \$3.9 trillion by 2023 according to Thomson Reuters, however, Islamic FinTech is at the very beginning of an exciting, transformative journey for the industry, one still dominated by largely domestic and OIC-based financial institutions [3]. On a broader scale, the development of financial technologies poses

a serious cybersecurity challenge in our digital age. There are plenty of opportunities, but there are also pain points [4].

At the same time, rapid technological progress and consumer preferences for digital solutions are driving the adoption of new business models and the entry of more flexible non-financial companies (in the areas of telecommunications and technology) to the market, offering customers “banking-related services” in the main areas of banking operations, including retail and bulk payments, customer relations, lending and equity raising, as well as financial market infrastructure, asset management and insurance [5]. For instance, a customer that walks into a bank on Monday requesting for £70,000 loan is not likely to obtain the full loan amount requested for on Monday, and this phenomenon is attributed to the fact that bank regulators and banks’ internal risk management procedures require banks to spend a considerable amount of time to assess whether an individual qualify to receive a loan or not [6]. FinTech providers that operate via online platforms can electronically provide increased convenience to users by providing access to such services and making it available always from any location where the user or consumer can access the Internet [7]. In economic and scientific literature researches do not provide a unified, generally accepted opinion on the nature and role of ‘FinTech’, which results in the existence of diverse definitions. FinTech could help the industry by facilitating easier and faster transactions, improving the traceability and security of transactions using blockchain, enhancing the accessibility of Islamic financial services, and improving governance [8]. FinTech in Islamic finance should be generally understood in a broad manner as Islamic financial services transcend mere banking. The Islamic financial services spectrum comprises of Islamic banking, Islamic insurance or takāful, Islamic capital market and Islamic money market [9]. While regulators and lawmakers try to catch up with the rapid developments in financial technology, and it appears the rapid rate of development in the FinTech sector is outpacing regulatory frameworks. This uncertain situation is more complicated in a niche industry such as the Islamic financial services industry, which has additional faith-based filters in its product-development process. New challenges have since emerged from evolving market structures due mainly to advancements in financial technology, increasing activities of the non-bank financial institutions, as well as increasing cyber risks among other operational issues.

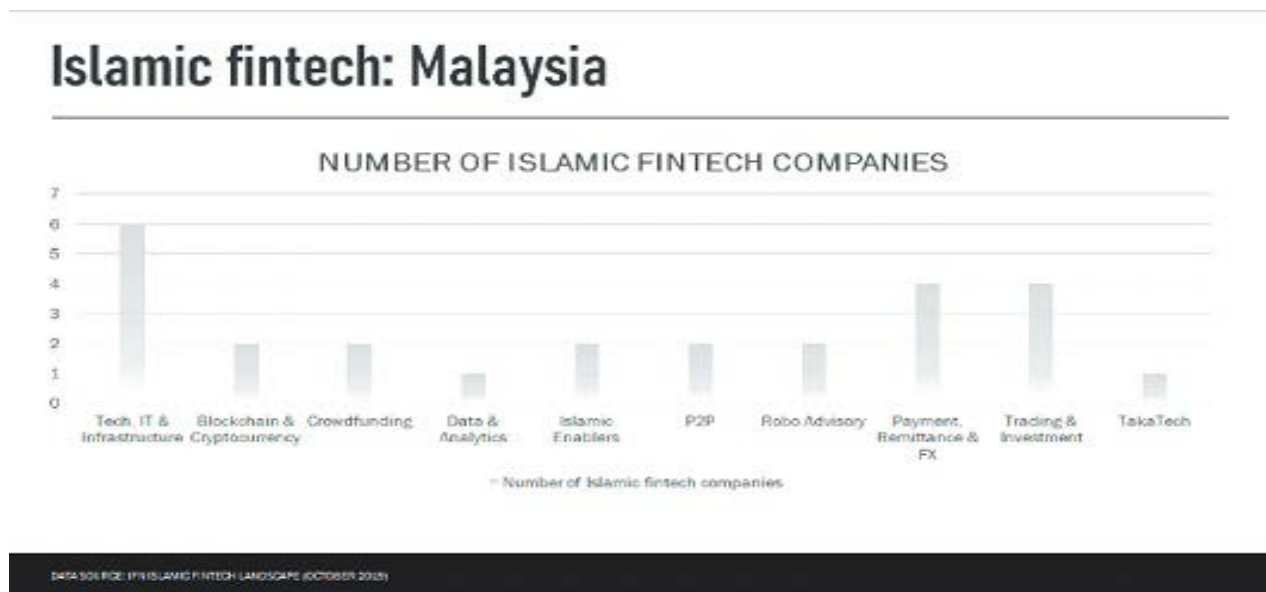
Research methods and literature review. In this work were used methods of cognition, including methods of empirical (observation, comparison) and theoretical studies (analysis, synthesis, aggregation).

With the general growth of economic work on the development of modern technology of the world in many academic fields, it is hardly surprising that the relationship between technology and the Islamic finance of the world has attracted considerable attention in recent years. Some aspects of technological and digital development are considered in the research of the domestic authors S. Ziyadin, R. Doszhan, G. Saparova, A. Omarova [10]. While some research has focused only on the description of differences, other work has sought to how the development of modern technology of the state factional environment and their advisability. Technological innovation is the fundamental driving force of industrial evolution. Schumpeter [11] built the theory of innovation based on the combination of technology and economics. He proposed the concept of innovation to argue that technological change leads to unbalanced economic growth and unstable social development. After carefully analyzing of various academic sources there have compiled a list of the most valuable to particular study. FinTech in the Asian Development Bank: we have found this work to be particularly interesting and relevant to our studies. This study can be used in perfect conjunction to other studies to agree or even oppose modern views regarding the running of the FinTech and economies. This publication looks at all aspects of the research and pays special attention to key issues. International reports and research results from organizations such as Malaysia Digital Economy Corporation (MDEC), The Dubai Islamic Economy Development Centre (DIEDC) and S&P Global Ratings have been very useful in assessing the level of development of Islamic FinTech.

Important and valuable works applied during the writing of the article were also “Digital Kazakhstan” [12] and Astana International Financial Centre [13], where the impact of financial technologies on the economy was fully reflected in a digital format, thanks to which we can speak of a sufficiently large impact and changes in Islamic finance sphere too.

Results and Discussion. Islamic FinTech promises to be a disruptive force in the Islamic finance industry, spearheading necessary innovation. The Islamic finance industry has been estimated at \$2.4 trillion in 2017 and is projected to reach \$3.8 trillion in 2023. The disruption and innovation that can be observed across the global finance industry is also impacting Islamic finance, with notable developments in particular in the last few years [14]. The Malaysian government, in its vision for shared prosperity 2030 (SPV 2030), has identified Islamic Finance and the digital economy as the main key to ensuring economic growth and ensuring fair and

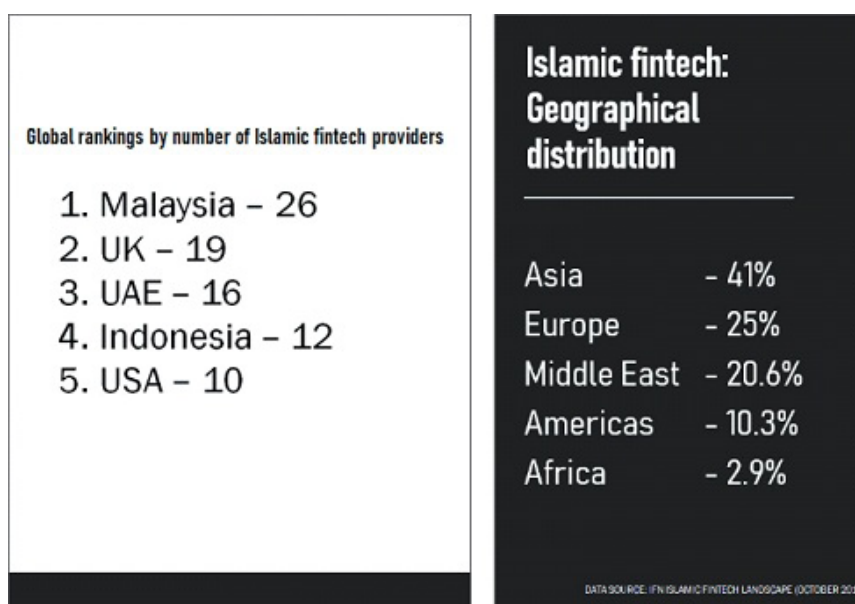
equitable distribution among income groups, ethnic groups, regions and supply chains [15]. Malaysia is the largest Islamic FinTech market by number of Islamic FinTech services providers at 26; however, it must be noted that out of this 26, almost a quarter are represented by Islamic banking software providers or back-end technology utilized by traditional financial institutions, rather than “disruptive” financial technologies (see Figure 1).

Source: Islamic FinTech Ladscape [16]
Figure 1: Islamic FinTech: Malaysia

While the numbers are painting a bright picture for Malaysia as a global lead for Islamic FinTech, Shariah technopreneurs have noted that other jurisdictions are more successful in attracting new Islamic FinTech start-ups due to several factors: more welcoming regulatory environment, active engagement by regulators and government agencies to anchor operations in their respective markets, the availability of funding, ease and support in setting up operations.

This feedback (see Figure 2) illustrates certain gaps that the country needs to bridge and overcome in order to be able to serve as a conducive regional/global Islamic FinTech hub. The recommendations are based on findings from a high-level engagement with industry stakeholders during the MDEC Islamic FinTech Dialogue.

Source: Islamic FinTech Ladscape [16]
Figure 2: Islamic FinTech

The state program “Digital Kazakhstan” [12] was adopted in our country, the goals of which are to accelerate the development of the economy of the Republic of Kazakhstan and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as creating conditions for transition Kazakhstan’s economy to a fundamentally new development trajectory ensuring the creation of a digital economy of the future in the long term. Kazakhstan plans to develop the industry of Islamic Finance in order to create alternative sources of financing, both for state and municipal projects, and for private ones. The Islamic financial services industry in the AIFC (Astana International Financial Centre) includes participants from Islamic banks, asset management companies, investment funds, Takaful and retakaful companies, other Islamic financial organizations, as well as leading international institutions of Islamic Finance. The main point is the infrastructure. According to Ivan Kaminsky, co-founder of the digital Islamic Bank Tayyab, infrastructure should be understood as special digital platforms and use reliable financial solutions. It is important to further develop legislation and create conditions for the emergence of new FINTECH solutions in the field of Islamic Finance, says the President and CEO of the international center for education in the field of Islamic Finance, Professor Dato, Dr. Mohd Azmi Omar. He also noted that it is necessary to create conditions so that all enterprises working in Islamic Finance can enter the digital format. The AIFC can help this [13].

Central Asia is a one-of-a-kind developing FINTECH ecosystem. In order to determine the opportunities for the development of Islamic FINTECH in the Central Asian region, the authors created a table with the adopted programs of the state authorities, highlighting regulatory sandboxes and the availability of exchanges for digital tools, taking them as the basis for the formation of infrastructure for the development of the FINTECH sector of countries as a whole, while creating a favorable climate for the development of Islamic FINTECH.

Table 1- Infrastructure for the development of the FINTECH market

Kazakhstan	Uzbekistan	The Kyrgyz Republic	Tajikistan and Turkmenistan	Russia
The “Digital Kazakhstan” state programme Global Financial Innovation Network	“On the measures for further development of the circulation of crypto assets in the Republic of Uzbekistan” “On additional measures to improve the mechanisms for financing projects in the field of entrepreneurship and innovation”,	“The Concept for the Development of Digital Payment Technologies in the Kyrgyz Republic for 2020– 2022”	Tajikistan - not technically ready for the implementation of new digital technologies Turkmenistan- There is an acute insufficiency of available information	Digital Economy program (adopted in 2019)
There are two regulatory sandboxes: one is driven by the National Bank and the Financial Agency, the other, Fintech Lab, was launched by the AIFC.	One regulatory sandbox “Uzbekistan Blockchain Valley	-	Not available information	The Bank of Russia also provides a regulatory sandbox
-	Uzbekistan Cryptocurrency Exchange(UzNEX)	-	Not available information	-

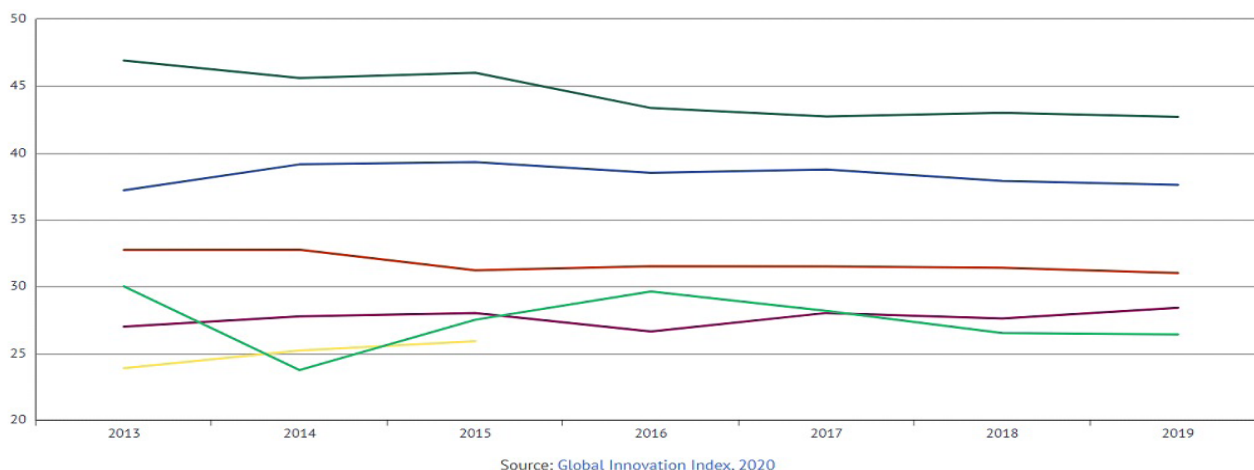
Source: created by the authors

As can be seen from table 1, Uzbekistan has created its own new exchange for cryptocurrencies and is taking active steps to introduce FINTECH at the legislative level. Russia is trying to develop the FINTECH sector at approximately the same pace as Kazakhstan, and there is not enough information for research on the countries of Turkmenistan and Tajikistan. Kyrgyzstan also began to adopt changes at the legislative level.

Today, innovation, research and development are an important part of political ambitions in most developed and developing countries. In order to identify the level of innovation implementation and the state of countries by aggregate indicators of development, a comparative table 2 is provided below.

Table 2- Global Innovation Index comparison

Malaysia	Kazakhstan	Russian Federation	Kyrgyzstan	Uzbekistan	Tajikistan
42.70 <i>in 2019</i>	0.7x 31.00	0.9x 37.60	0.7x 28.40	0.6x 25.90 in 2015	0.6x 26.40

Source: Global Innovation Index, 2020

Malaysia is the top country by score - global innovation index among 5 countries. As of 2019, score - global innovation index in Malaysia was 42.7 score, 100=max strength 0=weakest that accounts for 25.71% of total score - global innovation index. The top 5 countries (others are Russian Federation, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan) account for 100.00% of it. The technologies used in the financial services industry, creating solutions that simplify, reduce and make more transparent for consumers, whether a company or an individual, doing business, investments, payments, insurance, etc. The Demand for FINTECH is growing, especially in these difficult times when the world is experiencing an economic crisis and faced with global pandemic.

However, the legal status of FINTECH services in the field of lending in Kazakhstan has not yet been determined. For companies that provide credit services via the Internet, this situation is risky, since at any time the state can unilaterally change the rules of the game. To minimize risks, the Kazakhstan FINTECH Association started a dialogue with the authorized body represented by the National Bank of Kazakhstan. The purpose of interaction is to make appropriate changes to the legislation.

Conclusion. The Global Innovation Index is a global survey and accompanying ranking of countries around the world in terms of the level of innovation development. This index has revealed a serious backwardness in the development of Central Asian countries and reflects the need to strengthen measures to ensure the growth of innovation in a number of the countries listed above, including Kazakhstan. Today, Malaysia is a leader in the active implementation of Islamic Finance and is engaged in the development of Islamic FinTech. His experience can contribute to the development of Islamic FINTECH in our country.

With regard to both Islamic Phystech and Islamic sustainable environmental Finance, Kazakhstan has the opportunity to work with key strategic partners in emerging markets, taking into account the country's experience and knowledge in this area. One of the new emerging markets is represented by the Central Asian and Chinese initiative "one belt, one road". Astana international financial center (AIFC) is already its key partner.

The AIFC is based on the principles of English common law with an independent court, an international arbitration center and an international stock exchange, and Islamic Finance is its strategic pillar. The AIFC provides access to a market of 500 million people, with a special focus on Islamic financial technologies. IFC offers favorable legal, tax and visa regimes along with all the necessary conditions for the convenience of doing business.

FinTech can help attract new customers by serving the needs of families and improving the standard of living of people in both developed and developing countries. Islamic Finance today offers secure solutions for small and medium-sized enterprises, bridging the gap between financial institutions and those who are looking for project financing.

Information about authors:

Dariyoush Jamshidi – PhD, Islamic Azad University, Khonj Branch, Farss, Iran; University of Nizwa, Nizwa, Oman and Al-Farabi Kazakh National University; dariyoush1986@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0003-2426-4660>;

Raigul Doszhan – PhD, Acting associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University; rdd2011@mail.ru;

Ademi Sabidullina – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University; sabidullina96@inbox.ru; <https://orcid.org/0000-0003-1489-0270>.

REFERENCES

- [1] Schwab, Klaus. “The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond.” World Economic Forum. January 14, 2016. Accessed March 20, 2018. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>.
- [2] “Digital Banking Users to Reach Nearly 3 Billion by 2021, Representing 1 in 2 Global Adult Population.” Digital Banking Users to Reach Nearly 3 Billion by 2021. February 8, 2017. <https://www.juniperresearch.com/press/press-releases/digital-banking-users-to-reach-nearly-3-billion-by>.
- [3] Islamic Financial Services Board Level 5, Sasana Kijang, Bank Negara Malaysia 2, Jalan Dato’ Onn, 50480 Kuala Lumpur, Malaysia.
- [4] Azaryan V. (2012). Perspektivy i tendentsii islamskoy finansovoy sistemy [Trends and prospects of the islamic finance system]. Scientific review. Series 1: Economics and Law. (3–4). (in Russian).
- [5] Asian Development Bank (ADB), Making Mobile Financial Services Work for Central and West Asian Countries (Manilla, 2014).
- [6] P.K. Ozili, *Borsa Istanbul Review*, 18 (4), 329-340 (2018).
- [7] P.K. Ozili, *International journal of managerial finance*, 13 (4), 419-439 (2017).
- [8] *Islamic Finance Outlook 2020 Edition 3*.
- [9] © 2019 selection and editorial matter, *FinTech in Islamic finance* Umar A. Oseni and S. Nazim Ali.
- [10] S. Ziyadin, R. Doszhan, G. Saparova, A. Omarova, Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2018 - Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion to Global Growth, 3379-3383 (2018).
- [11] R. Doszhan, A. Nurmaganbetova, R. Pukala, G. Yessenova, S. Omar, A. Sabidullina, *E3S Web of Conferences* 159, 04015 (2020) DOI:10.1051/e3sconf/202015904015.
- [12] Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827.: Gosudarstvennaya Programma “Tsifrovoy Kazakhstan”: [The state program “Digital Kazakhstan”] Foresight-Russia (2018).
- [13] 2019-2020 Press service of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan//Source: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/astana-finance-days-eksperty-o-vyzovah-i-vozmozhnostyah-industrii-islamskih-finansov-i-finteh-v-epohu-post-pandemii-165313>.
- [14] *State of the Global Islamic Economy Report*, 2018/19, Thomson Reuters, 2018.
- [15] *MDEC Islamic Fintech Dialogue Report*, 2018.
- [16] *Islamic FinTech Landscape*, (October 2019).
- [17] Ernst & Young: Islamic FINTECH to attract 150 million new customers in 3 years// (in Russian):<https://bitnewstoday.ru/news/ernst-young-islamskiy-fintekh-privlechit-150-mln-novykh-klientov-za-3-goda/>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 44-50

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.237>

UDC: 336.221.264

K.B. Kashkimbayeva*, E. Orazbek

Kazakh Abylai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kulyash3@mail.ru

IMPROVEMENT OF TAXATION OF INDIRECT TAXES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. Taxation is one of the most effective tools for replenishing the budget, as well as for regulating the production of goods and services. The problems of improving taxation systems have always existed and required a balanced and scientific approach. The Republic of Kazakhstan is no exception and also needs to both improve the existing mechanisms and change some of them.

This article discusses the importance of indirect taxes for the budget of the Republic of Kazakhstan, as well as the issues of improving the system for calculating VAT. Indirect taxes are one of the most important budget replenishment items. For example, the Kazakhstani budget consists of more than a quarter of indirect taxes. At the same time, the value-added tax is an excellent tool for regulating the country's market. Kazakhstan attempted to use indirect taxes to stimulate manufacturing industries in the country but had a greater impact on the raw materials industry. At the same time, one should take into account the peculiarities of the taxation system in the Republic of Kazakhstan, which introduce their adjustments to the initiatives taken by the state. VAT has a pronounced regressive character on the end consumer, as a result, the importance of the correct distribution of the burden from the tax burden on individuals and legal entities of the Republic of Kazakhstan should be taken into account. The authors offered several recommendations for improving taxation in Kazakhstan. First of all, the focus of VAT on stimulating the production sectors of the economy, and not the raw materials, as well as increased liability for violation of tax codes and other proposals specified in the article.

Key words: VAT, value-added tax, taxation, excise taxes, taxpayers.

К.В. Көшкімбаева*, Е. Оразбек

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,

Алматы, Қазақстан.

E-mail: kulyash3@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАНАМА САЛЫҚ АЛУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация. Салық салу бюджетті толықтырудың, сондай-ақ тауарлар мен қызметтер өндірісін реттеудің неғұрлым тиімді құралдарының бірі. Салық жүйелерін жетілдіру, теңгерімді реттеу сынды проблемалар әрқашан болған және барынша ғылыми көзқарасты қажет етті. Қазақстан Республикасында да бұл мәселелер бар және қазіргі қолданысты жетілдіру, олардың кейбірін өзгертуді қажет етеді.

Бұл бапта жанама салықтардың Қазақстан Республикасының бюджеті үшін маңыздылығы, сондай-ақ ҚҚС есептеу жүйесін жетілдіру мәселелері қаралады. Жанама салықтар бюджетті толықтырудың маңызды баптарының бірі. Мысалы, Қазақстан бюджеті тоқсаннан астам жанама салықтардан тұрады. Сонымен бірге, қосылған құн салығы ел нарығын реттеудің тамаша құралы болып табылады. Қазақстан елдегі өңдеу өнеркәсібін ынталандыру үшін жанама салықтарды пайдалануға тырысты, бірақ бұл шикізат өнеркәсібіне қатты әсер етті. Сонымен бірге, мемлекет қабылдайтын бастамаларға өз түзетулерін енгізетін Қазақстан Республикасындағы салық салу жүйесінің ерекшеліктерін ескерген жөн. ҚҚС соңғы тұтынушы үшін айқын регрессивті сипатқа ие, нәтижесінде ауыртпалықты

салық жүктемесінен Қазақстан Республикасының Жеке және заңды тұлғаларына дұрыс бөлудің маңыздылығын ескеру қажет. Авторлар Қазақстанда салық салуды жетілдіру бойынша бірнеше ұсыныстар береді. Ең бастылары, ҚҚС шикізаттық емес, экономиканың өндірістік салаларын ынталандыруға, сондай-ақ Салық кодекстерін бұзғаны үшін жауапкершілікті күшейтуге және бапта көрсетілген басқа да ұсыныстарға бағытталады.

Түйінді сөздер: ҚҚС, қосылған құн салығы, салық салу, акциздер, салық төлеушілер.

К.В. Кошкимбаева*, Е. Оразбек

Казахский университет мировых языков и международных отношений, Алматы, Казахстан.

E-mail: kulyash3@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ КОСВЕННЫХ НАЛОГОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Налогообложение является одним из наиболее эффективных инструментов пополнение бюджета, а также для регулирования производства товаров и услуг. Проблемы совершенствования систем налогообложения существовала всегда и требовала взвешенного и научного подхода. Республика Казахстан не является исключением и также нуждается как в совершенствовании существующих механизмов, так и изменение некоторых из них.

В данной статье рассматривается значение косвенных налогов для бюджета РК, а также вопросы совершенствования системы начисления НДС. Косвенные налоги являются одной из важнейших статей пополнения бюджета. К примеру, Казахстанский бюджет состоит из более четверти от начислений за косвенные налоги. Вместе с этим, налог на добавочную стоимость является отличным инструментом регулирования рынка страны. РК были предприняты попытки использования косвенных налогов с целью стимулирования производственных отраслей в стране, однако оказало большее влияние на сырьевую отрасль. Вместе с этим, следует учитывать особенности системы налогообложения в РК, которые вводят свои коррективы в инициативы, предпринятые государством. НДС обладает ярко выраженным регрессивным характером на конечного потребителя, вследствие следует учитывать важность правильного распределения нагрузки от налогового бремени на физических и юридических лиц РК. Авторами были предложены ряд рекомендаций по совершенствованию налогообложения в Казахстане. В первую очередь направленность НДС на стимуляцию производственных отраслей экономики, а не сырьевой, а также повышение ответственности за нарушение налогового кодексы и иные предложения, указанные в статье.

Ключевые слова: НДС, налог на добавочную стоимость, налогообложение, акцизы, налогопла- тельщики.

Introduction. Value-added tax (VAT) and excise are indirect taxes, one of the most important and at the same time the most difficult to calculate taxes. The calculation of this tax is based on the concept of indirect taxes, which is interpreted ambiguously in different countries of the world.

Excise tax, like other indirect taxes, replenish the state budget. How considered tariff is reviewed and approved by the government. The main purpose of the excise tax is to restrict the production of goods. At present, much attention is paid to excise taxes as an integral part of the general tax policy. They are used to increase budget revenues, adjust progressive income taxation, for protectionism, as well as to limit the negative impact of certain types of production on nature, and stimulate demand for certain goods.

Materials and basic methods. For a deeper study of existing trends and approaches, an analysis of literary sources was carried out. Laws, regulations, orders of heads of ministries, etc. served as a legislative basis for the study conducted in the article. The theoretical and methodological basis is fundamental studies of the essence of taxes and taxation, conducted by such authors as E. Atkinson, J. Stiglitz, A. Wagner, J. Keynes, and many others. At the same time, the experience of neighboring countries in studying the problems of indirect taxes was considered, presented by the following authors: Alekhin S.N., Akimova O.A., Buzgalin A., Goncharenko L.I., etc. The problems of indirect taxation in Kazakhstan were considered in the works of Bazyuk N.Yu., where he considered the main trends in the country's taxation system. A comparative analysis of tax systems among the EAEU countries was carried out in the scientific work of Faleeva K.V. In the scientific works of Mukataeva S.M. the problems of VAT and taxation on the territory of the EAEU are also

considered. These sources formed the basis for the study conducted in the article. The most important sources for analyzing statistical data are the official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, as well as the online.zakon.kz web portal.

In the work, several methods of scientific knowledge were applied to achieve the goals set by the authors. Consideration of literary sources was carried out based on the method of historical periodization. This method made it possible to divide the authors considering VAT into different groups, which made it possible to analyze the trends of change and the main problems of taxation of indirect taxes.

To consider the change in VAT in the Republic of Kazakhstan, a historical-system method was applied. This method allowed not only to analyze the main trends in VAT changes in the country but also to consider the impact of these changes on the economy of Kazakhstan. At the same time, methods of statistical analysis were applied to identify patterns in the analysis of VAT.

With this in mind, to formulate recommendations for improving the taxation system in the Republic of Kazakhstan, the method of expert analysis was applied. This method allowed us to develop the most significant recommendations for solving existing problems.

Results and discussion. Indirect taxes are the most important part of the tax system of the Republic of Kazakhstan. In general, taxes form more than 80% of all state budget revenues. The share of VAT revenues in the state revenues in different years ranged from 16 to 26%, which is a significant fact (Figure 1).

All legal entities and individuals are VAT payers. Since 2009, the basic VAT rate has been set in Kazakhstan at 15% of taxable turnover (previously 20% and 16% rates were in effect), today the tax rate is 12%. [1]

The main reasons for reducing the VAT rate are:

- firstly, the need to develop unified conditions for the functioning of the tax systems of the countries of the Customs and Eurasian Unions and the desire to bring them closer to world standards;
- secondly, by reducing tax rates, intensifying the production and commercial activities of the domestic business. This became possible with the economic stabilization in the republic.

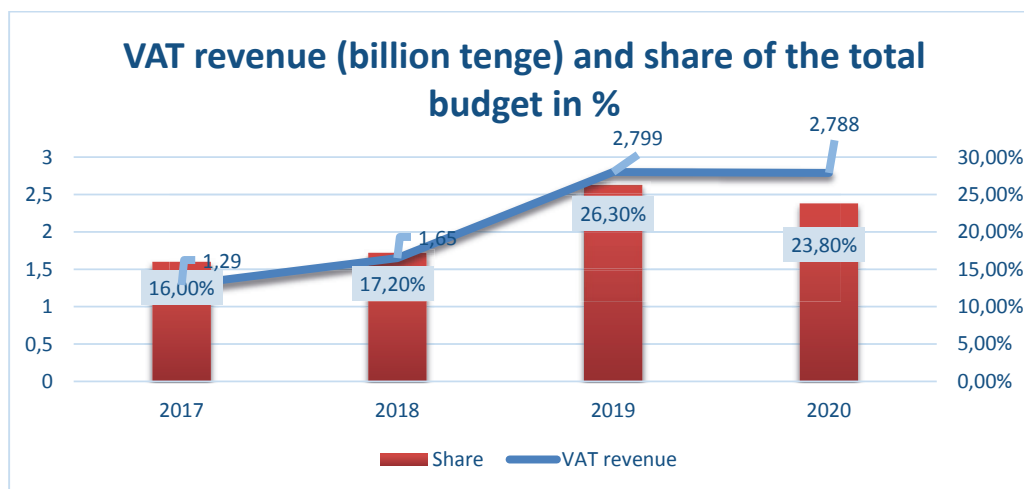

Figure 1. VAT revenue (billion tenges) and share of the total budget in % [2]

Exported goods are taxed in Kazakhstan at a zero rate, which was introduced to stimulate the development of processing industries. This benefit was not justified. As practice has shown, the main exporters are the extractive industries, which send abroad mainly raw materials and, at best, products that have undergone primary processing. The “zero rates” is a double tax benefit, since, on the one hand, exported goods are exempt from taxes, and, on the other hand, they are reimbursed the amount of value-added tax on material resources, work performed, and services rendered in production these goods.

As noted earlier, VAT is an indirect tax. The share of indirect taxes in the structure of tax revenues is on average more than 30%. It should be borne in mind that there is a general pattern in the taxation system: in a crisis state of the economy, stagnation of production, there is an objective reorientation of taxation towards consumption. This is caused by a reduction in the tax base in the manufacturing sector due to a drop in production. At the same time, government expenditures in such a situation do not decrease and sometimes increase due to the need to expand social support for the population as a result of a decrease in their employment, an increase in expenditures on the structural restructuring of the economy, support of life-supporting sectors of the national economy and other urgent expenses. Therefore, it becomes necessary to

shift the tax burden to those who consume more. It is this aspect that made VAT the most attractive for the economy of Kazakhstan. [3.89 p.]

The use of value-added tax makes it possible to effectively regulate foreign economic relations: to stimulate the export of goods through the return to the manufacturer - the export part of the tax included in its value, as well as to exercise, to a certain extent, control over imports by partially including the cost of imported raw materials into the tax base. [4]

At the same time, this tax also has some disadvantages it is a regressive tax on the final consumer. This means that the low-income population pays more of their income as a tax on the price of consumer goods than the high-income population. Therefore, the problem of introducing this tax is directly related to the differentiation of the population in terms of income and an increase in the general level of prices.

Using value-added tax, the state is pursuing a passive investment policy. At the same time, the receipt of funds from indirect taxes in the budget in an inflationary economy does not depend on an increase in the return on funds invested in the development of production but is determined by an increase in prices for goods.

World practice shows that the most effective form of market economy management is state tax regulation.

Kazakhstan is a country of unique but untapped opportunities. The overwhelming part of its profits is generated in the fuel and energy complex and in raw materials production, where natural resources play the main role. However, so far budget receipts in the form of resource payments are extremely small.

The second serious drawback of the Kazakh tax system is the exaggeration of the fiscal function of taxes. [5]

Each of the taxes assessed takes away part of the proceeds from the enterprise. Since the purpose of the enterprise is to make a profit, the basis of the analysis is the effect of the tax on its value.

As a result of the deterioration of the financial situation of the enterprise, the stability of the technological process decreases. The weak financial condition determines the lack of the enterprise's ability to the technical and technological renewal of the production process, which narrows the enterprise's ability to carry out expanded reproduction.

The study of value-added tax and excise tax allows us to draw the main conclusions, both theoretical and applied value, the essence of which is as follows. Indirect taxes are one of the most important and at the same time the most difficult to calculate taxes. The calculation of this tax is based on the concept of "added value" and excise tax. The Western concept of indirect taxes defines value-added and excise as the basis for calculating tax. At the same time, the basis for calculating the tax - remuneration - means the entire amount of the consumer's expenses necessary for him to obtain the consumer item, except VAT expenses. Thus, only indirect taxes are not included in the basis of its calculation, all other costs, such as transport costs, other consumption taxes, all other costs associated with the implementation of turnover, etc., are an integral part of the remuneration. The tax itself is levied on the buyer of the vast majority of goods and services at each stage of their production and promotion to the final consumer. In this case, the amount of tax added to the value of the goods is determined based on its market price and the established tax rate. At the same time, the tax paid by enterprises to the budget is the difference between the tax included in the cost of goods (received from the consumer) and the tax reimbursed to manufacturers for the supply of materials and components. Thus, the tax is calculated in proportion to the value-added at the corresponding stage of processing. [6]

The Western practice of using indirect taxes shows that this tax provides a stable and broad base for the formation of the budget due to its versatility. Indirect taxes play an important role in leveling cost fluctuations in the economy, provided that there is an equilibrium between the money demand and the supply of goods in a natural market way, as well as with the saturation of commodity markets and a relatively stable intersectoral rate of profit, free flow of capital. Analysis of guidance materials interpreting taxes, tax returns, accounting indicates that they can be simplified. Not to the detriment of the unification of the system, the instructions of the tax service should reflect the specifics of filling out tax returns by taxpayers, especially for value-added tax. The instructions should not interpret the law from either expansive or restrictive positions or contradict it. To improve the tax system, it is proposed:

- the introduction of tax incentives aimed at the development of production;
- introduction of norms for payment of taxes and mandatory payments, determined based on reliable data on taxable objects for the reporting period, as well as increasing the responsibility of payers for violation of tax legislation;
- ensuring the invariability of taxes, payments, and their rates, as well as tax benefits during the budget year;

- setting the deadlines for the payment of taxes and fees, based on the need to ensure the timely receipt of funds to the budget to finance expenses.

These principles should be the same for all participants in the market, regardless of the form of ownership and the legal form of the enterprise. They are reflected in specific legal acts, instructions, provisions, which together constitute the tax mechanism.

Accounting for value-added tax is important. Automation of accounting for settlement with the budget, including VAT, will facilitate the work of accountants and lead to savings in time and money.

The disadvantage of the VAT collection mechanism was the lack of its immediate reimbursement when purchasing material resources, as a result, there was a diversion of working capital of economic entities. At the same time, enterprises with a long production cycle and its seasonal nature were in a particularly difficult situation. [7]

The main directions in the evolution of legislation on VAT and excise taxes in countries where this tax exists are determined by the desire, on the one hand, to strengthen the purely fiscal function of the tax, and on the other, to use it to stimulate economic development. Associated with this is the trend observed in almost all countries to expand the taxable tax base, the circle of payers, and reduce benefits. Similar trends characterize the development of VAT legislation in Kazakhstan. [8]

The legislation of the Republic of Kazakhstan is characterized by extreme mobility and volatility. A huge number of legislative acts, instructions and other normative documents regulating the procedure for calculating tax require their unification since their multiplicity and fragmentation is the reason for some widespread violations of the procedure for calculating and paying tax.

Our country also uses the method of levying VAT based on invoices, but the invoices themselves as the main settlement documents in the tax system have not yet taken their due place in the domestic practice of calculating tax [9]. The calculation of the amount of tax payable to the budget is based on the data contained in the accounting accounts. However, in connection with the change in the accounting system in the Republic of Kazakhstan, that is, the cancellation of the previously existing methodology for determining the proceeds from sales as goods, works (services) are paid, in the practice of domestic taxation, a vacuum has formed between the current taxation system and the accounting system as the main base. required for calculating taxes, including value-added tax. In connection with the emergence of the concept of tax accounting, the problem of invoices as the basis for calculating tax has become especially relevant.

As mentioned above, at present, in the domestic legislation on VAT, significant changes are taking place in the field of settlement documents in the VAT taxation system. Even though these changes are non-systemic, at the present stage they are the main ones and deserve attention.

Based on the foreign experience of using invoices as the main settlement documents in the value-added tax system, it can be concluded that a radical change in the method of calculating the tax is necessary since, under the current legislation, the use of invoices only complicates the work of both tax authorities and taxpayers. [10]

VAT only fulfills its true purpose if its base is the really real added value obtained through the activities of the enterprise itself. It is unacceptable to include in the tax base such elements of value as depreciation charges, excise taxes, and customs duties. Otherwise, VAT becomes a turnover tax and a factor forcing inflation. [11]

The mechanism for levying a value-added tax for more than 12 years of its existence in the tax system of the Republic of Kazakhstan has undergone many changes. However, to this day, it has not accepted the desired unshakable state in which the effectiveness of its application will be felt by both taxpayers and the state. This is primarily due to the large number of changes that have taken place during this time in Kazakhstan. All the changes that are taking place are reflected in one way or another in tax legislation, but this does not make it more transparent and understandable. This fully affected the legislation on value-added tax. [12]

The number of benefits has been significantly reduced over the past five years. For example, the law provides:

- exclusion from the list of benefits for the production and sale of newspapers and magazines, educational products;
- application of the «zero rates» VAT before the specified period to organizations engaged in the production and distribution of television and radio broadcasting.
- the application of tax incentives to educational institutions provides for the presence of:
  - licenses for the right to conduct general educational activities
  - the corresponding general educational and professional program approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

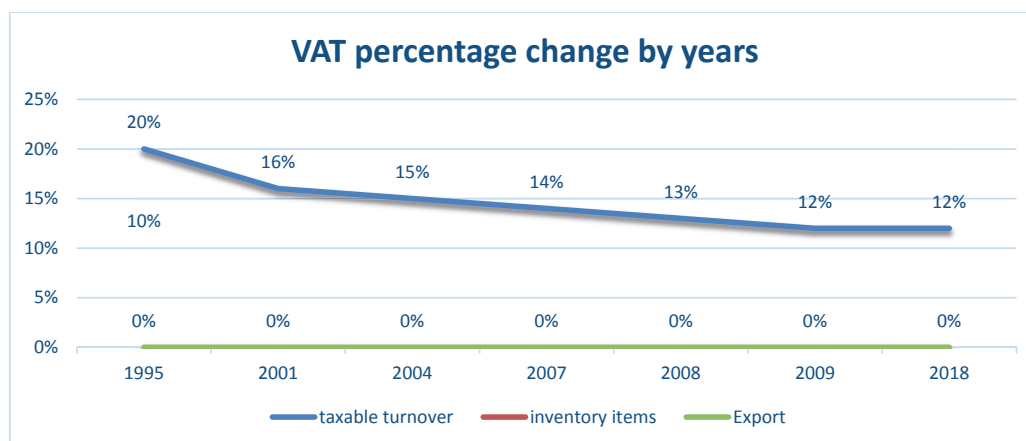

Figure 2. VAT percentage change by years [1]

Discussing certain features of VAT, starting from July 1, 2001, the VAT rate instead of 20% and 10%, is changed to the general rate in 2003 - 16%, and in 2004. - 15%, 2007 - 14%, 2011 - 13%, 2009 - 12%, 2010 - 12%, 2011 - 12%, including for imported goods. At the same time, the VAT rate of 0% remains, as well as the VAT exemption. [13] This reduction in the tax burden is due to:

- firstly, to equalize the conditions of taxation for all sectors of the economy by establishing a unified procedure for calculating VAT;
- secondly, the need to solve the problems of VAT imbalance in accounting for deductions for areas with a lower VAT rate;
- thirdly, to reduce the number of benefits, including those of an individual nature.

To calculate VAT by the economic content of this indicator, it was necessary to deduct all its material costs from the proceeds from the sale of the company's products (for raw materials, materials, fuel, energy, purchased components, and semi-finished products and production services of third parties provided to this enterprise and paid by it) reflected in the cost of goods sold. But it is technically extremely difficult to do this in our conditions since the accounting system of costs and production costs is built in our country in such a way that material costs can be determined reliably enough only in terms of gross output (material costs in the total cost of production by elements), and in terms of commercial products, cost accounting is carried out according to calculation items. Many of these items are complex (shop floor costs, equipment maintenance, and operation costs, waste losses, general plant costs, other production costs, non-production costs), and it is very difficult to separate material costs from them [14].

One of the essential stages in the improvement of value-added tax may be a change in the amount of liability for violation of tax legislation on VAT and the procedure for its application. The current legislation on liability in the field of taxation does not provide for an extensive system of tax offenses.

Conclusion. It should have dwelled on two not the most pleasant features of the widespread use of excise and VAT in tax practice, directly related to the all-encompassing nature of this tax.

First, the temptation to use VAT as widely as possible with a gradual increase in tax rates, which ensure stable growth in budget revenues, ultimately contributes to an increase in prices for goods entering the sphere of final consumption. With a not very tight monetary policy, the transition to the VAT system, as a rule, entails an increase in the general level of prices.

Secondly, the burden imposed on consumers of value-added tax is regressive, which, however, is typical for all types of indirect taxes, but is undoubtedly aggravated by VAT due to the almost total coverage of the market for goods and services. Consumers with lower incomes are forced to pay in the form of VAT a relatively large part of them to higher income strata of the population. In some cases, the regressive nature of taxation was intensified by increased rates on consumer goods for the middle strata of the population: some types of confectionery, perfumes, cars, etc. [15, 65p.]

Potentially possible negative social consequences of VAT are mitigated either by introducing a zero rate, exempting wider groups of goods and services from paying it, or by balancing the burden of VAT by reducing the rate on other taxes. At the same time, the principle of interdependence and interconnectedness of taxes comes into effect. No tax can be considered in isolation and out of connection with other constituent parts of the tax system. VAT itself is not intended to correct income inequality. This function is taken over by other taxes (in particular, individual income tax). Only this approach to the formation of taxes can create a fairer

and more equitable taxation procedure, in which taxes, including VAT, do not place such a heavy burden on one part of the population at the expense of another.

In our country, the problem of the negative impact of excise tax and VAT on the real level of consumption of low-income categories of the population is also urgent. Starting in 1993, the reduction in VAT rates and the allocation, along with the standard reduced rate, somewhat reduced this type of tax burden, but, unfortunately, it was unaddressed, since it affected all consumers. A significantly greater effect for supporting low-income categories of the population could be provided by the introduction of a regime for the return of paid value-added tax to families whose income at the end of the year does not exceed the statutory value based on tax returns and the corresponding documentary evidence of expenses incurred, and disabled people - owners of vehicles compensation for all indirect taxes in the price of fuels and lubricants.

Moreover, this is determined not only by the complexity of the taxation model itself but also by the confusion - if not simply poor-quality execution - of the legislation through which this tax is regulated. As a result, difficulties in understanding (and, accordingly, in applying) this legislation are experienced not only by taxpayers but also by tax officials.

Information about authors:

Kashkimbayeva K.B. – Master of Economics, lecturer, department of International Relationship and Economics, Kazakh University of World Languages and International Relations; kulyash3@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1816-6765>;

Orazbek E. – Master of Economics, lecturer, department of International Relationship and Economics, Kazakh University of World Languages and International Relations; shikahoho@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8837-3909>.

REFERENCES

- [1] Informational portal “online.zakon.kz” [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37757559&pos=6;-108#pos=6;-108.
- [2] Tikhonova A.V. (2019) Approaches of the EAEU countries to the issues of VAT taxation: methodological differences and problems, Taxes and Taxation [Nalogi i nalogooblozhenie], No. 5:75-86. (in Russ.).
- [3] Code of the Republic of Kazakhstan. About taxes and other obligatory payments to the budget. (Tax code). Kazakhstan. 2021 (in Russ.).
- [4] Bazyuk N.Yu., Zakharova M.V. (2017) Tax policy of Kazakhstan: ways of striving, branches of development, Actual problems of economic sciences [Aktualnie voprosi ekonomicheskikh nauk], No. 57. (in Russ.).
- [5] Mukataev S.M. (2018) Tax policy of the Republic of Kazakhstan and some countries of Eastern Europe. Science and education today [Nauka i obrazovanie segodnya], No.5 (28). (in Russ.).
- [6] Ibragimov Zh.I., Kapsalyamova S.S. (2018) Features of the tax policy of the Republic of Kazakhstan, bulletin VEGU (Vestnik VEGU), No.2 (94). (in Russ.).
- [7] Abduldinova A.S., Nurgalieva R.N. (2017) Separate accounting of objects of taxation and objects related to taxation: methods and problems of formation of tax accounting policy. Vestnik nauki i obrazovaniya. No. 24-2 (78).
- [8] Filatova V.V. (2021) Comparative analysis of indirect taxation in the EAEU countries // Russian Customs Policy in the Far East. No. 1 (94).
- [9] Adigamova F.F., Akatieva Yu.V. (2017) Value added tax in the countries of the Customs Union // Scientific works of the Free Economic Society of Russia. No. 2.
- [10] Pinskaya M.Sh., Ivanov A. (2019) Administration of value-added taxation in the Eurasian space: a comparative analysis // Taxes and taxation. 2019. No. 10.
- [11] Faleeva K.V. (2018) Improving taxation based on the development of the tax partnership of the Eurasian Economic Union // Taxes and Taxation. No.
- [12] Yesimkhanova Z.K. and others. (2020) Trends in the effective implementation of tax administration in the Republic of Kazakhstan // Colloquium-journal. No. 9 (61).
- [13] Informational portal «Uchet.kz». [Electronic resource]. URL: https://uchet.kz/stavki/index.php?ELEMENT_ID=17907
- [14] Nurumov A.A., Bekbolsynova A.S. (2009) Taxes and taxation: a textbook. Astana: Pub. KazUEFWT.
- [15] Review of the tax systems of the member states of the Eurasian Economic Union [Obzor nalogovih system stran uchastnic Evraziskogog ekonomicheskogog souyza], Information and reference materials, Eurasian Economic Commission, Moscow, 2019. (in Russ.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 51-60

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.238>

UDC: 331.1

IRSTI: 06.39.41

N.N. Nurmukhametov^{1*}, A.A. Apysheva², A.B. Temirova³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University Nur-Sultan, Kazakhstan;

²Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

³Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

E-mail: nyrbahit73@mail.ru

DIGITAL TECHNOLOGIES IN ECONOMICS AND MANAGEMENT AS A STRATEGIC VECTOR OF KAZAKHSTAN'S DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE EAEU DIGITAL AGENDA

Abstract. The modern economic system based on rapidly developing digital technologies enhances global competition by introducing them on a large scale as an innovative product in various sectors of the economy of the EAEU countries. Digital transformation of the Kazakh economy as a strategic vector of its development in order to determine an effective mechanism for managing digital technologies in the context of Eurasian integration should ensure further economic growth and competitiveness of the country in the EAEU market. The main tools for managing the development of the digital economy are the effectiveness of the implementation of the State Program «Digital Kazakhstan» and the Resolution «On the main directions for implementing the digital agenda of the EAEU until 2025», the effectiveness of which is based on the creation of digital platforms as a mechanism for managing the digital economy.

Managing the development of the digital economy is of quite serious interest, both in theoretical and practical terms. Therefore, the study is aimed at determining the digital advantages and digital maturity of the EAEU countries, taking into account the experience of leading countries in managing the transfer of digital technologies. This is important in the economy of each EAEU member state. Especially the approaches used by countries with a developed digital structure can be adopted by the countries of the Eurasian community, which have leadership aspirations for the development of digital technologies.

The article presents a scientifically based model of an integrated information and communication system for managing the transfer of digital technologies that contribute to strategic decision-making and form the digital maturity of the economies of the EAEU countries. The originality of this conceptual study lies in its contribution to deepening the understanding of the process of joint creation of management institutions for digital technology transfer in the context of the EAEU agenda.

Key words: Eurasian Economic Union (EAEU), innovation, digital agenda, digital technologies, management mechanism, technology transfer, Republic of Kazakhstan, integrated information system.

Н.Н. Нұрмұхаметов^{1*}, А.А. Апышева², А.Б. Темирова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан;

³С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

E-mail: Nyrbahit73@mail.ru

ЭКОНОМИКА МЕН БАСҚАРУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЕАЭО ЦИФРЛЫҚ КҮН ТӘРТІБІНІҢ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУ ВЕКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Қарқынды дамып келе жатқан цифрлық технологияға негізделген заманауи экономикалық жүйе, оларды ЕАЭО елдері экономикасының әртүрлі секторларында инновациялар

ретінде ауқымды енгізу арқылы жаһандық бәсекелестікті арттырады. Еуразиялық интеграция жағдайында цифрлық технологияларды басқарудың тиімді тетігін анықтау мақсатында оның дамуының стратегиялық векторы ретінде Қазақстан экономикасының цифрлық трансформациясы елдің одан әрі экономикалық өсуін және ЕАЭО нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуі тиіс. Цифрлық экономиканы дамытуды басқарудың негізгі құралдары «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын және «ЕАЭО-ның 2025 жылға дейінгі цифрлық күн тәртібін іске асырудың негізгі бағыттары туралы» шешімді іске асырудың тиімділігі, цифрлық экономиканы басқару тетігі ретінде цифрлық платформаларды құруға негізделген.

Цифрлық экономиканың дамуын басқару теориялық тұрғыдан да, тәжірибелік тұрғыдан да айтарлықтай қызығушылық тудырады. Сондықтан зерттеу цифрлық технологиялар трансфертін басқарудағы жетекші елдердің тәжірибесін зерттеуде ескере отырып, ЕАЭО елдерінің цифрлық артықшылықтары мен цифрлық жетілуін анықтауға бағытталған. Бұл ЕАЭО-ға мүше әрбір мемлекеттің экономикасында маңызды. Әсіресе дамыған цифрлық құрылымы бар елдер қолданатын тәсілдерді Еуразиялық қауымдастық елдері қабылдай алады, соңғыларының цифрлық технологияларды дамытуға көшбасшылық ұмтылысы бар.

Мақалада стратегиялық шешімдер қабылдауды жеңілдететін және ЕАЭО елдері экономикаларының цифрлық жетілуін қалыптастыратын цифрлық технологиялар трансфертін басқарудың интеграцияланған ақпараттық-коммуникациялық жүйесінің ғылыми негізделген моделі ұсынылған. Бұл тұжырымдамалық зерттеудің өзіндік ерекшелігі, оның ЕАЭО күн тәртібі контекстінде цифрлық технологиялар трансферті үшін басқару институттарын бірлесіп құру үдерісін терең түсінуге қосқан үлесі болып табылады.

Түйінді сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ (ЕЭО), инновация, цифрлық күн тәртібі, цифрлық технологиялар, басқару механизмі, технологиялар трансферті, Қазақстан Республикасы, интеграцияланған ақпараттық жүйе.

Н.Н. Нурмухаметов^{1*}, А.А. Апышева², А.Б. Темирова³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумиева, Нур-Султан, Казахстан;

²Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан;

³Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан.

E-mail: Nurbahit73@mail.ru

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЭКОНОМИКЕ И УПРАВЛЕНИИ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ВЕКТОР РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ПОВЕСТКИ ЕАЭС

Аннотация. Современная экономическая система, основанная на быстроразвивающейся цифровой технологии, усиливает глобальную конкуренцию путем масштабного их внедрения как инновации в различные отрасли экономики стран ЕАЭС. Цифровая трансформация казахстанской экономики как стратегический вектор ее развития с целью определения эффективного механизма управления цифровыми технологиями в условиях евразийской интеграции должна обеспечить дальнейший экономический рост и конкурентоспособность страны на рынке ЕАЭС. Основными инструментами управления развитием цифровой экономики являются эффективность реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» и решение «Об основных направлениях реализации цифровой повестки ЕАЭС до 2025 года», результативность которых основана на создании цифровых платформ как механизма управления цифровой экономикой.

Управление развитием цифровой экономики представляет достаточно серьезный интерес как в теоретическом, так и в практическом плане. Поэтому проведенное исследование направлено на определение цифровых преимуществ и цифровой зрелости стран ЕАЭС с учетом изучения опыта стран-лидеров управления трансфером цифровых технологий. Это важно в экономике каждой страны-участника ЕАЭС. Особенно подходы, которые используют страны с развитой цифровой структурой, могут быть приняты странами евразийского сообщества, у последних есть лидерские стремления к развитию цифровых технологий.

В статье представлена научно-обоснованная модель интегрированной информационно-коммуникационной системы управления трансфером цифровых технологий, способствующих принятию стратегических решений и формированию цифровой зрелости экономики стран ЕАЭС.

Оригинальность данного концептуального исследования заключается в его вкладе в углубленное понимание процесса совместного создания институтов управления по трансферу цифровых технологий в контексте повестки ЕАЭС.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз (ЕАЭС), инновация, цифровая повестка, цифровые технологии, механизм управления, трансфер технологий, Республика Казахстан, интегрированная информационная система.

Introduction. Ensuring the competitiveness of national economies in the context of Eurasian integration and the formation of a single digital space for managing and implementing digital technologies in the economy of the EAEU countries is an important component of digital transformation and ensuring its competitive advantages over the world community.

There is no doubt that the future of any country's economy is determined by taking into account its digital potential, which will help to improve the efficiency of managing the digital economy and determine the digital maturity of each country in the EAE context.

The development of digital technologies and the level of digital maturity contributes to the country, obtaining a direct effect from the digitalization of the economy of Kazakhstan by 2025 will create an additional value of 1.7-2.2 trillion tenge, thus ensuring a return on investment of 4.8-6.4 times by 2025 to the total investment volume, taking into account private investment. The most significant effects in terms of GDP will fall on 12 key projects [1]. There is no doubt that the success of these projects depends on the degree of involvement of all market participants in the digitalization processes: households, entrepreneurs and the state. According to the analysis of the economic development trend of the EAEU Academy of Sciences, only through the systematic development of the IT sector, by creating a favorable environment for attracting digital innovation technologies and providing support measures for all participants in the digital economy will the goal of the Digital Kazakhstan state program be achieved.

The development of the digital economy of the EAEU countries is aimed at creating innovative jobs and digital assets, expanding the opportunities of citizens, businesses and government agencies, simplifying access to global markets and increasing the competitiveness of economic entities, building a seamless economic space, and improving the quality of state and non-state services provided to citizens of the Union [2].

The hypothesis of the study is the rationale for the need to create a single information and communication space in the areas of integration and business initiatives aimed at improving the efficiency of management and transfer of digital technologies as an infrastructure for the digital transformation of the economy of the EAEU countries.

Materials and methods. Based on the method of reviewing scientific literature (more than 55 sources), it is revealed that digital technologies and management intensity are aimed at systematic activities in order to promote continuous digital transformation. These mechanisms of the digital economy are developing at a slow pace, and certain sectors of the economy are lagging behind investment in the innovative capabilities of the economies of the EAEU countries. Representatives of the scientific community in the field of research and studying the experience of the leading countries of digital transformation in the context of adaptation in practice is based on the definition of the digital maturity of the EAEU countries in the Eurasian integration. Digital transformation opens up many opportunities in the field of integration processes of the EAEU. The key advantage of the cross-sectoral nature of information and communication technologies (hereinafter referred to as ICTs) is the inevitable stimulation of diverse industries, which makes it possible to compensate for the decline in labor demand due to the introduction of technologies. The introduction of a unique ICT platform can improve the interaction of a number of sectors. Information and communication technologies make it possible to expand the amount of information about the quality and availability of goods and products, facilitate timely delivery of goods to the market, and also allow businesses to establish cooperation between manufacturers and markets [3-7]. According to many scientists, digital transformation is seen as a revolutionary change in business models based on the use of digital platforms, which lead to a radical increase in market volumes and the competitiveness of companies [4]. Analysis of the implementation of National Programs shows that digital transformation should be carried out on the basis of digital platforms that integrate economic, social and technological processes that form digital information services [5]. In this regard, it is necessary to create a single digital platform in the economy of the EAEU countries, the role of which in progressive economic cooperation will significantly increase, but the mechanism of its functioning, management methods and interaction with all EAEU market entities remain insufficiently studied, which in practice hinders the development of the process of managing digital technology transfer in the EAEU countries.

In the course of the research, empirical methods were used, which allowed direct knowledge of the modern reality of the digital economy by studying the experience of the leading countries of the United States and China and their adaptation to the economy of the EAEU countries. Based on the statistical method, we considered the current trend in the development of the digital economy of the EAEU countries by analyzing the macroeconomic indicator of GDP in order to determine the prospects for the development of digital efforts in order to create specialized digital platforms for managing the transfer of digital technologies in the countries of the Eurasian integration.

Research results. Digital transformation of the EAEU countries' economies involves innovative transformation of the process of effective cooperation between the EAEU countries, based on digitalization of market entities' activities, formation and creation of a digital infrastructure for managing the introduction of digital technologies, development of communications (interaction) between users of digital technologies and communication channels (digital platforms) in order to ensure sustainable development of the Union in the context of global digital competition.

The methods of strategic management for the development of the digital economy are determined taking into account the content of the State Program "Digital Kazakhstan" and the specifics of the national programs of the EAEU countries in order to ensure and achieve the main priorities of the digital space in the EAEU market.

The effectiveness of the implementation of state programs for the development of the digital economy in the practice of foreign leading countries allows us to conclude that at present, the paradigms for creating and further developing the digital economy differ significantly. The main directions in the field of regulation of management automation processes, which appear along with the formation and further development of the digital economy, lie in the new digital management system, which directly depends on the legislation. Automation of management requires appropriate legal regulation [7]. Therefore, the methods of public administration of the digital economy, taking into account the strategic vision of the EAEU countries, should be based on automating the regulation of the format of cooperation, taking into account the regulatory documents regulating the process of interaction between the EAEU member states. The presented approaches of legal regulation of the digital economic system of the EAEU have a direct impact on the new content of management tools.

Strategic objectives for the development of the digital economy of Kazakhstan in the context of the EAEU agenda are defined in the ongoing State Program "Digital Kazakhstan" (adopted in 2017).

The state program is the main mechanism for managing the digital economy, as it states the main five priorities for the development of digital technologies, taking into account its own advanced developments and scientific achievements [8]: digitalization of economic sectors; transition to a digital state; implementation of the digital Silk Road; development of human capital and creation of an innovative ecosystem.

Within the framework of the EAEU, the main strategic goals for the development of the digital economy were defined in the document (2017) "On the main directions for implementing the digital agenda of the Eurasian Economic Union until 2025" as medium-term strategic planning [9].

Analyzing the economic development of the United States and China as leaders of the digital economy, it is necessary to determine the impact of digital technologies on their development and competitive advantages in digital transformation:

- 83% of the world's 176 largest Internet platforms (82-USA, 64-China) (2016)
  - 50% of the profit of the 50 largest Internet platforms (2015)
  - 90% of the market capitalization of the 70 largest platforms (2017)
  - 75% of the number of unicorn startups (48% - USA, 24% - China) (2019)
  - 80% of the total market value of unicorns (49.8% - USA, 29.1% - China)
  - 75% of the global market for open cloud computing technologies
  - 85% of the global social media market
  - <95% of the global market for information retrieval services on the Internet
- The share of the "digital economy" in the GDP of the United States (up to 7%) and China (up to 5%) is higher than the global average (4%), and its growth rates are 3 or more times higher than the national and global economy averages [10]. Undoubtedly, this result of leading countries is based on a group of platform companies that play an important role in the digital economy of the United States and China (FAMGA - Facebook, Amazon, Microsoft, Google, Apple; BAT - Baidu, Alibaba, Tencent). Companies are agents of the development of the "digital economy" on a national scale, partly in other countries of their presence. They are among the largest multinational corporations in the world, supporting both advanced technologies in the markets of their presence and

promising technologies that can form new markets, provide “disruptive” development in their capitalization markets, and are the center of large innovation ecosystems [10]. In this regard, it is necessary to create common platforms, which should be understood as the digital potential of the EAEU countries simulating the growth of opportunities for priority sectors of the economy and enterprises, the globalization of previously locally consumed information and communication services, and the development of its infrastructure.

Priorities for the development of digital transformation of the EAEU countries are defined in the field of digital transformation of management processes, integration processes, economic sectors, markets for goods and services, capital and labor, cross- sectoral transformation of the EAEU, development of digital infrastructure and ensuring the security of digital processes. In general, these priorities are reflected in the state digitalization programs of the EAEU countries. Analysis of these priorities, taking into account the trend and development of the digital economy in Kazakhstan, shows that digital transformation is a key factor in the development of the productive potential of economic sectors and socio-economic development of society, a necessary condition for ensuring the competitiveness of all market entities, the quality of life of the population, economic growth and national security of the country.

In 2020, the COVID-19 coronavirus pandemic had a strong negative impact on all sectors of the Union’s economy, including industry. As a result, industrial production in the EAEU as a whole decreased by 2.8%. The decline is observed in 4 countries of the Union: Kyrgyzstan (-3.6% growth), Russia (-3.1%), Belarus (-1.2%) and Kazakhstan (-0.6%). The only member state characterized by an increase in industrial production was Armenia (+0.5% growth) [11].

The effectiveness of the implementation of national programs and mechanisms for managing the digital economy depends in its content on the degree of integration processes, which should be regulated by a single coordinated policy of the participating countries on the introduction of digital technologies into the national economy of the EAEU countries. In this regard, the issue of updating the mechanisms of strategic management of digital transformation arises, since the digital agenda of the EAEU should ensure, within the framework of developing integration, strengthening the common economic space and deepening cooperation between the member states.

Digital transformation in the EAEU countries is aimed at obtaining an economic and social effect by manifesting it at the technological and communication level. Ultimately, this should lead to changes in the quality of individual digital transformations, reflecting a fundamentally new system of economic segments, its management systems, aimed at transferring the centers for creating economic effects of increasing profits to the level of production systems for digitizing communications using continuous digitization processes [12].

The potential economic impact of implementing the digital agenda, based on the forecast, will increase the total GDP of member States by 11% of the total expected growth of the total GDP of member States by 2025. This potential effect is almost twice as large as the possible increase in the total GDP of Member States as a result of digital development without implementing the digital agenda. Employment growth in the information and communication technologies (ICT) industry in the EAEU area is projected to grow by 66.4% by 2025, while the volume of services (ICT) exports will increase it may reach up to 74% by 2025 [12].

Macroeconomic indicators that characterize the performance of the economies of the EAEU countries are presented in the following data. According to the EEC, the EAEU’s GDP reached \$809.8 billion in 2020 and compared to the same period in 2019, the indicator decreased by 3.4%. Kyrgyzstan has the smallest GDP in the EAEU – only \$3 billion. Armenia’s figures reached \$5.2 billion, Belarus’ - \$28 billion, Kazakhstan’s - \$70.3 billion, and Russia accounts for the largest share of GDP - \$703 billion. However, it should be noted that in 2019, the growth of the Russian economy slowed down to 1.3% from 2.5% a year ago compared to 2018. A key factor in the decline in the indicator was the deterioration of net exports against the background of weakening external demand and the strengthening of the real effective exchange rate of the ruble. In the first half of the year, GDP growth was further constrained by the increase in the VAT rate and the subsequent temporary acceleration of inflation. In the second half of the year, output in the Russian economy began to show signs of recovery, which was facilitated by the easing of fiscal and monetary policy [13]. Investment in fixed assets increased by 4.2%, retail trade turnover - by 4.6%, cargo turnover - by 5.7%, passenger turnover-almost twice (by 48.2%). The only area of the economy that showed better results than industry was construction, where an increase of +0.4% was recorded, but even in this case, positive rates are observed only in Kazakhstan (+10.7%), which, due to a significant increase, “pulls” the rest of the EAEU countries that are in the red [11]. The development of the economies of the leading countries of the United States and China shows that digital technologies are developing rapidly, and the integration and penetration of the digital economy will increase productivity and quality [14]. Calculated data show that the volume of digital

industrialization of the PRC has reached 6.4 trillion yuan, which is 7.1% of GDP, and this is 20.5% of the digital economy [14]. In the EAEU, industrial digitalization continues to occupy a leading position in the digital economy. The share of the economy increased from 49% in 2005 to 79.5% in 2018, and the share of GDP increased from 7% in 2005 to 27.6% in 2018 [15].

In general, the GDP indicators of the EAEU countries for the period from 2017 to 2019 are shown in Table 1:

Table 1. - GDP of the EAEU countries for 2017-2020

EAEU countries	GDP (in current prices; millions ofUS dollars)		
	2017	2018	2019
Republic of Armenia	11 527	12 458	13 673
Republic of Belarus	54 697	59 954	63 175
Republic of Kazakhstan	166 806	179 338	180 264
Republic of Kyrgyzstan	7 703	8 271	8 455
Russian Federation	1 574 544	1 673 003	1 700 078
*compiled from the source [15]			

The analysis of the table data confirms the overall GDP growth of the EAEU countries until 2019, the decline was due to the influence of external global factors. Kazakhstan’s GDP at the end of 2019 increased by 4.5%, which is higher than the 4.1% recorded in 2018 and 2017, which affected in the period under review, the expansion of investment activity and consumer demand, supported by public policies of the country, balancing the negative effects of the external environment, that is, the decrease in oil prices and the slowdown in the global economy caused by the pandemic WITHOVID-2019. In this regard, to ensure sustainable development of the national economies of the EAEU countries, it is necessary to develop an integrated information and communication technology management mechanism. At the same time, the implementation of the digital agenda is not limited only to the use of information and communication technologies, but also involves the use of new business processes, digital models and the creation of digital assets [16].

The cumulative economic and social effect of the results of the implementation of the state program “Digital Kazakhstan” in 2018-2019 exceeded 600 billion tenge, which resulted in significant progress in the introduction of digital technologies in the provision of public services, education, healthcare, financial, transport, mining and metallurgical sectors [17]. Consequently, in the period 2018-2020, more than 8,000 economically active people of Kazakhstan were provided with jobs through the effective use of the electronic labor exchange, which reduced the time of the employment process and received a social effect from the digital economy.

During the analyzed period, more than 488 thousand applicants were employed through the electronic labor exchange, 350 thousand of them for permanent jobs, which is significantly more by 1.2% of those employed in 2018. The nature of labor relations is regulated by electronic labor contracts, according to 2019 data, 742 thousand electronic contracts were concluded, more than 9.8 million were rendered in the social and labor sphere. 80% of public services are provided in electronic format. The implementation of digital technologies has ensured the efficiency of cost management of economic entities and the population by 862.2 million tenge. Cost savings when using the Unified system of accounting for employment contracts amounted to 292.4 million tenge.

Analysis of the level of practice of digital projects in Kazakhstan in the spheres of public life in Kazakhstan shows that intensive work on the implementation of digitalization projects in the fields of education (98.4%), urban administration (75.7%), healthcare (66.5%). However, the lowest level is observed in the housing and utilities sector (21.9%) and business and tourism development (17.2%). The high level of digitalization of education (98.4%) is due to the equipping of schools with computer equipment, as well as the use of electronic diaries and journals by students (out of 7014 schools, 6703 schools use them). 90% of schools (6336 schools) are provided with Internet access at a speed of 4 Mbit / s or higher. An electronic waiting list has been introduced in 78% of kindergartens, and 70.3% of schools accept students online. More than 70% of public services in education are automated. Overall, digitalization of the education system has reduced the gap in quality of education between rural and urban schools by more than 30%. The high level of digitalization of city administration (75.7%) is due to the automation of public services. As part of the automation of public services, 723 services were listed, of which 580 services or 80.2% are supposed to be provided in electronic form. Utilities were optimized, and as a result, their number decreased by 17 (from 740 to 723). Optimization will reduce the average package of documents by 30%, and the duration of public services rendered by an

average of 3 times. Automation of public services will increase document flow by 70.8 million tenge [18]. These indicators indicate the role of digital technologies in the economy of Kazakhstan, which affects the development of socio-economic processes, which requires the use of effective management methods.

As part of the main priorities of Kazakhstan's digital transformation, 13 major mining companies are currently implementing 58 investment projects with a total amount of 58,315.4 billion tenge. At the same time, 20 projects totaling 88.7 billion tenge were implemented. The significance of these projects ensured the achievement of the goal of one of the directions of digital economy development - "Digitalization of economic sectors". It should be noted that in many investment projects, the introduction of digital technologies provides technological re-equipment of industrial enterprises using elements of Industry 4.0.

In the regional context of Kazakhstan, digital technology development for the period 2018-2020 - 14 investment projects were developed for a total of 7.5 billion tenge, 90 industrial enterprises participated in the implementation of these projects, which planned and implemented 35 digital solutions, which increases their role in the indicators of digital assets in Kazakhstan. However, the issues of digital technology transfer to the economy of the EAEU countries and the mechanism of its management in the context of Eurasian integration should be considered systematically, taking into account the interests of all subjects of the EAEU market. This process is aimed at improving the mechanisms of integration cooperation within the Union, taking into account the global challenges of digital transformation, in ensuring high-quality and sustainable economic growth of the member states, including for the accelerated transition of economies to a new technological order, the formation of new industries and markets, and the development of labor resources [19].

The information and communication policy of the EAEU countries is based on a systematic approach and adapted to the digital technology management process of the Eurasian integration participants. Its essence is aimed at protecting the interests of the EAEU countries and ensuring their subjectivity by managing the digital space within the Union, allowing them to use digital technologies and attract the necessary human capital and financial resources in order to develop the infrastructure of the digital economy and ensure the competitiveness of the EAEU economy. Therefore, it can be noted that the prospects for the development of Kazakhstan's economy in the context of the EAEU agenda contributes to increasing the level of profitability of the production of high-tech products in priority sectors of the economy, such as the agricultural sector, mechanical engineering, oil production, metallurgy and chemical, which is possible by creating a high-tech industry at an accelerated pace. These industries see the value of digital transformation and will combine transformative vision, careful management, and engagement, with sufficient investment in new opportunities. Through vision and engagement, they develop a digital culture that can see further changes and implement them wisely [20]. Consequently, by investing and effectively managing digital initiatives, the EAEU countries will constantly promote and shape their digital competitive advantages.

Currently, the infrastructure for supporting and developing an integrated information system requires strengthening the role in creating an appropriate automated information base on digital technologies created and developed by the scientific achievements of the EAEU member states. Only the implementation of such a system will ensure the production of high-tech products in the context of science and ensure the development of the digital transformation of the EAEU economy. Consequently, it contributes to the expansion of integration of the economies of the EAEU countries, the capabilities of the EAEU subjects, and will also allow them to determine their positions regarding profitable high-tech products based on an automated production system and its implementation on the EAEU market. It should be noted that this approach affects the possibilities of increasing the share of high-tech products in the GDP of the EAEU countries and will open up new opportunities for manufacturers with the advent of a competitive market focused on the development of digital technologies. In order for the EAEU market participants, starting from the initial manufacturer and ending with the end user, to be able to effectively use the opportunities that have opened up for them to develop information technologies, it is necessary to provide access to reliable and comprehensive information about digital technologies. The means to achieve this goal should be the formation and development of a unified information network for the development, development and implementation of digital technologies with the direct participation of the EAEU countries, as well as coordination and ensuring methodological unity in the creation and use of information resources in the field of digital technologies, about innovations and means of ensuring access to them. Of course, there are many issues related to the intellectual property of invented innovations, but this issue is regulated within the framework of legislative acts regulating the activities of economic entities that introduce innovations and carry out their commercialization within the framework of regulatory acts of the EEC management bodies.

The structure of creating a single information and communication center for managing and implementing digital technologies in the economy of the EAEU countries is shown in Figure 1.

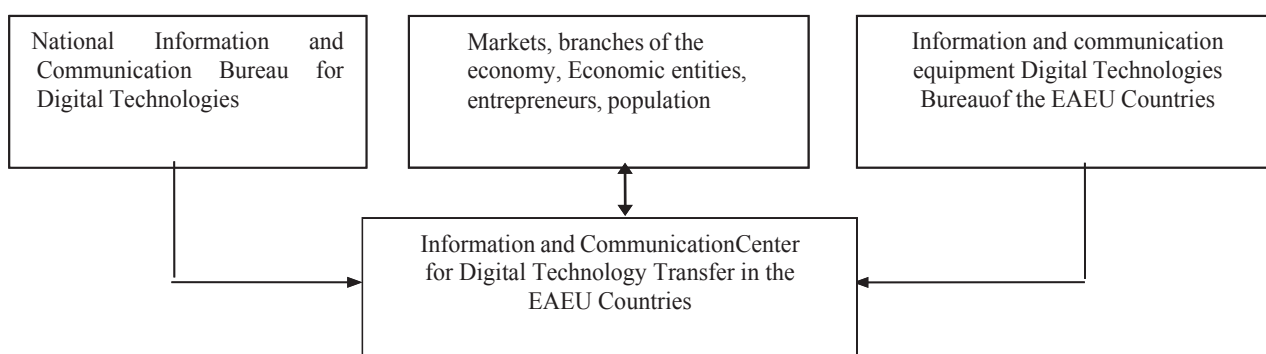

Figure 1. Information and Communication Center for Digital Technology Transfer in the EAEU Countries

The formation of the infrastructure of the Information and Communication Center for Digital Technology Transfer of the EAEU countries (hereinafter referred to as the ICC) requires a comprehensive approach at both the macro and micro and meso levels. In this structure, three main key management mechanisms such as specialized committees (Bureaus), common units (markets, economic sectors, economic entities, entrepreneurs, population) and new roles (Center) determine the essence of the information and communication technology infrastructure of the EAEU countries.

ICTs are considered as an information digital platform of the EAEU market entities, which characterize the methods of managing internal and external flows of direct and reverse communication by processing information and developing management decisions. This approach ensures the subjectivity of each country in the digital transformation of the EAEU economy. In this sense, digital platforms are a real tool for engaging participants [21, 22], forming a specific (real and/or virtual) context in which digital value can be created in different ways in accordance with their phenomenological intentions, feelings and capabilities (skills and knowledge) [23].

The functional focus of the ICC is focused on identifying digital maturity, which includes digital intensity, investment in technological initiatives, and the process of interaction on digital technology transfer on digital platforms. Digital intensity enhances IT business relationships. Countries with high digital maturity and management intensity, matured to the digital dimension of intensity, will stimulate digital transformation in the Eurasian community to make effective management decisions and implement changes, and will receive high revenues from digital technology transfer.

Discussion. The implementation of this digital technology implementation management system ensures an increase in demand for digital information and marketing services, as a mechanism for marketing activities of the EAEU market entities. The use of such a digital marketing tool will improve the process of digital technology management and cooperation between the EAEU countries, ensuring the effectiveness of the use of a single information and communication platform for digital efforts. Digital marketing is the work carried out by means of Internet resources. At the moment, any company can use digital marketing to reach its target market. Can connect, communicate with potential customers and turn them into actual ones [23]. Involvement of the industry with strategic digital initiatives in the Center will allow identifying leaders of digital maturity from among the EAEU countries who have experience not only in creating digital innovations, but also in promoting the development of the economy of the EAEU countries. At the same time, the leading countries of digital maturity receive economic and social benefits from their own digital initiatives and carry out their transfer to the EAEU economy, of course, they have significantly higher financial indicators than their less digitally mature competitors.

At the first stage of implementation of this integrated approach to managing the digital transformation of the economy of the EAEU countries, National Information and Communication Bureaus for Digital Technologies will be formed, and then branches will be opened in the most promising regions of the EAEU member states. To ensure access to the Union's information resources.

The profile of the information structure adopted as a national standard should form a concentrated expression of the unified informatization policy in the field of introducing digital technologies in various sectors of the economy and serve as a mechanism for forming and developing an innovative infrastructure

for the development of the economy of the EAEU countries in the future. Ultimately, this will be beneficial not only for the national economy of Kazakhstan, but also for the national economy of the EAEU countries.

The Center for Digital Technology Transfer of the EAEU countries is based on the activities of National Centers and the Information and Communication Bureau of Digital Technologies of the participants of the Eurasian market.

The Information and Communication Center for Digital Technology Transfer of the EAEU countries will act as the main agent for the introduction and dissemination of new digital technologies in the economic sectors of the EAEU countries.

The structure of this system determines the presence of established links and relations between countries within the system, the distribution of the management system horizontally and hierarchy levels. This not only determines the existing organization of cooperation, but also creates conditions for the formation of the movement of material, monetary and information flows.

The most important function of the ICC is aimed at management, without which the purposeful activity of the EAEU economic system is unthinkable. The digital economy management system assumes that the ICC implements a goal that can be formulated as establishing promising areas, ensuring control over the implementation of digital transformation, providing for the establishment, strengthening and maintenance of favorable conditions for the transfer of digital technologies in order to achieve the goals set within the framework of the EAEU digital transformation.

The functional task of management will make it possible to effectively and purposefully use funds allocated from the National budgets of the EAEU countries for the development and implementation of innovative technologies, to ensure the effectiveness of using integrated information on the management and implementation of digital technologies in the economy of the EAEU countries.

Conclusion. The conducted research allows us to draw a number of scientifically based conclusions:

1. Development of national digital agendas outlined in strategic documents and related to digital transformation in the EAEU countries, it is necessary to ensure equal access of member states to the Union's information resources and the organic development of digital technologies of member states with the necessary level of technological openness.

2. Kazakhstan's digital economy development priorities should be focused on providing the EAEU market entities with timely information about digital technologies through the introduction of effective management mechanisms based on the creation of specialized information and communication Centers for digital technology transfer.

3. Increasing the share of Kazakhstan's GDP in the total share of GDP of the EAEU countries largely depends on the development of digital technologies in various sectors of the country's economy. In comparison with the leading countries, the EAEU countries should increase the business activity of priority sectors of the economy for the development of digital technologies in the total share of GDP of the EAEU countries.

4. Information and communication Centers of the EAEU countries will help attract new participants and partners in the context of global digital competition, where the scale of digital technologies will play an important role.

5. The EAEU countries have a unique opportunity to realize their subjectivity, that is, to preserve digital sovereignty and independence, and not just be consumers of technological, technical and digital products of the leading countries. Compared to the United States, China, and the EU, the EAEU has a fundamentally new design for connecting countries to a single digital ecosystem. It is based on equal and mutually beneficial participation of all countries, which will allow the transfer of digital technologies between countries through the Information and Communication Center for Digital Technology Transfer of the EAEU countries and ensure economic growth and the effectiveness of strategic management of digital transformation of the EAEU countries.

Information about authors:

Nurmukametov N.N. – candidate of economic Sciences, professor Department of Management, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, nyrbahit73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8551-0573>;

Apyshva A.A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Dean of the Higher School of Business and Law, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, asel_gan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0798-1078>;

Temirova A.B. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of

Economics, S. Seifullin Kazakh Agro-Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, bolat39@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7282-8531>.

REFERENCES

- [1] Digital Kazakhstan: realities and prospects: <https://primeminister.kz/ru/news/tsifrovoy-kazahstan-realii-i-perspektivi-16155>(2018).
- [2] Collection “Digital agenda of the EAEU 2016-2019-2025” / Eurasian Economic Commission, Moscow: 2019, pp. 1-199.
- [3] Eremenko M.Y. Digitalization as a driver of economic integration of the countries of the Eurasian Economic Union//Bulletin of the University. 2021. - No. 3. pp. 32-37.
- [4] Gladilina I.P., Sergeeva S.A., Romanova O.V. Zarubezhny opyt upravleniya tsifrovoy ekonomiki [Foreign experience of digital economy management]. - 2021-No. 2 p. 38-42.
- [5] Mesropyan V. Digital platforms – new market power. Москва, 2018. URL: <https://www.econ.msu.ru/sys/raw.php?o=46781&p=attachment>.
- [6] Griбанov Yu.I. Tsifrovaya transformatsiya sotsial’no-ekonomicheskikh sistem na osnove razvitiya instituta servitsnoy integratsii [Digital transformation of socio- economic systems based on the development of the Institute of Service Integration].
- [7] Gladilina I.P., Sergeeva S.A., Romanova O.V. Zarubezhny opyt upravleniya tsifrovoy ekonomiki [Foreign experience of digital economy management]. Mirovaya ekonomika No. 2 2021, pp. 38-42.
- [8] On approval of the State Program “Digital Kazakhstan” /Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827.
- [9] Eurasian Economic Union in figures /Short statistical collection. Moscow. - 2020, P. (40) 1-212.
- [10] Danilin I.V. China and the USA – leaders of the digital economy: comparative analysis and conclusions for Russia /M. 2020. pp. 1-22 (3).
- [11] Kushnarev D. In 2021, the EAEU will focus on integration in the field of high technologies /<https://finance.rambler.ru/economics>, 2021.
- [12] Andreev V.K., Andreeva L.V. Introduction of digital technologies in the economy of the EAEU Member States. International Cooperation of Eurasian States: politics, Economics, Law, No. 2, 2018, pp. 38-47.
- [13] Akhunbaev A.M., Dauranov T.Sh., Kuznetsov A.S., Petrosyan A.R. Nikitushkina Yu.V. Evraziyskaya ekonomicheskaya integratsiya-2020 [Eurasian Economic Integration-2020].
- [14] A.I. Brain Enhancing management efficiency through the digitalization of the economy // Bulletin of Eurasian Science, 2018, no. 5, pp. 1-8.
- [15] Kovalchuk Yu.A., Stepnov I.M. Digital economy: transformation of industrial enterprises //Innovations in management. 2017, no. 1, pp. 32-43.
- [16] Results of implementation of the State program “Digital Kazakhstan” for 2019/<https://finance.kz> -1482.
- [17] George Westerman, Maël Tannou, Didier Bonnet, Patrick Ferrarisand, Andrew McAfee. The Digital Advantage: How digital leaders outperform their peers in every industry/ MIT Sloan management. - 2018, P.1-23.
- [18] N.B. Shurenov, L.A. Bimendiyeva, Jay Nathan Assessing the competitiveness of “smart” cities of Kazakhstan: marketing aspect/Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan 1991-3494 Volume 5, Number 387 (2020), Pp. 133-144.
- [19] Prahalad C.K. and Ramaswamy V. (2004) Co-Creation Experiences: The Next Practice in Value Creation? №18, pp. 5-14.
- [20] Breidbach F., Brodie R. and Hollebeek L. (2014) Beyond Virtuality: From Engagement Platforms to Engagement Ecosystems. №24, pp. 592-611.
- [21] Edvardsson B., Kristensson P., Magnusson P. and Sundstrom E. (2012) Customer Integration within Service Development-A Review of Methods and an Analysis of In Situ and Ex Situ Contributions. Technovation, No. 32, pp. 419-429. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2011.04.006>://doi.org/10.1016/j.technovationN o. 24, pp.592-611.
- [22] Kupriyanovsky V.P. et al. Digital economy = data models + big data + architecture + applications? // International Journal of Open Information Technologies. -2016. - T. 4. -№. 5.
- [23] Andreev M.V. Tsifrovye tekhnologii v marketike [Digital technologies in marketing]. - 2021. - № 16 (358). - PP. 204-207. - URL: <https://moluch.ru/archive/358/79981/> (accessed: 19.12.2021).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 61-68

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.239>

UDC 336.67

K.G. Sadvakassova^{1*}, A.M. Nurgazina², A.Z. Nurmagambetova¹, G.E. Kassenova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

²Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: Kamilla.Sadvakassova@gmail.com

ANALYSIS OF FINANCIAL PERFORMANCE AND SUSTAINABILITY IN KAZAKHSTANI AVIATION INDUSTRY IN PANDEMIC

Abstract. The research focuses on theoretical and practical aspects of improving the economic Kazakhstan's airlines efficiency. According to two of the most authoritative international aviation organizations - the International Civil Aviation Organization (ICAO) and the International Air Transport Association (IATA) - the world's air transport experiences a crisis pressure due to the situation with COVID-19 pandemic. The scientific and practical significance of the research results is characterized by their universality, determined by the possibility of solving both current and future problems, as well as the possibility of using the proposed approaches to solve problems in the economy of aviation industry in Kazakhstan. Nowadays, the economic efficiency assessment of the production process in air transport is a conscious need, as it allows to identify the shortcomings of the work performed, identify «bottlenecks» in current activities and compare the existing potential with the intended goals. In these conditions, the most important issue is the choice the method of analyzing economic indicators and how to obtain them. Each enterprise must independently determine the list of input and output analytical information, considering the specifics of its production and the market state conditions. There are economic indicators that evaluate production efficiency and are universal for any industry. However, a specific approach to their ranking and analysis is required.

Key words: aviation companies, financial performance, finance, sustainability, analysis.

К.Г. Садвакасова^{1*}, А.М. Нургазина², А.З. Нурмагамбетова¹, Г.Е. Касенова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: Kamilla.Sadvakassova@gmail.com

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ АВИАЦИЯ САЛАСЫНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ МЕН ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ТАЛДАУ

Аннотация. Зерттеу Қазақстан авиакомпаниялары қызметінің экономикалық тиімділігін арттырудың теориялық және практикалық аспектілеріне арналған. Ең беделді екі халықаралық авиациялық ұйымның - халықаралық азаматтық авиация ұйымының (ИКАО) және халықаралық әуе көлігі қауымдастығының (ИАТА) мәліметтері бойынша, әлемдік әуе көлігі COVID-19 пандемиясына байланысты өз тарихындағы ең ауыр дағдарысты бастан кешуде. Зерттеу нәтижелерінің ғылыми және практикалық маңыздылығы олардың әмбебаптығымен, ағымдағы және перспективалық міндеттерді шешу мүмкіндігімен, сондай-ақ Қазақстанның авиациялық кәсіпорындарының экономикасындағы міндеттерді шешу үшін ұсынылған тәсілдерді пайдалану мүмкіндігімен айқындалады. Қазіргі уақытта әуе көлігіндегі өндірістік процестің экономикалық тиімділігін бағалау саналы қажеттілік болып табылады, өйткені ол орындалатын жұмыстың кемшіліктерін, ағымдағы қызметтегі «қиындықтарды» анықтауға және қолда бар әлеуетті белгіленген мақсаттармен салыстыруға мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда ең маңызды мәселе экономикалық көрсеткіштерді талдау әдісін және оларды алу тәсілдерін таңдау. Әрбір кәсіпорын өз өндірісінің ерекшелігін және нарық конъюнктурасының жай-күйін ескере отырып, енгізілетін және шығарылатын талдамалық ақпараттың тізбесін дербес айқындауы тиіс.

Өндірістің тиімділігін бағалайтын және кез-келген сала үшін әмбебап болып табылатын экономикалық көрсеткіштер бар. Алайда оларды саралау мен талдауға ерекше көзқарас қажет.

Түйінді сөздер: авиациялық компаниялар, тиімділік, қаржы, тұрақтылық, талдау.

К.Г. Садвакасова^{1*}, А.М. Нургазина², А.З. Нурмагамбетова¹, Г.Е. Касенова¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан.

E-mail: Kamilla.Sadvakassova@gmail.com

АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ И УСТОЙЧИВОСТИ АВИАЦИОННОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Аннотация. Исследование посвящено теоретическим и практическим аспектам повышения экономической эффективности деятельности авиакомпаний Казахстана. По данным двух наиболее авторитетных международных авиационных организаций – Международной организации гражданской авиации (ИКАО) и Международной ассоциации воздушного транспорта (ИАТА) – мировой воздушный транспорт переживает самый глубокий кризис в своей истории из-за пандемии COVID-19. Научная и практическая значимость результатов исследования характеризуется их универсальностью, определяемой возможностью решения как текущих, так и перспективных задач, а также возможностью использования предложенных подходов для решения задач в экономике авиационных предприятий Казахстана. В настоящее время оценка экономической эффективности производственного процесса на воздушном транспорте является осознанной необходимостью, так как позволяет выявить недостатки выполняемой работы, выявить «узкие места» в текущей деятельности и сравнить имеющийся потенциал с намеченными целями. В этих условиях наиболее важным вопросом является выбор метода анализа экономических показателей и способов их получения. Каждое предприятие должно самостоятельно определять перечень вводимой и выводимой аналитической информации, учитывая специфику своего производства и состояние конъюнктуры рынка. Существуют экономические показатели, которые оценивают эффективность производства и являются универсальными для любой отрасли. Однако требуется особый подход к их ранжированию и анализу.

Ключевые слова: авиационные компании, эффективность, финансы, устойчивость, анализ.

Introduction. The current market conditions that have a significant impact on the activities of airlines and is characterized by the following main factors:

- liberalization of the global air transport market;
- creation and development of airline alliances;
- changes in the preferences of passengers making ever greater demands on the quality of service;
- strengthening the positions of low-cost airlines;
- trends towards consolidation and internationalization of airline partners;
- development of new technologies in the aviation business (including e-commerce).

The created conditions contribute to increased competition between domestic and foreign strange companies, more and more freely operating in the Kazakh market. The above problems have a very specific monetary value, directly affecting sales and operating results.

Regarding this, the issue of continuous monitoring the performance in comparison with other carriers is a topical issue for each airline [1]. There is often disagreement among airline executives about how to measure performance and whether it can be measured at all. This article proposes the use of a comparative analysis method, which, as a result, predetermines an ambiguous solution to the problem, and the results obtained can be interpreted in different ways, but studies of this kind allow to identify hidden problems and help managers to concentrate their efforts on those areas of activity, that bring the greatest improvement in overall performance. The first problem that may arise is the selection of airlines for research, and this results in a daunting task, such as which measure should be used to estimate the size of an airline. As such a measure, one can take the number of passengers carried, the volume of traffic performed (in passenger-kilometers, seat-kilometers, ton-kilometers), the number of aircraft, flight hours, etc., and even in this case, airlines that are the same in one indicator may be very different in others [2, p. 76].

Literature Review. The role of airlines in economic development is great, as being the most important

element of production, social and institutional infrastructures, they ensure the continuity material and human flows in the domestic and international markets. For example, A.I. Antipin writes about the existence of a positive correlation between the degree development of civil aviation and the air transportation market with the effectiveness of the economic, social and institutional state policy. L.E. Basovskiy notes the special civil aviation importance, one of the main economic entities which are airlines, for solving social and economic problems and improving the quality of our country's life population, emphasizing also the important role of the industry in international integration processes.

Therefore, the problem of a comprehensive assessment for the effectiveness of domestic airlines is relevant both from the position of shareholders and investors, and from the perspective of society as a whole. Regarding this, I.V. Afonin points out that the need to assess the economic efficiency of business as a whole is set by complex interactions between state interests, moral and ethical norms of society and the interests competing structures [3, p.105]. For their part, S.A. Baronin and Y.V. Bogatynia emphasize that such factors of the modern air transportation market as its liberalization, the functioning airline alliances, new requirements for the quality services, the development information technologies in the aviation business, etc., directly affecting sales volumes and production results, also actualize the problem of assessing the airline's effectiveness [4, p.73]. The comprehensive assessment of the airline's performance is a prerequisite for the development and implementation airline development strategies, including innovation, investment, financial, commercial and production strategies added. F. Bent believes that the system of indicators used at present and considering changes in the volume work performed does not fully assess the airline's efficiency. The scientist proposes to use as a generalized indicator that allows «to assess changes in the scope work, taking into account the structure of the network and the arrangement aircraft fleet along it, as well as to derive the relationship between total revenues and total costs,» the average number of flights performed by the airline's fleet when flying over the network, considering the passenger aircraft's capacity. For calculating this indicator, the coefficient characterizing the overhead line network and the coefficient, which, in turn, characterizes the type of aircraft fleet on the overhead line, are used. S. Blau proposed a methodological approach to assessing the effectiveness of regional airlines, consisting the following stages: creating a model competitive environment at the regional level, including the choice method for collecting and processing data; cluster analysis; identification of consumer preferences; development recommendations and proposals for the regional profile industry and typology clients according to the level service quality [5].

Materials and methods. The methodological basis of the article is a systematic, integrated approach, a method of logical analysis, and financial coefficients. In the theoretical part, the analysis, generalization and systematization theoretical materials were used. Analyzing the formation and use of financial resources in the enterprise, horizontal and vertical analysis and the financial coefficients method were used.

The information sources for writing the research were the basic educational literature, the results of practical research by prominent authors, articles and reviews in specialized and periodical publications, data from Internet resources devoted to the subject under study, reference literature, financial and annual reporting data, regulatory and other documents of the companies.

Results and discussion. Nowadays, Kazakhstan's airlines serve 118 aircrafts. Another 24 new aircrafts have been ordered from manufacturers, and carriers are waiting to receive them. In addition, nine aircraft are listed as being in conservation. At the same time, the main difference between the world market and Kazakhstan is greater choice freedom: in addition to «economy» and «business», many foreign carriers offer first-class and «advanced» economy class tickets [6, p. 284]. Trends for December indicate a return to more familiar growth levels. Despite forecasts suggesting that the potential strengthening of international economic relations should contribute to higher growth rates, the outbreak of the coronavirus infection in China in December inspires some uncertainty. The growth of pilots among carriers in the Asia-Pacific region slowed to 4.5% in 2019, which is almost half as much as in 2018. This reflects the impact that the USA-China trade war has had on economic activity. Revenues of air transport enterprises in January – February 2020, before the introduction the state of emergency in the country, amounted to 55.3 billion tenge, of which almost 54 billion tenge accounted for passenger transportation. The annual growth compared to January–February 2019 was 11.4%, from passenger transportation - 11.7%. Figure 1 shows the revenues of air transport companies.

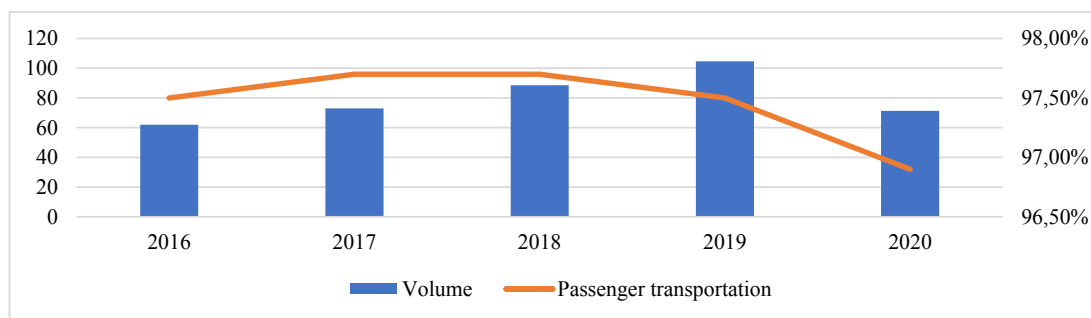

Figure 1 - Revenues of air transport enterprises, billion tenge.

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

Due to restrictions on the non-proliferation of COVID-19, suspension and reduction flights, the world’s largest airlines suffer losses. Thus, according to CNN, passenger air travel in the United States fell due to the pandemic by 96%. Lufthansa loses about 1 million euros per hour.

The coronavirus pandemic has seriously affected the profitability of air transport companies. In January – April, the volume of revenues amounted to 71.3 billion tenge, which is 31.8% less than in the same period last year. The share of revenue from passenger transportation decreased over the year from 97.5% to 96.9% [7].

Revenues of air transport enterprises directly from passenger transportation in January – April 2020 amounted to 69.1 billion tenge – 32.3% less than in the same period last year.

According to the Minister of National Economy, airlines and airports are provided with additional support measures, such as, the exemption of airlines from VAT on the import spare parts for aircraft.

Airports are granted exemption from land tax and land use fees. Maintenance and other aviation services will also be exempt from VAT for non-residents until the end of the year.

In March-April 2020, the number of passengers transported in Kazakhstan decreased by 70%. From April 1 to May 1 the current year, all scheduled domestic flights were suspended. As a result, the number of passengers transported by air in January – April 2020 amounted to 1.7 million people (22.7% less than last year, and passenger turnover – 3.1 billion passenger-kilometer (immediately 30.9% less than in the same period last year) (Figure 2).

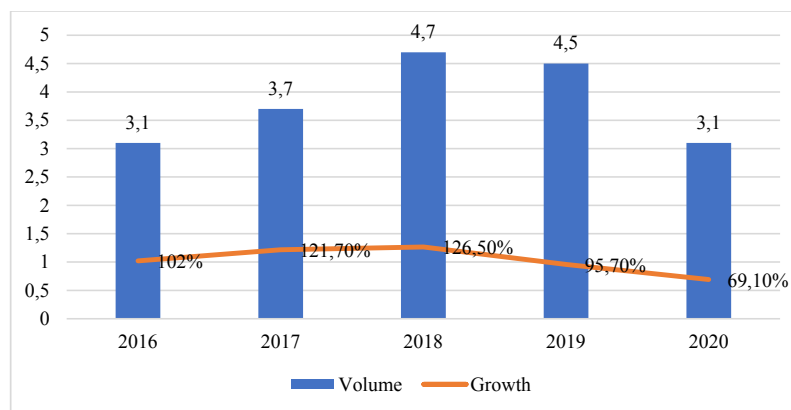

Figure 2 - Passenger Turnover, billion passenger-kilometer.

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

The first flights took place starting from May 2020. On the first day of the resumption of flights between Nur-Sultan and Almaty, where the country’s largest airports are located, about 700 people used the services of airlines.

According to the Ministry of Industry and Infrastructure Development, 7.2 million passengers used the services of Almaty airport in 2019, which is 40% of the entire aviation market in Kazakhstan. Recall that in early May, the Turkish holding TAV Airports Holding signed an agreement to acquire 100% shares of Almaty International Airport together with its partner in the VPE Capital consortium. The agreement provides for the acquisition of the airport for \$ 415 million [8].

The reports of Kazakhstan airlines were also studied. Data on reporting indicators are presented in Table 1 below [9].

Table 1 - Revenues of Kazakhstan airlines in 2019 according to reporting data.

№	Indicators	Air Astana	QAZAQ AIR	SCAT
1	Revenue, million US dollars	898,7	18,7	230
2	Net profit, million US dollars	30,03	-14,6	3,9
3	Current liquidity ratio	1,91	0,9	2,2

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

The table shows that the largest revenue in 2019 was received by Air Astana [10, p.362] in the amount of 898.7 million US dollars, the next company is SCAT Airlines with revenue of 230 million us dollars, and QAZAQ AIR has the lowest revenue at \$18.7 million. The net profit of QAZAQ AIR [11] is negative – 14.6 million US dollars, this is due to the fact that the company is actively supported by the state and is not yet able to compete with major players in the market. Air Astana's net profit in 2019 was 30.03 million US dollars. SCAT Airlines [12] amounted to \$ 3.9 million US dollars. The current liquidity ratio is most significant for SCAT Airlines (2.2) and Air Astana (1.91). Table 2 below shows data on the obligations of Kazakhstan airlines.

Table 2 - Obligations of Kazakhstan airlines in 2019 according to the reporting data, mln. tenge.

№	Indicators	Air Astana	QAZAQ AIR	SCAT
1	Long term liabilities	18858	33936	217902
2	Short term liabilities	24087	1656	122377
3	Long term loans	2460	31380	19921
4	Short term loans	3977	-	6837
5	Retained earnings	49981	1187	8660
6	The debt burden ratio	0,109	0,632	0,923

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

The table shows that the debt burden ratio is the highest for Air Astana (0.109) and SCAT Airlines (0.923). The largest amount of retained earnings in the amount 49,981 million tenge in Air Astana. SCAT has the largest long term liabilities in the amount 217,902 million tenge, as well as short term liabilities in the amount 122,377 million tenge. QAZAQ AIR has the largest amount of long term liabilities (Figure 3).

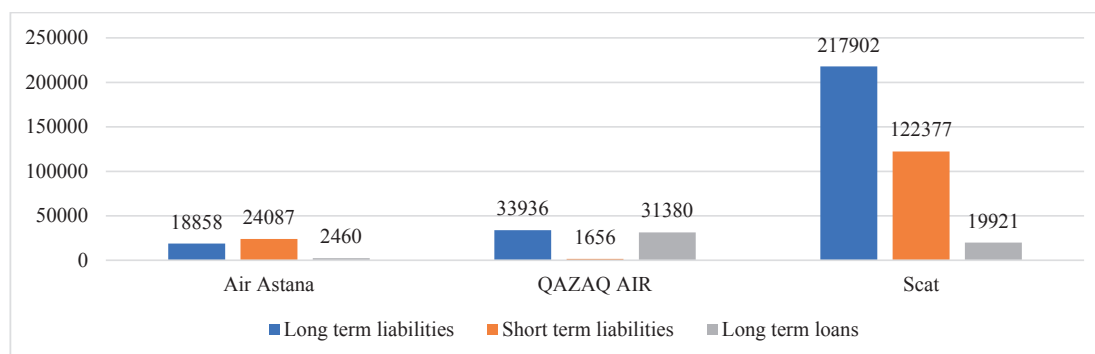

Figure 3 - Obligations of Kazakhstan airlines in 2019 according to the reporting data, mln. tenge.

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

By the end of 2019, Kazakhstan's airlines domestic passenger traffic amounted more than 8.6 million passengers, which is 9% more than in 2018 (7.9 million passengers). The number of passengers served at airports in Kazakhstan reached 17.7 million people – 12% more than in the previous year. This demonstrates the low activity of the Kazakh population in using air transport services within the country, which contributed to the decision to launch a low-budget company FlyArystan in May 2019. The launch of the air carrier played a key role in stimulating the growth of the domestic market in Kazakhstan and the development of local airports. Kazakhstan is already one of the fastest growing domestic air transport markets in the world, and we expect it to continue its growth trajectory in the coming years. The modernization air transport infrastructure carried out for this purpose can be considered almost complete today after the reconstruction of 16 runways and 13 terminals at airports in Kazakhstan [13]. Figure 4 below shows the structure of domestic air transport in Kazakhstan. The undisputed leader of domestic transportation is Air Astana.

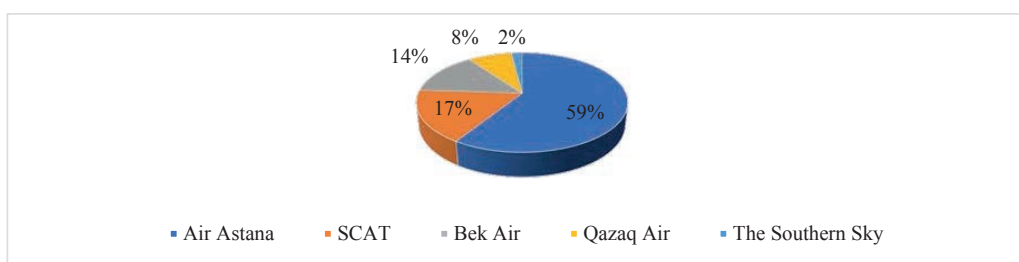

Figure 4 - Domestic transport

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

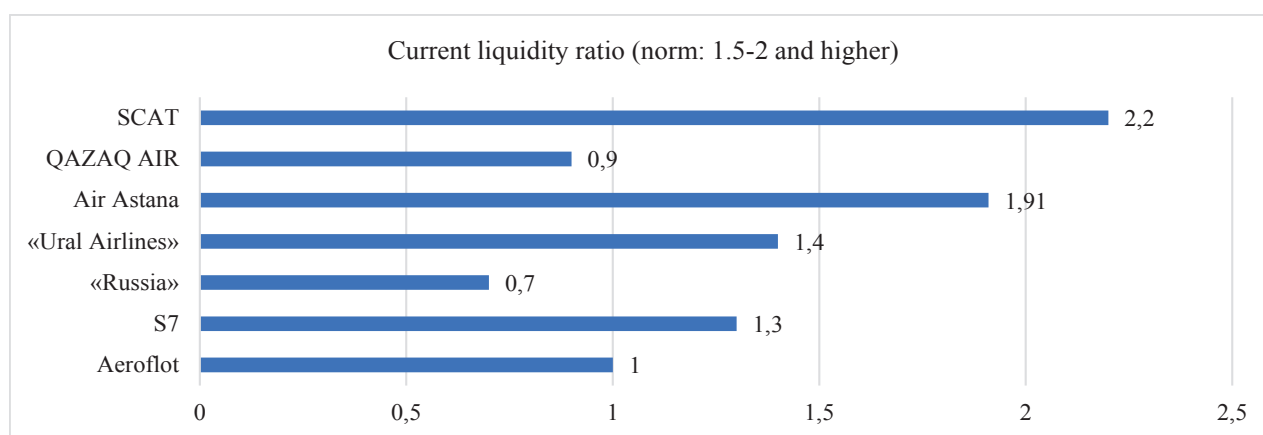

Figure 5 – Ratios of current liquidity of the airlines in 2019

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

The current liquidity indicators of Russian and Kazakh companies presented in the Figure 5. The current liquidity is higher for Kazakhstan airlines, the leader is SCAT (2.2), Air Astana (1.91), moreover, it is necessary to note Ural airlines (1.4) and S7 (1.3).

According to the forecast of the International Air Transport Association (IATA), a full recovery in demand for air transportation will occur only in 2024, but on the horizon of the next year, we can expect an increase in United Airlines quotes due to the flexibility of its business and the high probability of receiving state support by air carriers [14].

Lufthansa shares on the Frankfurt stock exchange have lost 54% since the beginning of the year. As of October 27, the cost of one paper was 7.72 euros per piece.

According to preliminary data, adjusted earnings before interest and taxes (EBIT) in the third quarter amounted -1.262 billion euros compared to 1.297 billion euros a year earlier. The operating loss was 4.161 billion euros. At the end of September, the group had 10.1 billion euros of liquid funds. This amount includes aid packages from the governments of Germany, Switzerland, Austria and Belgium in the amount of 6.3 billion euros. In the fourth quarter, the carrier plans to operate at the level of 25% its last year’s capacity.

Final airline financial data for Q4 2019 points to a modest improvement in profitability across the industry ahead of global disruptions due to COVID-19. Based on our latest estimate of the epidemic impact, we estimate that the industry could lose up to \$314 billion (55%) of total passenger revenue in 2020, amid travel restrictions and the effect of declining confidence exacerbated by the global recession.

Compare the revenue of Aeroflot, Lufthansa Group, and Air Astana (Table 3).

Table 3 - Revenue for the last 3 years, in million tenge.

Airlines	2017	2018	2019
Aeroflot	2 664 670	3 057 850	3 389 405
Lufthansa Group	177 895	177 710	182 120
Air Astana	241 536	279 336	315 750

Note – Source: Compiled by authors basing on financials and financial reporting of airlines.

Air Astana is in second place after Aeroflot in terms of revenue. Lufthansa Group also showed revenue growth during the study period, with the exception of 2018.

The maximum annual growth is in 2019 and is 7%. The revenue growth percentage of the German carrier

is lower than the Russian one. This is due to the significant competition in this industry in the European market [15]. The airline is a company that offers an air source of transport to passengers and freight. The airline companies use airplanes and aircraft to operate their services. These companies also have partnerships and alliances with one another to complete the same flight.

The airline companies usually require an air certificate and license by the Government aviation authority to run and operate their flights. In Table 4 we showed the SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, threats) analysis of the airline industry.

What the internal strength and external opportunities companies could use to face the internal weaknesses and external threats.

Table 4 – SWOT analysis of Kazakhstan’s airlines sustainability caused in pandemic

<p style="text-align: center;">Strengths</p> <ul style="list-style-type: none"> • Technology for contactless travel; • Prohibition of unfair competition from Low cost airlines to full carrier airlines; • Point to point flights rather than hub and spoke. 	<p style="text-align: center;">Weaknesses</p> <ul style="list-style-type: none"> • High fixed cost of aircrafts (lease, loan, buy); • Parking charges and high maintenance cost; • Increased turnaround period; • Unpaid salary of staff; • Liabilities due to ticket cancellation.
<p style="text-align: center;">Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> • Reduced cost of ATF will give confidence to the airlines of developing countries; • Bailouts and financial support/assistance from government can help in infusing some cash reserves; • Suspension of the 80/20 rule; • Safest and rapid option in comparison to the other mode of transportation. 	<p style="text-align: center;">Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> • Insolvency of the airlines due to the lack of cash reserves; • Unwillingness among passengers to travel more frequently; • Low revenues due to the reduced capacity of airlines; • Presence of video conferencing options will restrict business purpose travelling.

Note – Source: Compiled by authors.

The economic impact of COVID -19 has been found to be disruptive for aviation sector. On the of current scenario, it is clear that pandemic has raised the anxiety and doubt among passengers which is mainly responsible for declining revenues of the industry. In this context it has been determined that presence large numbers of COVID cases in any particular nation would restrict the passengers to travel that nation. Moreover, it has been estimated that domestic travel may show some demand from passengers but international travel would not be possible till all countries would give nod on uniform protocols for receiving a passenger from other parts of the world. Hence, for surviving in this situation airlines have decided to initiate its domestic flying operations with the inclusion of sanitisation as a quality standard along with the safety and sustainability in their working culture. Also, new norms for promoting sanitised travel has raised the turnaround time of airlines which has created an urgency to develop a new and fast technology for sanitisation and cleaning purpose. Also, it is important to provide a rescue package for providing payroll support to the employees of aviation along with the counselling and stress management support [16].

Conclusion. To sum up, it is worth paying attention to the consequences the pandemic for the aviation industry. As a result of the COVID-19 crisis, the top 50 most valuable airline brands may lose up to 20% of the brand value, which is US \$22 billion. In an unprecedented three months, the sector has come to a virtual standstill as travel restrictions make it impossible for airlines to operate. Even falling oil prices – which would be good news for carriers in normal times-make little difference in this dire situation.

During the 2008 financial crisis, the sector also faced a severe reduction in demand. It was only in 2016 that Intra-European flights recovered to their previous level. The severity of the current crisis points to a recovery in the medium and long term with noticeable changes in the market structure. The aviation sector is one of the most severely affected by the COVID-19 pandemic, suffering a sharp decline in demand following global travel restrictions. However, it’s not the worst-hit sector in the world, with oil and gas, leisure and tourism, and insurance brands likely to be hit harder. This is partly due to favorable oil prices that have

strengthened the aviation sector in the past year. With a quarter of the world's population blocked as of March 2020, British Airways and Virgin Atlantic have also banned 75% and 80% of their flights, respectively – a measure that leaves them tied to vital money. This is further compounded by the shutdown of Boeing production in March 2020, which will undoubtedly disrupt the supply of new aircraft, including parts needed for maintenance. Airlines will need some form of government support if they want to survive this pandemic. IATA said airlines may need \$200 billion in government support. Even one of the world's wealthiest airlines, American Airlines, has announced its intentions to apply for a \$12 billion loan. Many governments around the world have announced their commitment to support their national carriers, including Australia, the UK, the UAE, the US, and countries across the EU. However, governments that do not have the means to provide this level of support, or any support at all, may see it decline.

The COVID-19 crisis poses a dangerous threat to airlines, which could lose 20% of their total brand value and may struggle with ever-declining demand in the face of global travel restrictions.

Information about authors:

Sadvakassova K.G. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University; Almaty, Kazakhstan; Kamilla.Sadvakassova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2441-0218>;

Nurgazina A.M. – Associate Professor, PhD, Director of International Cooperation Department, Almaty Management University; Almaty, Kazakhstan; A.Nurgazina@almaqau.edu.kz; <https://orcid.org/0000-0003-2426-4660>;

Nurmagambetova A.Z. – C.E.S., Associate Professor, PhD, The Head of the Department “Finance and accounting”, Al-Farabi Kazakh National University; Almaty, Kazakhstan; Azhar.Nurmagambetova@kaznu.kz; <https://orcid.org/0000-0001-9142-4420>;

Kassenova G.E. – C.E.S., Acting Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University; Almaty, Kazakhstan; Gkassenova.1971@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-0865-2869>.

REFERENCES

- [1] Antipin A.I. Investment analysis in construction / A.I. Antipin. - M.: Academia, 2019. - 108 p.
- [2] Arkhipov I.S., Dmitreyko N.S., Matsuk I.I. Modeling the impact of risk on the efficiency of the enterprise // Journal «Economics and management of information technologies». – 2016. - №2. – 104-110 p.
- [3] Afonin I.V. Managing the development of enterprise. Strategic management, innovation, investment, prices. Textbook / I.V. Afonin. - M.: Dashkov and Co, 2018. - 380 p.
- [4] Baronin S.A. Mortgage and investment analysis: Tutorial / S.A. Baronin, V.S. Kaseikin, I.V. Popova. - M.: Infra-M, 2016. - 494 p.
- [5] Basovskiy L.E. Economic assessment of investments / L.E. Basovskiy, E.N. Basovskaya. - M.: INFRA-M, 2018. - 240 p.
- [6] Bent F. Megaprojects and risks. Anatomy of ambition: Monogr. / Flyvbjerg Bent. - M.: Alpina Publisher, 2019. - 500 p.
- [7] Blau S.L. Investment analysis: a textbook for bachelors / S.L. Blau. - M.: Dashkov and Co, 2016. - 256 p.
- [8] Bogatynia Y.V. Investment analysis: tutorial / Y.V. Bogatynia. V.A. Shvandar. - M.: UNITY-DANA, 2017. - 287 p.
- [9] Borisova O.V. Investment. In 2 vols. 1. Investment analysis: Textbook and workshop / O.V. Borisova, N.I. Malyh, L.V. Oveshnikova. - Lyubertsy: Yurayt, 2016. - 218 p.
- [10] Damodaran A. Investment Valuation. Tools and Techniques for Determining the Value of Any Assets. - New York: John Wiley & Sons, 2017. – 560 p.
- [11] Ryan P.A., Ryan G.P. Capital budgeting practices of the Fortune 1000: how have things changed? // Journal of Business and Management. – 2019. - № 8(4). - P. 355–364.
- [12] Air Astana // <https://airastana.com/kaz/ru-ru/O-nas/Korporativnoe-upravlenie/Godovye-otchety/Arkhiv-godovykh-otchetov>.
- [13] Qazaq Air // <https://opi.dfo.kz/p/ru/DfoObjects/objects/teaser-view/18140809?EIDossierTabId=AuditReports>.
- [14] Scar Airlines // <https://opi.dfo.kz/p/ru/DfoObjects/objects/teaser-view/27852?EIDossierTabId=AuditReports>.
- [15] Annual report for the year 2019. Aeroflot – Russian airlines. URL: https://ir.aeroflot.ru/fileadmin/user_upload/files/rus/common_info/gosa_doc_2020/AFLT-ar19-ru__1_.pdf.
- [16] Lufthansa Group. Annual Report Of 2019. URL: <https://investor-relations.lufthansagroup.com/fileadmin/downloads/en/financial-reports/annual-reports/LH-AR-2019-e.pdf>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 69-74

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.240>

UDC 343.341.3

G.S. Mukina^{1*}, S.Ch. Primbetova², D.Z. Aiguzhinova¹, S.K. Zhetpysbayev¹, N.K. Mashrapov¹

¹Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

²Non-Profitable Joint-Stock Company M. Utemisov Western Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

E-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru

PROBLEMS OF INFLUENCE OF SMALL BUSINESS DEVELOPMENT AND SIMPLIFIED TAXATION SYSTEM ON THE SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF THE STATE

Abstract. The relevance of the proposed topic of the scientific article is related to the attractiveness for the development of such form of functioning of economic entity as the small business and the use of simplified tax system to organizations. Small business in any state is the basis, implementing their ideas and priorities in the terms of applying their own creative qualities and property to generate the comparable income. In the foreign countries an important role is assigned to the tax regulation of the small businesses. Small Western European countries are particularly dependent on the dynamic development of entrepreneurship at this level. In this regard, the European Union as whole, various measures are being taken to stimulate this segment of the economy, which is manifested in simplifying the procedure for creating small businesses, providing various benefits and incentives for rapid development. The problems of influence of small business development and simplified taxation system on the socio-economic potential of the state are quite relevant in the modern conditions. The state is reforming this sphere and has introduced a moratorium on inspections of small and medium-sized businesses in Kazakhstan. This will help entrepreneurs to build their business competently and start making profit.

Key words: small business, taxation, business entity, tax burden, tax regulation, entrepreneurship, economic segment, tax benefits, incentives, tax regimes.

Г.С. Мукина¹, С.Ч. Примбетова², Д.З. Айгужинова¹, С.К. Жетпысбаев¹, Н.К. Машрапов¹

¹КЕАҚ «Торайғыров университеті», Павлодар, Қазақстан;

²КЕАҚ М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан.

E-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru

ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ДАМУЫ МЕН САЛЫҚ САЛУДЫҢ ЖЕҢІЛДЕТІЛГЕН ЖҮЙЕСІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНЕ ӘСЕР ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Ұсынылған тақырыптың өзектілігі шаруашылық жүргізуші субъектінің шағын бизнес сынды жұмыс істеу формасын дамыту үшін ұйымдарға салық салудың жеңілдетілген жүйесін қолданумен байланысты. Кез-келген мемлекеттегі шағын бизнес табыс табу үшін өзінің шығармашылық қасиеттері мен меншігін пайдалану тұрғысынан өз идеялары мен басымдықтарын жүзеге асыратын негіз болып табылады. Шет елдерде шағын бизнесті салықтық реттеу мәселесі тиімді реттеліп отырады. Осыған байланысты, Еуропалық Одақта экономиканың осы сегментін ынталандыру үшін әртүрлі шаралар қабылданады, бұл шағын бизнесті құру процедурасын жеңілдетуде, қарқынды дамуға әртүрлі жеңілдіктер мен ынталандырулар беруде көрінеді. Шағын бизнестің дамуы мен салық салудың жеңілдетілген жүйесінің мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуетіне әсер ету проблемалары қазіргі жағдайда өте өзекті. Мемлекет бұл саланы реформалауда және Қазақстандағы шағын және орта бизнесті тексеруге мораторий енгізді. Бұл кәсіпкерлерге өз бизнесін сауатты құруға және пайда табуға көмектеседі.

Түйінді сөздер: шағын бизнес, салық салу, шаруашылық жүргізуші субъект, салық ауыртпалығы, салықтық реттеу, кәсіпкерлік, экономика сегменті, салық жеңілдіктері, ынталандырулар, салық режимдері.

Г.С. Мукина¹, С.Ч. Примбетова², Д.З. Айгужинова¹, С.К. Жетпысбаев¹, Н.К. Машрапов¹

¹НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан;

²НАО «Западно-Казакстанский университет им. М. Утемисова», Уральск, Казахстан.

E-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И УПРОЩЕННОЙ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ГОСУДАРСТВА

Аннотация. Актуальность предлагаемой темы научной статьи связана с привлекательностью для развития такой формы функционирования хозяйствующего субъекта в современном экономическом процессе, как малый бизнес и применение упрощенной системы налогообложения для снижения налогового бремени на организации. Малый бизнес в любом государстве составляет основу экономики, поскольку в нем задействована основная часть населения, реализующая свои идеи и приоритеты в части приложения собственных творческих качеств и собственности для получения сопоставимого дохода. Для поддержания реализации малыми субъектами своих предпринимательских амбиций, а также обеспечения высокой занятости населения государство вводит особые налоговые режимы, позволяющие дать возможность развитию его финансово-экономического потенциала. К специальным режимам налогообложения малого бизнеса на данном этапе налогообложения данной категории относится единый налог на вмененный доход для отдельных видов деятельности, единый сельскохозяйственный налог (ЕСХН), патентная система (ПС). Далее более детально рассмотрим упрощенную систему налогообложения, применение которой позволят собственникам малого бизнеса платить часть доходов по ставке 6% или 15% от величины полученной прибыли. Признание организаций в качестве субъектов малого или среднего бизнеса определяется общепринятыми правилами по законодательству – Законом «О развитии малого и среднего предпринимательства», а при налогообложении ее деятельности – положениями Налогового Кодекса РК. Первый нормативный акт относит большее количество юридических лиц к малому предпринимательству, второй – меньшее количество, разница – в ограничении по Налоговому Кодексу.

Ключевые слова: малый бизнес, налогообложение, хозяйствующий субъект, налоговое бремя, налоговое регулирование, предпринимательство, сегмент экономики, налоговые льготы, стимулы, налоговые режимы.

Introduction. In our article named “Problems of influence of small business development and simplified taxation system on the socio-economic potential of the state” we would like to research some problems of influence of small business on the socio-economic potential of the state in the modern conditions. It is well-known that our country has developed a variety of tax regimes in order to comprehensively support small and medium-sized businesses and so-called relief from the tax burden. To support the implementation of small businesses’ entrepreneurial ambitions, as well as to ensure high employment, the state introduces special tax regimes that reduce both the tax burden on small businesses and enable the development of their financial and economic potential. Special taxation regimes for small businesses at this stage of taxation of this category of business include the special STS system, different activities (CTA), the unified agricultural tax (UAT), and the patent system (PS). Next, we will look in more detail at the future, the use of which will allow small business owners to pay part of their income at a rate of 6% or 15% of the profit received.

“Small business” refers to a set of small and medium-sized enterprises, as well as the public sector, i.e. the economy of the country. In our article, we will look at small businesses from a macroeconomic point of view.

In addition, we will analyze the enterprise as a small business unit by making a microeconomic analysis. A legally independent enterprise is characterized by its independence, here we can say about the internal and external environment of small business.

The external environment refers to the conditions of economic, social and political reality. They can be diverse, inherent in any small business, without exception.

The internal environment represents common environmental factors. There are four groups of main factors: 1) economy and market; 2) infrastructure; 3) state policy; 4) social environment.

It's no secret that the economy is developing cyclically: booms are replaced by recessions, crises - revivals. Of course, this directly affects not only the economy, market conditions, but also the situation of small entrepreneurs.

Many scientists believe that the maximum rise of small businesses occurs during periods of economic growth. Then production objectively grows incomes and wages, prices increase. Favorable market conditions lead to market expansion.

Although small businesses are sometimes most active during periods of downturns and crises, when production falls, bankruptcy and dismissal of employees occur. Then many people create their own business.

In addition, the availability of infrastructure is also of great importance. For example, large banks, insurance companies and other financial institutions serving large businesses do not want to deal with small entrepreneurs. Kazakhstan needs numerous small firms engaged in the study of market problems, market conditions, price and income dynamics, etc.

Regular state support of small businesses plays a huge role in its development. The progressive policy of our state should support small business in every possible way, providing favorable conditions for its development.

Social aspects in the development of small business create not only a favorable economic, but also a social environment, a friendly attitude towards small business.

Entrepreneurship in our country is based on the following principles: human orientation, selfless service to the customer, maintaining the cultural environment of the company, mutual respect and constant striving for success. Moreover, entrepreneurship is implemented in a certain socio-economic environment at the macro level and adapts to it.

It goes without saying that entrepreneurship is a product of the socio-economic environment. Entrepreneurship is a special type of expedient economic activity aimed at generating income and based on initiative, responsibility and an innovative idea.

In our article we would like to show that entrepreneurial activity is extremely diverse. After all, business is directly related to the main phases of the reproductive cycle: the production of goods and services, the exchange and distribution of goods, consumption. We want to highlight the following types of entrepreneurial activity: industrial entrepreneurship, commercial and financial.

Materials and methods. The owners and managers of large enterprises, who have the right to dispose of the resources of enterprises, including monetary resources, are always the object of financial monitoring. Monitoring of their financial transactions acts as a mechanism of the current law, up to criminal prosecution for economic crimes, various schemes and channels for laundering proceeds from crime.

The necessary issues related to the "simplified" regime are regulated by Article 683 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan. In strict accordance with the current legislation, a special tax regime based on a simplified declaration is applied by individual entrepreneurs and legal entities that must meet the following conditions.

The special tax regime is based on a simplified taxpayer declaration, except for newly formed individual entrepreneurs who submit a notification of the applicable tax regime to the tax authority at their location.

The calculation of taxes on the basis of a simplified declaration is carried out by the taxpayer independently by applying a rate of 3% to the object of taxation for the reporting tax period.

It is no secret that the current tax legislation of our state has allocated small businesses to a separate group of taxpayers, this includes the self-employed. It is for them that simplified taxation regimes are provided, establishing a special procedure for collecting and paying taxes, as well as low tax rates. Below we would like to show the Table 1 "Kazakhstan Personnel Income Tax Rate, during 10 years (2012-2022)".

Table 1. "Kazakhstan Personnel Income Tax Rate, during 10 years (2012-2022)".

The research uses such methods as economic, analysis of statistical data, system-structural, comparative, logical, complex research of scientific sources, induction and deduction. The recognition of the organizations as entities of small or medium business is defined by the generally accepted normative legal act "Market relations", taxation of its activities - regulations and Tax Code. The first regulatory act refers to the larger number of legal entities as small businesses, the second- smaller number; the difference is in the restriction under the Tax Code of the types of activities and the amount of income for small businesses.

Results. The simplified tax system has somewhat advantageous position in comparison with other special tax regimes, since it can be applied by the larger number of organizations that attract employees, have their own funds, receive significant amount of income, etc. According to Abdibekov S.U., Bedelbaeva A.E., taxation is the most important financial mean, and increases its material well-being [1, P.3]. By and large, the simplified taxation system entails a simplified tax that replaces the payment of various taxes. Of course, the procedure for its calculation and collection is simplified. We fully share the opinion of this author.

Zhuravleva I.A. believes that small business is undervalued in Russia, while in the foreign countries it is the engine of the economy. Its distinctive feature is both the small size of the business itself and the income it receives [2, P.64]. In addition, under the simplified taxation system, the object of taxation is income. At the same time, it is important to ensure the completeness and timeliness of tax payments to the budget, participation in the implementation of the tax policy of the Republic of Kazakhstan, the formation and development of information and communication infrastructure, as well as the availability of electronic services for taxpayers.

The positive characteristics of its existence are justified by the fact that small businesses can more easily tolerate changes in the external environment, demonstrating the flexibility and mobility of their operation. Negative signs include difficult investment by small businesses, low-availability loans, and the purchase of expensive equipment on credit or leasing [3, P.58].

Kazimagomedova Z.A., Aliev B.Kh., Akhmedov M.Sh., Gadzhiev O.S. point out the advantages of small business: sensitivity to changes in economic conditions [4, P.164]. The reason for the prevalence of small businesses is the availability for the wide range of entrepreneurs, functioning in various areas of the country's economy and transport.

Komarov A.G., Bogdanova S.Yu., Lichnov A.A. call small business an important element of the market economy. It is flexible and adaptable to external constantly changing market conditions due to its small scale, mainly focused on the consumer [5, P.183]. Increase in at least the same number of directors and enterprises and at least one employee. The number of employees employed in the field of mining increased by 5.3 thousand people, transport and communications by 16.9 thousand people, education - by 4.6 thousand people, provision of public services - 3.5 thousand people, recreation - by 8.6 thousand [5, P.185].

Currently, the Republic of Kazakhstan is optimizing and reducing the number of taxes and payments. For example, I would like to remind you that the President of the Republic of Kazakhstan, K.-Zh.K. Tokayev, in his Message to the People, instructed state agencies to radically simplify the fulfillment of tax obligations and reduce the number of taxes and payments.

Evidence of increased demand for credit a resource is the increase in trade turnover for small businesses, when buying individual values, works and services, small businesses, whether or not conducting further processing, resell them to other business entities or the population.

In the legislative practice of various states, more than 50 criteria for classifying an organization as small business have been adopted. You can still identify the most common criteria, which include the following: the number of employees of the company (determined in accordance with the average number of permanent employees, as well as working part-time); the amount of the share capital of the company; financial performance of the company (net income, gross income, turnover, assets); type of activity. Increase tax revenues to budgets of all levels. Small businesses forms the certain basis of the country's economy. Thus, it is small businesses that demonstrate their flexibility and endurance, strengthening the country's market economy.

Subjects of this sector provide work to the population, and by paying income to the citizens, they guarantee certain deductions to the budget in the form of personal income tax. They make deductions from their income in the form of single tax when applying the selected special tax regime or income tax under the normal tax regime. In the first case, the accrual of income tax is the guaranteed circumstance. Compared to representatives of medium and large businesses, small businesses pay taxes on time. After all, small businesses also invest in knowledge-intensive industries. However, in Kazakhstan, only 6% of small businesses develop new scientific and technical technologies and inventions. Malis N.I. notes: "The transition of small businesses to innovation will make it possible to prepare the basis for the development of large technical enterprises" [6, P.75].

Discussion. Unitary enterprises are commercial organizations that have the right of economic management

assigned to property that is in state or municipal ownership. The authorized capital of such an enterprise is fully formed by the owner of its property, i.e. it is 100% owned by the state or local authorities [7, P.89]. The successful operation of small and medium-sized businesses creates favorable conditions for economic recovery: competition develops; export potential increases; local raw materials are better used. The great importance is the ability of small enterprises to expand the scope of employment, create new opportunities not only for employment, but all the entrepreneurial activity of the population, deploying its creative forces and using available production capacity. Constant introduction of automation of individual technical processes in the functioning of enterprises in these industries is well-known. Online stores and self-service stores are widely used, outdated equipment and equipment in agriculture and the construction industry are being replaced; and moreover small businesses can perform operations with non-movable property and other functions independently without involving consultants or intermediaries [8, P.88].

Summing up the above, we can say that the Republic of Kazakhstan has developed and put into effect several special tax regimes for small businesses. Meanwhile, tax rates and tax benefits for certain categories of taxpayers are essentially tool not only for economic development, but also for eliminating tax evasion schemes, especially in the small business environment. Of course, special tax regimes make it easier to do business, provide benefits and reduce the tax burden, but there are also the numbers of problems [9, P.106].

Since 2015, when special tax regimes were introduced, tax legislation has been constantly changing. The practice of applying the above-mentioned special taxation systems to small businesses indicates that reforms are being implemented in order to create favorable conditions for the legal development of small businesses, educate law-abiding, conscientious taxpayers who carry out business activities in this area of the economy and create jobs for the population [10, P.125].

According to paragraph 9 of the Instruction “On the simplified taxation system of legal entities - small business entities”, the objects of taxation of small businesses when applying the simplified taxation system are established: taxable income for the reporting period; guaranteed wage fund; turnover for the sale of goods, works, services.

In our opinion, support and development of agricultural producers also serve as indicators of the implementation of the social function of taxes. Since small business revenues do not play the special role for the state budget, we can say that small business is more important for performing social functions of the state. The value of small business has long been proven by the practice of the countries with developed market economies. For it to function successfully, it is necessary to maintain delicate balance of incentives, part of which is reasonable taxes for small businesses. Indeed, part of revenues to the consolidated budget of the state.

As well-known, the tax legislation of the Republic of Kazakhstan provides an opportunity for small businesses to change the generally established taxation procedure to a special taxation regime, subject to the following conditions for the application of the tax regime (paragraph 2 of Article 433 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan): the maximum average number of employees for the tax period is 50 people; the maximum income for the tax period is 2,800 times the minimum wage (59 819 200 tenge).

Global trade is considered to be the engine of globalization processes that rapidly integrate capital, technology, services, and information. Connection between all new states, regions, and entire continents is directed to the partners, to interact. The level of national legislation of the member states of the Eurasian Economic Union influenced to each other. Customs Code of the Customs Union, and in the part not regulated by the customs legislation of the Customs Union - by the national legislation of the member states of the Eurasian Economic Union.

Conclusion. Free marketing, financing, and business-related assistance to local entrepreneurs, small business advisors provide aspiring and current small business owners the variety of free business consulting and low-cost training, manufacturing assistance, technology development, lending assistance, exporting and importing support, disaster recovery assistance, procurement and contracting aid, market research help. Small business network includes dedicated business advisors working in partnership with economic development professionals, chambers of commerce, lenders, investors, and entrepreneurs themselves.

So, there are currently 3 types of taxation in our country: general, simplified and patent. The simplified taxation regime is chosen by entrepreneurs if their number of workers is less than 25, and their income for the year does not exceed 1400 minimum wages. By the way, this is the most convenient tax payment system. You pay upon receipt of profit 3% of income, as well as pension and social contributions.

According to the new rules, from January 1, 2022, the fiscal receipt must contain the identification number of the buyer for a transaction over 1000 MCI. The changes were adopted in order to provide an opportunity to

confirm the costs of purchased goods, works, services not only by the presence of an electronic invoice, but also by a receipt of a cash register containing the details of the buyer.

The amendments were adopted in order to exclude the issuance of an electronic invoice for the sale of goods to the end consumer with the provision of an online cash register receipt, so as not to issue an invoice for sale to the end consumer, as well as in cases where micro-business entities are engaged in the sale, with exemption from issuing invoices, and buyers themselves have the right to request an invoice statement if necessary.

Finally, a taxpayer can use a special mobile application, according to the generally established taxation procedure, special tax regimes based on a patent, for peasant or farm farms.

Information about authors:

Mukina G.S. – PhD, Senior Teacher, Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Chair of Economics, Department of Economics and Law, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; gulsara.dyusembekova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2451-4984>;

Primbetova S.Ch. – Associated Professor, Non-Profitable Joint-Stock Company M. Utemisov Western Kazakhstan University, Faculty of History, Economics and Law, *Department of Economics and Management*, Uralsk, Republic of Kazakhstan; bal_01_01@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5260-096X>;

Aiguzhinova D.Z. – Candidate of Economic Sciences, Professor, Department of Finance and Accounting, Chair of State Management, Business and Law; Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan; dinara.aiguzhinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0067-9442>;

Zhetpysbayev S.K. – Senior Teacher, Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Chair of Economics, Department of Economics and Law, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; zhetpysbayevs@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2249-1256>;

Mashrapov N.K. – PhD, Associated Professor, Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Chair of Economics, Department of Economics and Law, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; Nmashrapov@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2404-7631>.

REFERENCES:

[1] Abdibekov S.U., Bedelbaeva A.E. Global trends in the development of entrepreneurship in the economy of the foreign countries. – <https://articlekz.com>. – 2015.

[2] Zhuravleva I.A. Preferences of special taxation regimes in the real economy: impact on the development of small business. – Monograph / Edited By M.L. Alpidovskaya. – Krasnodar: Publishing house of the research Institute of Economics of the Southern Federal District, 2016. – 184 p.

[3] Zhuravleva I.A. Development of small business and preferences of special taxation regimes in economic reality. – Reproduction of Russia in the XXI century: dialectics of regulated development. – Collection of abstracts of the International scientific conference. – March 3-4, 2016.

[4] Kazimagomedova Z.A., Aliev B.Kh., Akhmedov M.Sh., Gadzhiev O.S. The Role of small business in the economy of Russia and its regions // *Fundamental research*. – 2017. – No. 8-1. – P. 164-168.

[5] Komarov A.G., Bogdanova S.Yu., Lichnov A.A. Small business and employment in Russia and abroad // *Problem of theory and practice of entrepreneurship*. – 2016. – No. 3. – Pp. 183-186.

[6] Malis N.I. Small business: tax incentives expand borders // *Tax Bulletin*, 2016. – No. 5. – Pp. 75-81.

[7] Nikitina D.P. Special tax regimes for SMEs: their role and effectiveness// *Assistance to the development of small and medium-sized businesses: foreign experience and Russian practice*. – 2015. – Vol. 2. – No. 2. – Pp. 89-97.

[8] Pinskaya M.R. Analysis and evaluation of the contribution of small and medium-sized businesses to the formation of territorial budgets // *Bulletin of the Volgograd state University*. – Series 3: Economics. – Ecology. – 2015. – No. 2. – Pp. 88-95.

[9] Naumkin V.A. Financial Resources of Small Businesses: Internal and External Factors Influencing the Sources of Their Formation // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2020. – Vol. 2. – No. 384. – Pp.106-110 <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.48>.

[10] Ashilova A., Xiaochen Zh. International Trade Competitiveness of Kazakhstani Small and Medium Enterprises (SMES) // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2020. – Vol. 3. No. 385. – Pp.125-131 <https://doi.org/10.32014/2019.2019-1467.78>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 75-82

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.241>

B.M. Tassybay¹, S.K. Tazhikenova¹, G.B. Alina², A.K. Zhussupova³, Ewa Katarzyna Czech⁴

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan;

²Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Nur-Sultan, Kazakhstan;

³University of International Business (UIB), Almaty, Kazakhstan;

⁴University of Bialystok, Poland.

E-mail: mbayansulu95@mail.ru

ANALYSIS OF STRATEGIC PROBLEMS IN PPP IN 2016-2021 IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article discusses the induction method of considered to have established a solid legal and institutional framework for public-private partnership (PPP) projects, which led to a sharp increase in the formation of PPPs: In addition to the fact that Kazakhstan is a leader in Central Asia in terms of creating a legal and institutional framework for PPP and the number of signed PPP contracts, Kazakhstan has also achieved success in implementing the control concession project Big Almaty Ring Road with a length of 66 km (toll road around the city of Almaty), also known as BAKAD. The financial closure of this project took place on August 7, 2020, making it the largest PPP project in Central Asia. In order to define the concept of the control environment and its place in the audit of the internal control system, it is necessary to establish the essence of internal control, its goals and structure.

The goal includes the goals of the organization for doing business, namely, operational objectives, profitability indicators, business activity, as well as ensuring the safety of assets. The second goal concerns the preparation of reliable financial (accounting) statements, as well as management information. The third purpose of internal control implies ensuring compliance of the company's activities with the requirements of both general legislative acts and specific ones directly regulating the activities of the organization. In addition to compliance with the law, this goal also applies to ensuring compliance with the requirements of internal regulatory documents of the organization.

Key words: State audit system, Audit, PPP, Challenges, Accountability, Public sector, Effective Tool, Measures, Government, PPP, Mechanism, Regulation, Effectiveness, Partnership.

Б.М. Тасыбай^{1*}, С.К. Тажикенова¹, Г.Б. Алина², А.К. Жунусова³, Ева Чеш⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

³Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан;

⁴Белосток университеті, Белосток, Польша.

E-mail: mbayansulu95@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 2016-2021 ЖЫЛДАРДАҒЫ МЖӘ САЛАСЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Мақалада мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) жобалары үшін берік құқықтық және институционалдық негіз жасаған деп саналатын индукция әдісі қарастырылады, бұл МЖӘ-ні қалыптастырудың күрт артуына алып келді: МЖӘ үшін құқықтық және институционалдық негіз құру тұрғысынан Қазақстан Орталық Азияда көшбасшы болып табылатындығына және МЖӘ-де қол қойылған келісімшарттар санына қосымша, Қазақстан концессиялық басқару жобасын іске асыруда табысқа жетті, ұзындығы 66 км Үлкен Алматы айналма жолы (Алматы қаласының айналасындағы ақылы жол), сондай-ақ бұл жобаның қаржылық жабылуы 2020 жылғы 7 тамызда өтті, бұл оны Орталық Азиядағы ең ірі МЖӘ жобасына айналдырды. Бақылау ортасының тұжырымдамасын және оның ішкі бақылау жүйесінің аудитіндегі орнын анықтау үшін ішкі бақылаудың мәнін, оның мақсаттары мен құрылымын анықтау қажет.

Мақсат – ұйымның бизнесті жүргізу жоспарларын, атап айтқанда операциялық мақсаттарды, кірістілік көрсеткіштерін, іскерлік белсенділікті, сондай-ақ активтердің сақталуын қамтамасыз етуді қарастыру. Екінші мақсат – сенімді қаржылық (бухгалтерлік) есептілікті, сондай-ақ басқарушылық ақпаратты дайындауға қатысты. Ішкі бақылаудың үшінші мақсаты – компания қызметінің жалпы заңнамалық актілерін, сондай-ақ ұйымның қызметін тікелей реттейтін нақты актілердің талаптарына сәйкестігін қамтамасыз етуді білдіреді. Заңнаманы сақтаумен қатар, бұл мақсат ұйымның ішкі нормативтік құжаттарының талаптарын сақтауды қамтамасыз етуге де қатысты.

Түйінді сөздер: Мемлекеттік аудит жүйесі, аудит, МЖӘ, проблемалар, есептілік, мемлекеттік сектор, тиімді құрал, шаралар, үкімет, тетік, реттеу, тиімділік, әріптестік.

Б.М. Тасыбай^{1*}, С.К. Тажикенова¹, Г.Б. Алина², А.К. Жунусова³, Ева Чеш⁴

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан;

²Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, Нур-Султан, Казахстан;

³Университет международного бизнеса (UIB), Алматы, Казахстан;

⁴Белостокский университет, Белосток, Польша.

E-mail: mbayansulu95@mail.ru

АНАЛИЗ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В СФЕРЕ ГЧП В 2016-2021 ГОДАХ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматривается метод индукции, который считается создавшим прочную правовую и институциональную основу для проектов государственно-частного партнерства (ГЧП), что привело к резкому увеличению формирования ГЧП: в дополнение к тому факту, что Казахстан является лидером в Центральной Азии с точки зрения создания правовой и институциональной основы для ГЧП и количества подписанных контрактов на ГЧП, Казахстан также добился успеха в реализации концессионного проекта управления Большая Алматинская кольцевая дорога протяженностью 66 км (платная дорога вокруг города Алматы), также известная как БАКАД. Финансовое закрытие этого проекта состоялось 7 августа 2020 года, что сделало его крупнейшим проектом ГЧП в Центральной Азии. Для того чтобы определить концепцию контрольной среды и ее место в аудите системы внутреннего контроля, необходимо установить сущность внутреннего контроля, его цели и структуру.

Цель включает в себя цели организации по ведению бизнеса, а именно операционные цели, показатели прибыльности, деловую активность, а также обеспечение сохранности активов. Вторая цель касается подготовки достоверной финансовой (бухгалтерской) отчетности, а также управленческой информации. Третья цель внутреннего контроля подразумевает обеспечение соответствия деятельности компании требованиям как общих законодательных актов, так и конкретных, непосредственно регулирующих деятельность организации. Помимо соблюдения законодательства, эта цель также относится к обеспечению соблюдения требований внутренних нормативных документов организации.

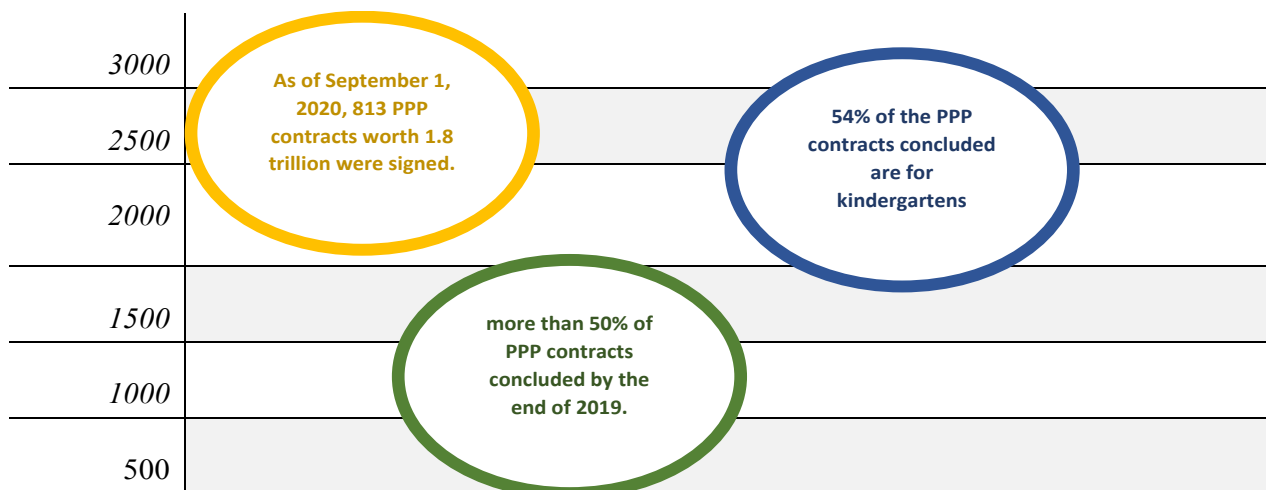
Ключевые слова. Система государственного аудита, Аудит, ГЧП, Проблемы, Подотчетность, Государственный сектор, Эффективный инструмент, Меры, Правительство, ГЧП, Механизм, Регулирование, Эффективность, Партнерство.

Introduction. The need for internal audit arises, as a rule, at large enterprises due to the fact that the company's management does not have the ability to constantly monitor the activities of all structures of the organization. In turn, internal audit provides information about this activity, which allows senior management to compare it with managers' reports and helps reduce the risk of loss of resources in the enterprise. Internal control is a mechanism by which stakeholders (shareholders of the company, the board of directors, management) receive a reasonable degree of confidence that the company will achieve its goals in the most effective way.

The main advantage of the risk-based approach is its perspective, in contrast to the retrospectivity of traditional approaches. The idea is that control- and process-oriented audits assess what has already taken place and brought negative consequences. In turn, a risk-based approach based on risk assessment allows you to identify problem areas in advance and prevent possible negative results caused by the inefficiency of the control environment. In other words, internal audit is an assessment of the reliability and effectiveness of an organization's internal control system. That is, it has the function of an independent assessment from

projects are mostly small-scale and service-oriented (i.e. without capital investments) PPP projects. About 54% of the PPP contracts concluded are for kindergartens.

Picture 2- total analysis of current situation in Kazakhstan

While PPP projects at the national level and concession projects in Kazakhstan were carried out under the supervision of many controlling state structures, including the PPP Center, in order to ensure a truly competitive and transparent PPP selection process, while the supervision of PPP projects at the regional and local levels was less strict. Thus, regional projects have acquired a general idea that the PPP model is a simple, one-time opportunity to receive state-supported income for up to three decades. [2]

As you know, it is not surprising that many regional officials and investors with close ties with regional and local authorities sought to implement projects through the PPP mechanism (often through direct negotiations and without a tender), and not in accordance with the Law on Public Procurement, according to which an open tender is required. The fact that more than 50% of PPP contracts concluded by the end of 2019 were concluded with one participant (without an open tender) raises serious concerns.

Unfortunately, due to various reasons, many regional PPP projects over the past four years have been associated with corruption - for example, the infamous case in the Mangystau region in 2019, when the deputy head of the region was sentenced to ten years in prison for “protecting” a foreign investor who proposed to build an ice stadium in Aktau on the PPP model. [3]

Another negative result of the lack of a national PPP strategy is the misconception of society about which PPP projects are really needed. This means that many good projects implemented by foreign investors do not receive support because government officials do not want to take responsibility for them. The current LRT Almaty LRT PPP project is an example of how a state partner unexpectedly retreats in the middle of the competitive process.

Although four international consortia have already invested time and money and successfully passed the first stage of the open tender, reaching the second stage in 2019, the LRT Almaty PPP project was suspended for more than a year due to the decision of the newly appointed akim to abandon the PPP model. Instead, he wants the public sector to create and operate an LRT system, presumably because this option is considered more profitable.

This change of plans in the middle of a well-prepared international open tender could have been caused by the doubts of the new akim, which arose due to the unsuccessful experience of Nur-Sultan with the light rail system project. The Nursultan project was not structured as a PPP, but its failure put the government in a difficult position. The lack of long-term strategic planning and inconsistent approach to the development of PPP by government officials jeopardizes foreign investment in Kazakhstan’s PPP projects for the much-needed modernization of public infrastructure.

As a result of inconsistent, partial changes in legislation in Kazakhstan, there is still confusion regarding the definition of who is a state partner/concessionaire and which assets can be identified for legal action by a private partner/concessionaire. As far as we know, this confusion was a serious obstacle that caused a more than two-year delay in financial closure with the creditors of the BAKAD project. From the point of view of investment attractiveness, there is a significant difference whether the assignor is a state with many assets, or a ministry that actually has no assets to fulfill its contractual obligations.

The PPP Law provides that only the state, and not municipalities or regions (for example, Almaty or Kostanay region), as it may be in some other countries, can act as a state partner. Until 2017, the concept of a state partner in the Law on Concessions was identical to the concept of the Law on PPP (i.e. only the state can act as a concedent). However, in 2017, the Law on Concessions was amended, and now it provides that only authorized state bodies can act as a concedent and conclude concession agreements. The existing legal definition of a concedent does not make sense, since state bodies are not “subjects of civil law”. Consequently, they do not have any assets and cannot conclude civil law agreements on their behalf (strictly speaking, state bodies can act and sign concession agreements on behalf of Kazakhstan, a region or a city).

In addition, the PPP Law provides that a PPP contract is a multilateral agreement, and there may be several state partners in one contract. This is not possible if Kazakhstan is the only candidate for the role of a state partner, as currently specified in the PPP Law. Exchange rates are determined by the supply and demand for different currencies. But the supply and demand for currencies are influenced by factors such as currency speculation, interest rates, government intervention and capital flows between countries rather than by the currency requirements of international trade. Moreover, many goods and services, such as buildings, all government services and most market services, are not traded internationally. For these reasons, exchange rates do not reflect the relative purchasing powers of currencies in their national markets. Hence, while exchange rates provide GDP estimates that satisfy the third condition of being expressed in the same currency unit, they do not provide GDP estimates that satisfy the fourth condition of being valued at the same price level. [4].

Discussion. A systematic interpretation of the Kazakh legislation suggests that not only Kazakhstan can act as a state partner/concedent, but also de facto cities and regions (oblasts). Thus, a private partner in a local PPP project can apply to the court only in relation to the municipal budget of the city or region, but not the national budget of Kazakhstan. In accordance with the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the so-called “territorial divisions” (cities and regions) are different “subjects of civil law” (i.e. in order for a legal entity to enjoy property rights and be a party to the contract, it needs to be a subject of civil law, and this status is usually assigned to individuals and legal entities) who have different budgets (the national budget in comparison with local budgets) and are not responsible for each other’s obligations. The Budget Code also states that for PPP projects or concession projects at the local level, the monetary obligations of the state partner are assigned to the local budget of the city or region, and not to the national budget. [5]

According to the Law on PPP of the Republic of Kazakhstan, the provision of land plots in accordance with the land legislation of the Republic of Kazakhstan is one of the forms of participation of state bodies in PPP (Article 27). Land plots on the right of temporary gratuitous land use may be provided to citizens of the Republic of Kazakhstan and legal entities of the Republic of Kazakhstan for the duration of the public-private partnership agreement, including the concession agreement (Article 36 of the Land Code of the Republic of Kazakhstan). Also the Land Code it is provided that a private partner for the implementation of PPP projects or a concessionaire for the implementation of concession projects can receive a land plot without bidding (tenders, auctions) in relation to the land plot. A similar rule applies to concession agreements and PPP agreements in the Russian Federation. Such a simplified procedure for the provision of land reduces the time for the implementation of a PPP project and reduces land risks for investors. When preparing PPP projects (often in the transport sector), situations may arise when it is necessary to coordinate the issue of redemption, seizure of land with their owners, which may increase the time for preparing the project and holding a tender to determine a private partner. Therefore, the State needs to start seizure procedures in advance and ensure the availability of land plots to the maximum extent possible before the start of competitive procedures. In general, the provision of land plots for a PPP project is provided by the state, which is responsible for legal purity and assumes risks (archaeological, the risk of dangerous objects, environmental pollution). At the same time, the responsibility of the state is limited to the plot of land that is guaranteed to the private partner at the tender, the receipt of additional plots (if any are necessary for the private partner) is provided by the private partner at his own risk. Also, the Law on PPP of the Republic of Kazakhstan (RK) defines the granting of the right to use state property objects as one of the forms of participation of state bodies in PPP. [6]

A PPP is defined as both a currency converter and a spatial price deflator. It comprises two component ratios:

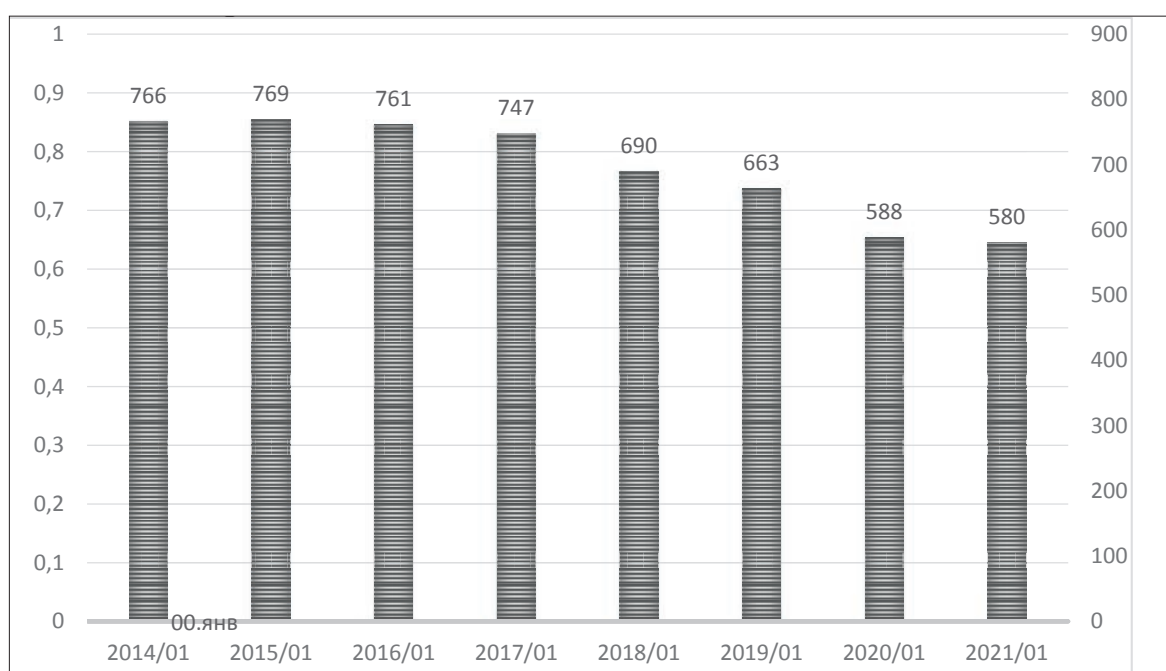
$$\text{PPP} = \text{price level ratio} \times \text{currency ratio (or exchange rate)}$$

When converting the GDP ratio in (1) to a common currency using a PPP – that is, by dividing through by – the resulting GDPPPP ratio has only one component ratio:

GDPPPP ratio = volume ratio

The GDP ratio in is expressed in a common currency, is valued at a uniform price level, and reflects only volume differences between the two countries. [7]

The provision of property for the purposes of implementing a PPP agreement or a concession agreement in other EAEU member states is also, as a rule, determined by the agreement itself and is carried out without additional competitive procedures. The participation of state bodies in the form of state support measures is carried out, including through the provision of in-kind grants in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan. Land plots, buildings, structures, machinery and equipment, computer equipment, measuring and regulating devices and devices, vehicles (with the exception of passenger vehicles), production and household inventory (Article 288 of the Entrepreneurial Code) can be transferred as state in-kind grants. In cases when the PPP object and (or) other property necessary for the implementation of the PPP project, transferred by the state partner to the private partner under the PPP contract, is subject to transfer to the private partner’s balance sheet, then it is separated from the private partner’s property and is reflected in a separate accounting carried out in connection with the fulfillment of obligations under the PPP contract.

Picture 3- acting legal entities with the participation of the state

It is known that one of the main driving forces of the grain market of the country is price, and price strategy is the main component of its marketing strategies. Its goal is to ensure that under conditions of unstable volume of grain production agricultural producers receive sustainable maximum profit, sufficient for implementation of reproduction process on simple or extended basis, and consumers acquire grain in necessary volume and appropriate type and variety assortment. Price strategy on the grain market is realized through such tactical measures as regulation of production costs (establishment of marginal prices for the most important production resources, compensation of part of production costs), introduction of indicative prices, state commodity purchases and interventions, collateral operations, regulation of costs of grain storage and processing. They make it possible to regulate the price situation on the grain market and thereby somewhat weaken its spontaneous development, since it is often an uncontrolled, unorganized sphere of grain buying and selling. Thus, by 2019, it was becoming increasingly obvious that the development of PPP requires significant adjustments and that the current PPP policy and legislation, ensuring exponential growth of PPP at the regional level, could destroy the state budget of Kazakhstan and seriously undermine the economy. [8]

To solve these problems, in May 2019, the Government of Kazakhstan announced a new PPP policy in which priority is given to the quality of projects (in contrast to the previous state policy, which unofficially gave priority to the number of projects). For the new PPP policy, the Ministry of National Economy has established a categorization of all future PPP projects depending on the required compensation from the state budget:

Category 1 projects	requiring compensation of all expenditures from the state budget (i.e. the PPP "accessibility fee" model);
Category 2 projects	that require compensation only for operating costs;
Category 3 projects	that do not require compensation from the state budget (the "users pay" model).

Since 2019, the new PPP policy in Kazakhstan gives preference to the category 3 “users pay” model, rather than projects requiring financial obligations from the state partner (categories 1 and 2).

Conclusion. In order to consolidate this new PPP policy of 2019 in legislation and in accordance with the recent instructions of the President to restore Kazakhstan’s economic growth and support employment, the PPP legislation will be amended to improve the effectiveness of projects. In this regard, the Ministry of National Economy has prepared a bill that, among other things: [9].

- makes it possible to fully reimburse the investment costs of the private partner from the state budget only if the operation of the PPP facility (social infrastructure where paid services are not provided) does not allow to recoup the investments of the private partner;

- makes it possible to reimburse the investment costs of a private partner for a PPP project from the state budget only in equal amounts and within five years;

- introduces an auction for the conclusion of a PPP contract, giving priority to the entrepreneur who attracts the largest private investments, thereby reducing the burden on the state budget. [10]

It is not yet clear whether the current PPP policy will be successful. However, it is already obvious that this new PPP policy of 2019 has not been properly developed. Neither the PPP Center nor the government has offered a clear understanding of what should be considered as high-quality PPP projects, since it seems that so far the only quality criterion is the absence of requests for financial support from the state partner. As the coronavirus outbreak spreads around the world, it becomes obvious that many existing PPP projects in Kazakhstan will face serious problems related to income generation.

At the same time, the need to attract private investment in the healthcare system, agriculture, utilities and other public infrastructure of Kazakhstan has become even more acute. It’s time to review the existing PPP policy of 2019. One option is to develop a new national PPP Strategy focused on a more well-designed PPP infrastructure at the national level with the participation of international financial institutions and foreign investors in priority sectors of the economy, with fewer small service PPPs at the local level, implemented without an open tender (fictitious PPPs).

Information about authors:

Tassybay B.M. – Ph.D. student, ENU named after L.N. Gumilyov; mbayansulu95@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7926-0443>;

Tazhikenova S.K. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department “State Audit” of the ENU named after L.N. Gumilyov; tazhikenova_sk@enu.kz; <https://orcid.org/0000-0001-9429-4916>;

Alina G.B. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Finance Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, guljanalina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4805-752X>;

Zhussupova A.K. – C.E.Sc, Associate professor, University of International Business (UIB), Almaty, Kazakhstan, aigera2008@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6662-7349>;

Ewa Katarzyna Czech – Professor of the Department of Administrative Law and Procedure Faculty of Law, University of Bialystok, e-mail: e.czech@uwb.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5421-4053>.

REFERENCES

[1] Kalykova B. Rural territories of Kazakhstan: realities, problems and solutions. /Kalykova B./Problems of Agri Market. -2020. -№3. C.209-215. <https://doi.org/10.46666/2020.2708-9991.26>.

[2] <http://today.kz/news/zhizn/2017-11-09/754101-nazvanyi-tri-samyih-populyarnyihsferyi-dlya-gchp-proektov-v-kazahstane/>

[3] Makarova L.G. Economic analysis in financial management of a company: textbook for students. higher. study. institutions / L.G. Makarova, A.S. Makarov. - M.: Publishing Center “Academy”, 2008. - ISBN 978-5-7695-5097-3.

[4] Zhminko S.I. Internal audit / S.I. Zhminko, O.I. Shvyreva, M.F. Safonov. - Rostov n / a: Phoenix, 2008.- ISBN 978-5-222-14710-8.

[5] About The National Council for Public-Private Partnerships [Electronic resource] // www.ncppp.org/AboutUs/index.shtml [210].

[6] <http://economy.gov.kz/ru/news/v-respublike-kazahstan-zaregistrovano-547-proektovgchp-na-obshchuyu-summu-1-8066-mlrd-tenge>.

[7] Mizanbekova S.K. Prospects for using digital and innovative technologies in managing the competitiveness of enterprises / S.K. Mizanbekova, I.P. Bogomolova, N.M. Shatokhina // Technique and technology of food production. - 2020.-, №2.- C. 372- 383.

[8] Ulanova O.I. Agroindustrial complex as a priority sector of regional food security / O.I. Ulanova, E.I. Pozubenkova // International Agricultural Journal. - 2020. - №2. (374) -C.43- 48.

[9] Afanasyev E. Development and functioning of agrifood markets: methodological and regional aspects / E. Afanasyev, A. Bykov, S. Golovatyuk // AIC: Economics, Management.2019.-15.- P.40-47.

[10] State program of development of the agroindustrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - 2020.- URL: <http://www.primeminister.kz/ru/gosprogrammy-gosudarstvennaya-programma-razvitiya-agropromyshlennogo-kompleksa-rk-na-2017-2021-gody> (date of reference: 02.11.2020).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 83-89

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.242>

JEL Codes: F 43, O 13, O 50, O 57.

V. Shebanin¹, O. Dovgal¹, N. Potryvaieva¹, U. Andrusiv^{2*}

Mykolayiv National Agrarian University, Mykolayiv, Ukraine;

²Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk, Ukraine.

E-mail: andrusivu@ukr.net

THE INFLUENCE OF ECONOMIC GROWTH ON THE DEVELOPMENT OF “ISLAND COUNTRIES”

Abstract. The article analyzes the features and trends of the economic inequalities of the islands as a global socio-economic problem. In today's conditions, the problem of ensuring the effective economic development of countries, as part of the global economic system, becomes of paramount importance. Thus, the possible mechanisms for realizing socio-economic interests, as a potential basis for economic development, are emerging at the forefront of functioning. Necessary and interesting is the analysis of the uneven economic development of islands, the dreams of tourists around the world and the possible prospects of their stable economic status in the future. The purpose of the article is to analyze the current trends in the uneven economic development of the islands, and to study possible ways of improving their economic development. The results of the study will help in developing further directions for reducing the uneven economic development of the world's regions in a globalizing environment. The practical significance of the theoretical provisions, conclusions, and recommendations formulated in the article is that they can serve as a methodological basis for the formation of methodological approaches to the analysis of the uneven economic development of the island countries.

Key words: economic development, strategic resources, comparative analysis, countries.

В. Шибанин¹, О. Довгаль¹, Н. Разливаева¹, У. Андрусив^{2*}

Николаев ұлттық аграрлық университеті, Николаев, Украина;

Мұнай және газ Ивано-Франковск ұлттық техникалық университеті, Ивано-Франковск, Украина.

E-mail: andrusivu@ukr.net

«АРАЛ ЕЛДЕРІНІҢ» ДАМУЫНА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДІҢ ӘСЕРІ

В. Шибанин¹, Е. Довгаль¹, Н. Потриваева¹, У. Андрусив^{2*}

¹Николаевский национальный аграрный университет, Николаев, Украина;

²Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа,

Ивано-Франковск, Украина.

E-mail: andrusivu@ukr.net

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА НА РАЗВИТИЕ «ОСТРОВНЫХ СТРАН»

Аннотация. В статье проанализированы особенности и тенденции экономического неравенства островов как глобальной социально-экономической проблемы. В современных условиях проблема обеспечения эффективного экономического развития стран как части мировой экономической системы приобретает первостепенное значение. Таким образом, возможные механизмы реализации социально-экономических интересов как потенциальная основа экономического развития появляются на переднем крае функционирования. Необходимым и интересным является анализ неравномерного экономического развития островов, мечты туристов во всем мире и возможных перспектив их

стабильного экономического статуса в будущем. Целью статьи является анализ современных тенденций неравномерного экономического развития островов и изучения возможных путей улучшения их экономического развития. Некоторые островные страны являются оффшорными районами. Тогда рассмотрим экономику «богатых» островов. К числу исследуемых островных стран относятся: Багамы, Барбадос, Бермуды, Сейшелы. Конечной целью социально-экономического развития исследуемых островов является улучшение качества жизни людей в зависимости от доступа к основным потребностям, таких как питание, безопасная питьевая вода, жилье, одежду, образование и здоровье. Важным фактором, определяющим эти показатели качества жизни, является доход, который, как правило, измеряется в виде дохода на душу населения, эквивалентного валовому внутреннему продукту (ВВП), разделенном на количество населения. Мальдивы, Шри-Ланка, Мадагаскар и Гаити являются экономически отсталыми государствами. Валовой внутренний продукт (ВВП) на душу населения за период 2010-2018 годов составляет, например, на Гаити от \$ 665 (2011) до \$ 831 (2015), поскольку Гаити является одной из беднейших стран мира, 60% населения которого являются безработными, а 50% населения – необразованными. Причины бедности этих островов разные. В частности, в Мадагаскаре ВВП на душу населения составляет от \$ 274 (2012) до \$ 461 (2014), характеризуется низким уровнем образования, здравоохранения, высоким уровнем безработицы, социальным неравенством и тому подобное. ВВП на душу населения в Шри-Ланке составляет от \$ 2799 (2011) до \$ 4105 (2018); в Мальдивах – от \$ 7077 (2011) до \$ 9802 (2018). Причинами отсталости этих стран можно назвать: бремя этнических, религиозных и социальных конфликтов; неравномерность ситуации в мировом разделении труда. Активное население в экономике Мальдивских островов распределено следующим образом (2017): 18% – промышленность и строительство; 22% – аграрное, лесное и рыбководство; 60% – сфера услуг. Распространенная форма собственности с участием мальдивского государственного и иностранного частного капитала. Практическое значение сформулированных в статье теоретических положений, выводов и рекомендаций заключается в том, что они могут служить методологической основой для формирования методологических подходов к анализу неравномерного экономического развития островных стран.

Ключевые слова: экономическое развитие, стратегические ресурсы, сравнительный анализ, островные страны.

Introduction. The problems of the global economy development differ significantly from the problems of economic and social development of individual countries. First, the main task of the country's development is to use its various conditions and opportunities to achieve the greatest integral effect. That is, the global economic space should be organized in such a way as to ensure the most appropriate specialization of each country and to form effective economic integration, while respecting the global, state and national interests. Secondly, the task of development of the national economy is the construction of economic policies in such a way that stable economic development is ensured on the basis of the full use of the economic potential of a particular country and interregional ties while respecting the agreed public interests. All this emphasizes the relevance of this topic of research.

Literature review. The research of this topic and the study of the methodology of long-term forecasting of socio-economic development are devoted to the work of numerous scholars-economists (Buryk et al., 2019; Bezrukova & Bazavluk, 2010; Andrusiv et al., 2020). Also, the mentioned problem was considered by (Blair & Premus, 1993; Holikov et al., 2008; Granberg et al., 2008) and others. Herz & Vogel (2003) and Kinash et al. (2019), point out that one of the most common tools for studying the interregional uneven socio-economic development are models based on the concept of convergence, which means the process of convergence in time of socio-economic indicators of regional development to a certain level. We agree with Nosa (2017), who argues that the problem of uneven economic development is extremely relevant for the member states of the European Union, because a significant gap and disproportion in the levels of social and economic development of the countries of this integration group generates the division of the EU countries into the western (highly developed) and eastern (developing countries). Research of Shevchenko & Solod (2017) showed ambiguity and contradictory nature of the impact of globalization processes on economic development. The authors believe and we agree with their point of view that ensuring the competitiveness of the national economy in the present conditions of globalization is possible due to the application of an effective innovation policy of the state, the main task of which should be to ensure a balanced interaction of scientific, technical and production potential (Bezuhla et al., 2019; Andrusiv & Galtsova, 2017). Dziubanovska (2019) writes that international trade is an integral part of the national economy of any country. Successful decision-

making in international trade, both at the level of governments and at the level of international organizations, integration unions, etc., is a background for the further development of international trade in the balance of the economic interests of its participants. Dalevska et al. (2019) argue that the process of development of any country, the specifics of the implementation of economic, social and political transformations in the conditions of global competition are always linked to a constructive economic development strategy. The unevenness of economic development can't be ignored when developing a strategy to overcome poverty and its implementation in the context of national policy. A further study of the uneven economic development of the island countries remains unexplored and needs further consideration.

The purpose of the article is to analyze the current trends in the national economies of the island countries and to study possible ways of improving their economic development.

Within the framework of ongoing research and comparative analysis, the following islands are considered: the Bahamas, Barbados, Bermuda, Haiti, Madagascar, Maldives, Marshall Islands, Seychelles, Sri Lanka.

Results. Almost every traveler of the modern world dreams of visiting the Maldives, Bermuda, Seychelles, the Bahamas, etc. Some of these islands are economically backward states, and some are high-income countries, some islands are offshore areas. In terms of economic development, some islands belong to the least developed countries of the world. This is due to the fact that economic development was also restrained by the geographical remoteness of individual explored islands from large continents. The investigated islands are conventionally divided into the poor and the rich. According to the World Bank's classification at the level of GNI per capita (Web-site Government of the Cayman Islands), the selected islands for the study are distributed as follows: *high income* (Bahamas, Barbados, Bermuda, Seychelles); *above average income* (Maldives, Marshall Islands); *lower average income* (Sri Lanka) and *low incomes* (Madagascar). Let's analyze their economic development in more detail. The economic backwardness of the poor islands is directly linked to the high proportion of employed in the natural and semi-subsistence economy (up to 80% of the total working population). Despite the fact that in the traditional sector of the economy grown commodity cultures, the main needs of the rural population provide traditional types of local food – bread, sweet potatoes, taro, yams, bananas, sago, etc. In Tables 1 and 2, let's consider the added value as a percentage of GDP of agriculture and industry. The change is counted by subtraction the indicator value in 2011 from the indicator value in 2018.

Table 1

Agriculture, value added (% of GDP)

Country	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Change, +/-
Bahamas	1,34	0,91	1,09	0,91	0,85	0,81	0,88	1,00	-0,34
Barbados	1,30	1,23	1,32	1,44	1,38	1,34	1,38	..	...
Bermuda	0,75	0,79	0,74	0,74	..	..	..	..	..
Haiti	25,69	20,63	17,73	..	..	..	..	..	...
Madagascar	28,06	28,37	28,20	26,42	26,45	25,56	25,96	26,01	-2,05
Maldives	5,63	5,39	5,19	5,41	5,31	5,56	5,63	5,63	0
Marshall Islands	15,04	15,18	21,13	20,32	15,67	14,33	15,92	16,85	1,81
Seychelles	2,26	2,22	2,045	2,67	2,37	2,05	2,01	1,91	-0,35
Sri Lanka	8,50	8,83	7,45	7,67	8,00	8,18	7,42	7,78	-0,72
World	3,64	3,68	3,62	3,67	3,58	3,51	3,51	3,42	-0,22

Source: compiled on the basis of the World Bank national accounts data, and OECD National Accounts

The added value in agriculture is an indicator of agricultural productivity and measures agricultural production, reducing the cost of intermediate costs. Agriculture includes added value from forestry, hunting and fishing, as well as growing crops and livestock products. Agricultural production, especially tropical agriculture, is the basis of the economy of most island countries. Commodity agriculture produces products for export. The island countries have favorable conditions for the cultivation of coconut palms in coastal areas.

Among the studied islands, the added value of agriculture for the period under investigation (2011-2018) in Madagascar is the largest is from 25,56 (2016) to 28,37 (2012). However, there is a decline in the added value of agriculture in Madagascar. Despite the fact that the economy of Madagascar is essentially agricultural, most of the land is not suitable for cultivation due to its mountainous terrain, large litterization and inadequate or irregular rainfall. Only about 5% of the land area is cultivated at any time. Despite these figures, agriculture in Madagascar is about 30% of GDP and occupies about 75% of the workforce. Large plantations dominate the production of sisal, sugar cane, tobacco, bananas and cotton, but, in general, agriculture in Madagascar

depends predominantly on small-scale farms that process less than 2.47 acres of land. However, the crop is not enough to meet the needs of the country. Madagascar has sought to diversify the main types of plant cultivation through the advancement of corn and potatoes. In the Bahamas, Barbados, Bermuda agriculture, the value added in % of GDP is less than two percent. In the Maldives, Seychelles, Sri Lanka, this indicator is between two and ten percent of GDP. Haiti and the Marshall Islands create agriculture value added from 15% to 25% of GDP.

In Table 2 we analyze the dynamics of the value added of the industry of the studied islands.

Table 2

Industry (including construction), value added (% of GDP)

Country	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Change, +/-
Bahamas	11,50	12,05	13,03	12,95	13,87	11,13	12,33	13,21	1,71
Barbados	14,00	14,46	13,97	14,24	13,88	13,87	12,66	..	...
Bermuda	7,52	6,60	5,75	..	..	..	..	..	...
Haiti	43,59	50,71	55,19	..	..	..	..	..	...
Madagascar	15,94	15,99	16,05	16,03	15,94	15,69	15,48	15,98	0,04
Maldives	9,43	10,07	9,79	8,06	8,41	10,68	11,89	12,83	3,4
Marshall Islands	11,82	13,08	11,54	11,03	10,94	10,87	11,23	12,46	0,64
Seychelles	14,018	13,71	14,24	12,62	12,15	11,82	10,93	11,28	-2,74
Sri Lanka	26,64	27,99	30,13	29,16	28,29	27,17	27,82	27,29	0,65
World	27,22	27,42	26,99	26,63	26,41	25,59	25,17	25,49	-1,73

Source: compiled on the basis of the. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts

Analyzing Table 2, we can conclude that the added value of the industry is the largest in Sri Lanka - from 30.13 (2013) to 26.64 (2011), but in the dynamics of 2011-2018 we see a slight decrease. The average world added value of industry is also at 30%. The least value of the added value of industry was in Bermuda.

Industry in most countries is underdeveloped and does not meet the needs of the domestic market. Most enterprises specialize in the processing of agricultural raw materials. Also developed are traditional crafts: weaving baskets, mats, making artistic products made of wood and other materials, jewelry, souvenirs.

In Table 3 we analyze the exports of goods and services of the studied islands.

Table 3

Exports of goods and services (% of GDP)

Country	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Change, +/-
The Bahamas	34,95	37,44	38,13	39,95	37,87	34,98	35,81	33,65	-1,3
Barbados	38,93	37,91	38,89	41,50	40,78	35,23	36,41	37,98	-0,95
Bermuda	47,08	47,64	46,76	47,67	..	..	..	..	..
Haiti	15,34	17,45	16,91	18,26	18,52	20,01	20,72	18,84	3,5
Madagascar	24,97	26,74	29,01	29,24	31,91	34,42	32,50	32,41	7,44
Maldives	77,56	88,03	86,13	88,25	89,23	76,53	71,31	67,62	-9,94
Marshall Islands	44,18	53,24	57,84	58,38	53,51	46,76	27,54	31,49	-12,69
Seychelles	93,79	95,77	99,33	90,81	88,01	81,09	80,68	89,89	-3,9
Sri Lanka	19,55	20,89	19,82	20,32	21,09	21,01	21,17	21,68	2,13
World	28,78	30,49	30,56	30,36	30,14	29,29	28,46	29,38	0,6

Source: compiled on the basis of the. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts

For the analyzed period of 2010-2017, exports of goods and services are growing in Sri Lanka (by 2,13%), Haiti (by 3,5%) and Madagascar (by 7,44%), the world average indicator increased by 0,6%. The largest exports of goods and services in the Maldives are from 67.62% of GDP to 89.23% of GDP and in Seychelles - from 80.68% of GDP to 99.33% of GDP. The global average volume of exports of goods and services is about 30% of GDP. In Table 4 we analyze the import of goods and services of the studied islands.

Table 4

Imports of goods and services (% of GDP)

Country	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Change, +/-
The Bahamas	43,72	50,89	46,12	45,56	49,85	38,71	37,68	41,81	-1,91
Barbados	47,99	48,63	47,46	51,99	50,69	43,77	46,21	44,86	-3,13
Bermuda	30,19	28,84	28,66	29,59	..	..	..	..	...
Haiti	64,75	58,97	53,16	52,29	52,73	50,54	52,62	56,49	-8,26
Madagascar	43,05	42,33	43,97	43,30	42,80	44,50	35,60	37,81	-5,24

Maldives	65,42	82,74	74,37	72,82	74,49	67,39	72,46	72,24	6,82
Marshall Islands	113,57	99,44	97,67	107,15	103,84	95,88	83,91	88,85	-24,72
Seychelles	108,08	111,39	117,15	91,99	99,24	86,12	92,89	102,14	-5,94
Sri Lanka	26,81	34,09	31,68	28,94	29,16	28,55	28,46	28,86	2,05
World	28,03	29,93	29,92	29,67	29,57	28,53	27,64	28,50	0,47

Source: compiled on the basis of the. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts

The economic growth of Sri Lanka is constrained by serious imbalances that can be simplified. First, there is a shortage of domestic savings due to low savings in the private sector and a reduction in the level of savings in the state budget. Secondly, the excess of imports over exports causes a gap in the economy. These two gaps make the country indefinitely borrow from domestic and foreign sources and get into a debt trap. Borrowing from domestic sources to finance a budget deficit saves private sector resources and increases market interest rates. If these borrowings are mobilized from the banking sector, money supply will increase, which will lead to high inflation. Imbalance of resources has led to a mismatch of macroeconomic foundations. An important factor in the economic development of the island countries is foreign investment, which has a financial impact on their development. Investments in developed countries are an important part of the budgets of the island countries. In Table 5 we analyze the net inflow of foreign direct investment in the studied islands.

Table 5

Foreign direct investment, net inflows (% of GDP)

Country	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Change, +/-
The Bahamas	8,64	6,62	4,91	3,59	2,29	0,65	0,62	4,89	-3,75
Barbados	14,76	8,32	9,39	-0,18	12,14	1,52	5,07	6,12	-8,64
Bermuda	3,88	-4,65	0,86	0,99	..	..	..	..	..
Haiti	2,69	1,58	1,98	1,92	1,13	1,21	1,32	4,46	1,77
Madagascar	10,45	8,24	8,21	5,34	5,20	3,37	5,43	4,05	-6,39
Maldives	8,36	15,27	7,89	10,95	9,01	7,25	10,35	10,13	1,77
Marshall Islands	-5,67	-2,53	11,54	17,06	4,94	-3,0	-1,57	1,01	6,68
Seychelles	16,47	13,44	57,84	4,31	8,07	7,69	2,86	8,28	-8,19
Sri Lanka	0,84	1,46	1,38	1,25	1,12	0,84	1,09	1,56	0,72
World	2,73	3,03	2,73	2,57	2,25	3,12	3,18	2,56	-0,17

Source: compiled on the basis of the. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts

Some island countries are offshore areas. Then consider the economy of the “rich islands”. The name “rich islands” is due to the fact that this group of countries includes mainly island states in the hot natural zone. Among the studied islands to the “rich islands” include: The Bahamas, Barbados, Bermuda, Seychelles.

The ultimate goal of the socio-economic development of the islands under study is to improve the quality of life of people, depending on access to basic needs such as nutrition, safe drinking water, housing, clothing, education and health. An important factor determining these indicators of quality of life is income – usually measured in terms of per capita income, equivalent to the gross domestic product (GDP), divided by the population. Money is not all, but you can also argue that money is needed to buy everything to fill the basket of basic needs listed above. Consequently, GDP growth is an essential element of socio-economic development of countries. In Table 6 we analyze the GDP per capita.

Maldives, Sri Lanka, Madagascar and Haiti are economically backward states. Gross Domestic Product (GDP) per capita for the period 2010-2017 is: in Haiti from from \$ 665 (2011) to \$ 831 (2015). Since Haiti is one of the poorest countries in the world, 60% of whom are unemployed and 50% of the population is uneducated.

Table 6

GDP per capita (USD)

Country	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Change, +/-
The Bahamas	28443	28006	29485	28944	29563	31512	31325	31857	3414
Barbados	16056	16470	16413	16224	16179	16066	15847	16328	272
Bermuda	88207	85973	85458	85748	..	..	..	..	..
Haiti	665	744	769	812	831	815	735	765	100
Madagascar	387	274	443	461	452	401	401	402	15
Maldives	7077	7291	7266	7928	8499	9033	9283	9802	2725
Marshall Islands	2926	3064	3265	3351	3203	3129	3369	3517	591
Seychelles	10805	12189	12007	14766	14700	14745	15078	15684	4879

Sri Lanka	2799	3201	3351	3610	3819	3844	3887	4105	1306
World	9539	10474	10589	10764	10929	10218	10248	10769	1230

Source: compiled on the basis of the. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts

The causes of poverty of these islands are different. In particular, for Madagascar, GDP per capita is from \$ 274 (2012) to \$ 461 (2014), is characterized by a low level of education, health care, high unemployment, social inequality, etc. GDP per capita in Sri Lanka is from \$ 2799 (2011) to \$ 4105 (2018); Maldives from \$ 7077 (2011) to \$ 9802 (2018). The reasons for the backwardness of these countries can be called: the burden of ethnic, religious and social conflicts; uneven situation in the world division of labor. The active population in the Maldives economy is distributed as follows (2018): 18% - industry and construction; 22% - agrarian, forestry and fish farming; 60% - service sector. A common form of ownership with the participation of Maldivian state and foreign private capital is widespread. Maldives has significant external debt. So, the analysis of statistical and factual data on the uneven economic development of the “dreams’ islands” in the global economy shows the unevenness of their occurrence in different regions of the world, which determines the modern structure of the international division of resources system. From the geographically-spatial point of view, there is a redistribution of innovative capacities with the active development of the innovative capacity of developing countries, while economic development acquires a global configuration.

Discussion. Thus, after studying the unevenness of the economic development of the “dreams’ islands”, it can be noted that in the economic development of the studied countries there are unevenness, which originate from the beginning of small sizes and eventually increase. It is necessary to take into account the fact that some island states are not only small but also consist of a certain number of small islands. Such features of the studied island countries include a narrow range of resources, which contributes to the wrong specialization; excessive dependence on international trade and, consequently, vulnerability to global events. The economic impact is determined in general on the basis of trade and financial relations of national economies with the rest of the world. Remoteness and insularity are factors of particular importance for the development of a small island-state, while the final component, in essence, is the sensitivity of the economy to environmental hazards and catastrophes. The tourism industry remains largely a hotel industry.

Strengthening economic development means continuing the construction process in existing sectors of national economies, encouraging further development in wider spheres of services: professional health and medical services, accounting, legal, financial and, of course, technological and information services. The requirement of a modern globalized economy is the development of intellectual markets. Smart markets can evolve around the world if the infrastructure needed for human resource development does not only exist, but it also becomes a priority.

In the context of the study of the global irregularity of the economic development of the island countries, it should be noted that the geographic factor plays an important role in the growth of disproportions in their development.

Conclusions. Thus, the economic assessment of the islands makes it possible to argue that recent research on the islands has seen positive changes in socio-economic development, which manifests itself in the dynamic growth of GDP, a reduction in poverty, due to the improvement of the economic situation and the implementation of substantial socio-economic reforms. The above shows the profound contradictions of the phenomenon of globalization at the present stage and the ambiguity of its influence on economic processes in different countries. Taking into account the peculiarities of the formation of the global economy, especially its social aspects, has a significant theoretical and practical significance for understanding the problems and prospects of the development of world and national economic systems. At the same time, this necessitates a more detailed analysis of the level of uneven economic development of the studied island countries, the identification of the causes of existing deviations in the results of the poorly developed countries compared with the leaders and identifying possible ways to overcome them. The practical significance of the theoretical provisions, conclusions and recommendations formulated in the article is that they can serve as a methodological basis for the formation of methodological approaches to the analysis of the uneven economic development of the countries.

Information about authors:

Vyacheslav Shebanin – Doctor of Sciences (Economics), Professor, Rector, Mykolayiv National Agrarian University, Mykolayiv, Ukraine, ORCID 0000-0002-0391-396X;

Olena Dovgal – Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Economic Theory

and Social Sciences, Mykolayiv National Agrarian University, Mykolayiv, Ukraine, ORCID 0000-0003-3353-4749;

Natalia Potryvaieva – Doctor of Sciences (Economics), Professor, Department of Accounting and Taxation, Mykolayiv National Agrarian University, Mykolayiv, Ukraine, ORCID 0000-0002-9781-6529;

Uliana Andrusiv – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory of Economics and management, Ivano-Frankivsk National Technical University oil and gas, Ivano-Frankivsk, Ukraine, ORCID 0000-0003-1793-0936.

REFERENCES

- [1] Andrusiv U. & Galtsova O. (2017). Evaluation of innovation activity of construction enterprises. *Scientific bulletin of Polissia*, 3(11), P.1, 204-215. doi:10.25140/2410-9576-2017-1-3(11)-204-215.
- [2] Andrusiv U., Simkiv L., Dovgal O., Demchuk N., Potryvaieva N., Cherchata A., Popadynets I., Tkachenko G., Serhieieva O & Sydor H. (2020). Analysis of economic development of Ukraine regions based on taxonomy method. *Management Science Letters*, 10(3), 515-522. doi: 10.5267/j.msl.2019.9.029.
- [3] Bezrukova N. & Bazavluk N. (2010). Uneven economic development: an analysis of current world trends. *Naukovyy visnyk Poltav's'koho universytetu ekonomiky i torhivli*, 5(44), 22-28.
- [4] Bezuhla L., Kinash I., Andrusiv U. & Dovgal O. (2019). Attracting Foreign Direct Investment as an Economic Challenge for Ukraine in the Context of Globalization. In *7th International Conference on Modeling, Development and Strategic Management of Economic System*, Ivano-Frankivsk and Polyanytsia village (TC Bukovel), 2019, Advances in Economics, Business and Management Research, Vol. 99, pp. 195-200.
- [5] Blair J. & Premus R. (1993). Location Theory. Theories of Local Economic Development. Perspectives from Across the Disciplines. Ed. by Richard P. Bingham, Robert Mier. Sage Publications, 3-27.
- [6] Buryk Z. Bashtannyk V. and Ragimov F. (2019). Economic growth: macroeconomic effects of Public Borrowings at the global level. *Problems and Perspectives in Management*, 17(3), 169-183. doi:10.21511/ppm.17(3).2019.14.
- [7] Dalevska N., Klobta V., Kwilinski A. & Kravchenko S. (2019). A model for estimating social and economic indicators of sustainable development. *Entrepreneurship and Sustainability*, Issues, 6(4), 1839-1860. doi:10.9770/jesi.2019.6.4(21).
- [8] Dziubanovska N. (2019). Multifactor models for studying the EU countries' international trade. *Economic Annals-XXI*, 175(1-2), 29-34 DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V175-05>.
- [9] Granberg A., Suslov V. & Suspitsyn S. (2008). Economic and mathematical studies of multiregional systems. *Region: ekonomika i sotsiologiya*, 2, 120-150.
- [10] Herz B. & Vogel L. (2003). Regional Convergence in Central and Eastern Europe: Evidence from a Decade of Transition. *Bayreuth University Economic Discussion Paper*, No. 13-03. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=988275.
- [11] Holikov A., Deyneka O., Pozdnyakova L. & Chernomaz P. (2008). Economy of foreign countries. Kiev: *Tsentr uchbovoyi literatury*, 404.
- [12] Kinash I.P., Arkhypova L.M., Polyanska A.S., Dzoba O.G., Andrusiv U.Y. & Iuras I.I. (2019). Economic evaluation of tourism infrastructure development in Ukraine. Paper presented at the *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 477(1) doi:10.1088/1757-899X/477/1/012020.
- [13] Nosa A. (2017). Economic inequality in European Union countries and their impact on the EU's place in the world economic environment. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*, Issue 13, part 2, 51-55.
- [14] Shevchenko O. & Solod V. (2017). Globalization and analysis of its impact on economic processes in Ukraine. *Molodyy vchenyy*. Issue 10(50), 1105-1108.
- [15] Web-site Government of the Cayman Islands, (2019). URL: <http://www.gov.ky/portal/page/portal/cighome>.
- [16] Web-site Government of the Sri Lanka, (2019). URL: <http://www.priu.gov.lk/>.
- [17] Web-site Ministry of Agrarian Policy of the Sri Lanka, (2019). URL: <http://www.agrimin.gov.lk/>.
- [18] World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files, (2019). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/>.

B. Shukurova¹, M. Kaiyrgaliyeva¹, Ch. Buharbaev¹, G. Aktailakova¹, G. Kerimbek²

¹Baishev University, Aktobe, Kazakhstan;

²University «Astana», Nur-Sultan, Kazakhstan.

E-mail: shukurovabm@mail.ru

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF COST MANAGEMENT AT THE ENTERPRISE

Abstract. Currently, the competitiveness of domestic enterprises in market conditions, which is the basis for the stability of the country's economy, depends primarily on the level of capital of this production. And the importance of achieving maximum economic success by minimizing costs in the development of these enterprises, fully studying economic costs, as well as emphasizing the importance of costs in evaluating business decisions at enterprises based on the formation of effective economic functioning of enterprises by calculating the cost of production, and determining the role of financial management in managing enterprise costs. Today, in the context of Kazakhstan's transition to a market economy, the issues of reducing the costs of enterprises are becoming more important than the administrative and command system. Currently, the company has financial independence, effective distribution of funds from the sale of products, effective use of the proceeds, before receiving income, it must analyze all types of costs and ways to reduce them. Only in this case can we say with certainty that we have received income. Costs differ in the area of formation and turnover. Production costs are divided into trade, transport, storage costs, and total and fractional costs by their inclusion in the cost. Production costs are also called cost at the production level. Also, the success of an enterprise depends on the formation of cost for several reasons: the sale of products and production costs are a key element in determining the selling price, competitive price; cost information is generated in the management and forecasting of production and costs; cost will be required when determining the balance when performing material calculations at the end of the reporting period.

Key words: expense, income, analysis, synthesis, risk, product, finance, supply, demand, plan, cost.

Б.М. Шукурова^{1*}, М.Г. Кайыргалиева¹, Ш.М. Бухарбаев¹, Г.Н. Актайлакова¹, Ғ.Е. Керімбек²

¹Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

²«Астана» университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

E-mail: shukurovabm@mail.ru

КӘСІПОРЫНДА ШЫҒЫНДАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Қазіргі кезде ел экономикасының тұрақтылығының негізі болып табылатын отандық кәсіпорындардың нарықтық жағдайда бәсекеге қабілеттілігі ең бірінші сол өндірістің капитал деңгейіне байланысты болып келеді. Ал осы кәсіпорындардың дамуындағы шығындарды барынша азайтып, экономикалық шығындарды толық зерттеп, ең жоғарғы экономикалық табысқа қол жеткізу маңыздылығы, сондай-ақ өнімнің өзіндік құнының калкуляциялық есебін жүргізу арқылы кәсіпорындардың тиімді экономикалық қызмет етуін қалыптастыру негізінде кәсіпорындардағы бизнес шешімін бағалаудағы шығындардың маңыздылығын атап өту және кәсіпорын шығындарын басқарудағы қаржылық менеджменттің рөлін анықтау. Өнімнің бағасы, сұраныс пен ұсыныстың өзара әрекеттерінің нәтижесінде тағайындалады. Сұраныс пен ұсынысты әр түрлі факторлар анықтайды. Кәсіпорындар өз өнімдерін нарыққа шығару ұмтылысы мен қабілетін анықтайтын маңызды факторлар - өндіріс шығындары болып табылады. Кез келген тауарды өндіру – шығындарды талап етеді, ал бұл шығындардың да өздерінің белгілі бір бағалары болады. Кәсіпорынның нарыққа ұсынғысы келетін өнімінің саны бір жағынан, сол өнімдерді өндіргендегі шығындар мен ресурстарды тиімді

табыс алуға байланысты болса, екінші жағынан тауардың нарықта өндірілетін бағасына байланысты болады. Жетілген бәсекелестік жағдайында кәсіпорындар өздері өндірген өнімдердің бағасына әсер ете алмайды.

Бүгінгі таңда Қазақстанның нарықтық экономикаға өту жағдайында кәсіпорынның шығындары және оны азайту туралы мәселелер әкімшіл-әміршіл жүйеге қарағанда аса маңызды болып отыр, нарықтық экономика әр кәсіпорынның табыс табу мақсатында өзінің мүмкіндіктерін өте тиімді пайдалануына түрткі болады. Қазіргі кезде кәсіпорын қаржылық тәуелсіздікке, өнімді өткізуден түскен қаражатты тиімді бөлуге, түскен табысты тиімді жұмсауға иелік етеді, табысты алмастан бұрын шығындардың барлық түрін және азайту жолдарын талдауы керек. Тек осындай жағдайда ғана табыс алдық деп нақты айтуға болады. Шығындар қалыптасу саласы мен айналымы бойынша ерекшеленеді. Өндірістік шығындар сауда, көлік, сақтау шығындары, ал құнға қосылуы бойынша толық және бөлшек болып жіктеледі. Өндірістік шығындарды өндіріс деңгейінде өзіндік құн деп те атайды. Сондай-ақ кәсіпорынның табысқа жетуі өзіндік құнның бірнеше себептер бойынша қалыптасуына байланысты: өнімді өткізу және өндірістік шығындар сату бағасын, бәсекелестік бағаны анықтаудағы басты элемент болып табылады; өзіндік құн туралы ақпараттар өндірісті және шығындарды басқару мен болжау кезінде пайда болады; өзіндік құн есепті кезеңнің аяғында материалды есептеулер жүргізгенде сальдоны анықтауда қажет болады. Өзіндік құн өндірістік шығындардың қосындысын және өнімді өткізуді білдіреді. Кез келген кәсіпорынның негізгі мақсаты - кірістерді молайту. Бұл стратегиялық мақсатты жүзеге асырудағы барлық мүмкіндіктер өндіріс шығындары және өндірілген өнімге деген сұраныспен шектелген.

Түйінді сөздер: шығын, табыс, талдау, синтез, тәуекел, тауар, қаржы, ұсыныс, сұраныс, жоспар, өзіндік құн.

Б.М. Шукурова^{1*}, М.Г. Кайыргалиева¹, Ш.М. Бухарбаев¹, Г.Н. Актайлакова¹, Г.Е. Керимбек²

¹Баишев университет, Ақтобе, Қазақстан;

²Университет «Астана», Нур-Сұлтан, Қазақстан.

E-mail: shukurovabm@mail.ru

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЗАТРАТАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация. В настоящее время конкурентоспособность отечественных предприятий в рыночных условиях, являющихся основой стабильности экономики страны, в первую очередь, зависит от уровня капитала этого производства. А на основе минимизации затрат в развитии этих предприятий, полного изучения экономических издержек и важности достижения максимального экономического успеха, а также формирования эффективного экономического функционирования предприятий путем калькуляционного учета себестоимости продукции необходимо подчеркнуть важность затрат в оценке бизнес-решений на предприятиях и определить роль финансового менеджмента в управлении издержками предприятия. Цена товара определяется в результате взаимодействия спроса и предложения. Спрос и предложение определяются различными факторами. Важнейшими факторами, определяющими стремление и способность предприятий выводить свою продукцию на рынок, являются издержки производства. Производство любого товара требует затрат, и эти затраты тоже имеют свою определенную цену. Количество продукции, которую предприятие хочет представить на рынок, зависит, с одной стороны, от затрат на производстве этих продуктов и ресурсов для получения эффективного дохода, с другой стороны – от цены товара, который производится на рынке. В условиях зрелой конкуренции предприятия не могут влиять на цены произведенной ими продукции.

На сегодняшний день в условиях перехода Казахстана к рыночной экономике вопросы о затратах предприятия и их снижении становятся более важными, чем административно-командная система, рыночная экономика побуждает каждое предприятие очень эффективно использовать свои возможности в целях получения прибыли. В настоящее время предприятие обладает финансовой независимостью, эффективным распределением средств от реализации продукции, эффективным расходованием выручки, необходимо до получения прибыли проанализировать все виды затрат и пути их снижения. Только в таком случае можно сказать, что получен доход. Затраты различаются по сфере формирования и оборачиваемости. Производственные затраты классифицируются на

торговые, транспортные, складские, а по включению в стоимость делятся на полные и розничные. Производственные затраты на уровне производства также называют себестоимостью. Также успех предприятия зависит от формирования себестоимости по нескольким причинам: сбыт продукции и производственные затраты являются ключевым элементом в определении цены продажи, конкурентной цены; информация о себестоимости возникает при управлении и прогнозировании производства и затрат; себестоимость необходима для определения сальдо при проведении материальных расчетов на конец отчетного периода. Себестоимость представляет собой сумму производственных затрат и реализацию продукции. Основная цель любого предприятия – увеличение доходов. Все возможности в реализации этой стратегической цели ограничены затратами на производство и спросом на произведенную продукцию.

Ключевые слова: расход, доход, анализ, синтез, риск, товар, финансы, предложение, спрос, план, себестоимость.

Introduction. In each state, any producer should calculate the cost of production and strive to reduce production peaks. When the price of the product sold and other conditions are stable, it reduces the necessary costs per unit of production and increases the amount of income. Economic costs – payment to the supplier, carried out by the enterprise. As well as internal costs for resources that must be used by a particular enterprise or other production facility. There are general internal and external costs. Payments to employees of the enterprise, fuel, additional substances necessary for the products that it does not produce, but produces, are subject to external costs. Internal-the owner of this enterprise receives a certain income. And otherwise, he will not be engaged in this business (if he does not earn income). The same is the element of income loss. And net income is equal to receiving internal and external expenses from the income received.

Different ways of reducing production costs are used in different countries. All of them can be combined as follows:

1. Measures to improve the production and technical level: introduction of automated control systems and new technologies for mechanization and automation of production processes; the use of the equipment and technologies used; improving the quality of products, changing the technical nature and structure of products; improvement of Labor tools; rational use of raw materials and materials; other factors that increase the technical level of production. The use of tools to increase productivity by increasing depreciation charges. Saves wages (labor force). But the total amount of labor invested in the product is not paid. There are various ways to save material resources, the main ones are: optimal use of materials, raw materials, fuel, electricity; elimination of unsuitable products; introduction of new types of economic materials; integrated use of raw materials and materials.

2. Measures to improve production and labor organization: improving production management; improving the organization of work; improvement of material and technical support; elimination of non-production costs; specialization of production; improving costs; effective use of employees' time; other factors for improving the organization of production.

3. Measures to change the volume and structure of manufactured products: significantly reduces fixed costs, in addition to depreciation. This cost is used to increase the volume of production; improving the use of production funds, as well as significantly reducing related depreciation charges; change in the cost of manufactured products.

4. Methods of reducing useful reserves and other raw materials and changing natural conditions [1-4].

The main part. It should be taken into account that reducing the cost of production is not a one-time process, but a daily one, which is the main task for the heads of enterprises. Cost reduction is a multi-planned process that requires systematic methods and approaches and general management. In recent years, developed countries have used a reduced calculation method, taking into account the cost of manufactured products. This method defines fixed, variable, total, and marginal costs. The cost of production at foreign enterprises is determined by the “direct – cost” method when planning and controlling, including variable costs. In this method, marginal income and income itself are taken as the main financial indicators. It is shown in the following Table 1:

Table 1 - Report on income under the system “Direct costing”

№	Indicators	Conditional designation
1	Revenue from sales of products	I (income)
2	Variable costs	C_{vari}

3	Marginal costs	$C_M = I - C_{\text{vari}}$
4	Fixed costs	C_{fix}
5	Income	$I = C_M - C_{\text{vari}}$

The direct-costing method, as shown by the authors proposed in this Table 1, allows us to establish a relationship between the volume of production and the costs incurred by it, between the volume of production, whether production is successful or not, and between these, how the cost of production will be when the volume of production increases or decreases. And in this calculation method, a special consideration is given to the amount of fixed costs - it shows how much these costs affect the amount of income. Changes in the volume of marginal income make it possible to make changes in the range of products produced. In conclusion, the method “direct-costing” determines the amount of income and allows us to determine fluctuations and changes in the volume of income under the influence of variable costs, sales prices, and the structure of products produced. Based on such analyses, it is possible to take the necessary measures to manage enterprises and costs. The use of such systems is especially useful for a good understanding of the Russian market economy. Since our main goal is to increase profits today, we need to raise prices for products to achieve this goal. On the contrary, it is necessary to present the product as a competitive product, assuming that it is not superior to the product produced. At the same time, in order to win and retain the market, we need to sell cheap and high-quality products on the basis of reducing the rate of income, that is, we can achieve high profits by increasing sales volumes. Thus, the key indicator in management decision-making is the “non-issue point”. The reason is that the company does not see any profit or loss [5-6].

Materials and methodology. As we know, the production of high-quality products requires high costs. But in the late 1970s and early 1980s, this pastula was virtually completely abolished by Japanese engineering companies. Because, as we know, enterprises that produce high quality products have higher labor productivity and lower production costs. Labor production of automobile and electronics companies in Japan was 2-2.5 times higher than in the United States. This difference is only due to the use of the “exact time” method. The “exact time” method is the main control system of the Japanese carmaker Toyota. The main purpose of this system is to reduce costs. In order to reduce costs, it is necessary to constantly monitor the daily changes in demand, the provision of high-quality complex products, the growth of interest, labor activity of workers and the range of products and production volumes. The main principle of the “exact time” method is that the system of autonomy and staffing should be flexible. This method requires products that are not needed in production at the wrong time and in the wrong amount. Autonomy means self-monitoring of the situation. Prevention of products with a potential for future processing. Flexible use of staff means fluctuations in the number of employees due to changes in demand for products, as well as rewarding and implementing the company.

Workers can offer different ideas about how to improve the production of each product and how to improve the quality of the product. The offer of employees will be rewarded materially. What are the main advantages of Toyota? When working with the “exact time” method, the required products are delivered to a specific area in a pre-agreed time. The next stage is like taking out the necessary products from the previous stage. The Toyota system considers changes in daily output, ie what has increased or decreased in a given day. In general, the Toyota system reduces labor and inventory costs. By constantly monitoring the volatility of market demand, production and operating costs are reduced. However, in market conditions, the use of such a system is not effective, because there is no developed marketing system, supply of materials and sales network. Kazakhstan is interested in the Japanese experience of cost management. The cornerstones of the Japanese cost management system include: target costing, kaizen and the established cost support function. This system was first introduced by the Japanese company Toyota. While the concept of target costing is used in project planning and design, kaizen is used in production. With the release of the target costing system, the traditional management function of Japanese managers has completely changed:

$$\text{Cost} + \text{Income} = \text{Price}$$

And in the target costing system, the formula was as follows:

$$\text{Target price} - \text{Target income} = \text{Cost}$$

The target costing system is in the form. Initially, marketing research determines the possible sales price of the product. Then, to determine the cost, the amount of income that the company wants to receive from the project is calculated, then the participants of the production process, from managers to workers - design and manufacture products in accordance with the target cost [7-9].

How much to reduce costs. According to Table 2, the reduction of target costs is carried out in 4 stages: It

is determined by the possible market price; Determined by cost; The estimated cost of production of industrial products at this time is calculated; Total and estimated costs are compared.

Table 2 - Calculation of the total cost of expenses, mln. tg

1.	Possible market price of 1 unit of product	5 000,0
2.	Total income rate, 20%	1 000,0
3.	Planned annual sales volume	10 000
4.	Total cost [(P. 1- P. 2) x P. 3], million tg	40 000,0

As we can see in Table 2, without reducing the quality of products, it is necessary to reduce costs by 5500 tenge. In order to reduce costs, a single goal-oriented, highly organized and highly productive association is required. If the loss is reduced, the product will not be produced. If the estimated cost is higher than the target total cost, then the project is carried out further. At this point, the “Kaizen system” will be launched. It allows you to reduce the cost of production during the production process. This is very convenient, because in conditions of high competition and when the market is full of goods, the price decreases. If the enterprise is not able to reduce its cost, then it will suffer. The word “kaizen” in Japanese means “achieving success with a small step”. The goal of kaizen is to improve activities with the help of internal reserves of enterprises, without attracting investment from large enterprises. The Kaizen system consists of many elements and is very complex. This system is said to be “accurate time” and is designed to be focused on customers, various Quality Improvement Systems, and other elements shown in Table 3:

Table 3 – Elements of the “exact time” system

- Customer orientation	- Kanban system
- Product quality control	- Improving quality
- Automation	- "Exact time" system
- Quality improvement clubs	- No defects
- System of innovative proposals	- Activities of small groups

The main direction of the Kaizen system is to reduce costs. These costs may be incurred during remanufacturing, from defective parts, ie during the operation of the enterprise. Consider these loss reduction systems: for example: eliminates losses associated with processing and warehousing of finished products in Japanese enterprises. They are consumer-oriented and have moved from general production to small-scale production. In Japan, there is also a system of “Exact Time”. In this system, the necessary equipment for production is delivered to the shop in the required amount in real time. In order for the “Exact Time” system to work, 100% quality products must be delivered. Therefore, this system is associated with the improvement of quality, including the absence of quality improvement clubs, situations. This is called automation.

In quality improvement clubs, each employee has the opportunity to provide suggestions for improving the production process. Product quality can be guaranteed by eliminating equipment damage. Production automation is widespread in Japan. It saves labor, reduces production capacity and improves product quality. However, equipment breakdowns require repair. In Japan, there is a public utility system for working with equipment. Its peculiarity is that the operators themselves service and manage their equipment. Reduces the cost of damage to the RPG. For example, in Japan, at Zidosya Kiki, the conversion of the device is 65%, less than 100 seconds, ie fast. Thus, the Kaizen system finds a multi-faceted application. In what opportunities does the use of the Japanese cost management system take place?

In order to implement this system in Kazakhstan, it is necessary to first pass a number of dams: improving the corporate spirit: at Kazakhstani enterprises, each employee is motivated to achieve their own personal goals, they have no single goal, no family spirit at all; a special mentality of an entrepreneur: entrepreneurs deliberately lose their expenses in order to reduce the amount of income tax. It is necessary to stop this situation; incomplete development of the market infrastructure, which is related to the marketing system, lack of accurate data, which is necessary when implementing the target-costing system, as well as underdevelopment of transport communications. In our opinion, the State plays a key role in solving this problem; technical low level of production, which affects the quality of manufactured products; low quality control process; late fulfillment of the following condition. These three disadvantages, as well as transport and logistics maturity, indicate the possibility of implementing the “time of medicine” system at this time [10-13].

Result and discussion. Thus, production (management) accounting expands Financial Accounting and

is mainly used in conducting internal operations of the enterprise. At the same time, if financial accounting is organized in accordance with the international accounting standard within the framework of accounting policy, the management accounting is practically not established (regulated) in this order. The experience of international accounting has shown that in each sector of the enterprise, intra-industry, it is necessary to take into account the established features of the organization of cost accounting, as well as the fact that many enterprises have a multidisciplinary profile that allows them to freely maneuver capital, which means that the establishment of a strict order of production accounting is practically a very difficult task. The method of accounting for production costs according to the standard-cost system is not independent, isolated from other accounting systems. In fact, it involves finding a combination with methods of calculating the cost of production and producing the cost of production, such as Division, Order, Part, simple (process) and other production costs. In general, the standard-cost system is designed for use in machine-building enterprises. However, this method can also be used in other areas. In addition, the standard-cost can be used in the organization of accounting for the sale of products, repair costs of the main structure, preparation of material resources for capital construction.

The main feature of the standard-cost system is as follows: all production costs are calculated before they are spent in production. To calculate the cost standard, natural and natural indicators are used. In addition, using special accounts shows the difference between actual costs and standard costs. Thus, the standard-cost system provides for the development of standards for which costs can be normalized, standard calculation of products and identification of deviations from the standards, accounting for actual production costs. The standard-cost system is the main component of operational control of production costs. The experience of foreign enterprises shows that the vast majority of them do not use the standard-cost system in full: they do not use it to assess the balance of unproductive production, and the accounting system does not calculate the calculation items (materials, wages, etc.) at the standard cost. Many companies develop cost standards and standard calculations only for the basic nomenclature of manufactured products. However, these standards are often set only by natural criteria. The basis of the standard cost system is a set of standards (norms and standards) established by the enterprise and changing during the production process.

All standards can be divided into three groups: theoretical standards are the ideal or advanced standard that any enterprise strives for; current standards - standards that reflect the amount of production costs for the period established by the standard; basic standards - standards that do not change from year to year before changes in the production process. Changes in prices for materials, energy tariffs, services do not change the basic standard, it only determines the deviation between the standard cost and the actual cost. The next activity of the enterprise on the items related to expenses develops their standard, the technological activity sets the standard for all types of materials; supply services - standard prices for all types of services, works, materials; performance standard for production operations; Remuneration services for employees - processes, production operations, specialties, pricing and hourly rates by category of employees. Individual standards developed in this way facilitate the creation and review of cost maps of products, works and services (see maps below). The standard cost of the product, defined on the map, takes into account the technological process, wages, changes in the rate of services and materials, materials, as well as the possibility of a substantially unreasonable standard in the production process. At the end of the year, the existing standards will be completely revised and re-approved.

Strict observance of norms is carried out by shop workers: foremen, technicians, supervisors. These workers restore the occurrence of anomalies during production and prevent their occurrence. A standard-cost system will work well if the rationing is really strictly controlled and the control system is equipped with the necessary accessories (meters, sensors, measuring instruments, etc.). If the company decides to keep a record of deviations, it introduces special synthetic accounts for this purpose. The standard cost system is closely related to the planning of the cost of production within an individual enterprise, as it is aimed at ensuring control over production costs. Accounting for production costs under the direct costing system. In recent years, the system of accounting for production costs, called direct costing, has become widespread in the industry of industrialized countries. In this system of accounting, the calculation of production costs is divided into fixed, variable, and variable costs in proportion to the volume of production. Only variable costs are included in the cost of production. Fixed costs are directly covered by financial performance accounts in individual accounts [14-16].

In conclusion, today it is important to manage and prevent costs in any enterprise. After all, production costs and product sales are associated with an increase or decrease in production. However, it may vary depending on the level of use of material, labor and financial resources. Many large and small enterprises

or other economic activities operate in Kazakhstan and are gradually developing. The most effective way to reduce production costs is to save all types of resources (labor and material) used in production. In addition, if the company produces its own materials, consumables and other items, it will have lower costs. Then the costs are spent on basic raw materials and supplies, fuel and energy, the tax system, the payment of wages, depreciation of fixed assets and other costs. In foreign practice, fixed, variable, total and marginal costs are considered and fully analyzed to prevent costs. The main experience of Kazakhstan from foreign countries is to increase the range of products and achieve large sales without exorbitant prices. Then consumers will not spend much, and the company will earn income from the sale of large quantities of goods. Therefore, the leaders of any company must choose the right direction when allocating production costs. Any enterprise spends money on its activities, ie the production and sale of products. These include: payment of wages, purchase of raw materials, energy resources and more. There are many types of costs incurred in the production of products: accounting and economic, direct and indirect, fixed and variable, marginal costs, etc., each of which is used in a particular case. The obtained data are used in the study of the production activities of the enterprise. It should be used to reduce the cost and cost of each product.

Selling a product at a fixed price and reducing costs in other cases will increase revenue. By studying the composition of costs for repairs at the enterprise or in accordance with foreign experience of cost reduction, the following ways to reduce costs are offered: automation of production, recycling of waste, reduction of costs for administrative and management staff. At present, it is impossible to carry out systematic and integrated methods related to the reduction and improvement of production costs in the effective operation of highly competitive consumer goods. An important marketing area of this activity is the systematic characterization of production costs of the enterprise. In practice, it is impossible to standardize all aspects of production activities of any type of enterprise. Each enterprise must choose its own set of methods to control and stimulate its production. Types of cost reduction for an efficient enterprise include special methods of control in the control system, such as simple control of the production process, control of individual shops and all employees. Types of reduction of costs at the plant include improving labor efficiency and improving the cost of production. However, not all sources of production growth and cost reduction are used at this enterprise [17-19].

Conclusion. In general, the most beneficial for the company is participation in international forums. As a result of participation in the forums, the company has the opportunity to study the specifics of the market and learn about the production of machinery, equipment and other situations. Effective quality-oriented growth in the efficient use of resources in the production of products will be high only when it is engaged in specialized functional workers. Therefore, the company needs to train specialists from among the employees who are engaged in planning, organization, analysis, control, efficiency and cost accounting.

Information about authors:

Shukurova Bibigaisha – head of the Department of Economics and management, Baishev University. E-mail: shukurovabm@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0064-8360>;

Kaiyrgaliyeva Maira – candidate of economic Sciences, senior lecturer of the Department “Economics and management” Baishev University. E-mail: maira.g.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0289-9115>;

Buharbaev Chynybek – candidate of economic Sciences, head of chair “Economy and business», Baishev University. E-mail: sh.buharbayev@ausb.kz, <https://orcid.org/0000-0001-9222-8122>;

Aktailakova Gulmira – doctor PhD, senior lecturer, Department of Economics and management, Baishev University. E-mail: g.aktailakova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0820-0125>;

Kerimbek Galymzhan – candidate of economic sciences, docent, University «Astana». E-mail: kerimbek2009@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0563-8399>.

REFERENCES

- [1] Blank I.A. Enterprise asset and capital management. Kiev: Nika-Center, 2003.-P.448.
- [2] Davis Scott “Brand Asset Management”. St. Petersburg: Peter, 2001.
- [3] Baimuratov O.B. “Financial Market of Kazakhstan”.-Textbook.-Almaty Economics.-2007.
- [4] R.K. Berstembayeva, N.B. Rubenkova, Zh.A. Toyzhigitova “Financial mechanism for supporting entrepreneurs and hedging their risks”. Reports of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Volume 2, Number 324 (2019), 80-85. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1483.41>.
- [5] Amirkanov R.A., Turgulova A.K. “Financial Management”.-Almaty, 2011.
- [6] Kaderova N.N. “Corporate Finance”.-Almaty.-”Economy”.-2008.

- [7] Koshkarbaev K.U. “Financial resources of the corporation: theory, parkics and management”-. Almaty: LLP “Publishing house”LEM”, 2004. P. 182 .
- [8] Umbataliev A.D., Kerimbek G.E., Satymbekova K.B. “Enterprise Economics”: Textbook. - Almaty: Evero, 2018. P.372.
- [9] Kovalev V.V. Financial management course: textbook /.-2nd ed. - M.: Prospect, 2011.
- [10] Blank I.A. “Fundamentals of Financial Management”. Training course. 2-x.- K: Nika-center.-2007.
- [11] Duisenbaev K.Sh., Tulegenov E.T., Zhumagalieva Zh.G. Analysis of the financial condition of the enterprise / Textbook. - Almaty: Economics. 2001.
- [12] Savitskaya G.V. “Analysis of the economic activity of the enterprise.” - Moscow, Infra-M, 2006.
- [13] Rumyantseva E.E. “New Economic Encyclopedia”.-Moscow, Infra-M, 2006.
- [14] Trokhina S.D., Ilyina V.A., Morozova T.F. “Management of the financial condition of the enterprise” / Financial management. - 2004.-№1.
- [15] Sheremet A.D. “Theory of Economic Analysis”.- Moscow, Infra-M, 2006.
- [16] Z.O. Imanbayeva, B. Taskarina, G. Demeuova, Zh. Baishukurova, M. Tleubergenova “Main directions of the company’s balancing structure observation decisions”. News of the national academy of sciences of the republic of kazakhstan Series of social and human sciences. Volume 6, Number 328 (2019), 167-173. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.226>.
- [17] Galitskaya S.V. “Financial management” Eksmo, 2008.
- [18] Bakanov M.I., Sheremet A.D. “The theory of economic analysis: textbook”.-M.: Finance and statistics, 2006.
- [19] Guseva E.G. “Production management at the enterprise” training manual - M.: MGUESI, 2004.

Р.Т. Абдраимов^{1*}, Б.С. Уалиханова², Т.А. Турмамбеков³

¹Южно Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан;

²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан;

³Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи. Туркестан, Казахстан.

E-mail: raha_ukgu@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО НАПРАВЛЕННЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО РАЗДЕЛУ «ЭЛЕКТРОДИНАМИКА» ШКОЛЬНОГО КУРСА ФИЗИКИ

Аннотация. В статье рассматривается проблема профессиональной направленности обучения физике учащихся профильного класса естественно-математического направления. В качестве одного из подходов решения данной проблемы предлагается применение лабораторных работ практической направленности, используемых при изучении физики студентами технических университетов, которые переработаны под программу школьного курса физики. Рассматривается схема установки и этапы выполнения этой работы и обработки экспериментальных данных в условиях школы. Предлагаемая установка для лабораторной работы позволяет смоделировать работу многих датчиков, источников магнитного поля, включая катушки Гельмгольца. Школьники, используя явление электромагнитной индукции, в ходе выполнения работы измеряют толщину детали с точностью, обеспечиваемой микрометрами, знакомятся с принципами дистанционного измерения амплитуды и частоты электрических переменных токов; а также измеряют распределение магнитного поля создаваемого одной или двумя соосными катушками. Отмечено, что выполнение этой работы вызывает интерес школьников и повышает общий интерес к предмету физики. Внедрение подобных работ в школьный курс физики крайне желательно.

Ключевые слова: практическая направленность, лабораторный практикум, электромагнитная индукция, катушки Гельмгольца, переменный ток.

Р.Т. Абдраимов^{1*}, Б.С. Уалиханова², Т.А. Турмамбеков³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

³Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

E-mail: raha_ukgu@mail.ru

МЕКТЕПТЕГІ ФИЗИКА КУРСЫНДА “ЭЛЕКТРОДИНАМИКА” БӨЛІМІ БОЙЫНША КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада жаратылыстану-математикалық бағыттағы бейіндік сыныптарға физиканы оқытудың кәсіби бағыттылығы мәселесі қарастырылады. Осы мәселені шешу тәсілдерінің бірі ретінде мектептегі физика курсының бағдарламасы бойынша өңделген практикаға бағытталған зертханалық жұмыстарды қолдану ұсынылады. Осындай зертханалық жұмыстарды техникалық университет студенттері физиканы зерттеуде жиі қолданады. Сонымен қатар бұл құрылғының мектеп жағдайында эксперименталды деректерді өңдеуге арналған схемасы және орындау кезеңдері қарастырылған. Ұсынылған зертханалық жұмыстарға арналған қондырғы арқылы көптеген датчиктердің, магнит өрісінің көздерін, соның ішінде Гельмгольца катушкаларының жұмысын модельдеуге мүмкіндік

береді. Оқушылар электромагниттік индукция құбылысын пайдалана отырып, зертханалық жұмысты орындау барысында бөлшектердің қалыңдығын микрометрлермен өлшенетін дәлдікпен өлшей алады, амплитуданы және электр ауыспалы токтардың жиілігін қашықтықтан өлшеу принциптерімен танысады; сондай-ақ параллель өстегі бір немесе екі катушканың магнит өрісінің таралуын өлшейді. Бұл жұмыстың орындалу барысында мектеп оқушыларының физика пәніне деген қызығушылығы артады. Авторлар осындай зертханалық жұмыстарды мектептегі физика курсына енгізу қажеттігін дәлелдейді.

Түйінді сөздер: практикаға бағытталған, зертханалық практикум, электромагниттік индукция, Гельмгольц катушкалары, айнымалы ток.

R.T. Abdraimov^{1*}, B.S. Ualikhanov², T.A. Turmambekov³

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan;

³H.A. Yasawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: raha_ukgu@mail.ru

ORGANIZATION OF PROFESSIONALLY DIRECTED LABORATORY WORK IN THE SECTION “ELECTRODYNAMICS” IN THE SCHOOL PHYSICS COURSE

Abstract. The article deals with the problem of professional orientation of teaching physics to students of the profile class of natural and mathematical direction. As one of the approaches to solving this problem, we propose the use of laboratory works of practical orientation, used in the study of physics by students of technical universities, which are processed under the program of the school course of physics. The scheme of installation and stages of performance of this work and processing of experimental data in the conditions of school is considered. The proposed installation for laboratory work allows to simulate the work of many sensors, sources of magnetic field, including Helmholtz coils. Students, using the phenomenon of electromagnetic induction, in the course of work measure the thickness of the part with the accuracy provided by micrometers, get acquainted with the principles of remote measurement of the amplitude and frequency of electric alternating currents; and measure the distribution of the magnetic field created by one or two coaxial coils. It is noted that the implementation of this work is of interest to students and increases the General interest in the subject of physics. The introduction of such works in the school physics course is highly desirable

Key words: practical orientation, laboratory practical work, electromagnetic induction, Helmholtz coils, alternating current.

Введение. Одним из условий обеспечения учащихся старших классов глубокими и прочными знаниями по физике, а также умениями использовать эти знания в профессиональной деятельности является организация деятельности по выполнению системы профессионально ориентированных лабораторных работ по физике [1]. Выполняя такие работы, учащиеся оперируют понятиями, которые входят в состав профессиональной культуры специалистов. Последний факт, на наш взгляд, будет способствовать повышению интереса учащихся старших классов к изучению предмета физики и более прочному и осмысленному усвоению материала по физике, так и пониманию важной роли физики в их будущей профессиональной деятельности.

Важнейшей задачей обучения физике в школе является формирование навыков работы с приборами, и их использования для решения практических задач и осмысленного применения фундаментальных законов физики. Однако существующие лабораторные работы по физике и, в частности, по теме «электромагнитная индукция» [2] далеки от интересных для учащихся наглядных, полезных задач, связанных с измерениями важных параметров техники, используемой в повседневной жизни. Этот пробел можно восполнить, использовав в школьном курсе физики богатый опыт создания лабораторных работ практической направленности для студентов технических университетов [3-5]. Доступность электроизмерительных приборов для школ облегчает решение этой задачи.

При изучении раздела «электромагнитная индукция» необходимо создавать лабораторные работы, в которых фундаментальное физическое явление изучается на наглядных установках близких по конструкции к современным датчикам для измерения переменного магнитного поля, перемещений,

сил, моментов, давлений. Такие датчики, основанные на явлении электромагнитной индукции, активно используются в современной технике. Изучение физики на подобных установках соответствует одному из основных принципов образования о практической и, в частности, профессиональной направленности обучения.

В данной статье рассматриваются результаты адаптирования к условиям средней школы лабораторной работы [6], в которой явление электромагнитной индукции изучается на установке, конструктивно близкой к современным измерительным устройствам.

Цель статьи – описать результаты внедрения адаптированной к условиям старших классов средней школы лабораторной работы, посвященной изучению закона электромагнитной индукции и его применений для точного измерения перемещений и исследования пространственного распределения магнитного поля, а также рассмотреть особенности установки, предназначенной для ее выполнения учащимися старших классов.

Описание лабораторной установки. Установка содержит две неподвижные соосные катушки, создающие переменное магнитное поле, и подвижную катушку, способную перемещаться вдоль этой оси (рис. 1) и вырабатывать ЭДС электромагнитной индукции.

Теория работы связана с изучением закона электромагнитной индукции [7-11]. ЭДС индукции ε , возникающая в подвижной катушке, равна взятой с обратным знаком производной магнитного потока Φ по времени t :

$$\varepsilon = -\Phi'(t). \quad (1)$$

Здесь Φ – поток вектора магнитной индукции $\vec{B}$, создаваемый одной или двумя неподвижными катушками через поверхность основания подвижной катушки. При изменении тока в неподвижных катушках или изменении положения подвижной катушке изменяется поток, проходящий через ее основание.

При подключении одной из неподвижных катушек (I или I') к генератору переменного тока в ней протекает ток $I_1 = I_{1m} \sin(\omega t)$. Тогда в подвижной катушке 2 поток будет изменяться по закону

$$\Phi_2(t) = const \cdot I_1(t) = const \cdot I_{1m} \sin(\omega t), \quad (2)$$

где $const$ — коэффициент, зависящий от формы, количества витков и взаимного расположения катушек ($I, 2, I'$). Из формул (1) и (2) получаем для ЭДС индукции ε_2 в контуре 2 формулу

$$\varepsilon_2(t) = -\Phi' = -const \cdot \omega \cdot I_{1m} \cos(\omega t) = -\varepsilon_{2m} \cos(\omega t). \quad (3)$$

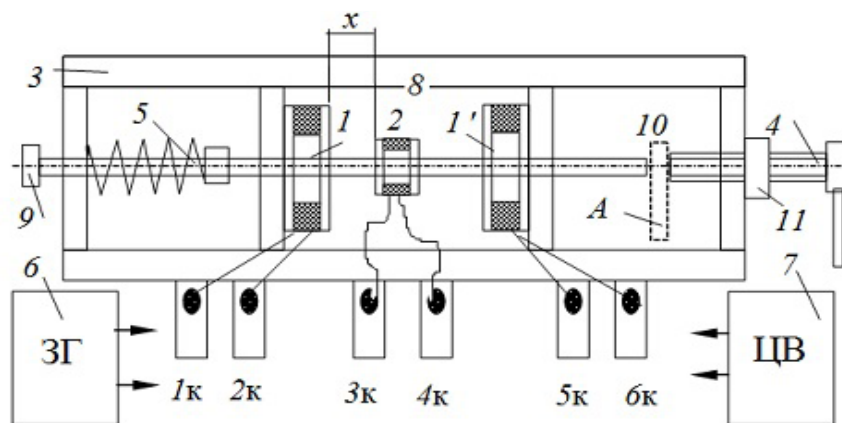

Рисунок 1. Схема лабораторной установки [5]

Согласно формуле (3), амплитуда возникающей ЭДС ε_{2m} в подвижной катушке 2 зависит от амплитуды тока I_{1m} в неподвижной катушке, взаимного расположения катушек ($I, 2, I'$) и частоты переменного тока ω . Это дает возможность определить одну из этих величин, зафиксировав остальные. Схема, по которой работает данная лабораторная установка, является основой многих современных измерительных приборов: электронных микрометров, измерителей силы или давления (при использовании дополнительной пружины или мембраны), амперметров переменного тока, частотомеров и угломеров. Такие простые устройства обладают очень высокой точностью и чувствительностью. К примеру, смещение можно измерять с погрешностью до долей микрометра

с помощью описанной лабораторной установки. Результаты измерений получаются сразу в виде электрического сигнала, что облегчает автоматизацию измерений.

Ясно, что таким способом можно определять и относительные изменения амплитуды I_{1m} в удаленном контуре l .

С помощью данной лабораторной работы можно решить важную для практики задачу измерения магнитной индукции неоднородного поля $B(x)$, создаваемого контуром (или их сложной системой). Для этого необходимо подвижную катушку сделать “пробной”, т.е. достаточно малым контуром. Тогда вектор магнитной индукции $\vec{B}_1(x)$, создаваемый неподвижной катушкой l в каждой точке поверхности основания подвижной катушки 2 , можно было считать примерно постоянным. При подаче на неподвижную катушку l переменного тока $I_1 = I_{1m} \sin(\omega t)$ модуль вектора $B_1(x, t)$ изменяется как $B_1(x, t) = B_{1m}(x) \sin(\omega t)$, поскольку магнитная индукция пропорциональна току, порождающему магнитное поле. Следовательно, ЭДС индукции в пробном контуре площадью S может быть выражена через вектор магнитной индукции следующим образом

$$\varepsilon_2(t) = -\Phi' = -S \cdot B'(t) \cos \alpha = -S \cdot \omega \cdot B_{1m}(x) \cos(\omega t) \cos \alpha, \quad (4)$$

и она оказывается пропорциональной $B_{1m}(x) \cos \alpha$. В этой формуле α – угол между вектором $\vec{B}_1(x, t)$ и нормалью $\vec{n}$ к плоскому контуру 2 . Из формулы (4) видно, что измерение величины $B_1(x)$ сводится к измерению ЭДС ε_2 . Это позволяет очень просто получать распределение модуля вектора индукции магнитного поля, если угол α остается неизменным. Такие измерения нужны для проверки однородности магнитного поля или исследования закономерностей изменения поля в пространстве.

Согласно формуле (4) амплитуда индуцированной ЭДС ε_{2m} зависит от угла α . Это позволяет определять ориентацию вектора индукции $\vec{B}$ переменного магнитного поля с помощью пробного плоского контура, представляющая собой маленькую катушку, которую можно перемещать вокруг катушки l . Если нормаль $\vec{n}$ перпендикулярна $\vec{B}$ ($\vec{B}$ лежит в плоскости контура), индуцированная ЭДС ε_{2m} будет равна нулю. При параллельности векторов $\vec{B}$ и $\vec{n}$ величина ε_{2m} будет максимальна. Направление вектора $\vec{B}$ совпадает приблизительно с направлением нормали $\vec{n}$, если, поворачивая контур на разные углы, мы добились максимума ε_{2m} . Чтобы точнее определить ориентацию вектора $\vec{B}$ в заданной точке следует определить два таких положения плоскости пробного контура в данной точке, которые обеспечивают равенство нулю величины ε_{2m} . Вектор $\vec{B}$ параллелен линии пересечения этих двух плоскостей, обеспечивающих равенство нулю ε_{2m} . Пеленгация радиопередатчиков осуществляется примерно таким же способом.

Измерение углов поворота деталей оборудования так называемым индукционным методом основано на применении формулы (4). Подвижная катушка 2 (пробный контур), закрепленная на поворачивающейся детали угломера, регистрирует магнитное поле неподвижной катушки. Величина регистрируемой амплитуды ЭДС $\varepsilon_{2m} = \text{const} \cdot \cos \alpha$ при фиксированных положении центра пробного контура и величинах ω и I_{1m} . Тогда угол поворота определяется равенством $\alpha = \arccos(\varepsilon_{2m} / \text{const})$, и $\alpha = 0$ при выполнении условия $\varepsilon_{2m} / \text{const} = 1$. Погрешность определения угла поворота определяется выражением $\delta \alpha = \alpha'(\varepsilon_{2m}) \delta \varepsilon_{2m} = (\delta \varepsilon_{2m} / \text{const}) / \sqrt{1 - (\varepsilon_{2m} / \text{const})^2}$. Она минимальна при $\alpha = 90^\circ$, а при $\alpha = 0$ она очень велика.

Подробное описание лабораторной установки. На рисунке 1 приведена схема лабораторной установки, в которой на станине 3 жестко закреплены одинаковые соосные катушки l и l' и между ними вдоль этой оси может перемещаться подвижная небольшая соосная с ними катушка 2 . С помощью микрометрического винта 4 с шагом 1 мм осуществляется перемещение катушки 2 . Зазоры и люфты уничтожаются постоянным прижимом с помощью пружины 5. Клеммы $1к - 6к$ катушек $l, l', 2$ позволяют соединять их друг с другом и с источником переменного напряжения – звуковым генератором (ЗГ) 6 и измерительным прибором – цифровым вольтметром (ЦВ) 7. Большое входное сопротивление ЦВ позволяет измерять ЭДС индукции ε без введения поправок на внутреннее сопротивление катушек.

Установка позволяет изучать явление электромагнитной индукции в трех случаях:

1) магнитное поле создается одной из двух неподвижных катушек (l или l');

2) магнитное поле создается двумя последовательно включенными неподвижными катушками (I и I'), создающими сонаправленные поля;

3) магнитное поле создается двумя последовательно включенными неподвижными катушками (I и I'), создающими противоположно направленными поля.

Во всех случаях индуцируемая ЭДС регистрируется подвижной катушкой 2, и зависит от ее положения.

Одна катушка создает очень неоднородное поле $B_1(x)$ на своей оси (см. рис. 2, а). Такая сильно нелинейная зависимость $B_1(x)$ осложняет калибровку приборов.

Использование составного контура $I+I'$ широко используется на практике.

Рассмотренный в случае 2 контур $I+I'$ является катушками Гельмгольца, создающими мало изменяющееся на их оси поле $B_1(x)$ (см. рис. 2, б). Создаваемое катушками поле оказывается сравнительно однородным, особенно в значительной по объему области вблизи оси контуров I , I' , 2 и примерно на одинаковом расстоянии от контуров I и I' (см. рис. 2, б). Такие катушки широко используются на практике, например для компенсации внешнего магнитного поля в измерительных установках, к которым необходимо обеспечить свободный доступ со всех сторон.

Рассмотренный в случае 3 контур $I+I'$ позволяет получать зависимость $B_1(x)$, максимально приближенную к линейной (см. рис. 2, в). Следует заметить, что приблизительно в средней точке $B_1(x)$ близко к нулю и изменяет знак, поскольку в этом месте меняется фаза потока Φ_2 и ЭДС $\mathcal{E}_2$ на π . Левее этой точки (см. рис. 1, точка δ) поток от катушки I превосходит противоположно направленный поток от катушки I' , а правее этой точки – наоборот, поэтому результирующий поток от катушек I и I' меняет направление, а с ним и ЭДС $\mathcal{E}_2$. В настоящее время такая схема соединения катушек является измерительной головкой многих датчиков малых смещений, обеспечивающих точность измерений в доли микрометра.

Проведения описанных выше измерений требует постоянства зафиксированных параметров, например, частоты и амплитуды подаваемого на контур I (или $I+I'$) синусоидального напряжения, для чего необходим стабильный звуковой генератор. ЭДС в контуре 2 измеряется цифровым вольтметром, имеющим высокую точность и очень большое входное сопротивление. Это позволяет пренебречь явлениями самоиндукции в контуре 2.

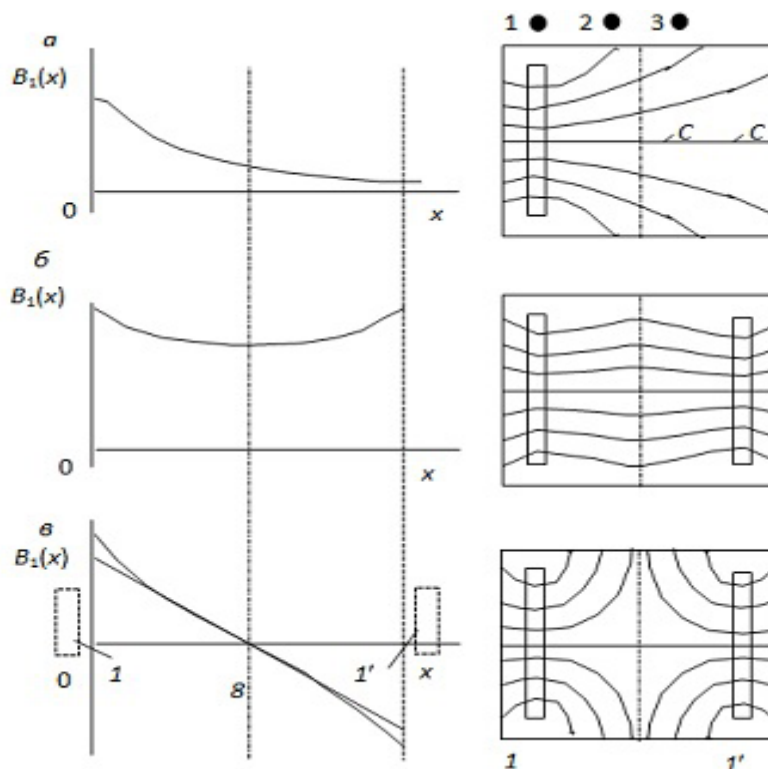

Рисунок 2. Зависимость $B_1(x)$ (слева) и картина силовых линий вектора магнитной индукции $\vec{B}_1(x)$ (справа) для случаев одиночного контура I (а), катушек контура $I+I'$, соединенных как катушки Гельмгольца (б), катушек контура $I+I'$ соединенных встречно (в)

Последовательность выполнения эксперимента. Экспериментальная работа учащегося может содержать до семи заданий.

В заданиях 1-3 учащиеся изучают распределения магнитного поля на оси, на которую наизаны катушки в трех описанных выше случаях:

- 1) магнитное поле, создаваемое одной из двух неподвижных катушек (I или I');
- 2) магнитное поле, создаваемое двумя последовательно включенными неподвижными катушками (I и I') с сонаправленными полями;
- 3) магнитное поле, создаваемое двумя последовательно включенными неподвижными катушками (I и I') с противоположно направленными полями.

Во всех трех случаях ЦВ подключается к катушке 2, а сама катушка 2 передвигается микрометрическим винтом с шагом 2 мм. Результаты измерения индуцированной ЭДС $\mathcal{E}_2 = U_2(x_i)$ на катушке 2 заносятся в Таблицу 1. Во всех трех заданиях частота и выходное напряжение генератора устанавливаются фиксированными.

Таблица 1. Показания вольтметра, полученные в заданиях 1 – 3.

Номер точки i	x_i , мм	$\mathcal{E}_2 = U_2(x_i)$, мВ (для задания 1)	$\mathcal{E}_2 = U_2(x_i)$, мВ (для задания 2)	$\mathcal{E}_2 = U_2(x_i)$, мВ (для задания 3)
1				
2				
...				

Следует учесть, что в третьем задании приблизительно в средней точке (где $U_2(x)$ близко к нулю) необходимо поменять знак $U_2(x)$, поскольку в этом месте фаза потока Φ_2 и ЭДС $\mathcal{E}_2$ изменяются на π . Левее этой точки (см. рис. 1, 2) поток от катушки I превосходит противоположно направленный поток от катушки I' , а правее этой точки – наоборот, поэтому результирующий поток от катушек I и I' изменяет направление, а с ним и ЭДС $\mathcal{E}_2$.

В задании 4 используется третий случай соединения катушек I и I' для измерения толщины детали. В этом задании используются все соединения как в задании 3. Установив катушку 2 приблизительно на 2мм левее средней точки (где $U_2(x) = 0$), учащиеся измеряют и записывают показание вольтметра U_2 , обозначив его как U_0 . Аккуратно оттянув пружину рукояткой 9 (см. рис. 1) и вставив в измерительный зазор 10 измеряемую деталь A , записывают показание вольтметра U_2 , обозначив его как U_A . По этим данным учащиеся определяют размер детали при обработке данных эксперимента (см. ниже).

В задании 5 изучается влияние частоты ν на точность измерения в задании 4. Все соединения используются как в задании 3. Катушку 2 устанавливают на 4 мм от средней точки. Измеряют и записывают показания вольтметра при двух различных частотах: 800 Гц и 900 Гц. Вычисляется величина K_ν , характеризующая влияние изменения частоты на изменение ЭДС, по формуле

$$K_\nu = [U_2(900) - U_2(800)] / (900 - 800).$$

Заметим, что зависимость ЭДС от ν может быть использована для измерения частоты переменного тока.

В задании 6 изучается влияния нестабильности напряжения генератора на точность измерения в задании 4. Все соединения используются как в заданиях 3-4-5. Катушку 2 устанавливают на 4 мм от средней точки. Измеряют и записывают показания вольтметра при двух различных напряжениях генератора: выбранном и на 10% выше. Вычисляют отношение величины относительного изменения напряжения вольтметра к относительному изменению напряжения генератора: $(\Delta U_2 / U_2) / (\Delta U_1 / U_1)$. Эта величина характеризует влияние изменения напряжения генератора на ЭДС катушки 2.

В задании 7 учащиеся определяют ориентации вектора индукции $\vec{B}$ переменного магнитного поля, создаваемого катушкой I , с помощью пробного плоского контура 2*.

Для этого подсоединенный к ЦВ пробный контур 2* помещают в точку I и поворачивают его, добиваясь максимума $\mathcal{E}_2$. В этом случае направление нормали $\vec{n}$ к контуру 2* дает приближенное

направление магнитной индукции $\vec{B}$. Затем, добившись равенства $\varepsilon_2 = 0$ для двух ориентаций контура 2^* , уточняют ориентацию $\vec{B}$. Тогда линия пересечения плоскостей контура 2^* в двух случаях даст искомое направление $\vec{B}$. Проводят аналогичные описанные измерения для точек 2 и 3. Записывают в отчет приблизительные значения угла между направлением $\vec{B}$ и осью контура 1 , отмеченной линией $C - C$ на рис. 2а, для точек 1, 2, 3.

Обработка и анализ результатов измерений проводится в несколько этапов.

1. Для заданий 1 – 3 по табличным данным строят графики $U_2(x)$. Заметим, что согласно теории, зависимости $U_2(x)$ и $B_1(x)$, нормированные на соответствующие им максимальные значения $\max[U_2(x)]$ и $\max[B_1(x)]$, должны быть эквивалентны.

2. Из графика, построенного в задании 2, определяют область изменения величины x , где $U_2(x)$, а значит и индукция поля $B(x)$ катушек Гельмгольца, мало изменяется (в пределах 10% от его минимального значения, наблюдаемого в средней точке δ на рис.1).

3. Из графика, построенного в задании 3, учащиеся оценивают область изменения величины x , где зависимость $U_2(x)$ является линейной.

4. Учащиеся находят котангенс наклона S графика зависимости $U_2(x)$, полученной в 3-ем задании по формуле $S = \Delta x / \Delta U_2$ в точке, где $U_2(x) = 0$, Затем по полученным в задании 4 значениям U_A и U_0 определяют толщину детали d_A : $d_A = S(U_A - U_0)$. Погрешность измерения смещений Δx находят по формуле $\Delta x = S \cdot \Delta U_2$, полагая, что погрешность измерения ΔU_2 составляет половину последнего разряда цифрового вольтметра.

При обсуждении этой работы с учащимися целесообразно обсудить следующие вопросы:

- принцип измерений амплитуды и частоты переменного электрического тока, однородности магнитного поля с помощью явления электромагнитной индукции;
- принцип измерений перемещений, углов поворота деталей машин, давления, силы с помощью явления электромагнитной индукции.
- способы создания квазиоднородного магнитного поля.

Заключение. Предлагаемая работа позволяет учащимся осознать несомненную полезность фундаментального закона – электромагнитной индукции – для решения широкого круга прикладных технических задач, связанных с измерениями многих важных для техники параметров в виде электрического сигнала, удобного для дальнейшей компьютерной обработки. Также учащимся становится понятным устройство и принципы работы многих технических датчиков. Эта работа соответствует принципу связи обучения с жизнью или связи учебного материала с практикой, являющимся одним из руководящих принципов дидактики.

Работа была внедрена в 50 школе-гимназии им. А. Байтурсунова г. Шымкент. Она вызывает большой интерес учащихся, поскольку они видят наглядное применение фундаментальных законов физики для решения задач в повседневной технической деятельности.

Information about the authors:

Abdraimov Rakhymzhan Turisbekovich – M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent city, E-mail: raha_ukgu@mail.ru6 +77012979976, <https://orcid.org/0000-0003-1485-523X>;

Ualikhanov Bayan Saparbekovna – South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent city, +7 777 265 7551, <https://orcid.org/0000-0001-7679-380X>;

Turmambekov Torebay Abdurakhmanovich – International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi. Turkestan, Kazakhstan. +7705 8489162, <https://orcid.org/0000-0001-9519-7229>.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Kurbanbekov B.A., Abdraimov R.T., и.т.д (2016) Students' Experimental Research Competences in the Study of Physics. International journal of environmental & science education. VOL. 11, NO. 18, 13069-13078 eid: 2-s2.0-85012008387.

[2] Учебные программы по предметам образовательной области «Естествознание» для 10-11 классов общественно-гуманитарного и естественно-математического направлений общеобразовательной школы. – Астана, 2013. – 106 с.

- [3] Иверонова В.И. Физический практикум. Электричество и оптика. Издательство: М.: Наука. Главная редакция Физико-математической литературы, Издание 2-е, перераб., 1968. – 816 с.
- [4] Козлов В.И. Антология общего физического практикума. Часть 3. Электричество и магнетизм – М.: Физический факультет МГУ, 2011. – 252 с.
- [5] Лобанова Н.Б., Лобанов Ю.А., Зырянова Н.П., Вилисова Е.А., Болячкин А.С. Электричество и магнетизм: лабораторный физический практикум. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2017. – 216 с.
- [6] Винтайкин Б.Е. Применение явления электромагнитной индукции в технике. Методические указания к лабораторной работе Э9 по курсу общей физики. – М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998. – 12 с.
- [7] Кронгарт Б.А. Физика: учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2006. – 352 с.
- [8] Туякбаев С.Т. и др. Физика: учебник для 11 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ – 2-е изд. – Алматы: Мектеп, 2011. – 408 с.
- [9] Савельев И.В. Курс общей физики: Учеб. пособие: для вузов. В 5 кн. Кн.2: Электричество и магнетизм – 4-е изд. – М.: Наука. Физматлит. 1998. – 336 с.
- [10] Сивухин Д.В. Общий курс физики. Учеб. пособие: для вузов. В 5 т. Т. III. Электричество. – 4-е изд. – М.: Физматлит; Изд-во МФТИ, 2004. – 656 с.
- [11] Abdraimov R.T., Ualikhanova B.S. и т.д (2016). Calculation and visualization of the field of a coaxial cable carrying a steady current. Series of Geology and Technical Sciences. Volume 5, Number 431 (2018), 55 – 65., doi: <https://doi.org/10.32014/2018.2518-170X.35>

REFERENCES

- [1] Kurbanbekov B.A., Abdraimov R.T., i.t.d (2016) Students' Experimental Research Competences in the Study of Physics. International journal of environmental & science education. VOL. 11, NO. 18, 13069-13078 eid: 2-s2.0-85012008387.
- [2] Educational programs in the subjects of the educational field “Natural Science” for grades 10-11 of the social-humanitarian and natural-mathematical directions of the secondary school. - Astana, 2013. - 106 p.
- [3] Iveronova V.I. Physical practicum. Electricity and optics. Publisher: M.: Nauka. The main editorial office of the Physical and Mathematical literature, 2nd edition, reprint, 1968. - 816 p.
- [4] Kozlov V.I. Anthology of the general physical workshop. Part3. Electricity and Magnetism - Moscow: Faculty of Physics, Moscow State University, 2011. - 252 p.
- [5] Lobanova N.B., Lobanov Yu.A., Zyryanova N.P., Vilisova E.A., Bolyachkin A.S. Electricity and magnetism: laboratory physical workshop. - Yekaterinburg: Ural University Publishing House, 2017. - 216 p.
- [6] Vintaikin B.E. Application of the phenomenon of electromagnetic induction in engineering. Methodological guidelines for laboratory work E9 on the course of general physics. - M.: Publishing House of Bauman Moscow State Technical University, 1998. - 12 p.
- [7] Krongart B.A. Physics: textbook for grades 10 of the natural-mathematical direction of secondary schools. - Almaty: Mektep, 2006. - 352 p.
- [8] Tuyakbaev S.T. et al. Physics: textbook for 11th grades of the natural-mathematical direction of secondary schools - 2nd ed. - Almaty: Mektep, 2011. - 408 p.
- [9] Savelyev I.V. [11] Abdraimov R.T., Ualikhanova B.S. i.t.d (2016). Calculation and visualization of the field of a coaxial cable carrying a steady current. Series of Geology and Technical Sciences. Volume 5, Number 431 (2018), 55 – 65., doi: <https://doi.org/10.32014/2018.2518-170X.35>.

UDC378.1
IRSTI14.35.07

F.B. Babakhanov¹, Peter Ziak², Sh.S. Sultanbekov³, A.E. Abuov⁴, A.S. Jumabayeva⁵

¹Miras University, Shymkent, Kazakhstan;

²St. Cyril and Methodius University in Trnava, Nám. J. Herdu, Trnava, Slovakia;

³Ministry of Labor, Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan;

⁴M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

⁵Musical College named after Mukan Tulebayev, Semey, Kazakhstan.

E-mail: farhad_kz@mail.ru

QUALITY MANAGEMENT OF EDUCATION BASED ON INFORMATION TECHNOLOGY

Abstract. Today, Kazakhstan, like all mankind, is in search of new forms of its existence, the most adequate to the modern dynamic state of world evolution and the peculiarities of civilization, spirituality and culture. Education becomes a way to ensure the existence of society as a society with certain development goals and a structure associated with them.

The development of the education system today is characterized by a search for new forms and methods of functioning of the system, an increase in the variability of the types of schools and educational programs. Positive processes in the development of domestic education are reflected in the decentralization of the management of general education institutions and the provision of significant autonomy to them, the diversity of the network of general education institutions, the new content and technologies of general education; providing students and their parents with the opportunity to choose educational subjects and institutions; formation of the market of educational services; opportunities for multi-channel and multi-level financing of educational institutions.

The modern general education school has turned from a closed system into a dialectically developing open system, which is created by society to perform socially assigned functions and cannot exist independently of society. The Law “On Education” sets ultimate goals for the school, regulates its activities, but the school chooses the ways to achieve these goals on its own based on a comprehensive analysis of the state and social order for educational services, the readiness of the teaching staff to solve these problems, the ability of the administration to manage the self-development of the school in modern conditions, availability of material and technical base.

Key words: quality, management, education, based, information, technology.

Ф.Б. Бабаханов^{1*}, Питер Жак², Ш.С. Султанбеков³, Ә.Е. Әбуов⁴, А.С. Джумабаева⁵

¹Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Әулие Кирилл Мефодий университеті Хамға. Ж. Херду, Трнава, Словакия;

³Қазақстан Республикасы Еңбек, халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

⁴Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

⁵Мұқан Төлебаев атындағы музыкалық училищесі, Семей, Қазақстан.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАСҚАРУ

Аннотация. Бүгінде Қазақстан бүкіл адамзат сияқты өзінің өмір сүруінің жаңа, әлемдік эволюцияның қазіргі динамикалық жағдайына және өркениеттің, руханият пен мәдениеттің ерекшеліктеріне барынша сәйкес келетін жаңа нысандарын іздеуде. Білім беру қоғамның белгілі бір даму мақсаттары және солармен байланысты құрылымы бар қоғам ретінде өмір сүруін қамтамасыз ету тәсіліне айналады.

Білім беру жүйесінің дамуы жүйенің жұмыс істеуінің жаңа формалары мен әдістерін іздеумен, мектеп түрлері мен білім беру бағдарламаларының вариативтілігінің артуымен сипатталады. Отандық білім беруді дамытудағы оң үдерістер жалпы білім беру ұйымдарын басқаруды орталықсыздандырудан және оларға елеулі дербестік беруден, жалпы білім беру мекемелері желісінің әр түрлілігі мен білім берудің жаңа мазмұны мен технологияларынан көрініс табады. Студенттер мен олардың ата-аналарына оқу пәндері мен мекемелерін таңдау мүмкіндігін беру; білім беру қызметтері нарығын қалыптастыру; білім беру ұйымдарын көп арналы және көп деңгейлі қаржыландыру мүмкіндіктері, осының барлығы оң үдерістерге жатады.

Қазіргі жалпы білім беретін мектеп жабық жүйеден диалектикалық дамушы ашық жүйеге айналды. «Білім туралы» Заң мектептің алдына түпкілікті міндеттер қойып, оның қызметін барынша реттейді, ал білім беру қызметтеріне мемлекеттік және әлеуметтік тапсырысты кешенді талдау негізінде мектеп бұл мақсаттарға жетудің жолын өз бетінше тандайды. Осы мәселелерді шешудегі педагогикалық ұжым, әкімшіліктің қазіргі жағдайда мектептің өзін-өзі дамытуын басқара алуы, материалдық-техникалық базасының болуы –білім беру ұйымдарының білім беру саласындағы мемлекеттік қызметке дайындығын көрсетеді.

Түйінді сөздер: сапа, менеджмент, білім, негізделген ақпарат, технология.

Ф.Б. Бабаханов^{1*}, Питер Жак², Ш.С. Сұлтанбеков³, А.Е. Абуов⁴, А.С. Джумабаева⁵

¹ Университет Мирас, Шымкент, Қазақстан;

² Св. Кирилл және Мефодий Университеті, Хам. Ж. Херду, Трнава, Словакия;

³ Министерство труда, социальной защиты населения Республики Казахстан, Нур-Султан, Казахстан;

⁴ Южно Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова, Шымкент, Казахстан;

⁵ Музыкальное училище им. Тулебаева, Семей, Казахстан.

УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. Сегодня Казахстан, как и все человечество, находится в поиске новых форм своего существования, наиболее адекватных современному динамичному состоянию мировой эволюции и особенностям цивилизации, духовности и культуры. Образование становится способом обеспечения существования общества как общества с определенными целями развития и связанной с ними структурой.

Развитие системы образования сегодня характеризуется поиском новых форм и методов функционирования системы, увеличением вариативности типов школ и образовательных программ. Положительные процессы в развитии отечественного образования находят отражение в децентрализации управления общеобразовательными учреждениями и предоставлении им значительной самостоятельности, разнообразии сети общеобразовательных учреждений, новом содержании и технологиях общего образования; предоставлении учащимся и их родителям возможности выбора учебных предметов и учебных заведений; формирование рынка образовательных услуг; возможности многоканального и многоуровневого финансирования образовательных учреждений.

Современная общеобразовательная школа из закрытой системы превратилась в диалектически развивающуюся открытую систему, которая создается обществом для выполнения общественно заданных функций и не может существовать независимо от общества. Закон «Об образовании» ставит перед школой конечные цели, регулирует ее деятельность, но пути достижения этих целей школа выбирает самостоятельно на основе всестороннего анализа государственного и общественного заказа на образовательные услуги, готовности преподавательский состав для решения этих задач, способность администрации управлять саморазвитием школы в современных условиях, наличие материально-технической базы.

Ключевые слова: качество, управление, образование, основа, информация, технология.

Introduction. The improvement of the educational system is largely determined by the organization of its management. The fate of education and the development of society as a whole depends on how the problem of management is solved. The old education management system has been largely destroyed, a new one is being created, while centralized management is inferior to the independence of regions, districts, and educational institutions [1].

The concept of modernization of education determined that the main task of the educational policy is “to ensure the modern quality of education on the basis of maintaining its fundamentality and compliance with the current and future needs of the individual, society and the state. Many developed countries are concerned about the current state of education and are trying to improve its quality. The urgency of the issue is primarily due to the global problems of mankind, changing living conditions, the requirements of modernity. In order not to lose the achievements of the school with all the changes in general education, to create conditions for self-realization and personal development, it is necessary to ensure the management of the quality of education at all levels [2].

The subjects of the educational process are school leaders, teachers, students, parents. For the coordination of their actions and the successful achievement of educational goals in optimal ways, it is legitimate to raise the question of managing the educational process. Management is based on the subject’s systemic knowledge of how the controlled process proceeds. For this, a monitoring system is being created in schools - continuous monitoring of the progress of the educational process in order to identify and evaluate its intermediate results, the factors that influenced them, as well as the adoption and implementation of management decisions to regulate and correct the educational process [3].

The most important criteria for evaluating the results of a school’s work are: a quality criterion, expressed in the ratio of the actual results of the school’s activities to the set goals, a model of a school graduate, state standards, an efficiency criterion, showing the ratio of the results achieved to the time, effort, and other resources.

Management of the educational process through monitoring the quality of education leads to an increase in the amount of information necessary for making managerial decisions by tens and hundreds of times. In this regard, there is a need to use new information (computer) technologies in management activities and the educational process. The introduction of information technology makes serious adjustments to the management system, significantly affects the quality of management and education [4].

At the same time, the informatization of education will be able to give the necessary social and economic effect only if the information technologies created and implemented are naturally integrated into it, combined with traditional management technologies.

Thus, the research problem is generated by socially significant contradictions between dissatisfaction with the quality of modern general education, the need for its constant improvement in accordance with the needs of the individual, society, state, and the real possibilities of the traditional education system to resolve these contradictions [5].

In the course of the study, we identified the following contradictions between:

- the objective need to process a large amount of pedagogical information in the transition to a student-centered paradigm of education, management by results and underestimation of the role of computer technology in solving this problem;
- the leading role of practice (the number of developed software products for education) and the backlog of theoretical developments on the effective use of computer technologies in management and education (i.e. their quality);
- wide didactic, analytical, information capabilities of modern computer technologies and insufficiently clear distribution of functions in the systems “supervisor - computer - participants in the pedagogical process”, “teacher - computer - student”; [6]
- the presence of a state program to improve the computer base of educational institutions and insufficient provision of qualified specialists in the field of application of new information technologies in management and the educational process.

The formulated contradictions served as the basis for determining the research problem: what are the scientific foundations for designing a conceptual model of school education quality management based on information technology; what components of education quality management play a key role in improving its effectiveness; What is the efficiency of using information technologies in education quality management?

The purpose of the study is to develop a conceptual model, a computer information-analytical system, an automated learning system and a technology for their application to manage the quality of school education [7].

The object of research is the educational process management system of the school.

Research objectives:

- to study the state of the problem of managing the quality of education in modern conditions in order to identify significant indicators of the quality of school education and their dependence on the parameters of the effectiveness of the educational system;

- theoretically substantiate approaches to solving the problem of quality management of school education based on information technology;
- to determine, based on the analysis of the educational system of the school, the role and place of computer technologies in the management of the quality of education;
- develop an information model, conceptual provisions and computer technology for managing the quality of school education;
- create, test in practice and evaluate the effectiveness of an information-analytical system for managing the quality of school education and an automated system for teaching the language, taking into account the psychological and physiological characteristics of students;
- to identify the organizational and pedagogical conditions for the use of the developed concept and technology in the practice of the educational institution, to prepare methodological recommendations.

The methodological basis is represented by four levels: philosophical, theoretical, technological, subject-methodical. The philosophical basis was: philosophical knowledge about man as the highest value, philosophical and anthropological ideas about man as a social being and subject of activity; about the relationship between theory and practice in the process of human cognition; consideration of management as a social process in the dynamic relationship of structure and content, function and form; philosophical ideas about the essence and unity of analysis and synthesis [8].

The theoretical basis was: system-activity, research, anthropological, personality-oriented, cultural, dialogic, reflexive, synergistic and qualimetric approaches.

Research methods: theoretical analysis of scientific and pedagogical literature, documents; observation, questioning, interview, testing, scaling, sociometric measurements, quantitative and qualitative analysis of the results of the educational process of the school, medical diagnostics of the state of health and the level of physical development of students, ascertaining and shaping experiments; analysis of own management activities.

Organization and stages of the study:

Stage I (2019) - studying the state of the problem of quality management of the educational process in theory and practice. The structure, object, subject, goals of the work, methodological and theoretical basis of the study were determined. The technique of ascertaining experiment has been developed and implemented in practice, the general hypothesis has been refined.

Stage II (2020) – development of an organizational, managerial and information model for effective management of the quality of education, development of an automated learning system and an information and analytical school management system, conducting a formative experiment.

Stage III (2021) - analysis of experimental work, generalization and systematization of the data obtained, generalization of the experience of implementing, evaluation of effectiveness, clarification of conclusions and development of methodological recommendations for managing the quality of education based on information technology.

Results and discussion. Systemically significant indicators of the quality of education (health status, the level of physical, mental, social and intellectual development of students, the effectiveness of the educational process, intra-school management, provision) and computer forms of their presentation are determined and scientifically substantiated for computer formalization and automated monitoring; [9]

Developed and substantiated the conceptual provisions of education quality management based on information technology, the essence of which is to implement the following ideas: the creation of a school information space based on a computer network and a single database, integrated automation of channels for collecting and analyzing pedagogical information, meeting the information needs of managers and teachers, forecasting the development of a student, a school based on the results of computer monitoring, the implementation of developmental education technology, the involvement of all participants in the educational process in management.

An integral system of information and analytical support for intra-school management of the quality of education based on computer technology has been scientifically substantiated; [10]

Disclosed and theoretically substantiated the essence of an intelligent adaptive learning system that implements a student-centered approach based on knowledge about the subject, strategies and methods of teaching, monitoring the psychophysiological and intellectual characteristics of students;

Modern theoretical ideas about the functionality and role of information technology in intra-school management and the educational process have been expanded.

Computerization of school education quality management - a part of a single and integral system of

education and educational activities, a purposeful management process that ensures the system integration of information technologies into the educational process in order to increase its efficiency and is a specially organized complex of hardware, software, information and computing resources, organizational and methodological support. [11]

Quality management of school education based on information technology, aimed at the personal development of students, creating conditions for maintaining health, developing internal potential, self-realization in real life, is effectively, if reasonably and harmoniously integrated into the traditional education system, is implemented in a holistic management cycle, which includes monitoring the activities and status of all participants in the educational process, analysis, adoption of evidence-based decisions, operational control of the results of their implementation and timely correction; [12]

- computer technology for managing the quality of school education is implemented in an information-analytical system and an automated learning system and is aimed at expanding the capabilities of the system of intra-school management and the educational process, transferring them to a new qualitative state by optimizing the existing channels for collecting information, technological methods of accumulation, storage and processing credentials, the results of monitoring the physical, educational, social and intellectual development of students, the psychological state of all subjects and objects of the educational process, meeting the information needs of managers and teachers, predicting the development of the student, the school, the formation of control decisions, the implementation of the idea of developmental education based on individualization, differentiation training, monitoring activities, operational analysis of the results and their correction throughout the entire period of study; [13]

The developed computer technology allows a systematic, comprehensive approach to solving the problem of managing the quality of school education in a student-centered approach. It is aimed at improving the quality of education of students, the effectiveness of intra-school management, the educational process, support and support services, their interaction and allows you to abandon the creation of additional organizational structures for managing the quality of education, assign the most labor-intensive work of collecting, accumulating and analyzing intra-school information to information-analytical system (IAS) of school management.

School management, thanks to a single information space, unites all participants in the educational process (teachers, administration and support staff of the school, students and their parents). Each user of the system is vested with obligations for the timely input of initial data and access rights to analytical information obtained in the process of automated processing of initial data entered by all users of the system. Management decisions are made promptly as a result of the analysis of all the necessary information and communicated to the performer without delay (whether it be orders, curricula, schedule changes, individual assignments for the lesson and homework for students). [14]

The analysis and experience of the practical use of IAS in school management show that the amount of processed intra-school information increases by 20-30 times in just one academic year. At the same time, the number of personnel and their workload remain unchanged, and the motivation and quality of work increase several times. Information on all participants in the educational process and all areas of school life is annually accumulated in the database and can be used for short-term and long-term forecasting.

The above calculations and the results of many years of work with an automated system for teaching and monitoring knowledge of the language show that the effectiveness of the lesson really increases several times due to the fact that all students are involved in the learning process, working at a computer relieves students of emotional tension, allows complete tasks of the appropriate level of complexity at an individual pace. Computer learning technology allows you to access reference literature, control the learning process, analyze mistakes and difficulties, and correct knowledge. The maximum efficiency of computer training is manifested in self-fixing of the material, conducting control classes, individual and optional classes after school hours when working in mixed groups of students from different parallels. [15]

Conclusion. The provisions and conclusions of the theoretical and experimental study presented by us are confirmed by practice and can be recommended for implementation in the activities of general education schools to manage the quality of education. The developed technologies are aimed at promptly obtaining objective information, the analysis of which allows managing the educational process based on monitoring, assessing the level of education of each student, identifying the impact of the effectiveness of intra-school management, the educational process, and their provision on the quality of the final results of the educational institution.

Reliability and reliability of the obtained research results are provided with methodological validity and results of practical research. The methodological basis of the study was the provisions of the system-activity,

synergetic, reflective, situational, informational approaches and the principles of personality-oriented development pedagogy. Experimental confirmation of theoretical research is the possibility of repeating experimental work, the effectiveness of the developed technology, and computer programs in the practical work of educational institutions of various types.

Information about the authors:

Farkhad Babakhanov – Doctoral student of 3rd course of Miras University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, farhad_kz@mail.ru, +77017375297, <https://orcid.org/0000-0002-5238-1824>;

Peter Ziak – St. Cyril and Methodius University in Trnava, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovakia, <https://orcid.org/0000-0002-3910-6174>;

Sultanbekov Shynggysbek – Candidate of historical sciences PhD, Advisor to the Minister of Labor, Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, chingiz@mail.ru, +77017552973, <https://orcid.org/0000-0002-1103-5749>;

Amrekul Abuov – The actor of culture, of The Republic of Kazakhstan doctor of philosophical sciences, professor M. Auezov South Kazakhstan University 160012, 5 Tauke Khana Ave., Shymkent, Republic of Kazakhstan, naukakaz@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4408-3923>;

Jumabayeva A.S. – Teacher of Mukan Tulebayev College of Music, Semey city, Master of Arts. aizhan_nurdaulet@mail.ru, +77078110630, <https://orcid.org/0000-0003-0293-7289>.

REFERENCES

- [1] Bershadsky M.E., Guzeev V.V. Didactic and psychological foundations of educational technology. M.: Pedagogical search, 2003. - 256 p.
- [2] Tatyana Y. Schuklina. Expressive word formation as linguo-cultural phenomenon (DOI: 10.18355/XL.2016.09.03.44-50).
- [3] Bespalko V.P. Monitoring the quality of education means of managing education // World of Education. 2012, No. 2. - p. 31-36.
- [4] Bespalko V.P. Education and learning with the participation of computers (pedagogy of the third millennium). M., Voronezh: 2012. - 352 p.
- [5] Gutnik G.V. Monitoring in the context of informatization of education // Standards and monitoring. No. 4, 2001. pp. 25-31.
- [6] Davydov V.V. Theory of developing education.-M., 2013.
- [7] Dmitrieva V.G., Nechaeva C.JL, Sakharov Yu.S. Individual educational program of the student (guidelines). M.: Mi00, 2002. - 72 p.
- [8] Druzhinskiy A.N. The development of education in the modern world: \Proc. allowance. M., 2015. - 200 p.
- [9] Dubrovina I.V. Psychological service of the school. M., 2016.
- [10] Elena N. Malyuga. Linguo-cultural competence as a cornerstone of translators' performance in the domain of intercultural business communication (DOI: 10.18355/XL.2018.11.02.46).
- [11] Kozhakhmetova A., Ospanova Z., Mussatayeva M., Bissenbayeva Z. XLinguae, 2020, 13(2), p. 225–234.
- [12] “Brexit” models in the -language Internet discourse Vasbieva D.G., Kapshukova T.V., Ibragimova T., Nursaule A., Bissenbayeva Z. XLinguae, 2021, 14(2), p. 276 – 285.
- [13] Tkacova H., Pavlikova M., Maturkanic P. & Kobylarek A. (2021). Homogeneity – a mechanism responsible for student's confidence in disinformation in the social media invironment. In ICERI 2021 Proceedings. 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation. Online Conference. 8-9 November, 2021, pp. 3583–3590. Publisher: IATED. ISBN 978-84-09-34549-6, ISSN 2340-1095. DOI: 10.21125/iceri.2021.0865.
- [14] Tkacova H., Pavlikova M., Maturkanic P. & Kobylarek A. (2021). Problems of pedagogical practice: disinformation in media and credibility factors in a group of high school students in Slovakia (2021). ICERI2021 Proceedings. 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation. Online Conference. 8-9 November, 2021, pp. 3514–3522. Publisher: IATED. ISBN 978-84-09-34549-6, ISSN 2340-1095. DOI: 10.21125/iceri.2021.0855.
- [15] Sophie le Gac – Pech. La proportionalite en droit prive des contrats. L. G. D. J.,2000.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 112-117

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.246>

UDC 378.127

M. Baimurat, R.Zh. Mukanova, O.S. Achkinadze, M.K. Yerkibayeva, T.A. Aubakirov

Non-Profitable Joint-Stock Company Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: ms.mayra.80@mail.ru

TEACHING STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES METHODS OF TEACHING CHEMISTRY AT SCHOOL

Abstract. Teaching students of pedagogical universities the methodology of teaching chemistry at school implies mastering modern skills and techniques, chemical terms, school chemistry course. Let's list the main chemical terms and concepts used in the media: amorphous substance, analysis, anode, atom, aerosols, metal ions, catalysts, acid, minerals, trace elements, molecule, etc. It is also useful to study term "nanotechnology", which is very relevant in modern conditions. Do not forget about the periodic table of D.I. Mendeleev, the names of chemical elements, their position in the table. For convenience, you can compile a glossary of the basic terms and concepts of the school curriculum of inorganic and simple organic substances. Unfortunately, biologically active substances are unknown to school graduates, because they have a rather complex structure. Another thing is the knowledge about hormones, the existing scheme of the damaging effect of drugs and the therapeutic effect of some of the most important drugs. It is well known that the totality of the main natural and synthetic materials widely used in modern technology and digitalization is not studied at all in modern schools. Now on the Internet any student can find materials about chemical and technological processing of substances or their mixtures.

Key words: secondary education, chemistry, pedagogical methods, modern technologies, field of knowledge, concepts in chemistry, integration, abstract concepts, grade levels, curriculum.

М. Баймұрат*, Р.Ж. Муканова, О.С. Ачкинадзе, М.К. Еркибаева, Т.А. Аубакиров

КЕАҚ «Павлодар педагогикалық университеті», Павлодар, Қазақстан.

E-mail: ms.mayra.80@mail.ru

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ЖОО СТУДЕНТТЕРІНЕ МЕКТЕПТЕГІ ХИМИЯ ПӘНІНІҢ ӘДІСТЕМЕСІН ОҚЫТУ

Аннотация. Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін мектепте химияны оқыту әдістемесіне үйрету заманауи дағдылар мен әдістемелерді, химиялық терминдерді игеруді, сондай-ақ мектептегі химия курсына игеруге талпыныстарды білдіреді. Біз бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын негізгі химиялық терминдер мен ұғымдарды тізімдейміз: аморфты зат, талдау, анод, атом, аэрозольдер, металлы, иондары, катализаторлар, қышқыл, минералдар, микроэлементтер, молекула және т.б. қазіргі жағдайда өте өзекті «нанотехнология» терминін зерттеу пайдалы болғанын білеміз. Мерзімді кесте туралы ұмытпаңыз Д.И. Менделеев, химиялық элементтердің атаулары, олардың кестедегі орны. Ыңғайлы болу үшін сіз органикалық емес және қарапайым органикалық заттардың мектеп бағдарламасының негізгі терминдері мен тұжырымдамаларының глоссарийін жасай аласыз. Өкінішке орай, биологиялық белсенді заттар мектеп түлектеріне белгісіз, өйткені олар өте күрделі құрылымға ие. Тағы бір нәрсе, гормондар туралы білім, есірткінің зиянды әсерінің қолданыстағы схемасы және кейбір маңызды дәрі-дәрмектердің емдік әсері. Қазіргі заманғы технологиялар мен технологияда кеңінен қолданылатын негізгі табиғи және синтетикалық материалдардың жиынтығы Қазіргі мектептерде мүлдем зерттелмейтіні белгілі. Енді интернеттен кез-келген оқушы заттарды немесе олардың қоспаларын химиялық және технологиялық өңдеу туралы материалдарды таба алады. Содан кейін қолмен, үйде әр түрлі қоспалар жасау және т.б. екінші жағынан, оқушылар

қымбат металды сынау, жуғыш заттар, кір жуғыш ұнтақтар, құрғақ тазалау сияқты ұғымдармен таныс болады. Жалпы алғанда, мектептегі химия курсы мен химиялық терминдер мен ұғымдар арасындағы байланысқа қатысты қолайсыз жағдай бар.

Түйінді сөздер: орта білім, химия, педагогикалық әдістер, заманауи технологиялар, білім саласы, химиядағы ұғымдар, интеграция, дерексіз ұғымдар, оқу деңгейлері, оқу жоспары.

М. Баймурат*, Р.Ж. Муканова, О.С. Ачкинадзе, М.К. Еркибаева, Т.А. Аубакиров

НАО «Павлодарский педагогический университет», Павлодар, Казахстан.

E-mail: ms.mayra.80@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ В ШКОЛЕ

Аннотация. Обучение студентов педагогических вузов методике преподавания химии в школе подразумевает овладение современными навыками и методиками, химическими терминами, а также школьного курса химии. Перечислим основные химические термины и понятия, используемые в СМИ: аморфное вещество, анализ, анод, атом, аэрозоли, ионы металлов, катализаторы, кислота, минералы, микроэлементы, молекула и т.д. Также нелишним будет изучение термина «нанотехнология», очень актуального в современных условиях. Не стоит забывать о периодической таблице Д.И. Менделеева, названиях химических элементов, их положении в таблице. Для удобства можно составить глоссарий основных терминов и понятий школьной программы неорганических и несложных органических веществ. К сожалению, биологически активные вещества неизвестны выпускникам школы, потому что они имеют достаточно сложное строение. Другое дело, знания о гормонах, существующей схеме поражающего действия наркотиков и лечебного действия некоторых важнейших лекарственных препаратов. Общеизвестно, что совокупность основных природных и синтетических материалов, широко используемых в современной технике и технологии, в современных школах вообще не изучается. Сейчас в Интернете любой школьник может найти материалы о химико-технологической переработке веществ или их смесей. Затем изготовить в кустарных, домашних условиях всевозможные смеси и т.д. С другой стороны, школьникам знакомы такие понятия, как проба драгоценного металла, моющие средства, стиральные порошки, химчистка. В целом наблюдается неблагоприятное положение в отношении связи между школьным курсом химии и химическими терминами и понятиями.

Ключевые слова: среднее образование, химия, педагогические методы, современные технологии, область знаний, понятия в химии, интеграция, абстрактные понятия, уровни обучения, учебный план.

The relevance of the topic. Our article reveals the basics of methods of teaching students of pedagogical universities chemistry at school. The problem is what exactly should be done to enrich the school chemistry course and in what form it should be done, during the lesson [1, P.351].

Usually, the study of this course named “Methods of teaching chemistry” begins with familiarization with the educational program. Students compare different models, collect the necessary information, and compare them. Real application is the last phase of the learning cycle, when students apply the concepts they have learned to various situations. Using a case study, they answer the questions posed. Then they formulate their own questions.

The developing system of continuous chemical and pedagogical education imposes new requirements for the professional training of students (bachelor’s degree, master’s degree, and PhD degree), the method of teaching [2, P.114].

We would like to notice about the multilingual education in the modern conditions. Multilingual education is considered as one of the ways to ensure the quality of higher education, which should correspond to the values, goals and objectives of the students, the labor market of educational services and society as a whole. The problem of the quality of higher education is provided by the totality of all its components of means and technologies, used to create the conditions that guarantee the achievement of such level of training of specialists that meets the standards, criteria or standards, set by the society. The quality of training of the specialists is achieved with the assistance of the educational system. The trinity of languages at the present stage is one of the directions of our state’s policy in the field of education and the formation of a comprehensively developed personality. Multilingualism will expand the mechanism of exchange between the teachers and students of foreign universities with Kazakh universities.

Of course, this will directly affect the generally accepted approaches, traditions, standards and features of training future specialists. At the forefront is creative thinking, tolerance, the ability to respond to social changes, the policy of ongoing reforms, new requirements. Many specialists, who speak foreign languages and teaching chemistry, are now in demand abroad, give lectures there, and conduct classes. Every year, foreign specialists come to our country for international exchange, who trains our students in the necessary specialties. Of course, the requirements for specialists in terms of methodology of teaching and learning are increasing. In the context of globalization, education acquires new features, properties; erudition, multilingualism, etc. are put at the forefront. The training of primary education teachers in the conditions of multilingualism is reaching a qualitatively new level. Testing and cross-sections of knowledge are conducted everywhere, which imposes a special responsibility on the students. Professional competencies reflect the subject-activity component of the professional education. The student is preparing for such activities as: pedagogical; cultural; educational; research [3, P.369].

The modern system of learning chemistry in English language supposes the new standards, creativity, deep connection between the teacher and student. Student centrism now is the main part in educational system. The links between staff and students are very closely and reflect the effectiveness of the activity of the teachers. Every year the technologies of studying of the foreign languages have changed. Theories and methods of teaching chemistry are an important innovative academic discipline in a modern pedagogical university [4, P.340].

In this article the methodological basis is based on the ideas of the teaching students of pedagogical universities methods of teaching chemistry at school, polylingual approach, revealing the dialogical nature and multiculturalism. The main method was the study of scientific and theoretical materials. The analysis method was used in the formulation of the proposed new technologies during the independent development, as well as in the formulation of proposals for the development and adoption in the new circumstances. So were used the following methods: logical method; system method; legal method; historical method. The research methodology is based on the dialectical method, freed from materialistic or idealistic monism and based on the pluralistic, multilinear interdependence of all social phenomena. We also used the method of dialectical interdependence and interaction of methods: theoretical and empirical, induction and deduction, analytical, comparative methods. The specificity of theoretical and methodological training of students has an integrative character and a professional and practical orientation [5, P.285].

The study of the “Theory and methodology of teaching Chemistry” is based on the integration of knowledge of subjects of humanitarian, cultural, socio-economic, psychological, pedagogical, natural science fields, as well as on the close connection of theory with the practice of chemical education in modern primary, secondary and higher schools.

There is quite important to develop the peculiarities of primary school Chemistry teacher training in multilingual education to the success of the entire learning process. On December 31, 2019, the Government of the Republic of Kazakhstan approved the State Program for the Implementation of the Language Policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. In the modern world today, there is a clear need to review due to the short duration of the terms of mastering. Therefore, the issue of the students’ autonomy in studying the subject and their responsibility for the result of studying has become of particular importance in recent years. A modern qualified specialist should be able to study independently [6, P.303].

Most scientists understand learning strategies as special actions, behaviors and steps. These strategies can facilitate the use of the language being studied. In other words, strategies they are learning tools aimed at the subject of learning. They are necessary for the development of communication skills; it is trivialized as an aspect of the student’s autonomy. Since graduates of a pedagogical university (bachelors, masters, and doctors) are included in the near future in educational activities in a market economy and competition, they should know the didactic, methodological and technological foundations of teaching chemistry; be able to take into account and use the specifics of these fundamentals of chemistry teaching; possess the ability and willingness to apply holistically professional pedagogical, didactic-methodical, chemical knowledge [7, P.121].

A distinctive feature of the current stage of the development of the society is the rapidly unfolding innovative transformations of various spheres of human life, including social. Society and the state today require a person to be able to socialize in a rapidly changing society, to possess universal methods of action. This is one of the reasons why, regardless of the classifications of key competencies, most scientists pay a significant place to social competence as a readiness and ability for social interaction of the unity of social adaptation and mobility. Professional and methodological training of students aimed at the formation of

general cultural, general professional and subject (chemical and methodological) competencies is based on an integrative methodology [8, P.64].

The disclosure of the content of the “Theory and methods of teaching chemistry” is based on ideas consistency (integrity training, education and development, the integrity of teaching and learning), the complexity of applying a variety of teaching tools, as well as the orientation of education (moral, value-semantic, cultural, patriotic, student-centered, interdisciplinary, research, project activity, socio-practical, etc.) [9, P.148].

In the field of Chemistry in English, the competence approach has long been reflected (D.K. Sadirbekova, A.B. Tasova, A.R. Boranbayeva, Sh.T. Shayakhmetova, G.G. Zhusupbekova, A.R. Rymkhanova, Sh.M. Turebayeva, Zh.A. Abdukadirova, etc.). Innovations in the modern global strategic just preparing students for real intercultural communication (G.K. Ibragimova, M.K. Bisenbayeva, Zh.M. Saurykova, A.S. Stambekova, S.M. Kerimova, G.M. Tekesbaeva, Zh.M. Duisebekova, G.E. Kozhabergenova, V.P. Bospalko, etc.). The importance of the multilingual environment is determined by the expansion of socio-communicative technologies.

Didactics of chemistry is one of the modern pedagogical sciences with a specific object and subject of research. On the other hand, the didactics of chemistry is a new academic discipline, the knowledge of which is necessary for a modern chemistry teacher, bachelors and masters of education (and science), students of the faculties of Chemistry and Biology [10, P.264].

In the modern conditions the methods of teacher training primary education in a multilingual environment allow us to understand the specific role of the reforms in the society, its influence into the primary education. The foreign experience in these field testimonies about the abilities to use creative thinking, case study, brain storming, etc. in order to achieve high standards of teaching. Recently, the status of a foreign language in the Kazakh society has changed significantly. In the conclusion we would like to stress that inclusive multilingual education in primary school show the priority of the foreign languages as well. Primary education with cognitive flexibility, social integration of language and culture must connect the languages and culture in the society.

Materials and methods of research. The research uses such methods as historical, system-structural, comparative-legal, logical, concrete-sociological, complex research of scientific sources, induction and deduction, and analysis of statistical data. Recently, the problem of standardization became very important. As it is well-known, the chemistry in English, its communicative competence has diverse components in its structure: language (linguistic) competence, speech competence, intercultural (socio-cultural, foreign cultural) competence, compensatory competence.

Research results. In the modern pedagogical school, there are the following famous Russian teachers-chemists: B.V. Nekrasov, N.L. Glinka, M.H. Karapetyants, S.A. Shchukarev, etc. Our contemporaries in the field of teaching methodologists are such well-known practices as G.M. Chernobelskaya, D.P. Erygin, O.S. Zaitsev, N.E. Kuznetsova, M.S. Pak, E.E. Minchenkov, A.A. Makarenya, E.G. Zlotnikov, P.A. Orzechowski and many others. Foreign teachers of chemistry include L. Pauling, D. Campbell, G. Seaborg. S.G. Shapovalenko, D.M. Kiryushkina, Yu.V. Khodakova, L.A. Tsvetkova, etc. Moreover, there are the favorite Kazakhstan’s scholars: J.A. Abilov, S.M. Adekenov, A.K. Baeshova, N.A. Baitenov, A.B. Bekturov, B.A. Beremzhanov, F.B. Bizhanov, Y.A. Buketov, A.M. Gazaliev, E.M. Shaikhutdinov, A.S. Shayakhmetov, and others. In the status of many schools has led to the introduction of new curricula.

Currently, the reform of the training system for future teachers involves the use of new approaches, creative thinking, tolerance, knowledge of foreign languages, etc. Teachers of chemistry should be comprehensively educated professionals, experienced teachers, have personal qualities. Syllabuses and educational and methodological complexes of disciplines should clearly reflect the goals and objectives, the policy of conducting classes and the mechanism for assessing the knowledge of staff. Students are required to fully master the course, all the necessary subjects in such a way that they can then effectively apply their theoretical knowledge in practice.

Future teachers of chemistry, basically, will subsequently perform job at the schools; therefore, the acquired skills and abilities within the walls of educational institutions will allow them to pass on their experience to subsequent generations of bachelor, master and PhD degree. The professional activity of specialists in chemistry in the conditions of modern reform and modernization presupposes the existence of a comprehensively organized educational process, effective cooperation based on the principles of tolerance and mutual assistance.

In recent years, in order to improve the pedagogical training of teachers of chemistry, a system for

strengthening this discipline has been developed and introduced into the practice, the interaction of schools with state agencies has been strengthened, the practice of applying the norms of international humanitarian law and responsibility for them is being improved violation, the mechanism for bringing military personnel to various types of responsibility has been specified, control over the execution and responsibility of teachers of chemistry for the implementation of decisions, orders and directives granted by law has been tightened, the level of training and education of personnel has been increased, prepared and implemented instructions on pedagogical work for the teachers of chemistry on restoring knowledge in the troops, modern information has been organized, timely legal assistance is provided to military personnel, their family members and civilian personnel (I.V. Agapov, S.V. Aleshin, O.A. Vorobyev, A.A. Balakhovsky, A.V. Drummers, N.F. Kotov, N.S. Kravchuk, A.V. Barabanshchikov, V.P. Bepalko, V.I. Vdovyuk, V.A. Adolf, etc.).

There are several peculiarities, which are characterizing the procedure of the preparation of the teachers of chemistry: creativity, tolerance, physical abilities, etc. The educational process is carried out in the unit; the features of the pedagogical influence for the successful solution of educational tasks, etc.

Professional education and teaching in the higher education universities supposes the flexible contact between the stuff and future officer, the cooperation and exchange of the knowledge, on the basis of the aims and tasks.

The main place belongs to the methodic of the lesson: quiz, tests, oral topic, essay, report, presentation, case study, etc.; these different forms allow preparing well-educated modern teachers of chemistry in the conditions of the reforms in our society. Moreover, the future teachers of chemistry will share their professional competency with other teachers.

We would like to remind about the significance and importance of the Concept of the Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030, where was fixed about the preparation of intelligent personnel in all fields. New model of education is directed to the training of comprehensively educated person.

The process of the preparation of the future officers, in accordance with the policy of reforms in our society, means the long procedure of training not only in the classrooms, but in the practice also.

Modern requirements for the professional training of chemistry teachers are determined by the components of the State educational standard of General education, the introduction of specialized education with the mandatory introduction of elective courses, the variability of school curricula.

Conclusion. Our research is an examination of the problem of the methods of teaching chemistry in pedagogical science that studies the content of school the process of mastering the subject by the students. The study of the didactics of chemistry at a pedagogical university is necessary to ensure the quality of professional and methodological training of chemical teachers who are able to competently carry out subject training, development and education of students of traditional and innovative schools. The dominant role of the didactics of chemistry in the professionalization of chemists-teachers is associated with the possibility in the process of studying it at the university to reveal the most important triune educational (teaching, educating, developing) functions of a teacher in the educational practice of a modern school.

Information about authors:

Baymurat M. – Master of Chemistry, Senior Lecturer of the «Graduate School of Natural Science», Non-Profitable Joint-Stock Company Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; ms.mayra.80@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9668-9249>;

Mukanova R.Zh. – Candidate of Science in Chemistry, Associate Professor of the Graduate School of Natural Sciences, Non-Profitable Joint-Stock Company Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; rozam14@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9517-7359>;

Achkinadze O.S. – Candidate of Science in Pedagogy, Associate Professor of the Graduate School of Natural Sciences, Non-Profitable Joint-Stock Company Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; olga552681@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2831-4410>;

Yerkibayeva M.K. – Candidate of Science in Chemistry, Associate Professor of the Higher School of Natural Sciences, Non-Profitable Joint-Stock Company Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; erkibaevameruert@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6586-2125>;

Aubakirov T.A. – Master of Science in Education, Doctoral Student in Chemistry, Non-Profitable Joint-Stock Company Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; aubakirov.magistr@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6468-8041>.

REFERENCES:

- [1]. Tarhan L., Acar B. Problem-based learning in an eleventh-grade chemistry class: 'factors affecting cell potential // *Research in Science & Technological Education*. – No. 25. – 2017. – P.351-369.
- [2]. Barthlow M., Watson S. The Effectiveness of Process-Oriented Guided Inquiry Learning to Reduce Alternative Conceptions in Secondary Chemistry // *School Science and Mathematics*. – No. 5. – 2015. – P.114-121.
- [3]. Hendry G., Frommer M., Walker R. Constructivism and Problem-based Learning // *Journal of Further and Higher Education*. – No. 23. – 2016. – P.369-371.
- [4]. Vishnumolakala V., Southam D., Treagust D. Students' attitudes, self-efficacy and experiences in a modified process-oriented guided inquiry learning undergraduate chemistry classroom // *Chem Educ Res Pract*. – No. 18. – 2017. – P.340-352.
- [5]. Tarhan L., Ayar K.H., Urek R., Acar B. Problem-Based Learning in 9th Grade Chemistry Class // *Intermolecular Forces*. – *Research in Science Education*. – No. 38. – 2018. – P.285-300.
- [6]. Oguz A., Arabacioglu S. Overviews on Inquiry-Based and Problem-Based Learning Methods // *Western Anatolia Journal of Educational Sciences*. – No. 307. – 2016. – P.303-309.
- [7]. Brown S.A Process-Oriented Guided Inquiry Approach to Teaching Medicinal Chemistry // *American Journal of Pharmaceutical Education*. – No. 74. – 2015. – P.121-129.
- [8]. Crane E. Project-based learning in the secondary chemistry classroom. –*Pro Quest Dissertations and Theses*. – 2015.
- [9]. Kozhabayev K.G., Dalinger V.A., Zykrina S.Zh. Development of assessment system in school education // *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan* – Iss.1. – Vol.383. – 2020. – P.148-155 <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.18>.
- [10]. Lavrinenko S.V., Gorelova I.V., Kassymova K.G., Kubantseva O.V., Khudyakova T.L., Yusipova I.V., Malinichev D.M., Dykhan L.B., Stepanova G.A., Arpentieva M.R. Problems of context and conceptual management in education: psychological, social and economical aspects // *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – Iss.1. – Vol.383. – 2020. – P.264-276 <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.32>.

O. Vasiuk^{1*}, S. Vyhovska¹, E. Gulac¹, M. Malysh², V. Shust³

¹National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine;

²Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine;

³V.I. Vernadsky Taurida National University, Kiev, Ukraine.

E-mail: vasiuk.oksana@gmail.com

YOUNG STUDENTS' PATRIOTISMFORMATION: ORGANIZATIONAL LEGAL AND SOCIO-PEDAGOGICAL ASPECTS

Abstract. The documents of the state of Ukraine note that the system of National-Patriotic Education is based on the idea of strengthening Ukrainian statehood as a consolidating factor in the development of society, the formation of patriotism. It presupposes the need for patriotic education of young people for the spiritual improvement of Ukrainian society, the formation of the foundations of civil society, the rule of law, humanism, freedom, and social justice.

This paper presents a study conducted using a questionnaire on student patriotism. For this purpose, the authors used the questionnaire project «Patriot», adapted for research purposes. Quantitative and qualitative analysis of the survey results was carried out. The first block includes students' understanding of the concept of «patriotism», as well as allows you to identify the signs of patriotism.

The questions of the second block are aimed at determining how patriotic the student considers himself and what factors influenced this. It is established that the formation of patriotic education of schoolchildren is influenced by the people around them, their friends and parents, and, to a lesser extent, the media.

The studied opinions of students about events that contribute to the education of patriotism: meetings with famous people and war veterans; volunteer actions; Memorial evenings; events dedicated to the Cossacks; events using innovative forms and methods of patriotic orientation; actions of patriotic and civic orientation; events where Ukrainian song is performed, where oral folk art is used to a certain extent; sports events; watching films; competitions of patriotic songs; excursions.

Key words: patriotism, patriotic education, the study of patriotism, legal grounds for the patriotism formation, the formation of values student, institution of higher education.

О. Васиук^{1*}, С. Выговская¹, Е. Гулак¹, М. Малыш², В. Шуст³

¹Украинаның ұлттық биоресурстар және табиғатты пайдалану университеті, Киев, Украина;

²Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті Киев, Украина;

³В.И. Вернадский атындағы Таврический ұлттық университеті, Киев, Украина.

E-mail: vasiuk.oksana@gmail.com

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАСТАР ПАТРИОТИЗМІ: ҰЙЫМДАСТЫРУ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аннотация. Украина мемлекетінің құжаттарында ұлттық-патриоттық білім беру жүйесі қоғамның дамуының, патриотизмді қалыптастырудың шоғырландырушы факторы ретінде украин мемлекеттілігін нығайту идеясына негізделгендігі атап өтілген. Украин қоғамын рухани жетілдіру, азаматтық қоғамның негіздерін, заңның үстемдігі, гуманизм, бостандық, әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыру үшін жастарға патриоттық тәрбие беру қажеттілігін болжайды.

Бұл жұмыста студенттердің патриотизміне арналған сауалнаманы қолдану арқылы жүргізілген зерттеу ұсынылған. Ол үшін авторлар зерттеу мақсаттарына бейімделген «Патриот» анкеталық жобасын пайдаланды. Сауалнама нәтижелеріне сандық және сапалық талдау жасалды. Бірінші блок

студенттердің «патриотизм» ұғымы туралы түсінігін қамтиды, сонымен қатар патриотизм белгілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Екінші блоктың сұрақтары оқушының өзін қаншалықты патриот санайтындығын және бұған қандай факторлар әсер еткенін анықтауға бағытталған. Мектеп оқушыларының патриоттық тәрбиесін қалыптастыруға олардың айналасындағы адамдар, достары мен ата-аналары, ал аздап болса да бұқаралық ақпарат құралдары ықпал ететіні анықталды.

Студенттердің патриотизмді тәрбиелеуге ықпал ететін іс-шаралар туралы зерттелген пікірлері: танымал адамдармен және соғыс ардагерлерімен кездесулер; еріктілер акциялары; еске алу кештері; казактарға арналған іс-шаралар; патриоттық бағыттың инновациялық нысандары мен әдістерін қолданатын іс-шаралар; патриоттық және азаматтық бағыттағы әрекеттер; ауызша халық шығармашылығы белгілі дәрежеде қолданылатын, украин әні орындалатын оқиғалар; спорттық іс-шаралар; Фильмдер көру; патриоттық әндер конкурстары; экскурсиялар.

Түйінді сөздер: патриотизм, патриоттық тәрбие, патриотизмді зерттеу, патриотизмді қалыптастырудың нормативтік негіздері, құндылықтарды қалыптастыру, студент, жоғары оқу орны.

О. Васюк^{1*}, С. Выговская¹, Е. Гулак¹, М. Малыш², В. Шусть³

¹Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев, Украина;

²Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина;

³Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского, Киев, Украина.

E-mail: vasiuk.oksana@gmail.com

ПАТРИОТИЗМ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В документах украинского государства отмечается, что в основе системы национально-патриотического воспитания лежат идеи укрепления украинской государственности как консолидирующего фактора развития общества, формирования патриотизма. Предполагается необходимость патриотического воспитания молодежи для духовного оздоровления украинского социума, становления основ гражданского общества, принципов верховенства права, гуманизма, свободы, социальной справедливости.

В данной работе представлено исследование патриотизма студентов, проведенное с помощью анкетирования. Для этого авторы использовали адаптированный к задачам исследования проект анкеты «Патриот». Проведен количественный и качественный анализ результатов опроса. Первый блок охватывает понимание учащимися понятия «патриотизм», а также позволяет выявить признаки патриотизма.

Вопросы второго блока направлены на то, чтобы выяснить, насколько студент считает себя патриотом и какие факторы на это повлияли. Установлено, что наибольшее влияние на формирование патриотического воспитания школьников оказывают окружающие люди, друзья и родители, в несколько меньшей степени СМИ.

Исследован процесс формирования индивидуально-психологических особенностей и ценностей студентов. Установлено, что доминирующими для учащихся являются самостоятельность, свобода (независимость в суждениях и действиях), ответственность (чувство долга, умение держать слово), наличие хороших и верных друзей, аккуратность. В третьем блоке задается уровень активности респондентов во внеклассной работе, исследуются эффективные формы и методы воспитательной работы в аспекте формирования патриотизма и активности студентов. Установлено, что студенты являются активными участниками деятельности по гражданско-патриотическому воспитанию и высказывают пожелания о дальнейшей воспитательной работе в этом аспекте. Особое внимание студенты уделяют использованию в воспитательной работе интересных форм и методов.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, исследование патриотизма, нормативные основания формирования патриотизма, формирование ценностей, студент, заведение высшего образования.

Introduction. Modern dynamic transformations in the political and socio-economic life of the state actualize the problem of the formation of patriotism among the youth of Ukraine. Patriotism as a social

quality of a person is formed by a large number of factors of the social environment, but the role of a higher educational institution in this process can hardly be overestimated. In our opinion, this is one of the deepest human feelings, which is the spiritual foundation of the country's development and a necessary condition for its establishment in the modern world.

Love for the Motherland education in the personality, based on universal and national spiritual values, is declared in a number of documents of the national level, such as: Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of National-Patriotic Education", National Doctrine for the Development of Education in Ukraine, National Strategy for the Development of Education in Ukraine for the Period until 2021, "National Program for Patriotic Education of Citizens, Development of Spirituality", "Concept of National-Patriotic Education of Children and Youth"; Laws of Ukraine "On Education", "On Higher Education"; Orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine, etc.

From the designated destination, it is possible to create a change in order to support the legal regulation of the formulation of patriotism in the most powerful state-of-the-art, it seems to be such an important normative lance: "Doctrine - Concept - Strategy - Program" was adopted on a general basis.

The environment of legal warehousing, later in the sense and organization, since recently is represented by the new central body of the government, which is the form that realizes the policy, and the same: So, the context of the local government is assigned to the very structures of normative legal acts in the sphere of the national patriotic education [1].

These documents note that the system of national-patriotic education is based on the idea of strengthening Ukrainian statehood as a consolidating factor in the development of society, the formation of patriotism. "Ukrainian patriotism is designed to protect the national interests of its state, restore its territorial integrity, give a new impetus to the spiritual improvement of the people, the formation of a civil society in Ukraine, which provides for the transformation of public consciousness, moral, legal culture of the individual, the flowering of national identity and is based on the recognition of the priority of human rights" [2, p. 3].

Patriotic education should be the driving force behind the spiritual recovery of the Ukrainian society, the formation of a civil society, it will function on the principles of the rule of law, humanism, freedom, and social justice.

The problem of the formation of patriotism was the subject of research by representatives of the Ukrainian pedagogical science G. Vashchenko, A. Dukhnovich, B. Grinchenko, M. Hrushevsky, A. Makarenko, I. Ogienko, S. Rusova, G. Skovoroda, V. Sukhomlinsky, I. Franko, T. Shevchenko and others.

Philosophical, psychological and socio-pedagogical aspects of patriotic education are revealed in the studies of I. Bekh, M. Borishevsky, P. Verbitskaya, A. Gevko, M. Evtukh, I. Zyazyun, A. Pogrebny, A. Savchenko, M. Stelmakhovich, K. Black, A. Shestopalyuk and others.

A. Abramchuk, A. Gevko, A. Zharovska, M. Koba, A. Maksyutov, Nikolaenko, G. Petrov, A. Ratsul, A. Stepina, V. Shinkaruk, etc. worked on the problem of the formation of patriotic personality traits of students of higher educational institutions.

Fundamental aspects in terms of the formation of patriotism of young students are explored in the articles: "The Role of Legal Culture in Maintaining Social Stability and Countering Separatist Movements: Case of Ukraine" [3]; "On the scientific discovery of the "Law of the preservation and development of ethnic groups through salvific harmony on a true spiritual basis" [4]; "Risks of the education" [5]; "Formation of professional activity of future social pedagogues" [6]. Also, in the previous articles of the co-authors, certain issues devoted to the education of patriotism were considered [7; 8].

Methodology of the study. The purpose of the article is to study the features of the patriotic consciousness of student youth in Ukraine.

We carried out an empirical study, which covered the students of the specialty "Forestry" of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine. The survey was conducted using the version of the Patriot questionnaire adapted by us for the purpose of research [9]. The study involved 72 people.

Conditionally, the questions of the questionnaire can be grouped according to the following semantic blocks: first - understanding the essence of the concept of "patriotism"; the second block of questions is devoted to identifying the features of the patriotic consciousness of students; the third block of questions is aimed at identifying the forms and methods of educational work that contribute to the formation of patriotism.

Results and discussion. Let us dwell on the quantitative and qualitative analysis of the results of the survey of students.

To the question "What do you mean by the concept of" patriotism?" students gave the following answers: "love for your country, people", "defending the interests of your country in any situations", "love and respect

for your native language”, “faith in the success of your country”, “love for the Motherland”, “pride in people who were given by their native land”, “possession and use of their native language”, “devotion to their country”, “selfless love and service to the Motherland, readiness for self-sacrifice for its good”, “love for the native home, country, city”, “pride the advantage of the national culture”, “loyalty to national traditions”, “the desire to help and protect their country”, “to be aware of oneself as an honest, responsible citizen” and others.

Answering the next question, the students pointed to the signs or expressions by which they define the concept of “patriotism” for themselves. The results are as follows:

- 1) national identity, pride in belonging to one’s nation, people - 42 elections;
- 2) intransigence towards representatives of other nations and peoples - no choice;
- 3) internationalism, willingness to cooperate with representatives of other nations and peoples in the interests of their country - 10 elections;
- 4) disinterested love and service to the Motherland, readiness for self-sacrifice for the sake of its good or salvation - 22 choices;
- 5) love for one’s home, country, city, loyalty to national culture, traditions, way of life - 56 elections;
- 6) an attempt to work for the prosperity of Ukraine, so that the state in which you live is authoritative, strong and respected in the world - 24 choices;
- 7) patriotism is not relevant now, not modern, not for modern youth - 2 choices.
- 8) patriotism is just a romantic image, a literary invention - such an answer has never been chosen.

Among the students who could not define the concept of “patriotism”, the reasons were established accordingly. The respondents answered as follows: “no desire” - 6 people; the reason for “no possibility” was also indicated by 6 respondents; “I consider it irrelevant” was noted by 10 people.

Thus, the overwhelming majority of students can clearly define their understanding of the concept of “patriotism”.

Then the students were asked to complete the sentence: “To be a worthy citizen of their country means ...”. The answer options were: “to be honest, independent in their decisions, a fair citizen”, “to be loyal to your country”, “to be a patriot”, “to be a kind, good person”, “to be an honest and decent person”, “to be a worthy person”, “To be honest to the country and to the people”, “to be free”, “to be yourself”, “to be proud of your country”, “to be loyal to your country”, “to respect the rights of other citizens” and others.

So, the answers received to the questions of the first semantic block allow us to state that by patriotism students most often understand “love for their homeland”. Students give priority value to such signs of patriotism: love for one’s home, country, city, loyalty to national culture, traditions, way of life; national identity, pride in belonging to their nation, people, an attempt to work for the prosperity of Ukraine, so that the state in which they live is authoritative, strong and respected in the world. An insignificant number of students indicated that patriotism is now irrelevant, outdated, not for modern youth. And such signs as “irreconcilability towards representatives of other nations and peoples”, “patriotism is only a romantic image, literary invention” did not get any choice.

The second block of meaning includes a number of questions, the answers to which make it possible to state how much students consider themselves patriots.

To the question of the questionnaire “Do you consider yourself a patriot?” the following responses were received. Half of the respondents gave an affirmative answer “yes” (36 respondents). 26 students, which is 36% of the total number of respondents, believe that they are patriots “in part”. 10 students (14%) do not think that they are patriots of their country. Perhaps, such answers of students testify to different interpretations of the concept of “patriotism” by students.

To find out which subjects of the formation of patriotic views most influenced the consciousness of students, the following answers were proposed: “educational institution”; “People around, friends”; “parents”; “government”; “media”. The respondents’ answers showed that most often such influence is exercised by the people around them and friends. They chose this answer 38 times. The second place after the elections of the respondents was taken by the subject “parents”: it was indicated 36 times. The third place was taken by the media (elected by students 16 times). Fewer student elections fell on such subjects as “authorities” and “educational institution” (named by students, respectively, 14 and 10 times).

At the next stage of the research, the students were offered a list of individual psychological characteristics and life values of a person developed by us (Table 1).

Table 1 - Individual psychological characteristics and life values of a person

№	Individual psychological characteristics and life values of a person	№	Individual psychological characteristics and life values of a person
1	Active life	19	Neatness
2	Life wisdom	20	Good manners (good manners)
3	Health (physical and mental)	21	High demands (high demands on life)
4	Interesting job	22	Cheerfulness
5	The beauty of nature and art	23	Oddities
6	Love (spiritual and physical)	24	Independence
7	Material security	25	Intransigence to shortcomings in oneself and others
8	Having good and loyal friends	26	Education
9	Social recognition	27	Responsibility (sense of duty, ability to keep one's word)
10	Cognition (education, outlook)	28	Rationalism (the ability to think reasonably and logically, to make deliberate rational decisions)
11	Productive life	29	Self-control (restraint, self-discipline)
12	Development (constant spiritual and physical improvement)	30	Courage in defending your opinion, your views
13	Entertainment	31	Firm will (the ability to insist on one's own, not to retreat in front of difficulties)
14	Freedom (independence, independence in judgments and actions)	32	Tolerance (to the views and opinions of others, the ability to forgive others for their mistakes)
15	Happy family life	33	Open-mindedness (the ability to understand another point of view, respect other tastes, customs, habits)
16	The happiness of others (the well-being, development and improvement of other people, the entire nation, humanity as a whole)	34	Honesty (truthfulness, sincerity)
17	Creativity (the possibility of creative activity)	35	Efficiency in business (hard work, productivity at work)
18	Self-confidence (inner harmony, freedom from inner contradictions)	36	Responsiveness (caring)

The respondents noted on a 10-point scale how these qualities and values are formed in them, with 1 point corresponding to the minimum significance of the value, and 10 points to the maximum. In the process of processing the results of the questionnaire, the total value of the value for the entire surveyed sample was calculated and its average value was determined (Table 2).

Table 2. - The results of ranking the individual psychological characteristics and life values of a person

Value number	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Number of elections / sum of points	30 / 201	23/144	27/214	23 / 154	22 / 135	24 / 179	22 / 160	25 / 218	24 / 143	27 / 185	25 / 190	26 / 197	24 / 174	28 / 248	21 / 155	24 / 163	21 / 137	25 / 206
Average	6,7	6,2	7,9	6,7	6,1	7,5	7,3	8,7	6	6,9	7,6	7,6	7,3	8,9	7,4	6,8	6,3	8,2
Value number	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
Number of elections / sum of points	24 / 204	28 / 233	22 / 137	25 / 195	29 / 222	26 / 234	23 / 147	27 / 202	24 / 212	25 / 195	25 / 196	24 / 190	23 / 174	23 / 152	26 / 202	25 / 201	23 / 185	23 / 167
Average	8,5	8,3	6,2	7,8	7,7	9	6,4	7,5	8,8	7,8	7,8	7,9	7,6	6,6	7,8	8	8	7,3

The results presented in Table 2 show that for students the following individual psychological characteristics and life values of a person are dominant: “independence” (average value 9); “Freedom (independence, independence in judgments and actions)” (average value 8.9); “Responsibility (sense of duty, ability to keep one’s word)” (average value 8.8); “Having good and loyal friends” (average value 8.7); “Cleanliness” (average value 8.5). The choice of precisely these qualities by students is explained by the peculiarities of adolescence.

Such individual psychological characteristics and life values of a person as “social recognition” (average value 6); “Beauty of nature and art” (average value 6.1); “Wisdom of life” and “high demands (high demands on life)” (average value 6.2); “Creativity (the possibility of creative activity)” (average value 6.3); “Intransigence to shortcomings in oneself and others” (average value 6.4). As you can see, the students’ answers are somewhat diverse. This, in our opinion, is explained by a kind of “value chaos” of the consciousness of the studied youth.

The last block of questions is devoted to identifying the forms and methods of patriotic education, implemented at the university and contributing to the effective patriotic education of student youth.

Answering the questions of our questionnaire “What activities are held at the university to form patriotism?” interviewed students indicated interviews; days of memory of the heroic past of Ukraine; meetings with soldiers of the Great Patriotic War; various art events; Open days at the military department of the university; excursions scientific and practical conferences dedicated to outstanding people of Ukraine, etc.

To the next question of the questionnaire “Do you participate in university events of a patriotic and civic orientation?” the overwhelming majority of respondents (60, that is, 83%) answered yes. “No” was indicated by 12 people (17%). So, a rather high interest in carrying out the above-mentioned events has been noted.

Answering the question “What civic activities are in demand by your institution of higher education?” students named lectures and practical classes devoted to acute issues of the country’s development; conversations of a patriotic direction; conferences; celebration of the Embroidery Day; holding concerts of Ukrainian songs; Exhibitions; visiting museums; volunteer actions; meetings with the military involved in the conflict in eastern Ukraine. The use of interesting forms and methods in educational work is emphasized separately.

The results of the survey also indicate that the formation of patriotism among young people is positively influenced by sports and various sports competitions. Thus, 40 (56%) respondents fully agree with this opinion; 14 (19%) do not think so; the answer “partially” was given by 8 (11%) people. Another 10 people (14%) found it difficult to answer the question.

Conclusion. So, the youth of Ukraine in the concept of “patriotism” puts its own set of individual psychological characteristics and life values of a person, while clearly understanding its content.

The people around them, friends and parents have the greatest influence on the formation of the patriotic upbringing of students, and somewhat less so - the mass media. The institution of higher education, according to the students, is not the subject that significantly influenced the formation of their patriotic views. This is due to the fact that the formation of patriotism begins at the early stages of personality development, on the one hand, on the other hand, it opens up prospects for the development of a system for the formation of student youth patriotism. It is advisable to take into account the researched opinion of students about the events that will contribute to the upbringing of patriotism, in which they would like to become: meetings with famous people and war veterans; volunteer actions; memorial evenings; events dedicated to the Cossacks; events using innovative forms and methods of the patriotic direction; actions of a patriotic and civil orientation; events in which oral folk art will be used to a certain extent, a Ukrainian song will be played; sporting events; Watching movies; contests of patriotic songs; excursions.

Information about the authors:

Vasiuk O. – Doctor of Pedagogy, Professor of the Department of Pedagogy National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Research interests – education and formation of high school vocational orientation specialists. E-mail: vasiuk.oksana@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0926-7599>;

Vyhovska S. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Research interests – higher school pedagogy and professional development of personality. E-mail: vygovsjka@ukr.net. <https://orcid.org/0000-0002-8270-7207>;

Gulac O. – Doctor of Law, Associate Professor of Administrative and Financial Law National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Research interests – Administrative Law; prevention of corruption. E-mail: lenagulac8118@ukr.net; lenagulac@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0001-9004-0185>;

Malysh M. – PhD in Philology, Associate Professor of Department of military journalism of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Research interests – social and communicative aspects of social management, psychology of journalistic creativity. E-mail: ovd-i@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6987-5118>;

Shust V. – (PhD) is a Assistant Professor of the Department of Physics education, sports and human health, V.I. Vernadsky Taurida National University. His research interests include pedagogy and political psychology. E-mail: schust@i.ua. <https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>.

REFERENCES

[1] Legal acts in the field of patriotic education. [Normatyvno-pravovi akty v sferi natsionalno-patriotichnoho vykhovannia]. <https://mva.gov.ua/ua/veteranam/nacionalno-patriotichne-vihovannya/normativno-pravovi-akti-v-sferi-nacionalno-patriotichnoho-vihovannya> (in Ukr.).

[2] Bekh I., Chorna K. (2015). Program of Ukrainian patriotic education of children and students [Prohrama

ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi. Hirska shkola Ukrainskykh Karpat]. P. 12–13, 26–37. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/gasuk_2015_12-13_25. (in Ukr.).

[3] Kachur V., Protosavitska L., Zasukha L., Golovko L. (2020). The Role of Legal Culture in Maintaining Social Stability and Countering Separatist Movements: Case of Ukraine // *European Journal of sustainable development*, Volume 9, № 1, P. 294-299.

[4] Baimuratov U. (2021). On the scientific discovery of the “Law of the preservation and development of ethnic groups through salvific Harmony on a true spiritual basis” [O nauchnom otkrytii “Zakona sohraneniya i razvitiya etnosov posredstvom spasitelnoy Garmonii na istinno-duhovnoy osnove”] // *Bulletin of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. 2021. Vol. 2, No. 390. P. 268-274 (in Russ.). <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.80>.

[5] Aetdinova R., Maslova I., Niyazbekova Sh., Balabanova O., Zhakiyanova Zh., Saparova B. (2021). Risks of the education // *Bulletin of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. 2021. Vol. 2, No. 390. P. 44-49. <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.50>.

[6] Orynbekova A., Amanova A. (2021). Formation of professional activity of future social pedagogues [Bolashaq äleumettik pedagogtardyń käsibi is-äreketke dayarlyğyn qalyptastyru] // *Bulletin of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. 2021. Vol. 2, No. 390. P. 307-312 (in Kaz.). <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.85>.

[7] Vasyuk O., Vygovs`ka S., Zvyagel`s`kyj A. (2019). Research of patriotism in student youth [Doslidzhennya patriotyzmu v students`koyi molodi]. *Molod` i rynek*, 9 (176), P. 38-44 (in Ukr.).

[8] Vasiuk O., Gulac O., Shust V., Marchenko S., Halai A., Halai V. (2020) Legal Grounds for Social Work Organization in Rural Communities of Ukraine // *European Journal of Sustainable Development*. Volume 9, № 3, p. 503-512. URL: <http://ojs.ecsdev.org/index.php/ejsd/article/view/1099/1079>. Doi:10.14207/ejsd.2020.v9n3p503.

[9] Zharovska O. (2015). Patriotic education of students in the educational environment of the Pedagogical University [Patriotychno vyhovannia studentiv v osvितno-vyhovnomuseredovyshchi pedahohichnoho universytetu]: dysertatsiia kandydata pedahohichnyh nauk. Vinnytsia, 290 p. (in Ukr.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 125-133

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.248>

FTAMP 16.01.45

О.С. Жұбай^{1*}, Т.Б. Рамазанов², А.Б. Шормакова³

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан;

^{2,3}Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

E-mail: alm-ornai@mail.ru

«ЕТІС» ГРАММАТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІСІН КОГНИТИВТІ АСПЕКТИДЕ ОҚЫТУДАҒЫ ҰСТАНЫМДАР

Аннотация. Мақалада «қатынас» концептін репрезентациялайтын қазақ тіліндегі етіс категориясын оқытуда басшылыққа алынатын ұстанымдар А. Байтұрсынұлы, Қ. Кеменгерұлы, Қ. Жұбанов, Ы. Маманов, С. Исаев сынды ғалымдардың тұжырымдары мен эксперимент нәтижелері негізінде сипатталып, грамматикалық категорияның антропоэзектілік сипаты, қолданылу ерекшеліктері анықталады. Қатынас морфологияның түрлі деңгейлерінде концептуалданады. Морфологиялық жолмен берілетін басқа концептілер сияқты етіс жіктеуші сипатта болады. Ол белгілі бір жағдаятқа қатысушылардың субъектілі-объектілі қатынастарының сипаты туралы тілдік білімдерге негізделеді. Сөйлеуші түрлі етіс тұлғаларын қолдана отырып, жағдаятты қалай қабылдағанын білдіре алады, атауға ие болған зат не адамды бастауыш мәнінде не белсенді субъекті ретінде қолданылды. Яғни іс-әрекеттің бағытын білдіреді. Тілдегі актив және пассив құрылымдар ұлттық менталитетті танытатын құралдарға жатады. Адам объективті шындықты, ақиқат болмысты өзгертетін субъект ретінде көрінетін актив құрылымдар ұлттық болмысты таныта алады. Сондай-ақ пассив құрылымдар да ұлттық менталитеттің көрсеткіші болып табылады. Түрлі әлеуметтік-демографиялық топтан құралған информанттар арасында эксперименттер жүргізу арқылы жекелеген грамматикалық категорияларды (етіс) сөйлеушілердің қабылдау ерекшелігі, етіс семантикасының тілдік санадағы көрінісін, түсінік деңгейі анықталады. Қазақ тілді сөйлеушілердің тілдік санасында өздік, ырықсыз, ортақ етіс мазмұн межесі мен тұрпат межесі тұрғысынан толық қалыптасқаны, ал өзгелік етіс тұлғалары тілдік санада әлі орныға қоймағаны, оның себептері көрсетіледі. Грамматикалық категориялар концептуалдау және категориялау үдерістерінің нәтижесі екенін көрсете отырып, морфологиялық репрезентация арқылы грамматикалық категориялардағы ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктері айқындалады. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, адамды сол халықтың туа біткен толыққанды мүшесі ететін, әр адамды сол тілді пайдаланушы халықтың тұлғасы етіп шығаратын құдіретті күші екендігі мақалада айқын суреттеледі.

Мақала OR 11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты зерттеу жобасы аясында жазылды.

Түйінді сөздер: антропоэзектік, грамматикалық категория, қарым-қатынас, ұлттық ерекшелік.

О.С. Жұбай^{1*}, Т.Б. Рамазанов², А.Б. Шормакова³

¹ҚазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан;

^{2,3}Институт Языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Қазақстан.

E-mail: alm-ornai@mail.ru

ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО КОНЦЕПТА «ЗАЛОГА» В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Аннотация. В статье описаны принципы обучения категории глаголов в казахском языке, представляющей понятие «общение», основанные на исследованиях А. Байтұрсынова, К. Кеменгерова, К. Жұбанова, И. Маманова, С. Исаева и результатах эксперимента. Выявлен характер

антропоцентричности грамматических категорий в их содержании и функционировании. В соответствии с целями и задачами исследования использованы: метод описания, общенаучные методы анализа и синтеза, когнитивный анализ, метод эксперимента, контекстуальный анализ, структурно-семантический анализ, прием трансформации, сравнительный анализ. На основе обобщения и сравнительного анализа характера и формы отражения человеческого фактора в грамматических категориях казахского языка выявлена национально-культурная специфика грамматических категорий. Исследование закладывает основы нового для казахского языкознания научного направления – антропоцентрической грамматики казахского языка. Согласно антропоцентрическому направлению в современной лингвистике особое внимание уделяется влиянию языка на систему мышления и действия человека, а также влиянию человека на язык, человеческому фактору в языке. С этой точки зрения наблюдается отношение бытия, характера, мировоззрения человека, участников коммуникативного акта и др. антропоцентрического характера на объективную ситуацию в становлении грамматических категорий. И как результат этого грамматические категории в разной форме формируются через языковые единицы.

Путем проведения серии экспериментов с разными по социально-демографическим параметрам информантами выявлено отражение в языковом сознании носителей казахского языка грамматической категории залога, являющейся в содержательном плане сложной и до сего времени неоднозначно трактуемой разными исследователями. Таким образом, в работе дана комплексная характеристика антропоцентричности грамматических категорий казахского языка, выявлена национально-культурная самобытность грамматических категорий.

Статья написана в рамках исследовательского проекта OR 11465483 «Разработка серии обновленных нормативных словарей и академических изданий, обеспечивающих перевод государственного языка на национальный латинграфический алфавит».

Ключевые слова: антропоцентричность, грамматические категории, акт коммуникации, национально-культурная специфика.

O.S. Zhubay^{1*}, T.B. Ramazanov², A.B. Shormakova³

¹Acting Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

^{2,3}Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: alm-ornai@mail.ru

PRINCIPLES OF TEACHING THE GRAMMATICAL CONCEPT OF «VOICE» IN THE COGNITIVE ASPECT

Abstract. The article describes the principles of teaching the category of verbs in the Kazakh language, representing the concept of «communication», based on the research of A. Baitursynov, K. Kemengerov, K. Zhubanov, I. Mamanov, S. Isaev and the results of the experiment. The character of anthropocentricity of grammatical categories in their content and functioning is revealed. According to the research objectives and goals there have been used: the description method, all-scientific methods of analysis and synthesis, cognitive analysis, method of experiment, contextual analysis, structural-semantic analysis, mode of transformation, comparative analysis. On the basis of generalization and comparative analysis of nature and forms of human factor reflection in Kazakh grammatical categories there has been revealed the national-cultural specific character of grammatical categories. In the research paper an integrated description of anthropocentricity of the main grammatical categories in the Kazakh language is given; the national-cultural originality of grammatical categories has been revealed. Carrying out some experiments with a number of informants with different social-demographic profiles, to reveal in a linguistic consciousness of native speakers of the Kazakh language the reflection of grammatical category of voice that is substantially complicated and still interpreted in different ways by various researchers.

The article was written within the framework of the research project OR 11465483 «Development of a series of updated normative dictionaries and academic publications that provide translation of the state language into the national latin alphabet»

Key words: anthropocentricity, grammatical categories, the action of communication, national and cultural specificity.

Кіріспе. Бүгінгі таңда «тілді грамматикасыз үйрету керек» деген ұстаным негізге алынып келеді. Шынтауайтында, тілді грамматикасыз үйрету мүмкін емес, онсыз тілдегі норманы түсіндіру мүмкін болмайды. Грамматиканы жалаң ережелердің жиынтығы ретінде сипаттамай, мән бере оқытқанда, оқушының ойын, ойлау қабылетін дамыта отырып, әр атауға мән беріп оқытқанда, қазақ тілі туралы таным-түсінік қалыптастырғанда балалардың пәнге қызығушылығы арта түсер еді. Қатынас – белгілі бір нәрсе туралы коммуниканттар санасында бейнеленетін ментальді түзілімді реттеу үдерісі болып табылады. Ол белгілі бір зат туралы коммуниканттардың ойында түсінік қалыптастыруды мақсат етеді. Сөйлеу барысында сөйлеуші екінші коммуникант санасында ұқсас ой туындатады. Сөйленіс мақсаты – реципиенттің ойына қандай да бір өзгеріс енгізу. Сөйлеуші түрлі етіс тұлғаларын қолдана отырып, жағдаятты қалай қабылдағанын білдіре алады, атауға ие болған зат не адамды бастауыш мәнінде не белсенді субъекті ретінде қолданылды. Яғни іс-әрекеттің бағытын (бастауышқа бағытталған немесе бастауыштан бағытталған) білдіреді.

Зерттеу материалы мен әдістері. Зерттеу материалы – қазақ тіліндегі етіс тұлғалары. Етіс – субъектілі-объектілі қатынасты білдіретін етістіктің морфологиялық категориясы. Сол себепті етіс концепті қалыптасуы үшін «қатынас» концепті негізгі концепт ретінде сипатталады. Бұл концепт жалпылау (дерексіздену) когнитивті механизмінің әсерімен түзіледі. Жалпылау арқылы қатынас негізгі концептінің мазмұнында субъектілі-объектілі қатынас үшін маңызды болатын «іс-әрекеттің субъекті мен объектіге қатынасы» сипаты ерекшеленеді.

Зерттеу жұмысында когнитивті-репрезентативті әдіс, салыстыру, талдау, саралау және жалпылау әдістері, коммуникативті әдіс, когнитивті талдау, сипаттама, құрылымдық-семантикалық талдаумен қатар когнитивті-прагматикалық интерпретация, трансформация, эксперимент, жүйелеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Бүгінгі таңда озық ойлы әдіскерлер зерттеулерінде қазақ тілін оқытуда оқушылардың оқу-танымдық мотивтерін қалыптастыру, мән бере оқыту мәселесіне ерекше ден қойып келеді. Мектепте білімнің үстірт меңгеріліп жатқаны, қазақ тілі пәнін мән бере оқытуға жете көңіл бөлінбей жатқаны жасырын емес. Осыған байланысты профессор Ж. Дәулетбекова: «Қазақ тілі пәнін меңгертуде оқушының логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға, оның тіл туралы дүниетанымын қалыптастыруға мән бере оқыту қажет. Бұл бағытта оқушының теориялық тақырыптарды дүниетанымдық тұрғыдан игеруі маңызды саналады... Ойлау қабілетін жетілдірудің бір тетігі – оқушының тіл туралы дүниетанымын қалыптастыру. Тіл пәні балаға тек грамматиканы, пунктуацияны меңгерту үшін оқытылмайды. Сондықтан ұсынылатын теориялық тақырыптар ауқымында тіл құбылыс ретінде ғаламның айрықша бір бөлшегі екендігін, оның өзіне тән заңдылықтары мен ерекшеліктері болатындығын, тілдің ұлттық ділмен, халық танымымен сабақтастығын таныту нәтижесінде ғана баланың тіл туралы өзіндік көзқарасы пайда болады. Сабақ барысында тілдің жүйелі әрі дамушы құбылыс екенін білу, тілдің ұлттық құндылық екенін, ата-бабалардан қалған асыл аманат екенін түсіну, тілдің ұлтты ұйыстырушы негіз, халықты біріктіруші мәйек екенін білу, тілдің жеке адам мәдениетінің ғана емес, жалпы ұлт мәдениетінің көрсеткіші екенін түйсіну арқылы оның тілге деген қатынасы қалыптасып, жауапкершілік сезімі артады. Ал мұның бәрі тіл мен тарихтың, тіл мен ділдің байланысы туралы ұғымды кеңейту арқылы жүзеге асады», – деген еді [1].

Бүгінгі таңда жаңа бағыттарға сәйкес қайта қарауды қажет ететін, оқыту барысында оқушылардың тіл туралы дүниетанымын қалыптастыруда маңызды саналатын категориялардың бірі – етіс категориясы. Түркітануда, оның ішінде қазақ тіл білімінде етіс категориясы ғалымдар назарын аудартып, көптеген талас тудырып келеді. Етісті антропоэзектік тұрғыдан зерттеп, оның тілдік табиғатын ашу етістің өзіндік ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді. Сол арқылы тіл білімінде талас тудырып жүрген көптеген мәселелер өз шешімін табады.

Ғасырдан астам уақыт бойы сөз болғанмен, бұл мәселе төңірегінде әлі де шешіле қоймаған түйткілдер баршылық. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі зерттеушілер етісті бірде етістік (А. Казембек), бірде форма, формация (Н.И. Ильминский), бірде вид («Грамматика алтайского языка») деп түрліше атаған. П.М. Мелиоранский, М. Терентьев грамматикаларында ғана етіс түрлері «залог» деп аталған. Етістіктің бұл түрін етіс деп танымай, оның орнына форма, негіз, етістік сияқты атауларды қолдану Н.П. Дыренкова, А.Н. Кононов, В.Е. Егоров, Ж. Дени т.б. еңбектерінде де өріс алды. Сонымен қатар М.А. Казем-Бек, Н.И. Ильминский, М. Терентьев, П.М. Мелиоранский еңбектерінде болымсыз етістіктер етістің бір түрі ретінде («отрицательный залог») берілген. **-ңқыра/-ңкіре** жұрнақтарын Н.И. Ильминский «уменьшительная форма» деп атаса, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта ол күшейткіш етіс («усилительный залог») көрсеткіштері ретінде берілген. Яғни ұлттық тіл білімі

қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етіс категориясын түрліше таныған, ортақ ұстанымдар болмаған. Ал етістіктің болымсыздық жұрнақтары да, **-ңқыра/-ңкіре** жұрнақтары қатынас мәнін бере алмайды. Сондықтан олар етіс категориясын құрай алмайды. А. Байтұрсынұлы етістің 10 түрін көрсетеді: *өздік: -н, ырықсыз: -л, ортақ: -с, салт, сабақты, беделді: -дыр, өзгелік: -ғыз, шығыс: -стыр, өсіңкі: -қыла, дүркінді: -ңқыра* [2]. А. Байтұрсынұлы мен Қ. Кеменгерұлы, Қ. Жұбановтың етістерді тануын салыстыратын болсақ, мынадай ерекшеліктер байқалады:

1-кесте. Ұлттық тіл білімі қалыптасқан кезеңдегі ғалымдардың етісті жіктеуі

А. Байтұрсынұлы	Қ. Кеменгерұлы	Қ. Жұбанов
1. өздік: -н	1. өздік (возвратный): -н	1. өздік етіс
2. ырықсыз: -л	2. ырықсыз (страдательный): -л	2. ырықсыз: -л
3. ортақ: -с	3. ортақ (взаимный): -с	3. ортақ: -с
4. салт	4. салт (средний)	4. салт
5. сабақты	5. сабақты етіс -т, -ыр/-ір/-р, -дыр/-дір, -қыз/-кіз	5. сабақты
6. беделді: -дыр	6. беделді етіс: -т, -ыр/-ір/-р, -дыр/-дір, -қыз/-кіз	6. өзгелік етіс: -тыр/-тір, -қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір
7. өзгелік: -ғыз		
8. шығыс: -стыр		
9. өсіңкі: -қыла	прогрессивный вид: -қыла/-кіле	7. өсіңкі етіс: -ңқыра/-ңкіре
10. дүркінді: -ңқыра	многократный вид: -ңқыра/-ңкіре	

Ғалымдар салт, сабақты, өздік, ырықсыз, ортақ етістерді бірдей таныған. А. Байтұрсынұлы әр етіс түрін даралап, әрқайсысының көрсеткіштерін көрсетіп, оған өзінше ат беруге тырысса, Қ. Кеменгерұлы мен Қ. Жұбанов мағыналық, тұлғалық ұқсастықтарына байланысты басын біріктіріп, жинақтауға ұмтылған. А. Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді топтастырып, бір етіс түрінде беру, дүркінді етісті (многократный вид) етіс қатарына қоспау жағынан келгенде, Қ. Кеменгерұлы мен Қ. Жұбанов еңбектері өзара ұқсас. Қ. Жұбанов өсіңкі етісті етіс қатарына шартты түрде қосып отырғанын айта келіп, былай дейді: «Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен **-ма**-ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан, жетінші етіске мұны да санадық» [3, 380].

А. Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді Қ. Кеменгерұлы мен Қ. Жұбанов жинақтап, өзгелік етіс (*беделді етіс* – Қ. Жұбанов) түрінде берген. Қ. Кеменгерұлы **-т, -р, -қыз, -тыр** т.с.с. жұрнақтардың сөздің соңғы дыбысына қарай ауысып отыратынын, алайда олар сөзге бірдей мағына үстейтінін көрсетеді. Қ. Жұбанов беделді, өзгелік етістерді топтастырып беру себебін былайша түсіндіреді: «Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етісті екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де – өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды» [3, 381]. Сол сияқты өсіңкі, дүркінді етістерді етіс категориясына қоспаған. Сондықтан А. Байтұрсынұлы етістің 10 түрін көрсетсе, Қ. Кеменгерұлы 6 түрін, Қ. Жұбанов 7 түрін көрсетеді.

Жоғарыда аталған етіске қойылатын талаптар үдесінен тексеретін болсақ, сабақты етіс етіске қойылатын талаптарға толық жауап береді. Сабақты етіс те, басқа етістер сияқты, қатынас идеясын репрезентациялап, субъектілі-объектілі қатынасты білдіреді. Қазіргі ғылыми парадигмаларда таным процесіндегі субъектінің белсенділігіне ерекше назар аударылады [4, 14]. Сабақты етіс тұлғалары морфологиялық жолмен берілетін етіс концептінің мазмұнында «белсенділік» сипатын активтендіреді. Сол арқылы «белсенділік» морфологиялық мәні түзіліп, бастауыш қызметіндегі субъект қимылдың иесі екенін білдіреді. Мысалы: *Шілденің шеке қызар, ми қайнар күні. Ділграмның тақтайдай қара жолмен қос ат жеңіл тырашбеңкені **быжылдаттып** келеді* (Ж. Аймауытұлы, Шығ.). *Сәуірдің алашабыр бұлты арылмай-ақ Баянауыл, Қызылтаудағы қалың сүйіндік **атандарын алқынтып**, бұйдасын көш құлаш созып, Бөкембай, Арқалық, Жаманадыр, Желдіадырдан асып, Шідертіге қарай ағыл-тегіл құлай бастайды* (Ж. Аймауытұлы, Шығ.).

Бұл мән жалпылық сипат алып, субъектінің бастауыш қызметінде, объектінің толықтауыш қызметінде жұмсалатынын білдіреді. Ол семантикалық, синтаксистік және мәнмәтін факторлары сияқты қосымша лингвистикалық факторлардың көмегімен нақтылана түседі.

Тура толықтауышты ғана қажет ететін, салт етістерге **-т, -тыр, -қыз, -р** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған етіс түрі – *сабақты етіс* те, сабақты етіске (негізгі, туынды) аталған қосымшалар үстеліп, сөйлемде тура толықтауышпен қатар барыс септіккі жанама толықтауыштың да болуын қажет ететін етіс түрі *өзгелік етіс* болуы керек. Бұл орайда «Қазақ грамматикасында» С. Исаев

етістіктің салттылық және сабақтылық сипаты оның жалпы грамматикалық семантикасына, яғни тура объективтіні қажет ету-етпеуіне байланысты екенін айта келіп: «Салттылық-сабақтылық мәнді көрсетерлік етістіктің арнайы грамматикалық (парадигмалық) формалары жоқ. Етіс жұрнақтарының көпшілігі салттылық-сабақтылық мәнмен, яғни өзгелік етіс сабақтылықпен, өздік етіс пен ырықсыз етіс салт етістікпен байланысты, бірақ бұл қасиет оның бірден-бір грамматикалық көрсеткіші емес. Салттылық-сабақтылық мән етістіктің грамматикалық мағынасы арқылы түсініліп, сөйлеу процесінде тура толықтауышты (тура объектіні) меңгеру-меңгермеу сипаты негізінде көрінеді. Сөйтіп, бұл құбылыс етістіктің таза грамматикалық сипаты емес, әрі тікелей семантикалық, әрі синтаксистік-қатынастық қасиеттерінің көрінісі болып табылады. Сондықтан салттылық-сабақтылық сипатты (грамматикалық ерекшелікті) етістіктің лексика-грамматикалық категориясы деп таныған жөн», – дейді [5, 499]. Бұл орайда бір нәрсені ескеру қажет: қазақ тілінде салт етістің арнайы көрсеткіштері болмағанмен, сабақты етістің көрсеткіштері бар: **-т, -тыр, -қыз, -р**. Алайда бұл көрсеткіштер өзгелік етіс қосымшаларымен ұқсас, омонимдес жұрнақтар болып табылады. Осындай тұлғалық ұқсастығына байланысты А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанұлы еңбектерінде етіс категориясы ретінде танылған салт, сабақты етістер 30-жылдардың аяғынан бастап оқулықтар мен грамматикаларда етіс қатарынан ығыстырыла бастайды. І. Кеңесбаев 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» атты оқулығында Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбановтардың үлгісімен етістің 6 түрін көрсетіп, салт, сабақты етістіктерді етіс ретінде танығанмен, кейінгі еңбектерінде етістің 4 түрін ғана атайды. 30-жылдардың аяғынан бастап, көрсеткіштері бірдей болғандықтан, сабақты етіс пен беделді (өзгелік) етіс біріктіріліп, салт, сабақты етістер етіске тән мағынасы мен қызметіне қарамастан, етіс аясынан алшақтатыла бастады. Бұл үрдіс 1957 жылы Уфада өткен етіс мәселесін қарастырған координациялық кеңесте де өріс алды. Бұл арада, сабақты етіс пен беделді (өзгелік) етістің басын біріктіру керек дегенде, аталған етістердің өзіндік ерекшеліктері ескерілмей қалып отыр. *Біріншіден*, сабақты етісте тура толықтауыш қана қатысады, ал өзгелік етісте тура толықтауышпен қатар барыс септігіндегі жанама толықтауыш та болуы шарт; *екіншіден*, сабақты етіс салт етістікке **-т, -қыз, -тыр, -р** сияқты қосымшалардың жалғануы арқылы жасалса, беделді (өзгелік) етіс осындай туынды сабақты етістіктерге немесе негізгі сабақты етістіктерге аталған жұрнақтардың үстелуінің нәтижесінде ғана жасалады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты Ы. Маманов, С. Исаев еңбектерінде сабақты етістік пен өзгелік етісті біріктіру қисынсыз болатыны туралы айтылады. Ы. Маманов *өткізу, түсіру, көбейту, көңілдендіру, пісіру* – сабақты етістік, *көріну, созылу, үзілу, жырылу, салыну, сүйіну* етістіктерін салт етістіктерге жатқызып: «Салт және сабақты етістіктердің арнайы морфема арқылы жасалған тұлғасы олардың ауыспалы түрі болып табылады. Себебі арнайы морфемалар арқылы салт етістіктердің бір-біріне ауысуы етіс формаларымен ұштасып жатады. Яғни өздік және етістіктердің жұрнақтары сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын морфема қызметін атқарса, өзгелік етіс жұрнағы салт етістікті сабақты етістікке айналдыратын морфема болып табылады... Салт етістіктер екі түрде жұмсалады. Біріншісі, тура салт етістік бұған түбір етістік (негізгі түбір, туынды түбір, қос түбір, тіркесті түбір) күйінде тұрып табыс септігін меңгермейтін етістіктер жатады. Олардың салт етістік мағынасын білдіретін арнайы грамматикалық көрсеткіші болмайды. Салттық мағына бұлардың өз бойында, яғни лексикалық мағынасында сақталады... Салт етістіктің екінші түрі – ауыспалы салт етістік. Бұл сабақты етістіктерге өздік және ырықсыз етіс жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *көріну, басылу, көтерілу, зарлану* т.б.», – деп жазады [6, 37]. Сабақты етіс етіске тән өзіндік мағынасы мен арнаулы көрсеткіштері болуына байланысты (**-т, -тыр, -қыз, -р**) етіс категориясынан өз орнын алуы керек. Ал сабақты етіс етіс ретінде танылатын болса, онымен оппозиция құрайтын, яғни тура толықтауышты (объектіні) керек етпейтін салт етіс те осы категория шеңберінде қарастырылуы қажет.

Біздің ойымызша, салт, сабақтылықты орыс тілінің үлгісімен переходность/непереходность категориясына байланысты сөз етпей, дербес етіс түрі ретінде арнайы қарастыру керек. Сондықтан өздік және ырықсыз етістердің негізгі мәнін етістерді салт-сабақты етістікке айналдыру қызметімен шектеуге болмайды.

Өзгелік етіс қимыл, іс-әрекеттің тікелей субъектінің өзі арқылы емес, екінші бір субъекті (ол екінші субъекті қимылды, іс-әрекетті тікелей орындап, іске асырушы субъекті агент деп аталады) арқылы істелінетінін, іске асатынын білдіріп, сабақты етістіктен (кез келген етістіктен емес) белгілі бір қосымшалар арқылы жасалатын етіс категориясының түрі болып табылады. Демек, өзгелік етісте қимылды, әрекетті іске асырушы субъекті бір емес, екеу болады: бірі – іс-әрекетті, қимылды орындатушы, сөйлемде ол грамматикалық бастауыш қызметінде болады, яғни бұл логикалық субъекті әрі грамматикалық субъекті болады, екіншісі, іс-әрекетті, қимылды тікелей орындаушы

субъекті (агенс). Ол сөйлемде берілмеуі де мүмкін, берілсе, барыс септік тұлғасында тұрып, ол сөз сөйлемде жанама толықтауыш қызметін атқарады. Бұл – бір. Екіншіден, өзгелік етіс тек сабақты етістікпен жасалады, сабақты етістікке өзгелік етіс қосымшасы үстелгенде, ол баяндауыш болып тұрған сөйлемде тек іс-әрекет, қимылды тікелей атқарушы барыс септіктегі екінші субъект (агенс) қана пайда болады, баяндауыш сабақты етістікті сөйлемде іс-әрекетті орындатушы субъект пен объект өзгелік етіс қосымшасы қосылмай тұрғанның өзінде бар болатын [5, 510].

Қазақ тілінің ғылыми бейнесін қалыптастыруға атсалысқан ғалымдардың еңбектерін сараптай келе, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанов беделді (өзгелік) етістің өзіндік ерекшелігін түсінгенін көреміз. Ғалымдар **-т, -қыз, -тыр, -р** жұрнақтары салт етіске жалғанса, беделді етіс емес, сабақты етіс жасалатынын, ал беделді етіс болуы үшін аталған қосымшалар сабақты етістіктерге жалғануы керектігін айтады. Сонымен қатар Қ.Кемеңгерұлы беделді етіс болу үшін тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыштың да болуы шарт екенін ескертеді. Ғалым *сындыр, отырғыз* сияқты сабақты етістер мен *сындырт, жүргіздір, қаздыр, сұрат* секілді беделді етістерді салыстыра отырып, көрсеткіштері бір болғанмен, олар түрлі етіске жататынын айтады. Сонда, Қ. Кемеңгерұлының түсіндіруінше, тура толықтауышты ғана қажет ететін, салт етістерге **-т, -тыр, -қыз, -р** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған етіс түрі – сабақты етіс те, сабақты етіске (негізгі, туынды) аталған қосымшалар үстеліп, сөйлемде тура толықтауышпен (прямое дополнение – Қ.К.) қатар барыс септікті жанама толықтауыштың (косвенное дополнение – Қ.К.) да болуын қажет ететін етіс түрі беделді етіс болуы керек [6].

Ғалым тұжырымдары кейін Ы. Маманов еңбектерінде сабақтастық тапқан. Зерттеуші өзгелік етісті субъектінің қимылы объектіге тікелей емес, екінші біреу арқылы бағытталатынын білдіретін сабақты етістіктің грамматикалық формасы ретінде сипаттай келіп, қимыл иесі бір істі тікелей өзі істемей, екінші біреуге істетіндігін көрсететінін айтады. Ы. Маманов өзгелік етіске былайша анықтама береді: «Өзгелік етістің анықтамасы: қимылдың түп иесі атау септігінде, бастауыш қызметінде жұмсалады да, қимылды тікелей орындаушы барыс септігінде жанама толықтауыш қызметін атқарады... Сөйтіп, өзгелік етістік болу үшін, ол сөйлемде барыс септігіндегі жанама толықтауыш қызметіндегі агенсті керек етеді. Агенс сөйлемде айтылуы да, айтылмауы да мүмкін. Салт етістіктен өзгелік етіс жұрнағы арқылы жасалған сабақты етістіктер агенсті керек етпейді. Салт етістіктен сабақты етістікке айналған етістік тұлғасын өзгелік етіске айналдыру үшін оның үстіне тағы да өзгелік етс жұрнақтарының біреуі жалғануы шарт» [7, 42]. Өзгелік етістің сабақты етістен ғана жасалатыны туралы С. Исаев та атап көрсеткен болатын: «Өзгелік етіс қосымшасы салт етістікке жалғанғанда, салт етістіктен бірден өзгелік етіс тудырмайды, тек салт етістікті сабақты етіске айналдырады, енді осы сабақты етістікке екінші рет етіс қосымшасы жалғанғанда барып өзгелік етіс жасалады [8, 181]. Ғалым өзгелік етістің өзіндік ерекшелігін толық түсініп, оны былайша сипаттайды: «Өзгелік етіс қимыл, іс-әрекеттің тікелей субъектінің өзі арқылы емес, екінші субъекті (ол екінші субъекті, қимылды, іс-әрекетті тікелей орындап, іске асырушы субъекті агенс деп аталады) арқылы істелетінін, іске асатынын білдіріп, сабақты етістіктен (кез келген етістіктен емес) белгілі қосымшалар арқылы жасалатын етіс категориясының түрі болып табылады. Демек, өзгелік етісте қимылды, әрекетті іске асырушы субъекті бір емес, екеу болады: бірі – іс-әрекетті, қимылды орындатушы иесі, сөйлемде ол грамматикалық бастауыш қызметінде болады, яғни бұл логикалық субъекті әрі грамматикалық субъекті болады, екіншісі, іс-әрекетті, қимылды тікелей орындаушы субъекті (агенс) ол сөйлемде берілмеуі де мүмкін, берілсе, барыс септік тұлғасында тұрып, ол сөз сөйлемде жанама толықтауыш қызметін атқарады. Бұл – бір. Екіншіден, өзгелік етіс тек сабақты етістіктен жасалады, сабақты етістікке өзгелік етіс қосымшасы үстелгенде, ол баяндауыш болып тұрған сөйлемде тек іс-әрекет, қимылды тікелей атқарушы барыс септіктегі екінші субъект (агенс) ғана пайда болады, баяндауыш сабақты етістікті сөйлемде іс-әрекетті орындатушы субъекті мен объект өзгелік етіс қосымшасы қосылмай тұрғанның өзінде бар болатын» [8, 181].

Етіс тұлғаларының мағынасы мен қызметінің тілдік санадағы көрінісін айқындау мақсатында арнайы дайындалған кестені толтырту арқылы оқушылар, студенттер, аудармашылар, оқытушылар және маман емес адамдар арасында эксперимент жүргізілді.

Информанттардың жалпы саны – 60, олардың 54-і қазақ тілін еркін меңгерген, ана тілім деп есептейді. Ал алтауы қазақ тілін үйреніп жүр.

Информанттардың жас мөлшері – 13 жас пен 56 жас аралығы.

Эксперимент материалдары – қазақ тіліндегі етіс тұлғалары.

Эксперимент мақсаты – етіс тұлғаларының қызметі мен мағынасын ажырату арқылы осы тұлғаларды

информанттардың тілдік санасындағы қызметін анықтау. Сол арқылы сөйлерменнің тілдік санасына көңіл бөлу, қазақ тілін ана тілім деп есептейтін, еркін меңгерген сөйлермендер мен қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген сөйлеушілердің тілдік санасындағы, сондай-ақ қазақ тілін үйретіп, қазақ тілі бойынша дәріс беріп жүрген мұғалімдер мен орыс тілінен қазақ тіліне аударма жасап жүрген аудармашылардың тілдік санасындағы етіс тұлғаларының қызметін айқындау.

Эксперимент тапсырмалары бірнеше бағытта жүргізілді:

- етіс тұлғаларын ажырату үшін формаларын беріп, информанттарға ол тұлғалардың қай етіске тиесілі екенін ажырату, сонан соң мысал келтіру;

- етіс тұлғаларын қатыстырып, сөйлем құрату, сонан соң оның қай етіс тұлғасы екенін анықтау;

етіс тұлғаларын қатыстырып, сөйлем құрату, ол сөйлемдерді орыс тіліне аударту, сонан соң етіс тұлғасының қай етіске тиесілі екенін анықтау;

- етіс тұлғаларының қай етіске тиесілі екенін көрсетіп, сонан соң мысал келтіру.

Информанттарға тапсырмалардың бір түрі ғана берілді. Яғни информанттарға 4 түрлі тапсырма берілді. Тапсырма беруде қазақ тілі пәнінің мұғалімдеріне, аудармашылар мен қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген сөйлеушілерге ерекше мән беріліп, тапсырма соған сәйкес берілді. Мұнда тұлғадан мағынаға қарай және мағынадан тұлғаға қарай бағытталған зерттеу ұстанымдарына сәйкес информанттар бір тапсырмаларда алдымен етіс тұлғасының қай етіске тиесілі екенін көрсетіп, кейін мысалдар келтіру тапсырылса, енді бірқатар тапсырмаларда, керісінше, алдымен етіс тұлғаларын қатыстыра отырып, мысалдар келтіріп, кейін соның негізінде етіс түрін анықтау тапсырылды. Информанттар шақ тұлғаларының қай етіске тиесілі екенін +/- таңбалары арқылы белгілеу тапсырылды. Мұнда арнайы дайындалған кестеге бүгінгі таңда қазақ тілі оқулықтары мен грамматикаларында көрсетіліп жүрген етістермен қатар (өздік, ортақ, ырықсыз, өзгелік) «басқа етіс» және «жауап беруге қиналамын» түрінде арнайы екі орын (графа) қалдырылды.

Эксперимент қорытындысы бойынша, ортақ етіс пен өздік етіс қосымшаларының мағынасы мен қызметі 100% дұрыс көрсетілді. Ырықсыз етіс тұлғаларының мағынасы мен қызметін анықтауда информанттардың 10% жауап беруге қиналыпты. Бұл орайда экспериментке мамандарды ғана тартуды мақсат етпедік. Сол себепті қарапайым сөйлерменнің тілдік санасындағы көрінісін айқындау мақсатымен тілді меңгергенмен, мүлде басқа салада жұмыс істеп жүрген информанттар қамтылды. Информанттар арасында едәуір қиыншылық тудырған етіс тұлғалары – өзгелік етіске қатысты болды. Мұнда мектеп оқушылары мен мұғалімдер бірауыздан **-т, -қыз, -тыр, -р** жұрнақтарын өзгелік етіс көрсеткіші ретінде таныған. Бір қызығы – алдымен тұлғаның қай етіске тән екенін анықтап, кейін мысал келтіру тапсырылған информанттардың барлығы да аталған жұрнақтарды (**-т, -қыз, -тыр, -р**) өзгелік етіс қосымшасы ретінде көрсеткен. Ал алдымен мысалын келтіріп, кейін тұлғаның қай етіске қатысты екенін анықтау тапсырылған информанттар, аудармашылар мысалды дұрыс келтіргенмен, бұл жұрнақтардың қай етіске қатысты екенін анықтауда жауап бермеген. 2 аудармашы аталған қосымшаларды «басқа етіске» жатқызған. Сол сияқты орыс тілді, қазақ тілін еркін меңгермеген 3 информант та мысалды дұрыс келтіргенмен, жұрнақтардың қай етіске қатысты екенін көрсете алмаған.

Эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

- информанттар үшін ортақ, өздік етіс тұлғалары ешқандай қиындық тудырмаған, барлық информант бұл етіс тұлғаларын дұрыс көрсеткен;

- қосымшалары ұқсас (**-ыл/-іл; -ын/-ін**) болғанмен, информанттардың 90% өздік етіс пен ырықсыз етіс тұлғаларын ажыратқан;

өзгелік етіс қосымшаларының қызметі мен мағынасын талдауда информанттар біраз қиналғаны байқалады. Мұнда қазақ тілі пәнінің мұғалімдері (2) мен мектеп оқушылары **-т, -қыз, -тыр, -р** жұрнақтарын өзгелік етіс көрсеткіші ретінде көрсеткен. Бұл жұрнақтардың өзіндік ерекшеліктерін аудармашылар байқаған. Сондай-ақ қазақ тілін толық меңгере қоймаған информанттардың «жауап беруге қиналғанын» да аталған қосымшалардың мағыналық ерекшеліктерін байқағаны деп бағамдауға болады. Сондай-ақ 15 информант **-т, -қыз, -тыр, -р** жұрнақтарын өзгелік етіс көрсеткіші ретінде көрсетіп, мысалдары да соған сәйкес келді.

Нәтижелер. Эксперимент нәтижелерін талдай отырып, қазақ тілін ана тілім деп санайтын, тілді еркін меңгерген, тіпті қазақ тілі пәні бойынша сабақ беріп жүрген мұғалімдердің тілдік санасында **-т, -қыз, -тыр, -р** жұрнақтары өзгелік етіс көрсеткіштері ретінде әбден қалыптасып, сіңіп қалғанын, ал аудармашылардың екі тілді салыстыру негізінде ол жұрнақтардың өзіндік ерекшеліктері бар екенін байқағанын аңғарамыз. Сондай-ақ алдымен тұлғаның қай етіске тән екенін көрсетіп, кейін мысалдар келтірген информанттардың дені бұл жұрнақтарды өзгелік етіс қосымшасы ретінде көрсеткен, ал

алдымен мысалдар келтіріп, кейін ол тұлғаның қай етіс көрсеткіші екенін анықтаған информанттар бұл жұрнақтың қай етіске тән екенін ажыратуда қиналған. Яғни информанттардың тілдік санасында олар өзгелік етіс көрсеткіші ретінде толық қалыптаса қоймаған, нақты тілдік деректер оған мүмкіндік бермеген.

Бірқатар түркологтар төрт етістің жасалуына негіз болады деп есептеп, **негіз етісті** (основной или исходный залог) етіс категориясының құрамына қосып жүр. Осыған байланысты қазақ тіл білімінде негізгі етісті тануға байланысты екі түрлі бағыт қалыптасқан:

негізгі етісті етістің бір түрі деп көрсеткен еңбектердің қатарына: «Қазақ тілінің грамматикасы» (етіс категориясын жазған – А. Хасенова); А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі. Морфология»; Ш. Бектұров, М. Серғалиев «Қазақ тілі» т.б. еңбектерді жатқызуға болады.

Негізгі етісті етіс қатарына қосуға болмайды деп санайтын ғалымдардың қатарында Ы. Маманов, С. Исаев т.с.с. атауға болады.

Негізгі етістің басқа етістер сияқты өзіндік көрсеткіші де, етіс категориясына тән мағынасы да жоқ, ол субъектілік-объектілік қатынасты білдірмейді. Осыған байланысты С. Исаев: «Негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымнан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын, не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ екен. Бұл – бір. Екіншіден, грамматикалық я лексика-грамматикалық категория түрлеріне негіз болатын тұлға, яғни негізгі етіс деп аталған, дұрысында, етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, категория шеңберіне енбейді, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ, етіс категориясына, түрлеріне негіз болатын негізгі, туынды, күрделі етістік түбір деген ғана ұғым бар», – дейді [6, 178]. Ендеше, етіс категориясына қойылатын талаптың, анықтаманың шеңберіне мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да мүлде келмейтін форманы етіс деп тану – әлі де талас тудыратын мәселе. Олай болса, түркітануда неше жылдар бойы талас тудырып жүрген негізгі етістің орнына салт, сабақты етістерді етіс қатарында тануға әбден болады.

Етіс категориясына байланысты ғалымдар арасында үлкен талас тудырып жүрген мәселенің бірі – етістің табиғатына байланысты. Бірқатар ғалымдар (А. Хасенова) етісті сөзжасамдық қосымша ретінде таныса, енді бірқатары (Қ. Кемеңгерұлы, Ы. Маманов, С. Исаев) оны форма тудырушы қосымша ретінде таниды. Қ. Кемеңгерұлы етіс жұрнақтарының салт етісті сабақты етіске айналдыра алатынын айтып, «Қазақша-орысша тілмашта» етістерді жеке реестр ретінде бергенмен, етіс қосымшаларын сөз тудырушы жұрнақтар қатарында танымайды. Ы. Маманов етістіктің морфологиялық жігін: 1) лексикалық бүтін және 2) грамматикалық бүтін деп екіге ажыратып, лексикалық бүтінге түбір, туынды түбір, кіріккен түбір, қос түбір, тіркесті түбір (тіркесті сөздер) түріндегі сөздерді, ал грамматикалық бүтінге етіс, күшейтпелі етістіктерді (*барыңқыра, айтыңқыра*), күрделі етістіктерді (*қайнап кетті, жазып отыр*); есімше, көсемше, тұйық етістіктерді жатқызады [6, 8]. Яғни етісті грамматикалық категория аясында қарастырады. Н.К. Дмитриев «Грамматика башкирского языка», «Грамматика кумыкского языка», И.А. Батманов «Грамматика киргизского языка», М. Насилов «Учебник уйгурского языка», Н.П. Дыренкова «Грамматика шорского языка», Н. Сауранбаев «Қазақ тілі, «Қазіргі қазақ тілі», А. Хасенова, Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқайев «Қазақ тілі» етіс жұрнақтарының сөз тудырушылық қызмет атқаратынын айтса, Ы. Маманов оларды форма тудырушы жұрнақтар қатарында таниды, яғни етіс жұрнақтарының жалғанған сөзінің лексикалық мәнін өзгертпей, солармен коррелятивті түрде өмір сүретінін айтады: «Форма тудырушы жұрнақтар өзінің жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертпейді, тек сол жалғанған өзіне грамматикалық мағына үстейді. Форма тудырушы жұрнақ бір сөз табын екінші сөз табына аудармайды, бастапқы сөз қай сөз табы болса, форма тудырушы жұрнақ арқылы жасалған тұлға да сол сөз табына тән грамматикалық форма болып саналады. Мұндай грамматикалық тұлғалар өзі жасалған бастапқы тұлғамен коррелятивті түрде қатар өмір сүреді. Мысалы, етістік түбіріне **-ыңқыра/-іңкіре** жұрнағы жалғану арқылы жасалған күшейтпелі етістіктер: *ал – алыңқыра, жүр – жүріңкіре, же – жеңкіре, іш – ішіңкіре, көтер – көтеріңкіре*. Бұлардың лексикалық мағынасы бір, ал грамматикалық мағыналары басқа, жарыспалы түрде, қатар өмір сүреді [6, 23].

Қорытынды. Етіс тұлғаларының мәндері оқулықтар мен оқу құралдарында толық көрсетіле бермегенмен, тілімізде сақталып қалуы грамматикалық тұлғалардың этномәдени тұтастықты сақтап қалудағы қызметін көрсете алады. Бұл орайда академик Р. Сыздық тіл мәдениеті үшін күрестің тілдің бірнеше деңгейлеріндегі нормаларды сақтауға негізделетінін айтады: «Бүгінгі күрес мақсаты – қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне сай әлеуметтік қызмет өрісін кеңейту арқылы оның ұлттық тіл ретінде тарих көшінен қалып қоймауын көздеу. Тіпті дәлірек айтсақ, бүгінгі күрес – тілін сақтау арқылы

қазақ деген халықтың, қазақ деген ұлттың жойылып кетпеуіне жол бермеу үшін күрес, жан беріп, жан алысып жатқан айқас. Өйткені тіл сол халықтың даралық сипатын көрсететін ұлттық рухани-мәдени коды. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, адамды сол халықтың туа біткен толыққанды мүшесі ететін күш, әр адамды сол тілді пайдаланушы халықтың тұлғасы етіп шығаратын құдіретті күш, тіл – ұлттық сананы түзетін құрал. Ол үшін тілді бүгінгі қазақша сөйлей алмайтындарға үйретіп жатқанымыздағы мақсат – күнделікті тіршілігімізде көше сұрай алатындай, магазиндегі не базардағы тауардың бағасын сұрай алатындай, қазақша амандасып, қайыр-қош айта алатындай дәрежеде білгізу емес, қазақшаны еркін сөйлей, оқи, жаза алатын дәрежеде білгізуіміз керек» [9].

Сонымен, қатынас тілде түрліше көрініс тауып, түрліше концептуалданады. Морфология деңгейінде ол етіс категориясы арқылы көрінеді. Бұл концепт тіл жүйесі мен сөйлеушіге бағытталады. Яғни етіс концепті етіс морфологиялық категориясы мен оның көрсеткіштері арқылы көрініс табатын концептуалды деңгейдің бірлігі болып табылады. Мектеп оқушыларына, университет студенттеріне қазақ тіліндегі етіс категориясының шынайы болмысын таныту үшін әр етістің өзіндік ерекшелігін, әсіресе өзгелік етістің кез келген етістіктен жасала бермейтінін, өзгелік етіс жасалуы үшін **-ғыз/-гіз, -дыр/-дір, -ыт/-іт** қосымшалары сабақты етіске ғана жалғануы керек екенін, ол қосымшалар салт етіске жалғанса, өзгелік етіс емес, сабақты етіс қана жасалатынын түсіндіре білу қажет. Тіл – ұлттың коды. Ұлттық кодымызды сақтау үшін алдымен ойымызды, сөзімізді түзеуіміз керек. Ол үшін грамматиканы ережелер жиынтығы ретінде емес, тіліміздің өзегі ретінде түсіндіруіміз керек әрі ол қолданыстағы тілімізбен сәйкес келуі керек.

Information about authors:

O.S. Zhubay – Acting Professor of Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: alm-ornai@mail.ru, phone: +7707 3983545, <https://orcid.org/0000-0001-7220-7869>;

Shormakova Arailym Botanovna – is a researcher at the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics. E-mail: shormakova.arailym@tilbilimi.kz, 87475474262, <https://orcid.org/0000-0001-9551-3818>;

Ramazanov Talgat Bekbolatovich – is a researcher at the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty, Kazakhstan, take_kzz@mail.ru, phone. + 7-7025914637, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Дәулетбекова Ж. (2011) Қазақ тілін мән бере оқыту – білім сапасын арттырудың тетігі // Қазақ тілі мен әдебиеті. - №4.

[2] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы (2017) Астана: Алашорда. -752 б.

[3] Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым. – 581 б.

[4] Айдарбек Қ., Сүйерқұл Б. (2016) Ғылыми дискурстағы кәсіби тілдік тұлғаның қалыптасуы жайында // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. - № 2 (56). – 12- 16-б.

[5] Қазақ грамматикасы (2002) – Астана. – 783 б.

[6] Кеменгерұлы Қ (1929) Оқу құралы. 2-кітап. – Қызылорда. – 194 б.

[7] Маманов Ы. (2007) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс. – 488 б.

[8] Исаев С. (2008) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс. – 624 б.

[9] Сыздық Р. (2005) Қазақ теледидарының тіл мәдениеті қандай? // Тіл және қоғам. – 2 (4). – 9-17-б.

REFERENCES

[1] Dauletbekova Zh. (2011) The study of the Kazakh language as a mechanism for improving the quality of education // Kazakh language and literature. - №4 (in Kazakh).

[2] The Legacy of Akhmet Baitursynov (2017) Astana: Alash Orda. - 752 p. (in Kazakh).

[3] Zhubanov K. (1999) research on the Kazakh language. - Almaty: Nauka. - 581 p. (in Kazakh).

[4] Aidarbek K., Suyurkul B. (2016) On the formation of a professional linguistic personality in scientific discourse // Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. The series “Philological sciences”. - № 2 (56). – 12- 16 p. (in Kazakh).

[5] Kazakh Grammar (2002) - Astana. - 783 p. (in Kazakh).

[6] Kemengeruly K. (1929) Textbook. Book 2. - Kyzylorda. - 194 p. (in Kazakh).

[7] Mamanov Y. (2007) Problems of Kazakh linguistics. - Almaty: Arys. - 488 p. (in Kazakh).

[8] Isaev S. (2008) Problems of Kazakh linguistics. - Almaty: Arys. - 624 p. (in Kazakh).

[9] Syzdyk R. (2005) What is the language culture of Kazakh television? // Language and society. - 2 (4). - pp. 9-17. (in Kazakh).

A.E. Ismagulova¹, G.M. Rakisheva¹, A.K. Kalymova¹, R.L. Kalimzhanova²

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan;

²Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarin», Arkalyk, Kazakhstan.

E-mail: Asekalymova@mail.ru

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASES OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE CONDITIONS OF MODERN EDUCATION

Abstract. The article deals with the scientific and pedagogical bases of professional training of future specialists in the conditions of modern education. The work is based on the idea that the introduction of elements of the modern system of teaching students of pedagogical specialties will contribute to the qualitative development of students ‘ General and professional training in the specialty, as well as the acquisition of practical skills in the relevant field directly in the educational organization.

The article is intended for managers, teachers, and students of professional educational organizations. One of the key problems of training a new type of specialist is the problem of forming appropriate professional competencies among students of pedagogical colleges. This task is clearly stated in the program for the development of Kazakhstan’s education: «We need to train specialists who can work with the processes of education and development, owning ways to design their own original methods and technologies, able to reflect own pedagogical mental activity, able to work with participants of educational process of any age and any socio-psychological status».

The employer needs specialists who can practically solve the life and professional problems they face. And this also depends on the competencies obtained within the walls of the educational institution, i.e. new high-quality education based on knowledge, experience, and values that are acquired in the process of learning. It was the search for new forms and methods of organizing the educational process that allow for effective training of qualified specialists that led to the transition to a modern system of College education. Modern training is understood as an innovative form of professional training organization that involves coordinated interaction of educational and industrial spheres in the training of personnel of a certain profile and skill level in accordance with the needs of a particular enterprise, built on the unity of three methodological bases: axiological (parity of humanistic and technical-technological values and goals); ontological (competence approach); technological (organization of the process of development of professional activity, social and professional relations) [1, p. 128].

Key words: modern education, modern system, modern training model, modern education, professional standard, professional training.

А.Е. Исмагулова¹, Г.М. Рақышева¹, А.Қ. Қалымова^{1*}, Р.Л. Қалимжанова²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан;

²Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан.

E-mail: Asekalymova@mail.ru

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақалада заманауи білім беру жағдайында болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың ғылыми-педагогикалық негіздері қарастырылған. Жұмыс педагогикалық мамандықтардың студенттеріне заманауи білім беру жүйесінің элементтерін енгізу студенттердің тікелей білім беру

ұйымындағы сәйкес мамандықтар саласында мамандық бойынша жалпы және кәсіптік дайындығының сапалы дамуына, сондай-ақ білім беру саласында практикалық дағдыларды меңгеруге ықпал етеді деген идеяға негізделген.

Мақала кәсіптік білім беру ұйымдарының жетекшілеріне, оқытушыларына және студенттеріне арналған. Жаңа үлгідегі мамандарды даярлаудағы өзекті мәселелердің бірі педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері арасында тиісті кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру мәселесі болғандықтан, бұл міндет Қазақстандық білім беруді дамыту бағдарламасында: «Оқыту мен даму процестерімен жұмыс істей алатын, өзіндік әдіс-тәсілдері мен технологияларын құрастыра алатын, ой елегінен өткізе алатын, өзіндік педагогикалық ойлау әрекеті кез келген жастағы және кез келген әлеуметтік-психологиялық статустағы білім беру процесіне қатысушылармен қалай жұмыс істеу керектігін білетін мамандарды дайындау керек» – деп нақты көрсетілген.

Жұмыс берушіге олардың өмірлік және кәсіби мәселелерін іс жүзінде шеше алатын мамандар қажет. Бұл сонымен қатар оқу орнының қабырғасында игерілетін құзыреттерге, яғни оқу процесінде алынған білімге, тәжірибеге және құндылықтарға негізделген жаңа сапалы білімге байланысты. Білікті мамандарды тиімді дайындайтын оқу процесін ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдістерін іздестіру заманауи жоғары білім беру жүйесіне көшуге әкелді. Заманауи білім беру кәсіптік оқытуды ұйымдастырудың инновациялық нысаны ретінде түсініледі, ол, өз кезегінде, белгілі бір кәсіпорынның қажеттіліктеріне сәйкес белгілі бір бейінді және біліктілік деңгейіндегі кадрларды даярлауда білім беру және өндірістік салалардың үйлестірілген өзара әрекетін білдіреді. Үш әдістемелік принцип негіздері: аксиологиялық (гуманистік және техникалық және технологиялық құндылықтар м

ен мақсаттардың арақатынасы); онтологиялық (құзыреттілікке негізделген тәсіл); технологиялық (кәсіби іс-әрекеттің, әлеуметтік және кәсіби қарым-қатынастың даму процесін ұйымдастыру) [1, б. 128].

Түйінді сөздер: заманауи білім, заманауи жүйе, заманауи оқыту моделі, заманауи білім, кәсіптік стандарт, кәсіби дайындық.

А.Е. Исмагулова¹, Г.М. Ракишева¹, А.К. Калымова^{1*}, Р.Л. Калимжанова²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан;

²Аркалыкский педагогический институт им. Ы. Алтынсарина», Аркалык, Казахстан.

E-mail: Aselkalymova@mail.ru

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются научно-педагогические основы профессиональной подготовки будущих специалистов в условиях современного образования. В основе работы лежит идея о том, что внедрение элементов современной системы обучения студентов педагогических специальностей будет способствовать качественному развитию общей и профессиональной подготовки студентов по специальности, а также приобретению практических навыков по соответствующим специальностям непосредственно в образовательной организации.

Статья предназначена для руководителей, преподавателей и студентов профессиональных образовательных организаций. Одной из ключевых проблем подготовки специалистов нового типа является проблема формирования соответствующих профессиональных компетенций у студентов педагогических вузов. Эта задача четко прописана в Программе развития казахстанского образования: «Нам нужно готовить специалистов, которые умеют работать с процессами обучения и развития, владеют способами конструировать собственные оригинальные методы и технологии, способны отражать собственную педагогическую мыслительную деятельность, умеют работать с участниками образовательного процесса любого возраста и любого социально-психологического статуса».

Работодателю нужны специалисты, которые могут практически решить жизненные и профессиональные проблемы, с которыми они сталкиваются. И это также зависит от компетенций, получаемых в стенах учебного заведения, то есть нового качественного образования, основанного на знаниях, опыте и ценностях, которые приобретаются в процессе обучения. Именно поиск новых форм и методов организации учебного процесса, позволяющих эффективно готовить квалифицированных

специалистов, привел к переходу к современной системе вузовского образования. Под современным обучением понимается инновационная форма организации профессиональной подготовки, предполагающая согласованное взаимодействие образовательной и производственной сфер при подготовке кадров определенного профиля и уровня квалификации в соответствии с потребностями конкретного предприятия, построенная на единстве трех методических принципов. основы: аксиологические (соотношение гуманистических и технико-технологических ценностей и целей); онтологический (компетентностный подход); технологический (организация процесса развития профессиональной деятельности, социальных и профессиональных отношений) [1, с. 128].

Ключевые слова: современное образование, современная система, современная модель обучения, современное образование, профессиональный стандарт, профессиональная подготовка.

Main provisions. Modern education in the Republic of Kazakhstan is associated with the pace of socio-economic transformations in the country and entry into the international educational space, strengthening the role of professional training of students in the development of their chosen specialty during their studies at the University. Today, modern training is of great importance in the development of professional education. In this regard, the address of the first President of the state N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan “Twenty steps to a society of Universal Labor” suggests a new program of social modernization of the country based on specific industrial labor relations. This implies that the future specialist becomes not only a professional, but also a person. For which the issues of mastering the value orientations of this profession, awareness of its goals, bringing people and professional groups closer together, entering into their role structure, accepting all components of the upcoming professional activity: its tasks, subject, methods, means of results and situations within this specialty are relevant. The world recognizes the advantages of the modern training system, which we consider in the context of theoretical training in educational institutions and practical training in the workplace [2].

Introduction. The advantage of modern education as a basis for practice-oriented training is the interest of employers as consumers of future employees. Educational institutions that attract highly qualified employees of enterprises to the educational process, provide opportunities for using modern equipment in real production in the educational process, and the requirements of employers for future modern training specialists are taken into account. The modern system corrects the gap between theory and practice, creates a high motivation of students to get an education, orients the University to a qualitatively new level of training of future specialists. In the current conditions, the requirements for professional training in the conditions of modern education with a high level of training of future specialists for the upcoming activities are updated [3].

The relevance of this statement became obvious from the analysis of the works of scientists in the field of pedagogical sciences. Psychological and pedagogical aspects of determining the purpose, content, forms and methods of professional education were studied in the works of foreign scientists (A.A. Verbitsky, B.S. Gershunsky, V.A. Ermolenko, G.I. Ibragimov, V.S. Lednev, M.I. Makhmutov, V.A. Polyakov, L.G. Semushina, N.G. Yaroshenko, etc.). many works were considered on General issues of adaptation theory (V.Yu. Vereshchagin, A.B. Georgievsky, G.I. Tsaregorodtsev, A.A. Tsakhaeva). Structure and dynamics of career guidance (E.F. Zeer, E.A. Klimov, Markov A.K., Petrov I.V. Ilmukova, E.A. Vertyagiya) and features of students ‘ professional adaptation to certain types of professional activity (Vrazhnova H.R., Kadyrova H., Makhmudov F.A., Nimchenko V.S., Polutova M.A., Syromitskaya I.A.) were comprehensively analyzed in the works of scientists. Research was conducted on the implementation of the modern training system and implementation issues (K.Zh. Buzaubakova, S.A. Uzakbayeva, S.A. Zholdasbekova, Zh.O. Nurzhanbayeva, P.N. Baltash, U.M. Abdigapbarova, etc.) in the training of teachers in the Republic of Kazakhstan [4].

Description of materials and methods. As a result of the analysis of psychological and pedagogical literature in the adaptation of future teachers, the General biological and psychological qualities of a person (P.K. Anokhin, M.I. Dyachenko, И.а. Kandybovich, I.S. Kon, A.N. Leontiev, A.V. Petrovsky, S.V. Petrovsky, L. Rubinstein, Sikhimbayev, etc.), as well as professional and training in conditions of modern education. From a psychological and pedagogical point of view, we came to the conclusion that the issue of graduates ‘ ability to work in new conditions and respond to new requirements has not been studied [5].

Thus, there are contradictions between:

- the objective need of society to prepare professionally trained specialists for the conditions of modern education and the actual state of development of this aspect of the problem in professional pedagogy;
- the need for professional adaptation of future specialists to the conditions of modern education and the protracted nature of its course due to the lack of appropriate scientific and methodological support for the adaptation process;

- potential opportunities of the educational process in the joint interaction of the University and the enterprise for the professional training of future specialists for the conditions of modern education and the lack of effective ways to use them;

- the claims of the adaptor in professional self-realization, the requirements of professional activity and the lack of conditions necessary for successful professional training in modern education [6].

Based on the revealed contradictions, the research problem is formulated: what should be the system of training future teachers of modern education, so that it meets the needs of society in preparing professionally trained specialists for the conditions of modern education and what are the ways of its organization? The relevance of the problem, its theoretical and practical significance, as well as its lack of development in the theory and practice of professional pedagogy were the basis for determining the research topic [7].

The first stage (2019) is search and theoretical (preparatory). The research materials are summarized and analyzed. The problem area of research is specified. The logical structure and initial state of the research are revealed, and the problems of professional training of future specialists in modern training based on the study of scientific literature and educational experience are analyzed. The topic is justified and the scientific apparatus is defined.

Results and discussions. To determine the initial level of professional training of students, a ascertaining experiment was conducted.

The second stage (2020) is experimental (main). In the system of modern training, the theoretical and methodological guidelines of the problem of professional training of future specialists are clarified. The program of forming experiment is developed. A practice-oriented model of professional training of future specialists in modern training is constructed, the results of theoretical research are interpreted into practical activities, conditions are developed, and methods are proposed to ensure the effectiveness of the model implementation.

The third stage (2021) is the final generalizing (analytical) analysis, scientific and theoretical generalization and interpretation of the data obtained during the experiment. Formation of the main conclusions and conceptual provisions of the study, development of recommendations. Implementation of research results in educational practice of higher education institutions and Vet institutions. Design of research work [8].

1. scientific and theoretical foundations of professional training of future specialists in the conditions of modern education have been Created.

2. the psychological and pedagogical principles of professional training of future specialists in the conditions of modern education are Clarified. 3. a practice-oriented model of professional training of future specialists in the conditions of modern education has been Developed, pedagogical conditions for its implementation have been identified and justified.

4. the forms and methods of professional training of future specialists in the conditions of modern education are Proposed, the importance of which has been tested in practice. Practical significance of the study:

Developed and implemented in practice: educational and methodological support of the educational process, as well as the program of the seminar “Factors of professional training of future teachers in the conditions of modern education” for teachers of higher educational institutions and employees of enterprises-employers and the program of the elective course “Fundamentals of modern training” for bachelors. Theoretical principles, insights, methodological and diagnostic materials and recommendations resulting from the study can be used in the process of modern education in training of bachelors in specialty “vocational training“, “preschool training and education“ and “art and drawing“ in the system of technical and vocational education and training workers of higher educational institutions [9].

It is provided with a methodological sequence of initial theoretical positions that meet modern requirements and trends in the development of professional pedagogical science and practice. Compliance of the complex of research methods with the stages of professional training of future specialists in the conditions of modern training. Tasks and logic of the research. Representativeness of quantitative and qualitative analysis and processing of the results of the obtained data [10].

Proof of theoretical and applied conclusions. With the direct participation of the dissertation candidate in the implementation, testing and implementation of research results in educational practice with the coverage of 135 students and 11 representatives of employers.

Conclusion. You can start the educational process of modern training from the moment of graduation (applicant). It is important when education begins not with the search for an educational institution where you can study a particular specialty, but with the search for an enterprise that will take applicants for modern training. Applicants are required to submit their school certificates and pass an interview where the employer

will assess their suitability to study a particular profession. A contract is concluded between the student and the employer, and the student actually receives a salary from the employer, since part of the time he actually works at the enterprise [11].

The examination Board must include equal proportions of representatives of the employer, a representative of students and a teacher of a vocational school. The procedure for conducting exams is prepared by the chamber of Commerce and industry. This system allows you not only to acquire theoretical knowledge, but also specific practical experience for further work. After receiving a higher education, students usually remain working at the enterprise. This form of education is a great opportunity for employers to train specialists needed by the company, and for students – to get not only theoretical, but also practical knowledge [12].

Today, it is still difficult to talk about an ideal approach to modern education in our professional educational organizations. But the desire to enter the modern system of training bears fruit: employers do not refuse to practice students, take an active part in the preparation of professional educational programs, and are interested in carrying out a qualification exam based on the criteria for evaluating the quality of specialist training compiled by representatives of the enterprise / organization [13].

Coordination of mutual actions is responsible for the content part of students' training. The professional standard plays an important role in determining the criteria for qualification levels and characteristics of training of workers. Teachers, student representatives, and employers review the content of training programs [14]. It is important to note that the content concept of the modern training system is based on strengthening the student's practice-oriented activities on production sites, which contributes to the acquisition of certain professional competencies at the early stages of training. However, when implementing the modern model of labor training a, it is necessary to keep in mind the peculiarities of domestic education and the need for adequate integration of innovations into realities. In addition, the modern training system as a product of social partnership is an effective and flexible mechanism for training highly qualified specialists who are able to solve complex production tasks and quickly adapt to constantly changing conditions [15].

Information about the authors:

Ismagulova A.E. – Candidate of Philology, Dean of the Faculty of Philology and Pedagogy, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2703-1619>;

Gulmira Rakisheva – Ph.D, Acting Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy, Psychology and Social Work of KU named after Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-8275-249X>;

Kalymova A.K. – Ph.D, Acting Associate Professor, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-4443-7584> Aselkalymova@mail.ru;

Kalimzhanova R.L. – PhD, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of the NJSC “Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarin”, Arkalyk, Kazakhstan, Head of the Department of Pedagogy and Psychology <https://orcid.org/0000-0002-3943-7272>.

REFERENCES

[1] Didactic Conditions of Improvement of Pedagogical Personnel Training at Higher Education Institutions to Modern Education in the System of VET.Scopus, International journal of Environmental & Science Education. (Netherlands) ISSN:1306-3065. 2017. - VOL. 11. - Iss. 18. - P. 12345-12359 IF=0.326 (Zholdasbekova S.A., Nurzhanbayeva J.O. and others...).

[2] The level indicators of the professional readiness of future teachers to modern training Man In India, Volume 97, Issue 21, 2017, Pages 705-714. (Zholdasbekova S., Imankulova L., Nurzhanbayeva Zh.).

[3] “Brexit” models in the -language Internet discourse Vasbieva, D.G., Kapshukova, T.V., Ibragimova, T., Nursaule, A., Bissenbayeva, Z. *XLinguae*, 2021, 14(2), p. 276–285

[4] Tkacova H., Pavlikova M., Maturkanic P. & Kobylarek A. (2021). Homogeneity – a mechanism responsible for student's confidence in disinformation in the social media environment. In ICERI 2021 Proceedings. 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation. Online Conference. 8-9 November, 2021, pp. 3583–3590. Publisher: IATED. ISBN 978-84-09-34549-6, ISSN 2340-1095. DOI: 10.21125/iceri.2021.0865.

[5] Tkacova H., Pavlikova M., Maturkanic P. & Kobylarek A. (2021). Problems of pedagogical practice: disinformation in media and credibility factors in a group of high school students in Slovakia (2021). ICERI2021 Proceedings. 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation. Online Conference. 8-9 November, 2021, pp. 3514–3522. Publisher: IATED. ISBN 978-84-09-34549-6, ISSN 2340-1095. DOI: 10.21125/iceri.2021.0855.

[6] Modeling the process of professional adaptation of future specialists to the conditions of modern education Bulletin of the Eurasian national University L.N. Gumilyov. Pedagogy Series. Psychology. Sociology No. 1 (126) / 2019. - Pp. 68-77 (co-authored with S.A. Zholdasbekova).

[7] Alpa G. Les nouvelles frontières du droit des contrats // Revue international de droit compare, 2008, №4.

[8] Borricand J. La clause résolutoire expresse dans les contrats. RTDcivil, 1987, №4.

[9] Axiological concepts of journalistic texts (Lingua-stylistic analysis), Kozhakhmetova A., Ospanova Z., Mussatayeva M., Bissenbayeva Z. XLinguae, 2020, 13(2), p. 225–234.

[10] Lukinova A.E. System of distance learning geometry for college students in universities in the Far North: On the example of the Yakutsk State University Text.: Author's abstract. dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.02 / Novosib. state ped. un-t. Novosibirsk, 2002.-- 19 p.

[11] Maksimova V.N. Interdisciplinary connections in the learning process Text. / V. N. Maksimova. -M.: Education, 2012.

[12] Maksimova V.N. Interdisciplinary connections in the educational process of modern schools Text. / V.N. Maksimova. M.: Education, 2013. -157p.

[13] Balsevich V.K. The main provisions of the intensive innovative transformation ^ of the national system of physical culture and sports education 'of children, adolescents, youth of Russia [Text] // Theory and practice of physical culture, 2002. №3. p. 2-4.

[14] Bermus A.G. Methodology of modernization of education: the experience of comprehension. [Electronic document] / Intelros Magazine Club, "Credo New", no. 2008./Access mode: http://www.intelros.ru/readroom/credo_new Retrieved: 02/14/2011.

[15] Boyer R.V. Co-organization of competence requirements * of various educational programs in the formation of the curriculum [Text] / Continuing professional education: problems, innovations, educational technologies: collection of scientific papers. - Saratov: IC "Science" - 2007. - p. 36-44.

UDC 004.9
IRSTI 06.54.51

A.K. Kypshakbayeva^{1*}, A.H. Davletova¹, B. Kashkhynbay¹, B.K. Saktaganov², Y.T. Yergeshov³

¹Eurasian National University named after L. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan;

²Altynsarin National Academy of Education, Almaty, Kazakhstan;

³Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan Almaty, Kazakhstan.

E-mail: aygerim.kypshakbaeva@mail.ru

IMPLEMENTATION OF AN INTEGRATED MODEL OF TEACHING COMPUTER SCIENCE AND ENGLISH IN MODERN CONDITIONS

Abstract. The development of modern society is characterized by informatization as a global social process, one of the features of which is the integration of informatics and information technologies with the subject areas of modern education. This actualizes the problem of creating methodological systems involving the construction of a unified procedural model that allows solving educational problems in a comprehensive manner.

The integration of informatics with other academic subjects not only contributes to improving the quality of the educational process and the productivity of teachers and students, but also solves the most important task of education - the formation of the information culture of students on the basis of interdisciplinary connections. In particular, the widespread combination of “computer science and English” as a humanitarian specialty and a subject related to the field of natural science education is justified by powerful integration ties. Indeed, language acts as a means of storing and transferring information from generation to generation, which, in turn, is the basic concept of computer science. Information, media, code, network communication - this is not a complete list of concepts that connect the content aspects of language and computer science.

Recently, in teaching English, information and multimedia technologies, computer networks and the Internet have been used. However, the effectiveness of their use is not always significant due to many objective and subjective reasons. In turn, mastering information technologies in a computer science course without a pronounced subject orientation occurs with low motivation. In this regard, it is of interest to build an integrated course «computer science + English», which allows to improve the quality of teaching these subjects in modern conditions.

Key words: implementation, integrated model, teaching, computer science, English, modern conditions.

А.Қ. Қыпшақбаева^{1*}, А.Х. Давлетова¹, Б.Б. Қашқынбай¹, Б.К. Сақтағанов², Е.Т. Ергешов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Алматы, Қазақстан;

³Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі ҚӘӘИ Алматы, Қазақстан.

E-mail: aygerim.kypshakbaeva@mail.ru

ЗАМАНАУИ КЕЗЕҢДЕ ИНФОРМАТИКА ПӘНІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТІРІШ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Қазіргі қоғамның дамуы ғаламдық әлеуметтік процесс ретінде ақпараттандырумен сипатталады, оның бір ерекшелігі – информатика мен ақпараттық технологияларды қазіргі білім берудің пәндік салаларымен біріктіру. Бұл білім беру мәселелерін кешенді түрде шешуге мүмкіндік беретін біртұтас процессуалдық модельді құруды көздейтін әдістемелік жүйелерді құру мәселесін өзекті етеді.

Информатиканың басқа оқу пәндерімен интеграциясы оқу үдерісінің сапасын және мұғалімдер

мен студенттердің өнімділігін арттыруға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар білім берудің ең маңызды міндетін – пәнаралық байланыс негізінде оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруды шешеді. Атап айтқанда, «информатика мен ағылшын тілі» гуманитарлық мамандық ретінде және жаратылыстану ғылымдарының білім саласына қатысты пән ретінде кеңінен үйлесуі қуатты интеграциялық байланыстармен негізделеді. Шынында да, тіл ұрпақтан ұрпаққа ақпаратты сақтау және беру құралы ретінде әрекет етеді десек, бұл өз кезегінде информатиканың негізгі ұғымы болып табылады. Ақпарат, медиа, код, желілік коммуникация – тіл мен информатиканың мазмұндық аспектілерін байланыстыратын ұғымдар.

Соңғы кезде ағылшын тілін оқытуда ақпараттық-мультимедиялық технологиялар, компьютерлік желілер мен интернет кеңінен қолданылуда. Дегенмен, оларды қолданудың тиімділігі көптеген объективті және субъективті себептерге байланысты әрқашан маңызды емес. Өз кезегінде, информатика курсына нақты пәндік бағдарсыз ақпараттық технологияларды меңгеру төмен мотивациямен жүреді. Осыған байланысты қазіргі жағдайда аталған пәндерді оқытудың сапасын арттыруға мүмкіндік беретін «информатика+ағылшын тілі» интеграцияланған курсын құру қызығушылық тудырады.

Түйінді сөздер: іске асыру, кіріктірілген модель, оқыту, информатика, ағылшын тілі, заманауи жағдайлар.

А.К. Кыпшакбаева^{1*}, А.Х. Давлетова¹, Б.Б. Қашқынбай¹, Б.К. Сақтағанов², Е.Т. Ергешов³

¹Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан;

²Национальная академия образования имени Ы. Алтынсарина, Алматы, Казахстан;

³Военный институт Сухопутных войск Министерства обороны Республики Казахстан, Алматы, Казахстан.

E-mail: aygerim.kypshakbaeva@mail.ru

ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕГРИРОВАННОЙ МОДЕЛИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. Для развития современного общества характерна информатизация как глобальный социальный процесс, одной из особенностей которого является интеграция информатики и информационных технологий с предметными областями современного образования. Это актуализирует проблему создания методических систем, предполагающих построение единой процедурной модели, позволяющей комплексно решать учебные задачи.

Интеграция информатики с другими учебными предметами не только способствует повышению качества учебного процесса и продуктивности преподавателей и студентов, но и решает важнейшую задачу обучения - формирование информационной культуры студентов на основе междисциплинарных дисциплин. соединения. В частности, широкое распространение «информатики и английского языка» как гуманитарной специальности и предмета, относящегося к сфере естественнонаучного образования, оправдывается мощными интеграционными связями. Действительно, язык действует как средство хранения и передачи информации от поколения к поколению, что, в свою очередь, является основной концепцией информатики. Информация, медиа, код, сетевая коммуникация - это далеко не полный список понятий, связывающих контентные аспекты языка и информатики.

В последнее время при обучении английскому языку используются информационные и мультимедийные технологии, компьютерные сети и Интернет. Однако эффективность их использования не всегда значительна в силу множества объективных и субъективных причин. В свою очередь, освоение информационных технологий в курсе информатики без ярко выраженной предметной направленности происходит с низкой мотивацией. В связи с этим представляет интерес построение интегрированного курса «Информатика + английский язык», позволяющего повысить качество преподавания данных предметов в современных условиях.

Ключевые слова: реализация, интегрированная модель, обучение, информатика, английский язык, современные условия.

Introduction. It is important to note that in the documents on the modernization of education, raising the level of training of students in the natural and human sciences is considered as the most important task in the process of the formation of the information society. In the light of the adopted concept of modernization of

education for the period up to present, in which priority positions were put forward for improving the quality and efficiency of education, the arrival of new teaching technologies in schools, starting with the widespread use of information technologies and ending with new approaches to teaching humanitarian subjects, a target program, we believe that the effectiveness of the educational process can be achieved through the development and implementation of integrated learning models [1].

Due to extreme natural and climatic factors, living conditions are unequal in terms of comfort with living conditions in other regions of the country. The existing education system, the envisaged measures, the developed systems do not always fully provide a high-quality result in the preparation of students in a number of subjects due to the interruption in classes due to low temperatures, and, consequently, the impossibility of students attending an educational institution, hence the reduction in the annual calendar interval learning. In addition, in remote northern schools there is a need for teachers in some leading disciplines, the lack of full access to information educational resources.

The phenomenon of integrating informatics into substantive activity is in the center of close attention and discussion of scientists, methodologists, and practicing teachers. The issues of the content and methods of teaching informatics in a general education school in the context of informatization of the pedagogical process were paid attention to such Researchers such as A.G. Gein, A.A. Kuznetsov, A.G. Kushnirenko, M.P. Lapchik, N.I. Pak, I.R. Robert, I.G. Semakin, A.L. Semenov, A.Yu. Uvarov, E.K. Henner and others.

School in the era of digital technologies is devoted to research by L.P. Vladimirova, I.M. Koshman, M.V. Lyakhovitsky, E.I.V. Fadeeva, V.M. Khalzova.

The concept of “integrated learning” in the educational process in the system of traditional school subjects is considered by N.S. Antonov, G.I. Baturina, V.I. Zvyaginsky, V.S. Elagina, L.A. Zhukova, A.L. Semenov.

In the works of V.Yu. Lyskova, N.I. Pak, E.A. Rakitina, I.A. Rumyantseva, A.Yu. Uvarova, the problems of the structure and content of the modern information educational environment of schools are widely studied [2].

The problem of developing common goals, content, methods of integrating informatics into the process of teaching English in northern schools, developing a clear integration model, methods, organizational forms and teaching aids within the information educational environment is currently poorly understood and has not yet been applied.

The problem of the research is determined by the contradiction between the need of the secondary school of the Far North for a new model of teaching computer science and the English language, which makes it possible to overcome the objective difficulties of organizing the educational process in secondary schools and takes into account the possibilities of integrating disciplines as a means of optimizing, intensifying and improving the quality of education in conditions of informatization and the existing teaching system these items [3].

Object of research: the processes of teaching computer science and the English language in schools in the context of informatization.

Subject of research: a model of an integrated course in computer science and the English language in the information educational environment of secondary schools and a methodology for its implementation.

Purpose of the study: improving the quality of mastering educational material in computer science and the English language based on the implementation of an integrated model that ensures the optimization of teaching in schools.

In connection with the goal and the hypothesis put forward, the following tasks were formulated:

On the basis of a theoretical and methodological analysis of literature and existing pedagogical experience, identify the features that affect the organization of the educational process in schools.

Identify the pedagogical capabilities of information technology and educational information environment in schools.

To identify the prerequisites for the creation of an integrated model of teaching computer science and the English language in the modern conditions of general education schools.

To develop an integrated model of teaching computer science and the English language in the conditions of a developed information educational environment of schools.

To identify and substantiate the pedagogical conditions for the implementation of an integrated model of teaching computer science and the English language in schools.

In the course of the pedagogical experiment, to check the effectiveness of the developed integrated model of teaching computer science and the English language in schools.

To develop methodological recommendations for organizing the process of teaching computer science and English according to an integrated model in schools.

Materials and methodology. In the context of the ongoing informatization of education in the regions, the most effective use of new pedagogical technologies can be called distance learning, as one of the ways to solve the problem of the distance of a student from a full-fledged educational complex. By distance education we mean a kind of distance education that provides for an active exchange of information between students and teachers, between students themselves, using modern means of new information technologies. Distance learning for the first time appeared recently. Here, as in other forms of education, the emphasis is on independent activities of students, but within the framework of an organized process [4]. Traditionally, in the educational process of distance learning, the entire arsenal of pedagogical technologies can be used, reflecting the specifics of the used teaching concept; in particular, with a personality-oriented approach, this is a lesson in a lecture form, training in small groups of cooperation, a method of projects, role-playing and business games, a method of situational analysis, laboratory and practical work, a student's portfolio. The organization and structure of training content reflects the specifics of the form of training. Distance learning is a new independent form, a component of the lifelong education system [5].

Discussion. Over two hundred different software products have been developed that have actually been tested in the educational process and cover almost the entire course of secondary school. Unfortunately, a large number of programs and electronic textbooks on the educational services market lead to information chaos. V.S. Lednev writes in his work that the modern information society is characterized, in particular, by a constant influx of unsystematized information [6]. The educational system, on the basis of which an integrated model is organized as a means of increasing the effectiveness of teaching computer science and the English language in the conditions of a northern school, will systematize the content of educational material, offer students the best ways to obtain the necessary information.

The methodological basis of the study was the work in the field of an integrated approach to teaching (N.S. Antonov, G.I. Baturina, M.N. Berulava, V.S. Elagina, L.A. Zhukova, V.I. Zvyaginsky, D.V. Rovkin, V.A. Slastenin, G.V. Fedorets, N.K. Chapaev and others); research in theory and methods of teaching computer science (S.A. Beshenkov, A.A. Kuznetsov, A.G. Kushnirenko, M.P. Lapchik, V.M. Monakhov, I.G. Semakin, A.L. Semenov, S.V. Simonovich, N.D. Ugrinovich and others); research in the field of theory and teaching methods foreign language (I.L. Bim, N.D. Galskova, N.I. Gez, R.P. Milrud, E.I. Passov, S.K. Folomkina, I.I. Khaleeva); theories and methods of using funds information technologies in teaching English (M.A. Bovtenko, T.V. Karamysheva, A.A. Petukhova, E.S. Polat, E.P. Sosnina, S.V. Titova, I.A. Tsaturova and others). Theoretical foundations of the research: fundamental work in the field of: pedagogy and psychology (Yu.K. Babansky, L.S. Vygotsky, P.Ya. Galperin, V.V. Kraevsky, V.S. Lednev, I.Ya. Lerner, M.N. Skatkin and others); work in informatization of education (Ya.A. Vagramenko, E.P. Velikhov, V.G. Zhitomirsky, A.D. Ivannikov, K.K. Kolin, I.V. Maruseva, A.V. Mogilev, N.I. Pak, E.A. Rakitina, I.V. Robert, E.K. Henner and others); the concept of continuous pedagogical education (E.P. Belozertsev, V.A. Bolotov, G.A. Bordovsky, V.I. Danilchuk, B.S. Lednev, P.V. Lepin, V.L. Matrosov, N.D. Nikandrov, V.A. Slastenin, A.P. Tryapitsyna and others) [7].

The research methods were selected in accordance with the tasks of the corresponding stage: theoretical analysis and synthesis of philosophical, psychological, pedagogical, scientific, technical and educational-methodical literature, regulatory and legislative documents on the research problem, conceptual analysis of previously completed dissertation research, Internet resources, generalization and systematization scientific provisions on the research topic; modeling an integrated model within the educational information environment of the school; observational (direct and indirect observation), diagnostic (questioning, testing, interviewing, individual and group conversations), experimental (ascertaining and formative experiment), statistical (methods of measuring and mathematical processing of experimental data obtained during the study, their systematic and qualitative analysis) [8].

Results. The experimental base for the study was secondary school No. 12 in the city of Nur Sultan. The study covered more than 60 students in grades 9-11. Experimental work was carried out in 2020.

The research was carried out in several stages:

1 stage (2020) - study and analysis of literary sources on the research topic, formulation of the initial methodological provisions, necessary to improve the efficiency of the implementation of integration trends. Carrying out an ascertaining experiment. Design and creation of a model of an integrated system, the information environment of the school. Formulation of a hypothesis, goals and objectives of the study. At this time, an experimental site was created on the basis of the Secondary School of Education.

Stage II (2020) - study of the effectiveness of teaching the course informatics and English using elements of integration. Search experiment. At this time, approbation took place models of integration of computer science and English.

Stage III (2021) - at this stage, the formative experiment, systematization and processing of the obtained data was carried out, their analysis and generalization, the main conclusions and recommendations were formulated, which were introduced into practice [9].

The scientific novelty of the research lies in the fact that: in contrast to the studies of S.A. Sergeenok (1997), E.V. Bogomolova (1999), O.A. Yavoruk (2000), V.V. Ugol'kova (2004), O.V. Korshunova (2006), in which the integrated approach in teaching is considered as a mandatory systemic combination of subject content elements to improve the quality and accessibility of education, in this work for the first time a model of integration of computer science subjects and the English language is built in the conditions of the information educational environment of schools using distance learning based on the structural and logical scheme and the principles of parallelism, purposefulness and completeness of the types of information activities of the student in the lesson and off-hours. The implementation of the model makes it possible to overcome the objective difficulties of organizing the educational process in secondary schools and to improve the quality of mastering the educational material of these subjects [10].

The theoretical significance of the study lies in substantiating the principles of designing an integrated model of computer science courses and of the English language, as well as the pedagogical conditions for its implementation in.

The practical significance of the research lies in the development of teaching materials (curriculum, a system of interdisciplinary tasks of the integrated course, teaching software and recommendations for their use), ensuring the implementation of the integrated model in the educational practice of secondary schools of the Far North, as well as the introduction of an integrated model of teaching computer science and the English language at school [11].

The reliability of the results of the research is ensured by relying on the fundamental theoretical provisions and modern achievements of psychological and pedagogical science; using research methods adequate to the tasks set; sequential carrying out of the pedagogical experiment and its statistical processing.

The integrated model "Informatics + English", built * on the basis of a structural-functional diagram containing target, content-structural, technological and effective components, optimizes the educational process and ensures compliance with the requirements of educational standards in computer science and the English language in the conditions of schools [12];

The main pedagogical condition for the implementation of the integrated model "Informatics + English", which ensures an increase in the quality of the assimilation of educational material by schoolchildren in these subjects, is a developed unified information educational environment of the northern region, which allows the use of distance learning [13];

Conclusion. The methodology for implementing the integrated model in the informational educational environment of schools improves the quality of the assimilation of educational material in computer science and the English language by schoolchildren (academic performance, assimilation of educational material), overcoming features that have negative consequences on the organization of the educational process in schools [14].

Ensuring the stable functioning and development of the education system, a necessary condition for the development of society and the state, is considered in our country as a priority issue of state policy. It is generally accepted that the 21st century will be a century of competition in terms of education level, ability to implement and develop progressive technologies [15].

Educational reforms are currently being carried out in most of the developed countries of the world. Modernization of the content of education in Russia at the present stage of development of society is associated with innovative processes in the organization of teaching foreign languages, the use of open information systems, the introduction of information technology in the educational process. New in the development of sciences is often created on border areas that once divided knowledge [16]. Computer science weaves the scattered branches of knowledge. Computer technologies are included in many subject areas: mathematics, economics, physics, biology. These processes serve to unite previously unrelated, even seemingly antagonistic sciences, forcing to combine the concept of narrow specialization with a movement towards universalism. In our time, fundamental changes in the education system began to occur more often [17].

In 2000, it was adopted the Concept of a new structure and content of general secondary education, suggesting that the main result of the activity of an educational institution will be a set of key competencies in the intellectual, civil law, information and other spheres, and not a system of knowledge, skills, and abilities in itself. ... At the same time, the content of education must necessarily include foreign languages and information technologies [18]. According to the concept of the new structure and content of general and

secondary education, starting from the second grade of primary school, the study of English, German, French and teaching to work with a computer is introduced. The formation of the information culture of students on the basis of humanitarian, humanistic and cultural principles and traditions is an important task of school education. Its solution is facilitated by interdisciplinary connections, the integration of informatics with other educational processes. The very issue of integration in learning has only recently become the object of research. Various methods of integration are now being introduced in schools. In the journalistic literature, methods of integrated learning at school are often found, but in practice few people use these methods. This happens more often due to the lack of methodological developments and due to the fact that there is a misconception about the subject of computer science, a lack of understanding that a computer is a tool for finding ways to achieve certain goals. The problem of integrating several subjects is very significant at the present time in connection with the rapidly increasing requirements for intensive development in conditions of the most severe resource constraints.

The integrated course allows students to form a holistic picture of the world in which the English language itself performs a specific function and serves as a means of knowledge and communication. Integration contributes to the versatile and harmonious development of children by combining educational, upbringing, developing abilities of different academic subjects. The course expands the meaningful plan of teaching computer science and leads to the formation and development of broader interests of children, their abilities for various types of activities, their inclinations in the English language. The development of new teaching strategies aimed at improving the quality of fundamental training of students and developing their ability to adapt in the world of rapidly developing high technologies, as part of the transformation of the educational content of schools, is the most important direction of modernization. In fact, today there is a change in educational paradigms, a new educational system of the northern school is actively being formed, the development of which depends not only on social factors, but also on ethnic and geoclimatic ones.

Information about the authors:

Kypshakbayeva Aigerim – Doctoral student of 3rd course of Eurasian National University named after L. Gumilyov Satbayev street 2, city Nur-Sultan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0274-990>, Xaygerim.kypshakbaeva@mail.ru, +7 702519 67 32;

Davletova Ainash Khaliullinovna – Candidate of Pedagogical sciences, academician of MAIN, L.N. Gumilyov Eurasian National University, <https://orcid.org/0000-0003-2373-3699>, ainash_5@mail.ru, /+77013175684/;

Kashkhyrbay Baizhuman – Candidate of Pedagogical sciences, academician of MAIN, L.N. Gumilyov Eurasian National University, kashkhyrbay_bb@enu.kz, +7 747 262 14 42, <https://orcid.org/0000-0002-3049-6508>;

Saktaganov Balabek – doctor PhD, Altynsarin National Academy of Education, balabiken@mail.ru, +77013424435, <https://orcid.org/0000-0001-9745-1278>;

Yergeshov Erzhan – Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan Almaty, Kazakhstan +7 7718917310, <https://orcid.org/0000-0002-5669-5345>.

REFERENCES

- [1] Brown H.D. Affective factors in second language learning Text. In J.E. Alatis, H.B. Akman, P.M. Alatis (eds.), *The second language classroom: directions/or the eighties*, 1981, pp.111-129.
- [2] Daniel J.S. & C. Marquis (1979). Independence and interaction Text.: *Getting the mixture right, Teaching at a Distance*, 14, pp.29-44.
- [3] Kerr S. Technology, Teachers and the Search for School Reform. *Educational Technology Research and Development Text.*, Vol. 37(4), pp. 5-11.
- [4] Marvin C. *When Old Technologies are New Text.: Thinking about electric communication in the late nineteenth century*. Oxford, N.Y., 1988.
- [5] McKenzie J.A. Beyond IT: The Failure of IT (thus far) to Transform Schools Text. // *The Educational Technology Journal*. Vol. 9, No.1. -September 1999.
- [6] Tavares H. *Classroom Management and Subjectivity Text.: A Genealogy of Educational Identities // Educational Theory*. 1996. - Spring.
- [7] *The Definition of Educational Technology*. Association for Educational Communication and Technology Text., Washington, DC, 1977.
- [8] *Visualization in Scientific Computing Text.*, Special Issue, ACM SIGGRAPH Computer Graphics, V. 21, N 6, November 1987.

[9] Kuznetsov A.A. Assessment of the quality of training of graduates of basic school in computer science Text. / Ministry of Education Ros. Federation; [A.A. Kuznetsov and others]. 2nd ed., Erased. - M.: Bustard, 2001. - 46, [2] e.: ill., Tab.

[10] Kuzmin N.N. Methodical recommendations for the implementation of intersubject connections among students Text. / N.N. Kuzmin, A.V. Usova. - Chelyabinsk State Pedagogical Institute - Chelyabinsk: ChGPI, 1985.-- 17 p.

[11] Kulagin P.G. Interdisciplinary connections in the learning process Text. / P. G. Kulagin. M.: Education, 1981.-- 96 p.

[12] Lebedeva O.P. Adaptation of the cardiovascular and respiratory systems in adolescents 13-14 years old in the Far North in different seasons of the year Text. / O.P. Lebedeva // Health care of Yamal. 2001. - No. 2 (7). - p. 11-14.

[13] Lednev V.S. On the theoretical foundations of the content of teaching informatics in secondary schools Text. / V.S. Lednev, A.A. Kuznetsov, S.A. Beshenkov // Informatics and Education. 2000. - No. 2. -p.13-16. [14]

[14] Lednev V.S. State and prospects of the development of the course of informatics in secondary schools Text. / V.S. Lednev A.A. Kuznetsov S.A. Beshenkov // Informatics and Education. 1998. - No. 3. - p. 76-78.

[15] Litvyak E. In the Spring time of the year, when you need not rush for the program Text. / E.V. Litvyak, M.M. Bezrukikh // First of September. - 2003. -No.19 (1186) -p.12.

[16] Lukinova A.E. System of distance learning geometry for college students in universities in the Far North: On the example of the Yakutsk State University Text.: Author's abstract. dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.02 / Novosib. state ped. un-t. Novosibirsk, 2002.-19 p.

[17] Maksimova V.N. Interdisciplinary connections in the learning process Text. / V.N. Maksimova. -M.: Education, 1988.191 e.: ill.

[18] Maksimova V.N. Interdisciplinary connections in the educational process of modern schools Text. / V.N. Maksimova. M.: Education, 1987. -157 [3] p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 147-153

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.251>

UDC 373.6

G.S. Makharova*, S.A. Nurzhanova, A.T. Akzholova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: maharova727@gmail.com

LINGUODIDACTIC POTENTIAL OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. The article discusses the linguodidactic potential of the use of authentic materials for teaching a foreign language on the basis of multilingual education. The authors describe the features of the optimal use of authentic materials in the process of teaching a foreign language, along with the right choice of authentic materials in accordance with the content of education. The purpose of the study is to develop methods and approaches to the convenient and effective use of authentic materials for teaching a foreign language in the training of future teachers. However, in some non-linguistic pedagogical institutions the issue of teaching foreign languages is not carried out in accordance with the students' needs and requirements. Along with the rapid development of today's society, the teaching of foreign languages with authentic materials in connection with the process of globalization - provides the students with effective language skills. In the process of learning a foreign language with authentic materials, the students get acquainted with the real life situations in the language, and also learn to cope with different tasks, as well as learn new concepts, language units that have undergone various linguistic changes. The advantages of teaching with authentic materials are that they can take students into existing cases and teach them to act properly in certain circumstances. Authentic materials are used to develop learners' linguodidactic potential and are aimed at improving learners' reading, writing, listening and speaking skills. Authentic materials for teaching a foreign language contribute to the formation of students' communicative, pragmatic and linguodidactical competencies.

Key words: linguodidactic potential, authentic learning, authentic materials, real life situations, language acquisition, methodology, pedagogy.

Г.С. Махарова*, С.А. Нуржанова, А.Т. Ақжолова

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: maharova727@gmail.com

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ АУТЕНТТІК МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аннотация. Мақалада көптілді білім беру негізінде шетел тілін оқытуға арналған аутенттік материалдарды қолданудың лингводидактикалық әлеуеті қарастырылады. Авторлар зерттеу барысында шетел тілін оқыту үрдісінде аутенттік материалдарды білім беру мазмұнына сәйкес таңдаумен қатар оңтайлы қолданудың ерекшеліктерін сипаттайды. Зерттеудің мақсаты – педагог мамандарды даярлауда шетел тілін оқытуға арналған аутенттік материалдарды қолайлы және тиімді қолданудың әдіс, тәсілдерін дамыту болып табылады. Дегенмен, кейбір тілдік емес педагогикалық оқу орындарында шет тілдерін оқыту мәселесі студенттердің сұранысы мен талаптарына сай деңгейде жүргізіле бермейді. Қазіргі таңдағы қоғамның қарқынды дамуымен қатар, әлемдік жаһандану үдерісіне байланысты шетел тілін аутенттік материалдар арқылы оқыту - студенттердің тілді тиімді меңгеруін қамтамасыз етеді. Студенттер шетел тілін аутенттік материалдар арқылы оқу үрдісінде тілдегі шынайы өмірлік жағдаяттарымен танысып, түрлі мәселелерді шешуге дағдыланады, оған қоса әртүрлі кезеңдік лингвистикалық өзгерістерге ұшыраған жаңа ұғымдарды, тілдік бірліктерді

менгереді. Аутенттік материалдармен оқытудың артықшылықтары студенттерді нақты өмірлік жағдаяттарға ауыстыра алады және кез келген жағдайда оңтайлы әрекет етуді үйретеді. Болашақ педагогтердің лингводидактикалық әлеуетін дамыту мақсатында қолданылатын аутенттік материалдар – студенттердің оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым және сөйлеу дағдыларын жетілдіруге бағытталады. Шетел тілін үйретуге арналған аутенттік материалдар студенттердің коммуникативтік, прагматикалық және лингводидактикалық құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Түйінді сөздер: лингводидактикалық әлеует, аутенттік оқыту, аутенттік материалдар, шынайы жағдайлар, тілді меңгеру, әдістеме, педагогика.

Г.С. Махарова*, С.А. Нуржанова, А.Т. Акжолова

Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

E-mail: maharova727@gmail.com

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье как актуальная проблема рассматривается лингводидактический потенциал использования аутентичных материалов для обучения иностранному языку на основе полиязычного образования. Авторы описывают особенности оптимального использования аутентичных материалов в процессе обучения иностранному языку наряду с подбором аутентичных материалов в соответствии с содержанием обучения. Цель исследования - разработать методы и подходы к удобному и эффективному использованию аутентичных материалов для обучения иностранному языку в подготовке будущих учителей. Однако вопрос обучения иностранным языкам в некоторых неязыковых педагогических учреждениях не осуществляется в соответствии с нуждами и потребностями обучающихся. Наряду с быстрым развитием современного общества, обучение иностранным языкам с использованием аутентичных материалов в связи с процессом глобализации - обеспечивает учащихся эффективными языковыми навыками. В процессе обучения иностранного языка по аутентичным материалам студенты знакомятся с реальными жизненными ситуациями в языке, учатся решать различные задачи, а также усваивают новые понятия, языковые единицы, претерпевшие различные языковые изменения. Преимущества обучения с использованием аутентичных материалов заключаются в том, что они могут перенести учащихся в реальную жизненную ситуацию и научить их правильно действовать в определенных обстоятельствах. Аутентичные материалы с применением лингводидактических методов обучения способствуют развитию чтения, правописания, восприятия на слух, говорения с использованием в речи различных периодических языковых изменений, понятий языковых единиц. Аутентичные материалы, используемые для развития лингводидактического потенциала будущих учителей, направлены на совершенствование навыков чтения, говорения, письма и аудирования. Аутентичные материалы для обучения иностранному языку способствуют формированию коммуникативной, прагматической и лингводидактической компетенций студентов.

Ключевые слова: лингводидактический потенциал, аутентичное обучение, аутентичные материалы, реальные ситуации, овладение языком, методология, педагогика.

Introduction. Modern society makes new demands on the level of personality development. The leading link that provides the primary formation of the intellectual and communicatively developed personality is education. Obviously, any foreign language learner will have difficulty in mastering the language at a high level without being in a country where the language is spoken. However, in the current era of globalization, this issue is being addressed in a more effective way than in previous years. Everyone who wants to learn a foreign language has the full opportunity to search for and acquire the knowledge and the necessary skills for self-improvement using the Internet, including on various educational sites. Therefore, the teachers' main task is to create the real and imaginary communicative situations and to create a favorable environment for the use of effective teaching methods and the use of appropriate approaches. (role-playing games, discussions, creative projects, etc.) The task of acquainting students with the cultural values of learned language is also an important issue. Moreover, the specialists in the pedagogical industry, wishing to increase the efficiency of the educational process, are looking for answers to the following questions: what to teach, how to teach, on what material. The answers to the first two of them are available in the training programs, textbooks and

methodological manuals, and the latter aspect is often questionable. The problem of using authentic materials in foreign language lessons has always caused a lot of controversy. Definition of the concept of authentic materials appeared in pedagogy relatively recently.

Materials. What are authentic materials?

Authentic materials are a series of materials used in their natural state without any modification. Authenticity dates back to the 1970s with the advent of the communicative language learning program. «Authenticity» means «basic» in Greek. A review of many sources has shown that the terminology of authentic materials is defined in different ways. The experience of teaching a foreign language using authentic materials and performing appropriate tasks has been extensively discussed in the field of European linguistics.

The types of authentic materials are described by scientists in their study with a variety of definitions. Nowadays, educational materials for teaching a foreign language are widely available on the Internet, as educational sites are increasingly supplemented with new sources of information. Authentic materials can be obtained from social media applications such as YouTube, Facebook, Instagram, Twitter, as well as from language learning websites and educational video websites. Language learning websites include online language lessons aimed at developing students' reading, writing, listening and speaking skills in a particular foreign language. Teachers also have access to free methodological resources for teaching English and increasing student engagement on educational websites. In particular, the following popular free websites: Duolingo, Learn English British Council, Internet Polyglot, Live Lingua, Open Culture, Livemocha, Babbel, Learn a Language etc. Educational video websites are usually more effective for mastering and comprehending concepts. In addition to being effective in language teaching, videos make it easier to comprehend the material relatively quickly than the text, so they are very popular among modern students and teachers.

According to Genhard (1996), authentic materials help to eliminate language barriers in language learning and divided into the following three groups:

1. Authentic audio materials (radio and TV programs, news, songs, music programs, cartoons, etc.). materials for listening.
2. Authentic visual materials (pictures, movies, real street scenes, various wordless street signs and symbols, documentaries, newspapers, magazines, postcards, advertisements), etc.
3. Authentic printed materials (newspapers, books, advertisement, sports reports, stickers, theater and train tickets, restaurant menu), etc.

Appropriate use of authentic materials in teaching a foreign language allows the teacher to organize the lesson creatively, to rationally implement the necessary activities (role-playing games, discussions, dialogues, competitions, creative projects) in the teaching process. Through authentic materials, students can learn to create real and imaginary conditions for communication and get acquainted with the cultural values of the language being studied.

The use of inappropriate learning materials can reduce the students' interest and motivation, resulting in loss of motivation and the process of learning a foreign language can be psychologically stressful. A. A. Baniabdelrahman (2006) However, the correct choice of authentic materials in the learning process and the ability to use them effectively requires methodological skills. Compared to other European countries, this issue is still not sufficiently implemented in our country. The main reason for this is insufficient methodological research, and the use of traditional materials has become a common practice for both language learners and teachers.

Researchers Oliver (2000) and Herrington proposed a new pedagogical term «authentic learning» in their study «authentic learning environments». The term is closely related to the students' real life and teaches them to overcome various situations in life. According to Herod (2002) authentic learning 'materials and activities' are designed to simulate the real case. According to Carter and Nunan (2001), "authentic materials are ordinary texts not created specifically for the purpose of language teaching." It can be said that authentic audio-visual materials present a much broader and richer range of expressions in real contexts, motivate students and provide them with an opportunity to have rich learning experiences when they are compared to non-authentic materials that are specifically prepared for educational purposes (Gilmore, 2011). Authentic videos including audiovisual elements and simultaneously appeal to different sensory organs are a type of authentic materials commonly used in order to develop listening skills. Authentic videos are considered as very effective tools for experiencing the use of the target language in real contexts (Saedi & Biri, 2016). Authentic videos offer important opportunities for students to focus their attention on learning activities, to concentrate on learning and to create an effective learning climate (Günbay & Mede, 2017; Wang, 2015; Woottipong, 2014).

Research methods. The following research methods were used in the study:

- theoretical: analysis, synthesis, induction;
- practical methods: experiment, observation, conversation, interview, testing, questioning, discussion, statistical methods, analysis.

Discussion. Traditional pedagogical technologies are characterized by authoritarianism: focus on personality formation under the teachers' influence, the entire system training and education. Non-traditional pedagogical technologies (active and intensive) are described by a high level of individual activity and students' individuality, communication skills, problem-based learning aimed at developing personal potential (a detailed classification of pedagogical technologies is given in textbook of V.A. Trainev and I.V. Trainev, 2009).

Linguodidactics is such a branch of methodological science, .. which substantiates the content components of education, training, learning in their inextricable connection with the nature of language and the nature of communication as a social phenomenon that determines the activity essence of speech works, which are based on the mechanisms of social interaction of individuals.

Linguodidactics - studies the general laws of language learning, develops methods and tools for teaching a particular language (monolingual, bilingual, multilingual), deals with a number of issues related to language acquisition. "Linguodidactic potential" is a variety of methods and opportunities of using authentic materials in the target language (texts, the real-life situations, works of art, films, music, web pages, performances etc.) in the process of learning and teaching a foreign language. «Studies have shown that the use of local authentic materials is much more beneficial to students than traditional materials that are not memorable» (Jacobson, Degener, and Purcell Gates, 2003).

Although there are many scholars who recommend the benefits of using authentic materials in the process of learning and teaching a foreign language, each language teacher should clearly define how, when and for what purpose to use them in the practice. Before using authentic materials in the learning process, it is necessary to take into account the students' ability, age characteristics, the language perception level, as well as factors that increase students' interest and motivation.

Kilickaya (2004) and Kim (2000) believe that authentic materials should only be used with intermediate and advanced students. Other scholars such as McNeill and Miller (2005) take a different view, arguing that authentic materials can be applied not only to high-level students, but also to low-level students. Teachers should keep in mind that when using authentic materials, there is only one condition to use them effectively: to have the content that provides a connection with the real world and real life. Tasks for language communication are divided into two groups in Nunan's study (1989) The first is «real world»: this type of task allows the students to participate in the «approximate» experience of language and behavior that might be needed outside the classroom, and the second is 'pedagogic': this type stimulates interned process of acquisition, only without getting the students to practice the skill that might be needed in the real world.

Teachers need some criteria to lighten their path, to be able to choose the tasks the learners will benefit from. McGrath (2002) offers eight criteria, which should be taken into account when choosing appropriate authentic texts. In particular, the following:

1) compliance of the textbook and students' needs, 2) thematic interest, 3) cultural identity, 4) logistical coordination, 5) cognitive requirements, 6) linguistic requirements, 7) quality (value), 8) exploitability. Three main criteria are used to make a choice and obtain authentic texts: «content suitability, readability and exploitability « Suitability is regarded as the most important one, because it means that reading materials must arouse the learners' interest, meet their needs and motivate them. Exploitability stands for the way in which the text is used to develop the reading competence of learners, while readability refers to the difficulty and complexity of a text. « (Nuttal, in Sacha n.d.) The structure and content of authentic texts (grammatical, lexical, logical) should correspond to the level of language proficiency and age of students. Otherwise, it can have a negative impact on students, reducing their interest and motivation.

Russian researchers E.V. Nosonovich, R.P. Milrud (1999) considering authentic materials, identified a number of meaningful aspects that distinguish the authenticity of educational texts:

1. Cultural authenticity - the use of texts that form the specific ideas (values and worldview) of another culture, the peculiarities of everyday life, and the native speakers' habits;

2. Authenticity of information – the use of texts that include meaningful information, selected in accordance with the interests and the students' age characteristics;

3. Situational authenticity - creation of a real communicative situation, which involves a natural discussion of the chosen topic.

4. Authenticity of the national mentality - an explanation of the appropriateness or inappropriateness of the use of a particular phrase.

5. Reactive authenticity - the text is truthful for students, it must be given the opportunity to evoke emotional, mental and verbal reactions;

6. Design authenticity - ensures the textbook design and its originality to attract the students' attention and facilitates the understanding of the communicative task of the text, establishing its links with reality.

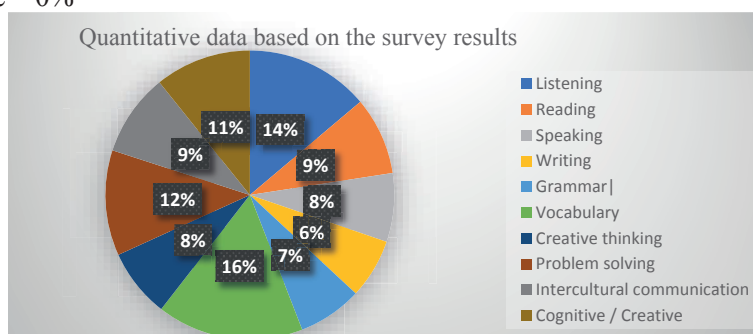
7. Authenticity of educational tasks to texts - the power of tasks to stimulate the students' interaction with the text, should be based on the operations performed when working on exceptional information sources of outside learning. The authors emphasize that the reliability of educational material is comparative due to a number of factors: the conditions in which it is applied; students' personal features; teachers' goals, etc. There are also some disadvantages of using authentic materials. Since, some materials often contain complex structures and complicated lexical units, they are built outside the scope of the topic being studied and beyond the ability of the students to comprehend.

Russian scientist G.A. Vorobyov states that «the use of authentic audio and video materials allows the language learners to create an interactive language environment» G.I. Voronina defines authentic texts as texts borrowed from the native speakers' communicative experience. According to K. Mustafina (2014), in the absence of language communication in the system of foreign language teaching, the use of authentic texts containing intercultural components can fully form a culture of tolerance, ie respect the customs and traditions of another country. Non-authentic texts are texts written specifically for learners of a foreign language as a non-native language. They are introduced into the educational process to consolidate a particular grammatical topic, lexical material and etc.

Results. The survey was conducted among future primary school teachers, ie students. Number of participating students:164. Quantitative data in this study were collected from one designed 10-item questionnaire. This survey used the questionnaire as it's diagnostic tool. The questionnaire included the skills which contribute to the priority development of the use of authentic materials. The Likert scale consisted of 5 different answers. The participants indicate their opinions about each item. Table 1. The data collected from the questionnaire.

Authentic materials develop the following linguodidactic potential	Strongly Agree	Agree	Partially Agree	Disagree	Strongly Disagree
Listening	32%	48%	20%	0	0
Reading	20%	42%	36%	2%	0
Speaking	25%	30%	44%	1%	0
Writing	16%	34%	48%	2%	0
Grammar	17%	38%	43%	2%	0
Vocabulary	42%	34%	22%	2%	0
Creative thinking	25%	30%	44%	1%	0
Problem solving skills	22%	37%	41%	0	0
Intercultural communicative	20%	42%	36%	2%	0
Cognitive / Creative	30%	27%	43%	0	0
Average percentage	24,9	36,2	37,7	1,2	0

The main purpose of this survey was to find out students' opinions about advantages of authentic materials used in learning and teaching English. Table 1 shows the quantitative date of the survey and we can see the average percentage of Strongly Agree - 24,9%; Agree - 36,2%; total - 61,1% respondents support the use of authentic materials in learning and teaching English, partially agree - 37,7%, do not agree – 1,2% and absolutely do not agree – 0%

Quantitative data of each activity: vocabulary and listening comprehension are at a higher level than other skills.

Vocabulary – 16%, Listening comprehension - 14%, Problem solving - 12%, Cognitive/Creative -11%, Reading - 9%, Intercultural communication - 9%, Speaking - 8%, Creative thinking - 8%, Grammar - 7%, Writing - 6%.

Conclusions from the analysis of the data obtained: The percentages of Reading and Intercultural communication are the same - 9%, as well as Speaking and Creative thinking - 8%, the lowest percentage belongs to Writing - 6%.

The results of the survey show that students have a positive attitude, despite of their insufficient knowledge about the features of using authentic materials. In addition, in-depth teaching English in the training of future primary school teachers has been carried out only recently in our country. Training of the specialists in accordance with the needs of society in modern education is today's requirement. Consequently, in order to form the students' professional, communicative and pragmatic competencies, it is still necessary to conduct methodological research to reveal their language potential. The purpose of the study is to identify methodologically optimal ways to improve the future primary school teachers' language skills and abilities in English. Encourage the students to learn a foreign language and teach them to apply the acquired knowledge in practice, as well as develop their linguodidactic potential. The development of creative potential in the learning process helps students to master their knowledge areas that are beneficial for their independent professional activities. Authentic materials contribute to increase the students' linguodidactic potential, as well as their motivation for learning, for conducting personal narrative research. It is not recommended to involve the students in activities that focus on emotions or other personal issues. Such aspects of interaction should be handled with care. Discussion activities teach the students to express their personal views on topics of interest, to present own ideas, to listen to the opinions of others.

Conclusion. The issue of integrating components of culture into the process of learning foreign languages has been standing for a long time. In the modern education system, each teacher's task is to form a university student as a fully developed person, who is able to communicate with people of different cultures. In general, according to foreign languages teachers, in order to master a foreign language at a certain level, first of all, it is necessary to form the students' intercultural competence. The students studying a foreign language and observing the interaction of different cultures have the opportunity to act as an intermediary between cultures and critically analyze cultures, including their own. Authentic materials provide students to discuss fascinating topics and promote their critical thinking. Successful learning of any language depends on who wants to learn the language and how, under what circumstances, and for what purpose. The use of authentic materials contributes to create a favorable environment, makes the lesson enjoyable and increases the students' personal qualities, develops their communicative competencies. The purpose of this study was to create a methodological framework for the use of specific materials in teaching English. In order to achieve successful and effective results in teaching and learning the language, all the students and teachers must perform their duties perfectly. In addition, they should be aware of new methods and approaches in teaching. To do this, teachers need to constantly develop themselves by participating in seminars, conferences, trainings in order to improve their methodological skills.

Information about authors:

Makharova G.S. – Phd student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of pedagogy and Psychology, Department of professional training educational program: «primary education», Almaty, Kazakhstan. maharova727@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4701-0073>;

Nurzhanova S.A. – Associate professor, candidate of pedagogical sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of Pedagogy And Psychology, Department of professional training educational program: «primary education», Almaty, Kazakhstan. sajila@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6856-211X>;

Akzholova A.T. – Associate Professor, Candidate of Philology Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of Pedagogy and Psychology, Department of Professional Training Educational Program: «Primary education», Almaty, Kazakhstan. aktoty_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7908-968X>.

REFERENCES

[1] Rashid Hamed Al Azri, Majid Hilal Al-Rashdi The Effect Of Using Authentic Materials In Teaching International Journal Of Scientific & Technology Research Volume 3, Issue 10, October (2014) p.249-254.

- [2] Ahmed S. (2016). An Evaluation of Effective Communication Skills Course book. *Advances on Language and Literary Studies*, 5(3), 57-70.
- [3] Amor S. (2002). *Authenticity and authentication in language learning: Distinctions, orientations, implications*. Frankfurt: Peter Lang.
- [4] В.А. Трайнев, И.В. Трайнев. Информационные коммуникационные педагогические технологии Учебное пособие / - 4-е изд. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2009. - 280 с.
- [5] Badger R. & M. MacDonald 2010. Making it real: authenticity, process and pedagogy. *Applied Linguistics* [online], 31(4), 578–582.
- [6] Dr. Abdallah Ahmad Baniabdelrahman A.A. (2006) The Effect of Using Authentic English Language Materials on EFL Students' Achievement in Reading Comprehension', *Journal of Education and Psychological Sciences*, 7 (1) March 8-21.
- [7] Brandl K. (2008). *Communicative Language Teaching in Action: Putting Principles to Work*. Upper Saddle River, N.J.: Pearson/Prentice Hall.
- [8] Carter R. & Nunan D. (Eds.), (2001). *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages*. Cambridge University Press.
- [9] Cory L. (2009). *Authentic materials: An Educator's Guide to Their Use in language Classroom*. Master Thesis in TESOL. Ball State University.
- [10] Mustafina K.E. Work with authentic text in optimizing the process of formation of speech skills and language skills / Status and prospects of training in professional Kazakh, Russian and foreign languages: sost. Ескарова Г.К. - Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, 2014. - p. 53–57. [Russian].
- [11] Zohoorian Z. (2015). Motivation level: A study on the effect of an authentic context. *Procedia-Social and Behavioural Sciences* 192, (15-25).
- [12] Trabelsi S. (2016). Authenticity in Materials Development: towards a framework for a localized approach to authenticity of EFL teaching and learning materials. In M. Azarnoosh et al. (Eds.), *Issues in Materials Development* (145-158).
- [13] Lowe R.Z. & Pinner R. (2016). Finding the Connections Between Native-speakerism and Authenticity. *Applied Linguistics Review*, 7(1), 27-52.
- [14] G.A. Rizakhoyeva, M.M. Akeshova, M.B. Shaikhystamova, S. Jabbarova. *Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan* Volume 1, Number 389 (2021), 298 – 299 <https://doi.org/10.3214/2021.2518.40>.
- [15] L.M. Fedorova, T.I. Ryazanceva (2004) *Modern theories and methods of teaching foreign languages*. /.. - М.: Ekzamen Publishing House, (266-267).
- [16] Erik Jacobson Sophie Degener Victoria Purcell-Gates. (2003) *Creating Authentic Materials and Activities for the Adult Literacy Classroom. A Handbook For Practitioners* (43-58).
- [17] Zaitun Qamariah. *Authentic Materials, An Alternative In English Classroom* Conference Paper/ November 2016, Institut Agama Islam Negeri Palangka Raya/ Proceedings of the 2nd National Conference on English Language Teaching (23-32).
- [18] Milrud R.P., Nosonovich E.V. Criteria for meaningful authenticity of the educational text // *IYaSh*. 1999. No. 2. S. 8–12.

UDC 378.14
IRSTI 14.35.07

S.N. Ryskaliyev^{1*}, A.B. Doshymbekov¹, R.V. Kenzikeyev², T. Aliev³, A. Tuxanbayev⁴

¹Kazakh Academy of Sport and Tourism, Almaty, Kazakhstan;

²Kazakh national academy of choreography, Nur-Sultan, Kazakhstan;

³Astana International University AIU, Nur-Sultan, Kazakhstan;

⁴Kazakh-Russian intentional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: sayat813@mail.ru

SCIENTIFIC PEDAGOGICAL ISSUES OF PHYSICAL CULTURE TEACHERS PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. In the process of pedagogical research «based on the analysis of available literary sources, archival materials, regulatory documents of the education system, it was found that the modernization of higher pedagogical education, including in the field of physical culture, determined the need to rethink the criteria for the quality of pedagogical activity.

At the present stage of development of physical education, the competence-based approach is becoming increasingly important, from a relatively local turning into a socially significant phenomenon. The implementation of new approaches implies an increase in the effectiveness of the training system in the field of physical culture on the basis of going beyond the framework of «knowledge», subject-oriented education towards the competence-based approach, which provides the student with maximum opportunities for self-realization.

Based on the theoretical analysis of literary sources, normative legal documentation of the education system, practical work experience using the method of identifying an essential component, factor analysis, descriptors of the formation of professional basic competencies of a physical education teacher, presented in the competence model, were determined general professional training of a teacher of physical culture.

The correctness of the working hypothesis of the research was confirmed. The proposed competence-based model of general professional training of a teacher of physical culture implemented in the process of studying and mastering the methodology of teaching sports games, which includes theoretical, practical lessons, methodological and practical lessons, independent work of students. The developed content of the educational process on the basis of the course «Sports games» is reflected in the published educational and methodological manual of the author «Sports games in the process of forming professional basic competencies of a teacher of physical culture» in the specialty - «Physical culture».

Key words: scientific, pedagogical, issues, physical, culture, teachers, professional, training.

С.Н. Рысқалиев^{1*}, А.Б. Дошыбеков¹, Р.В. Кензикеєв², Т.Х. Алиев³, А. Туксанбаєв⁴

¹Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы, Қазақстан;

²Қазақ ұлттық хореография академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

³Астана халықаралық университеті АІУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

⁴Қазақ-Ресей халықаралық университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

E-mail: sayat813@mail.ru

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Педагогикалық зерттеу барысында «Қолда бар әдеби дереккөздерді, мұрағат материалдарын, білім беру жүйесінің нормативтік-құқықтық құжаттарын талдау негізінде жоғары

педагогикалық білім беруді, оның ішінде дене шынықтыру саласын жаңғырту жаңаша ойлау қажеттілігін айқындағаны анықталды.

Дене тәрбиесі дамуының қазіргі кезеңінде құзіреттілікке негізделген көзқарас салыстырмалы түрде жергілікті түрде әлеуметтік маңызды құбылысқа айналуының маңыздылығы артып келеді. Жаңа тәсілдерді енгізу «білім» шеңберінен шығып, білім алушыға білім беруді қамтамасыз ететін құзыреттілік көзқарасқа қарай пәндік-бағдарлы білім беру негізінде дене шынықтыру саласындағы оқыту жүйесінің тиімділігін арттыруды болжайды. өзін-өзі жүзеге асырудың максималды мүмкіндіктері.

Құзіреттілікте ұсынылған әдеби дереккөздерге, білім беру жүйесінің нормативтік құқықтық құжаттамаларына, маңызды құрамдас бөлігін анықтау әдісін, факторлық талдауды, дене шынықтыру пәні мұғалімінің кәсіби базалық құзыреттерін қалыптастыру дескрипторларын қолдану арқылы практикалық жұмыс тәжірибесіне негізделген теориялық талдау. дене шынықтыру мұғалімінің жалпы кәсіби дайындығы анықталды.

Зерттеудің жұмыс гипотезасының дұрыстығы расталды. Дене шынықтыру пәні мұғалімінің жалпы кәсіби дайындығының ұсынылып отырған құзыреттілік моделі теориялық, практикалық сабақтарды, әдістемелік және практикалық сабақтарды, студенттердің өзіндік жұмыстарын қамтитын спорттық ойындарды оқыту әдістемесін оқу және меңгеру процесінде жүзеге асырылады. «Спорттық ойындар» курсы негізінде әзірленген оқу процесінің мазмұны автордың «Дене шынықтыру пәні мұғалімінің кәсіби базалық құзыреттіліктерін қалыптастыру үдерісіндегі спорттық ойындар» мамандығы бойынша жарияланған оқу-әдістемелік құралында көрсетілген. - «Дене шынықтыру».

Түйінді сөздер: ғылыми, педагогикалық, мәселелер, дене, мәдениет, мұғалімдер, кәсіптік, оқыту.

С.Н. Рысқалиев^{1*}, А.Б. Дошыбеков¹, Р.В. Кензиков², Т.Х. Алиев³, А. Туксанбаев⁴

¹Казахская академия спорта и туризма, Алматы, Казахстан;

²Казахская национальная академия хореографии, Нур-Султан; Казахстан;

³Международный университет Астана АІU, Нур-Султан; Казахстан;

⁴Казахско-Русский международный университет, Актобе, Казахстан.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В процессе педагогического исследования на основе анализа имеющихся литературных источников, архивных материалов, нормативных документов системы образования установлено, что модернизация высшего педагогического образования, в том числе в области физической культуры, определила необходимость переосмысления критерии качества педагогической деятельности.

На современном этапе развития физического воспитания компетентностный подход приобретает все большее значение, из относительно локального превращаясь в социально значимое явление. Реализация новых подходов предполагает повышение эффективности системы обучения в области физической культуры на основе выхода за рамки «знаний», предметно-ориентированного обучения в сторону компетентностного подхода, который дает студенту максимум возможностей для самореализации.

На основе теоретического анализа литературных источников, нормативно-правовой документации системы образования, практического опыта работы с использованием методики выявления существенного компонента, факторного анализа дескрипторы формирования профессиональных базовых компетенций учителя физкультуры, представленные в компетенции модели, определены общепрофессиональная подготовка учителя физической культуры.

Подтверждена правильность рабочей гипотезы исследования. Предлагаемая компетентностная модель общепрофессиональной подготовки учителя физической культуры реализуется в процессе изучения и усвоения методики обучения спортивным играм, которая включает теоретические, практические занятия, методические и практические занятия, самостоятельную работу студентов. Разработанное содержание учебного процесса на основе курса «Спортивные игры» отражено в изданном учебно-методическом пособии автора «Спортивные игры в процессе формирования профессиональных базовых компетенций учителя физической культуры» по специальности «Физическая культура».

Ключевые слова: научный, педагогическая, проблема, физическая культура, учитель, профессиональная, подготовка.

Introduction. In modern society, in the education system, the problem of competitiveness, including teachers of physical culture, is gaining special relevance. The competitiveness of a teacher is determined by his professionalism, the success of a physical education teacher, a sports coach, a physical education specialist in various sports and physical education organizations also depends on the level of professionalism. "... A professional is a specialist who has mastered skills in professional activity, consciously changing and developing himself in the course of the influence of labor, making his own individual, creative contribution to the profession, finding his individual purpose, stimulating in society interest in the results of his professional activity and increasing the prestige of his profession in society ..." [1].

According to L.I. Lubysheva and V.A. Magin (2003), the modernization of professional physical education is due to the need to overcome the problematic situation in which contradictions between the quality of professional training of teachers and the requirements of social practice for the quality of development of the sphere of physical culture and sports are manifested [2].

The growing needs of society require a modern pedagogue, in particular a teacher of physical education, deep morality, a formed system of values and beliefs, civic position, interest in the development of the creative potential of their students, the ability to innovate, self-improvement, professional activity, etc. Therefore, one of the main tasks of higher education, along with the formation of a harmoniously developed personality, is the task of forming a professionally competent teacher [3].

Competencies are formed not only in the learning process, but in all types of activities. The means of forming competencies are professional training, socio-cultural activities, which make up the content of vocational education.

Thus, the main idea of organizing training aimed at the formation of competencies is to master various academic disciplines with the ability to practically implement cognitive and professional tasks [4].

Level up problem, the competence of the future teacher of physical culture, who is able to think freely and actively, to model the educational process, independently generate and implement new ideas and technologies of teaching and upbringing is relevant in modern socio-economic conditions. First, a competent teacher of physical culture has a positive impact on the formation of creative students in the process of teaching and educational work; secondly, he will be able to achieve the best results in his professional activity; thirdly, it contributes to the realization of their own professional capabilities [5].

In connection with the introduction of the competence-based approach in scientific and educational practice, the problem of creating a complete list of competencies for each level and profile of education, including the classification of competencies, is being actualized.

The question of the classification of competencies is rather complicated both in content and in terminological terms and is ambiguously solved in the scientific literature. Competencies are divided into general or universal (necessary for an educated person, regardless of the profile of training) and general professional (specialization in certain areas of activity) [6].

Materials and methods. In the context of improving the professional and pedagogical training of students of physical culture faculties, one of the foundations of the content is the planning of educational material, which contributes to the highest quality training of teachers in the field of physical culture.

Sports games are one of the main components of practical "and methodological training of students, which has a wide variety of motor actions.

In order to determine the main aspects and components of the professional training of physical education teachers, we analyzed plans and training programs, the content and methods of distribution of didactic material, the sequence of training, which determines the professional competence of future teachers [7].

In the variety of physical education tools used in. For the purpose of harmonious development of modern man, one of the leading places is occupied by games, especially sports games. They are among the most common and favorite types of exercise for people around the world.

To determine the effectiveness of the use of the competence model of general professional training of a physical education teacher, we conducted a survey of 1-4-year students of the Sport Academy in the specialty 050000 "Physical culture teacher". The processed results of the questionnaire are presented.

In our study, managerial competency was included in the questionnaires.

Procedure. Pedagogical research was carried out on the basis of the sport Academy in Almaty city. The experts were SA teachers, 1-4-year students, physical culture teachers of the secondary school at the place of teaching practice.

As an experimental group, we considered group 1A in the amount of 36 people. The control group consisted of students of group 1B in the amount of 36 people.

The experimental group was engaged during 2020-2021. on the basis of the competence-based “model of general professional training of a physical education teacher (Krivsun, 2009), and the comparison group studied according to the previously used program.

A survey was conducted on the research problem.

Discussion. Based on the analysis of literature, scientific and methodological documentation, archival materials, from our own pedagogical experience, we formulated characteristics of the professional and pedagogical activity of a physical education teacher, which were expertly assessed by physical education teachers of basic schools of passing pedagogical practice, teachers Faculty of Physical Education. The obtained statistical data set on the significance of the characteristics of professional activity was analyzed using the method of identifying an essential component of the statistical data set. As a result, some characteristics were recognized as less significant in the professional activity of a physical education teacher and were not considered further [8].

Several characteristics of professional activity were correlated with descriptors and distributed according to the professional basic competencies of a physical education teacher based on the requirements for training in teacher, regulatory and legal documentation, in the direction of “Physical culture”.

The distribution of descriptors according to professional basic competencies in the process of developing a competence-based model of general professional training of a physical education teacher was carried out using factor analysis [9].

Factor analysis is a mathematical method that allows you to identify hidden features, as well as their connections based on the analysis of matrices of statistical relationships (correlations, “distances”) between the measured features. The main task of factor analysis is to reduce the set of test measurements to a small number of basic (professional competencies) with the determination of the measure of determination of primary variables (pedagogical characteristics - descriptors) by the basic ones. Factor analysis is used either as a data reduction method, or as a classification method (in the ongoing dissertation research it is used as a classification method). The columns of the factorial weights matrix contain the correlation coefficients between the factor and the characteristic. This information allows you to find the signs that are most closely related to this factor, i.e. between themselves [10].

The specificity of professional physical culture education lies in the most important component of the content of professional training of physical culture teachers - motor activity. The learning process goes through and through the variety of physical exercises. At the same time, the most important element of the professional training of a teacher of physical culture is the formation of professional competencies necessary for. successful professional and pedagogical development [11].

In the process of professional training of teachers of physical culture, professional competencies are formed, which subsequently largely determine the role and place of a teacher in the field of physical culture.

Determination of the degree of mastery of a complex of professional basic competencies, carried out by us on the basis of a ten-point scale, assessment, is more variable in comparison with the standard five-point scale, since the use of a ten-point scale allows us to obtain scientific data with a higher degree of reliability indicators of the studied process of formation of professional, basic competencies of a teacher of physical culture [12].

We have noted the need for a descriptor description of each highlighted professional basic competence, so. how the learning outcomes can be presented in the form of descriptors - descriptions of what the student should know, be able and what to own upon completion of the study program.

In addition to the highlighted descriptors of professional basic competencies of a physical education teacher, we have developed criteria for assessing the quality of the formation of descriptors. Each criterion is assessed by performing competence-oriented tasks in the process of studying the course “Sports games”.

Organizational and managerial competence

1. The student is able to manage the individual pedagogical work of the students.
  - Applies methods of individual work.
  - Selects the gradation of individual work.
  - Has a selection of personality-oriented tasks.
  - Owns typical mistakes in individual work.
  - Carries out the solution of psychological problems in individual work.
2. The student is able to manage the collective pedagogical work of the students.

- Knows how to make significant comments in a timely manner.
  - Ensures the activity of all students.
  - Supervises the actions of all those involved.
  - Forms the actions of each student individually in the process of group work.
  - Supports a working environment in the team.
3. The student has mastered the methods of forming self-and mutual control among the students.
- Possesses knowledge of typical mistakes in the process of teaching the technique of the game.
  - Possesses knowledge of typical mistakes in the process of teaching game tactics.
  - Follows the terminology of defining precise and concise definitions of the characteristic mistakes of students.
- Predetermines the occurrence of errors in the technique of performing exercises.
  - Selects trainees to help each other.
4. The student is able to carry out a personality-oriented orientation of classes.
- Owns the selection of classes in accordance with the requests of the students.
  - Has a training methodology in accordance with the anatomical and physiological characteristics of the trainees.
- Selects the methods of training in accordance with the level of preparedness of the trainees.
  - Determines the methods of training in accordance with the age characteristics of the trainees.
  - Selects classes in accordance with the gender characteristics of the trainees.
5. The student possesses the methods and technologies of extracurricular sports activities.
- Identifies the most popular types of sports activities among the practitioners.
  - Owns the rules for conducting sections, circles.
  - Conducts extracurricular sports activities.
  - Complies with. rules for: extracurricular activities in the school day:
  - Possesses the technique; preservation of the contingent of those involved; involved in out-of-class work [13].
6. The student possesses the methods and technologies of carrying out extra-curricular sports-oriented work.
- Knows the rules for traveling to various sporting events outside the educational institution;
  - Controls the discipline of the participants during the events.
  - Ensures the activity of all students.
  - Owns the rule of “press selection”, ranking the importance of the competition.
  - Complies with the rules of the strategy for conducting various sports events:
7. The student possesses the technology of organizing independent work of those involved in homework.
- Owns the methods of selection of independent work of those who are engaged.
  - Completes exercises for self-control of those involved.
  - Selects exercises for mutual control of those involved
  - Has knowledge of homework exercises.
  - Possesses scientific and thematic material for independent work.

The criterion support of the educational process consists in the need to ensure the solution of goals based on the determination of the characteristics of the evaluation of the phenomenon under study. In the dissertation research, descriptors of professional basic competencies of a physical education teacher and criteria for assessing the quality of the formation of descriptors act as characteristics of assessment of professional basic competencies [14].

In the “pedagogical conditions of the educational process, content provision is a systemic complex aimed at the formation of professional basic competencies of a teacher of physical culture, including regulatory documentation of the education system (professional requirements for a teacher), work programs, a competence model of general professional training of a teacher of physical culture, practical recommendations.

Procedural support of the system of pedagogical conditions consists in changes in the regulatory framework in a particular educational institution, reflected in the decision of the academic council of the faculty, university [15].

The methodological and technological support of the educational process consists in the availability of a base corresponding to the set goals, which * includes pedagogical personnel, educational and methodological materials, special equipment and inventory.

The system of pedagogical conditions for ensuring the educational process is based on didactic principles, which consist of awareness, visibility, activity, accessibility, quality and efficiency of the information received.

Conscious assimilation of the received information and methodological support consists in the fact that each participant in educational activity must clearly understand what information, at what time, and for what purpose he needs it. The condition for the conscious use of the information received is the ability to use it to correct the intended solution to a professional problem in an operational mode of a rapidly changing reality. The teacher achieves this during the formation of the student's ability to analyze their activities in the learning process and make changes in their actions. It is recommended that students solve professional problems of varying degrees of complexity when conducting practical classes in a group, knowing well the physical, technical and tactical capabilities of their classmates. The material under study must be assimilated firmly. This is achieved by multiple variable, repetition of the assigned tasks with different tasks (varying the load, methods, training techniques, the number of people involved, the level of technical, tactical training, etc.) [16].

The clarity of the provision of information allows students to quickly and more accurately get an idea of the learning processes used in the professional! activities, the ability to quickly navigate in them and receive the necessary information for the operational construction of pedagogical situations. A prerequisite at the initial stage of teaching any kind of sports game (handball, basketball, volleyball, football) is to familiarize students with the existing systems used in conducting classes, competitions, and competitions. The demonstration must be accompanied by verbal information that concretizes the visual effects, which will increase the effectiveness of the emergence of logical, visual and kinesthetic images of the processes under study [17].

The condition for encouraging students to active professional activity is the need to involve the student in independent activity in obtaining and analyzing information. In this, tasks of various pedagogical orientation play an important role, requiring independent ^ work. These solutions to tasks through all the developing activity lead to creative thoughts when modeling various pedagogical situations, which must be encouraged in every possible way.

The condition of accessibility and efficiency in the formation of tasks for each student consists in the content of education, means, forms and methods of its transformation into elements of pedagogical experience and should be adequate to the characteristics of professional experience, the level of physical development and motor readiness in a specific type of sports game, focus of professional interests. In the process of forming a competent teacher of physical culture, it is necessary for the student to know the educational capabilities of those involved in mastering the taught discipline, to timely determine the indicators of physical development, physical fitness and cognitive qualities, deviations from the established patterns characteristic of a certain gender of children and adolescents. Considering the identified features, the student can differentiate the educational process.

Conclusion. Improvement of the formation, professional basic competencies of a teacher of physical culture can be optimized on the basis of the training course "sports games". The training course "Sports games" is a part of the federal component, which forms practical and methodological knowledge, skills and abilities for their application in the field of professional activities of a physical education teacher. A feature of this discipline is the study and development of the methodology of teaching sports games, which includes lectures, methodological-practical and practical classes, independent work of students.

The developed content of the educational process on the basis of the course "sports games" is reflected in the published educational-methodical manual of the author "Sports games in the process of formation of professional basic competencies of a teacher of physical culture."

The structural units of the formation of professional basic competencies are the author's descriptors, which form the basis of professional competence.

The pedagogical conditions for the implementation of the competence-based model of general professional training of a teacher of physical culture in the process of research are target, criterial, substantive, procedural and methodological and technological support.

It is recommended to the teaching staff of secondary specialized and higher educational institutions for practical use in order to improve "the training of physical education teachers. On the basis of a competence-based approach:

To use the competence-based model of general professional training of a physical culture teacher in the process of improving the educational-methodological complexes of the discipline "Sports Games".

Introduce methodological and practical lessons into the educational process in order to form professional basic competencies of a teacher of physical culture. When conducting methodological and practical classes, it is recommended that a subject is recommended that ensures the formation of professional basic competencies of a teacher of physical culture.

The use of a competence-based model of general professional training of a physical education teacher in the process of forming professional basic competencies should be ensured with the observance of pedagogical conditions, consisting in the target, criterial, substantive, procedural and methodological and technological support of the educational process.

In the educational process, descriptors should be used as structural units for assessing the level of proficiency in professional basic competencies of a physical education teacher.

Conduct an annual survey of students using descriptors of professional basic competencies and indicators for evaluating descriptors proposed. In the process of passing the course “Sports Games” to correct the educational process in the framework of the formation of professional basic competencies of a physical teacher culture.

Information about the author:

Ryskaliyev Sayat Nurbolatovich – Kazakh Academy of Sport and Tourism, 85 Abay ave., 050022, the Republic of Kazakhstan, Almaty, sayat813@mail.ru, +77013795577;

Doshybekov Aidyn – Kazakh Academy of Sport and Tourism, 85 Abay ave., 050022, the Republic of Kazakhstan, Almaty, doshybekov@mail.ru;

Kenzikeyev Ruslan Vladimirovich – Ph.D, Kazakh national academy of choreography rusyak@mail.ru + 7701 293 67 16;

Aliev Talgatbek – Candidate of pedagogical science PhD, Astana International University AIU + 77479414109;

Tuxanbayev Assan – Candidate of pedagogical science PhD, Kazakh-Russian intentional university, Aktobe, Aiteke-bi st 52, +7 7715929932, dann54@mail.ru.

REFERENCES

[1] Avvo B.V. Methodology of a competence-based approach in higher education [Electronic document] / Letters to emissia.offline. Electronic scientific and pedagogical journal. 2005. Access mode: <http://www.emissia.org/offline/2005/978.htm> Retrieved 02.14.2011.

[2] Andreev A.L. Competence paradigm in education: experience of philosophical and methodological analysis // Pedagogy. 2005 No. 4. - p. 19-27.

[3] Andrienko A.C. Development of foreign language professional communicative competence of students of a technical university (based on credit-modular teaching technology): author. dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.08 / A.C. Andrienko; SFedU. - Rostov-on-Don, 2007.-- 26 p.

[4] Balsevich V.K. The main provisions of the intensive innovative transformation ^ of the national system of physical culture and sports education ‘of children, adolescents, youth of Russia [Text] // Theory and practice of physical culture, 2002. №3. p. 2-4.

[5] Bermus A.G. Methodology of modernization of education: the experience of comprehension. [Electronic document] / Intelros Magazine Club, “Credo New”, no. 2008./Access mode: http://www.intelros.ru/readroom/credo_new Retrieved: 02/14/2011.

[6] Boyer R.V. Co-organization of competence requirements * of various educational programs in the formation of the curriculum [Text] / Continuing professional education: problems, innovations, educational technologies: collection of scientific papers. - Saratov: IC “Science” - 2007. - S. 36-44.

[7] Veit M.A., Oganyants B.K. Continuing education and improving the pedagogical processes of the school. - Lipetsk. 1990.

[8] Verbitsky A.A. Features of education reform in Russia and foreign countries [Text] // Abstracts. int. conf. Comparison of higher education systems and comparative pedagogy. - M. - 1994, p. 8-11.

[9] Vilensky M.Ya. Professional and creative development of the personality of a specialist in physical culture and sports in the learning process / M.Ya. Vilensky, S.N. Begidova 1. - Irkutsk. - 2004.–213p.

[10] Vilensky M.Ya. Approximate pragma of the discipline “Physical culture” // Official edition. Ministry of Education * RF. - M.; - 2000. - P.6-7.

[11] Vilensky M.Ya., Masalova O.Yu. Axiological characteristics of personality-oriented educational process in physical culture [Text] / M.Ya. Vilensky, O.Yu. Masalova // Materials of the International Scientific and Practical Conference “Innovative transformations in the field of physical culture, sports and tourism”. Rostov-on-Don - Novomikhailovsky settlement. - 2010.-- P. 57

[12] Vilenskij M.Ja. Kompetentnostnyj podhod v strukture dejatel’nosti prepodavatelja fizicheskogo vospitaniya vuza. [A competence approach to the structure of physical culture teacher’s activity at a

higher education institution]. Trudy MNMK «Organizacija i metodika ucebno go processa fizkul'turno-ozdorovitel'noj raboty. [Materials of the 10th Inter-University Scientific /Methodical Conference «Organization and methods of teaching process in athletic/recreational work»]. Moscow: Publishing House Moscow University, 2008. P. 46–48.

[13] Kaznacheev S.V. Fizicheskaja kul'tura. [Physical culture]. Novosibirsk: SAPA, 2008. 147 p. (In Russian) 4. Puzynin V.A. Teoreticheskie i metodologicheskie osnovy zdorov'ja. [Theoretical and methodological basics of health]. Novosibirsk: SAPA. 2000. P. 10–19.

[14] Strahova I.B. Teorija zdorov'ja i bolezni. Formirovanie sobstvennoj ozdorovitel'noj programmy. [Theory of health and disease. Development of an individual recreational program]. Novosibirsk: SAPA, 2001. 36 p.

[15] Brehman I.I. Valeologija – nauka o zdorov'e. [Valeology is a science of health]. Moscow: Publishing House Physical culture and sports, 1992. 182 p.

[16] Gammage P. Children and schooling: issues in childhood socialisation. London. 1997. P. 187-188.

[17] Kohler Jürgen. Europäischer Qualifikationenrahmen (European Qualifications Framework).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 162-167

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.253>

UDC 373.6
MPHTI 14.25.09

A.Zh. Sapargaliyeva*, D.YE. Muratbekova

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.
E-mail: aizhan_sapargaliyeva@mail.ru

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF SPEECH ACTIVITY IN CHILDREN OF YOUNG SCHOOL AGE

Abstract. The mastery of language, speech is a necessary condition for the formation of a socially active, creative, thinking person who takes an active life position. The development of the speech of children of primary school age is especially important today, when the importance of the correct, convincing word is growing. The success of a person in the modern world depends not only on the availability of knowledge, but also on the ability to use this knowledge in life, on the ability to communicate and the presence of an internal culture. Research by psychologists shows that children, even without special training, show great interest in language activities from early childhood, create new words, focusing on both the semantic and grammatical side of the language. But with spontaneous speech development, only a few of them reach a high level, so it is necessary to purposefully train speech and speech communication. The central task of such training is the formation of language generalizations and elementary awareness of the phenomena of language and speech. It creates children's interest in their native language and promotes a creative attitude to speech. The article reveals the psychological and pedagogical conditions for the successful development of speech and the formation of speech skills in children of primary school age, which form the basis of verbal communication, the development of dialogical and monologic speech.

Key words: speech activity, conditions, communication, communication, dialogical, monologic.

А.Ж. Сапарғалиева*, Д.Е. Муратбекова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан.
E-mail: aizhan_sapargaliyeva@mail.ru

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аннотация. Тілді, сөйлеуді меңгеру – әлеуметтік белсенді, шығармашылық, ойлау, белсенді өмірлік ұстанымды иеленетін тұлғаны қалыптастырудың қажетті шарты. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуін дамыту, сенімді әрі нық сөйлеуге үйрету аса маңызды. Қазіргі әлемдегі адамның жетістігі білімнің болуына ғана емес, сонымен қатар осы білімді өмірде қолдану қабілетіне, қарым-қатынас жасау қабілетіне және ішкі мәдениеттің болуына байланысты. Психологтардың зерттеулері көрсеткендей, тіпті арнайы дайындығы жоқ балалар да ерте жастан бастап тілдік іс-әрекетке үлкен қызығушылық танытады, тілдің семантикалық және грамматикалық жағына ерекше назар аудара отырып, жаңа сөздер жасайды. Бірақ сөйлеудің өздігінен дамуымен олардың аз ғана бөлігі жоғары деңгейге жетеді, сондықтан сөйлеу мен сөйлеу қарым-қатынасын мақсатты түрде үйрету керек. Мұндай оқытудың басты міндеті-тілдік жалпылауды қалыптастыру және тіл мен сөйлеу құбылыстарын қарапайым түсіну. Бұл балалардың ана тіліне деген қызығушылығын тудырады және сөйлеуге шығармашылық тұрғыдан ықпал етеді. Мақалада ауызша қарым-қатынастың негізін құрайтын бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеуді сәтті дамытудың және сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары, диалогтық және монологиялық сөйлеуді дамыту қарастырылған.

Түйінді сөздер: сөйлеу әрекеті, шарттары, қарым-қатынас, қарым-қатынас, диалогтық, монологиялық.

А.Ж. Сапарғалиева*, Д.Е. Муратбекова

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, город Талдыкорган, Казахстан.
E-mail: aizhan_sapargaliyeva@mail.ru

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ АКТИВНОСТИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Овладение языком, речью – необходимое условие формирования социально активной, творческой, мыслящей, занимающей активную жизненную позицию личности. Развитие речи детей младшего школьного возраста особенно важно сегодня, когда растет значение правильного, убедительного слова. Успешность человека в современном мире зависит не только от наличия знаний, но и от умения использовать эти знания в жизни, от умения общаться и наличия внутренней культуры. Исследования психологов показывают, что дети даже без специального обучения с самого раннего детства проявляют большой интерес к языковой деятельности, создают новые слова, ориентируясь как на смысловую, так и на грамматическую сторону языка. Но при стихийном речевом развитии лишь немногие из них достигают высокого уровня, поэтому необходимо целенаправленное обучение речи и речевому общению. Центральная задача такого обучения – формирование языковых обобщений и элементарного осознания явлений языка и речи. Оно создаёт у детей интерес к родному языку и способствует творческому отношению к речи. В статье раскрыты психолого-педагогические условия успешного развития речи и формирование речевых умений и навыков у детей младшего школьного возраста, которые составляют основу речевого общения, развитие диалогической и монологической речи.

Ключевые слова: речевая деятельность, условия, общение, коммуникация, диалогическая, монологическая.

Introduction. The psychological and pedagogical features of training future teachers for primary school are currently associated with the search for ways to bring the educational process of the university closer to the realities of primary school. One of these ways is the introduction of the practice-oriented competence of the future primary school teacher [1]. This presupposes the formation of the professional competence of an elementary school teacher, his ability to solve typical professional tasks based on the acquired knowledge and experience [2].

Speech, as the highest mental function, is the most important component of intellectual activity, and language, as the leading means of implementing speech activity and the implementation of thought processes, has been the subject of close attention of specialists studying psychology and psycholinguistics for a certain time [3].

One of the important indicators of the development of the personality of a younger student in the educational process is the development of speech and, above all, the accumulation of the necessary vocabulary that ensures communication, accuracy, clarity, completeness and independence of the expression of thoughts.

The state of research of the problem. The concept of speech activity in psychology was introduced L.S. Vygotsky. In the work “Thinking and Speech” the author defined this concept as “... the unity of thinking and speech, in which dialectically both sides of the same are identified and differ in their development process ...” [1, p.131]. The theoretical and methodological basis for the development of speech activity are the works of domestic and foreign scientists: L.S. Vygotsky [1], A.N. Leontiev [2], A.A. Leontiev [3], L.R. Luria [4], I.A. Zimnyaya [5], M.R. Lvov [6] and such Kazakh scientists as S.R. Rakhmetova [7], F.Sh. Orazbayeva [8], A.E. Zhumabayeva [9], G.G. Zhusupbekova [10], A.Zh. Sapargaliyeva, D.E. Muratbekova [11] and others. Classical psychologists prove that the development of speech activity in children of primary school age is the main unit of communication.

The work of A.A. Leontyev in the field of speech culture made it possible to single out internal and external speech and determine the difference in the structures of external and internal speech. In the works of researchers (M.R. Lvov [4], T.A. Ladyzhenskaya [12], M.S. Soloveichik [13], O.M. Kazartsev [14]) it is emphasized that the formation of speech culture as a focus on learning schoolchildren in oral and written communication using the means of language.

Research materials and methods. Consider the psychological and pedagogical conditions for the successful development of speech and the formation of speech skills in children, which form the basis of verbal communication:

- the need for communication, or communication.

The process of communication is possible only when the interlocutors use commonly understood signs, namely, words, their combinations, various turns of speech. In the process of development of speech, situations are provided that determine the motivation of speech, forcing the student to use speech utterances that arouse his interest and desire to talk about something;

- communication is possible only with the help of generally understandable signs: words, their combinations, various turns of speech. Therefore, children need to be provided with the most frequently used speech samples, or create a speech environment that activates the child's process of assimilating these speech samples;

- speech, in addition to the function of communication, also performs a cognitive function, helping the child not only to build a process of communication with others, but also to actively learn about the world.

Results. Mastering speech is one of the ways of knowing reality. Such speech characteristics as variety, accuracy, meaningfulness directly depend on the degree of enrichment of the child's consciousness with various ideas and concepts. What is important is the accumulation of words, phrases necessary for communication [4]. It can also be emphasized that this material should be familiar for children to communicate. To a similar extent, this is a necessary condition for the child's speech development. And vice versa: the freer a person uses various opportunities to use all the wealth of the native language, the stronger his numerous connections with society and with the environment reality. For every child, fluency in speech skills is a prerequisite for successful socialization which results as successful learning and development [5].

At school, the child is given the opportunity to learn the literary language in its artistic, scientific and spoken versions. This is a fairly extensive block of information, which includes more than one thousand new words and new meanings, a large number of such combinations and syntactic constructions that were not previously used in the speech activity of a preschooler. Parents do not always give an account of how important this activity is, assuming that the child has enough everyday communication with an adult and ordinary reading of books.

In the process of development of speech in younger schoolchildren, the teacher in the lesson on the subject of "Self-knowledge" sets clear goals in the formation of certain speech characteristics, which are criteria for assessing oral and written statements of students [6]:

1. Mastering the rules of the literary language that obey norms, the ability to distinguish between literary and non-literary languages, as well as, literary language from vernacular, dialects, jargons.

In the process of this work, it is necessary to apply a system of educational influences on students, systematic work is required, which accordingly and definitely doses the educational material, strict adherence to the steps in the process of forming speech is necessary.

2. Mastering students of the processes of reading and writing.

Reading and writing are speech skills that are based on the language system, rely on its phonetic, lexical, graphic and spelling rules, as well as on the process perception of other people's speech. In the process of mastering written speech, students must master the various features of genres: description, narration, writing, newspaper note, reasoning.

3. Determination of the minimum level of formation of students' speech skills, below which no student should fall. In the formation of verbal communication, there are three directions: work on the word; work on the phrase and sentence; work on a coherent speech [7].

All three of these tasks should develop in parallel, despite the fact that they are interconnected with each other: vocabulary work provides the necessary material for composing sentences, for the formation of coherent speech skills; in work prior to composing a story or writing an essay, individual words and sentences are sorted out.

Exercises in coherent speech: stories, statements, essays, etc., they combine all skills: both in the field of vocabulary, and at the sentence level, and in the logic and composition of the text, and the ability to accumulate material, and graphic and spelling skills.

The tasks used in the lessons on "Self-knowledge" are distinguished by a variety of exercises [17, 18]. Systematic teaching requires that, when organizing this process, all types of work available to a certain age of students are fairly evenly represented (oral monologue exercises: retelling, observation story close to the text, retelling with creative additions, concise retelling, etc.) The process of speech development requires long and painstaking work of both teachers and students.

One of the main requirements is the requirement of meaningfulness speech of a younger student. If the student's story is built on interesting facts, on interesting observations and thoughtful thoughts are present in it, sincere experiences it will be very interesting and useful to others and to himself. In elementary school, the process of forming artistic speech must begin with a folk tale, in which you can find in large numbers a full range of artistic techniques that will be extremely useful for a younger student [8].

The teacher needs to use the processes occurring in the student's everyday life, namely excursions, watching cartoons and films, hiking, read books, special observations, all this is the main content of the preparatory conversations, and the basis for subsequent written essays, stories, etc. At the same time, it is necessary to remember that the events used should have a positive emotional coloring for the child, be interesting and instructive for him.

The second is the requirement of the ability to logically, consistently and clearly construct speech.

Confident knowledge of the information that the student is talking or writing about helps him not to miss anything important, allows him to build logical transitions from one part to another, not to repeat himself in his statements.

The above requirements should apply to the speech of younger students. A child can receive a characteristic of a correctly delivered speech only if it meets all the listed requirements. In elementary school, it is considered a big mistake to conduct work only on certain aspects of speech, for example, on spelling literacy, and other types of work would be transferred to the senior classes. Unfortunately, in practice, such an error is present. It is not always possible to work in every lesson on the variety of speech means used by students, on the requirement of clarity of speech, careful choice of words from a number of synonyms, teach children to correct speech defects of their comrades and improve their own speech. Speech is a diverse human activity that used for communication, to convey their thoughts, knowledge, intentions, feelings. Speech is multifaceted and in different situations we observe its various forms, for example: it is an artistic monologue, pronounced from the stage and the speech of the orator, scientific work and a speech in front of team, conversation of classmates or conversation with the teacher. Accordingly, activities in the field of speech development cannot be monotonous. The teacher needs to know the features of each type of speech.

Speech is not presented without communication. The most common form of communication is dialogue. A dialogue is a conversation between two or more persons. The replies of the interlocutors have a direct impact on one another and interdependent. The dialogical remarks are also influenced by the situation that develops in the process of dialogue. There is a large number of incomplete sentences in the dialogue, since in the presence of voluminous, detailed sentences, the meaning of the dialogue is lost, its liveliness and fluidity go away. One of the characteristic features of the dialogue is the presence of interrogative and exclamation points, interjections, particles indicating the emotionality of the interlocutors. The syntactic component of dialogues, like usually simplified.

Conversation is an artificial form of dialogue that is actively used at the lessons of «Self-knowledge» at school. It differs from the immediate dialogue using complete sentences. Conversation is about learning students correctly constructing sentences, introducing them to the use of literary speech in dialogue.

Dialogue speech is impossible without replies and questions of the interlocutor, appropriate to the situation. This makes it much easier to build a dialogue. The process of developing monologue speech is much more complicated, the types of which include a story, essay, message, report, retelling, speech on meeting, etc. The listed types of oral and written monologue should be the focus of the primary teacher classes and in a timely manner, using modern techniques, to solve in the lessons of the Russian language and literary reading from the first grade primary school.

Monologue speech, in contrast to dialogic speech, requires a strong-willed effort, and often involves some preparatory work. For example, an observation story is prepared by students during several days. Monologue speech is almost always organized, does not arise spontaneously, as dialogical. The subject of monologue speech preliminary plans the entire monologue, draws up its plan (in writing or orally), prepares separate fragments, linguistic means. Monologue always implies working out internal connections and composition.

Preparation for an independent story is the following types activities in lessons of Russian: vocabulary work, conversation, reading, retelling, and writing sentences.

In monologue speech, there are significant differences in the types of text (description, narration, etc.), stylistic features (business speech and emotional-figurative speech). With a monologue, usually, they address to several interlocutors, and not to one person, as in a dialogue. This means that it should be compiled in such a way that it is understandable to any listener or reader. This leads to high requirements for the quality of monologue speech.

Much attention should be paid to the presence of feelings of satisfaction among students from the results of their work, to control their emotional interest in the process of preparing and implementing the results of monologue speech [9]. The teacher should constantly strive to create situations as a result of which students experienced satisfaction, joy from their stories and essays. Speech for a student should not be just a training exercise, after completing which he will receive an appropriate assessment. It is necessary to ensure that the speech for the child, it became a means of self-expression and an object of joy and pride. In this process, the teacher will be helped by timely motivation for the development of speech activity, which should lead to the appearance of the students' need to speak, write, participate in speeches [10].

Monologue, coherent speech is often presented in writing. Written speech has the same properties as an oral monologue, but they are much more clearly expressed. In this case, there are higher requirements for such concepts as the construction of sentences, the choice of words, logic, the completeness of the disclosure of the topic, the sequence of presentation, the correctness of the language. At the same time, there are also distinctive features of written speech [11].

First, written speech is more complete and complex than speaking. It includes more extended sentences, constructions are used that significantly complicate the sentence. Observations showed that in the written version the size of the composition (story) exceeds the size of a similar oral story.

Secondly, the written version cannot display the existing pauses, logical accents, intonation, gestures and other means that are important and affect the meaning of oral speech. This is a significant disadvantage of writing. To some extent, this disadvantage is smoothed out by the presence of punctuation marks, the fact that the text is divided into paragraphs, and the font can be highlighted with a font or an underscore, and additional comments can be made [12].

Thirdly, written speech is complicated by spelling, it is not easy younger students. It is a known fact that some students write short texts of essays, because they are afraid to do a lot spelling errors. Unformed spelling skill is a rather serious problem in solving development problems written speech of children, therefore the teacher must have a methodology spelling preparation of students for composition and presentation [13].

As a result, the process of writing is much slower than oral, especially in primary grades, while this process is often turns into an end in itself for primary school students and at the same time they forget about the content of the text and the choice of language means [14].

Discussion. Written speech is prepared speech that can check and make the necessary adjustments, which is why it is difficult overestimate the importance of this process for improving the overall language the culture of primary school students.

The main focus in the process of teaching children in primary school is given to written speech, as it constitutes the basis for the subsequent study of almost all subjects of the school curriculum [15].

Not forgetting about the need for parallel development and process oral speech, educational activities of the teacher, recently, aims to develop this process in students. In primary school the speech activity of children takes leading positions in the development of new knowledge. Some students have personality traits such as shyness, stiffness, which prevents them from answering the teacher's questions, take part in conversations and discussions. The teacher, together with psychologist, it is necessary to work to identify such qualities in children and carrying out appropriate work with such children. When, when the teacher from the first grade teaches each student without fear and hesitation to participate in conversations, speak, clearly respond to the set questions, this will greatly facilitate the child's learning process knowledge in subjects included in the educational program. Note also that the reason for the low speech activity of children may be defects speech, in such cases, the teacher needs to actively involve parents and specialists of defectology [16].

In the first grade in elementary school a significant proportion of attention is paid to the pronunciation side of speech, and namely: correct articulation of sounds, elements of speech therapy works that are realized with the help of tongue twisters, recitations, chants, choral reading.

Younger school age is the period during which there is an intensive development of all aspects of speech, therefore the relationship different speech tasks and the formation of coherence of statements in this period have a leading role. It is also important for the educator to form and develop the ability to connect sentences with different types of communication and build utterances of different types - descriptive and narrative [17].

Purposeful development of all the above aspects of speech, including the number and culture of verbal communication, will prepare junior schoolchildren for the subsequent stages of improving coherent speech and in the sense of selection linguistic means, and the logic of creating a meaningful statement.

Conclusions. The decisive task of the development of speech activity is teaching students the ability to meaningfully, grammatically and stylistically correctly express your own and others' thoughts in oral and

written form. Sufficient vocabulary allows the child to optimally accurately express your thought, so work on expanding and improving the vocabulary is the basis of the improvement process oral speech. At the same time, we consider the word not only as a lexical unit, but also as a grammatical and syntactic unit of a sentence. When a student is introduced to a particular word, we prepare the basis for further work on the proposal and text.

Thus, observing the conditions for the formation of speech activity in children of primary school age, the assimilation of the main communicative functions of speech contributes to the development of thinking, socialization of younger schoolchildren, develops interest in the world around them, helps the child fully develop their abilities, which leads to the formation socially active personality.

Information about the authors:

Sapargaliyeva Aizhan Zhanisovna – Doctor of philosophy (PhD), senior lecturer of the Faculty of pedagogy and psychology, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan; aizhan_sapargaliyeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7252-9120>;

Muratbekova Dinara Yerbolsynovna – Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan; king_bara@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2480-5690>.

REFERENCES

- [1] Vygotsky L.S. (1999) Thinking and speaking. Problems of mental development of a child. - Publishing house «Labyrinth», Moscow, - 352 p.
- [2] Leontiev A.N. (2014) Selected psychological works.-T.1.- M .- 392 p.
- [3] Leontiev A.A. (2001) Speech activity and psychology of speech, fundamentals speech activity / A.A. Leontiev. -M.: Education. - 428p.
- [4] Luria A.R. (2002) Writing and speaking. Neuro-linguistic research: Textbook for university students studying in the direction and specialties of psychology /. - Moscow: Academia.- 345 p.
- [5] Zimnyaya I.A. (2001) Linguopsychology of speech activity. - M.: Moscow Psychological and Social Institute, Voronezh: NPO MODEK. - 432 p.
- [6] Lvov M.R. (2002) A culture of speech. School problems / ed. Stepanova S.V. - M.: Primary school number 1. - 128 p.
- [7] Rakhmetova S.R. (1994) Bastauysh class okushylarynyk tilin damytudyk rylym-ədistemelik negizderi: p.f.doc. ... dis: 13.00.02 / S.R. Rakhmetov, Almaty, 434 p.
- [8] Orazbayeva F.Sh. (2005) Tildik Katynas: theories of the wife Adistemesi / F.Sh. Orazbayev. - Almaty: Bilim. - 204 b.
- [9] Zhumabayeva A.E. (2003) Bastauysh mektette Kazakh tili syntaxisin damyta ogytudyk gylymy-ədistemelic negizderi: p.f.doc. ... dis: 13.00.02 / A.E. Zhumabaev. - Almaty. - 349 b.
- [10] Zhusupbekova G.G. (2019) Development of speech activity of primary schoolchildren through the use of communication technologies: Dis. PhD 6D010200 - Pedagogy and Methodology of Primary Education. - Almaty.- 153 p. - paste the article in copy.
- [11] Ladyzhenskaya T.A. (2000) Characteristics of the coherent speech of children / T.A. Ladyzhenskaya. - M.: Pedagogika.- 210 p.
- [12] Soloveichik M.S. (2000) To the secrets of our language: methodical recommendations for a textbook for grade 1 / M.S. Soloveichik, N.S. Kuzmenko. -Smolensk: XXI century.- 496 p.
- [13] Kazartseva O.M. (2008) Culture of speech communication. Theory and practice training / O.M. Kazartsev. - M.: Flinta.- 496 p.
- [14] Self-knowledge (2016): Textbook for grade 1 / Mukazhanova R.A., Omarova G.A., Saparbaeva A.B. and others - Almaty: NSPEOWC «Bobek» - 156 p.
- [15] Self-knowledge (2017): Textbook for grade 2 / Mukazhanova R.A., Omarova G.A., Kerimbaeva S.R. and others. Almaty: NSPEOWC «Bobek» - 160 p.
- [16] Self-knowledge (2018): Textbook for grade 3 / Karabutova A.A., Kovrigina O.N., Tokovenko O.M. Almaty NSPEOWC «Bobek» - 144 p.
- [17] Self-knowledge (2019): Textbook for grade 4 / Karabutova A.A., Kovrigina O.N., Tokovenko O.M. - Almaty: NSPEOWC «Bobek»- 160 p.

G. Seidalieva¹, L. Koishygulova², M. Sirotova³, A. Beisekul^{4*}, E. Cynthia⁵

¹Kazakh National university named after Abay, Almaty, Kazakhstan;

²Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan;

³St. Cyril and Methodius University in Trnava, Nám. J. Herdu, Trnava, Slovakia;

⁴South Kazakhstan state pedagogical university, Shymkent, Kazakhstan;

⁵Education and innovation IGS group, Paris-Lyon and Toulouse, France.

E-mail: Beisekul.akgul@mail.ru

FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND COGNITIVE INTEREST BASED ON MODERN TECHNOLOGIES

Abstract. The article reveals the need to use information technologies and resources in the process of forming communicative communication of students of higher Education. Identified deficiencies in the formation of communicative competence in independent work of students. Methods of using various Internet resources and information technologies are proposed. Modern trends in the modernization of educational programs require the introduction of modern teaching methods. The introduction of new information technologies and the use of a competency-based approach in the educational process of the military Institute of the Army contributes to improving the effectiveness of the English language teaching process. One of the urgent problems of training international cadets is the development of methods of using information technologies in the formation of the communicative competence of future specialists.

Modern trends in the modernization of educational programs require the introduction of modern teaching methods. The introduction of new information technologies and the use of a competency-based approach in the educational process of the military Institute of the Army contributes to improving the effectiveness of the English language teaching process. One of the urgent problems of training international cadets is the development of methods of using information technologies in the formation of the communicative competence of future specialists.

The democratic changes taking place in the Republic of Kazakhstan have caused the need to find effective ways to transform various aspects of society and its social institutions, including the higher education system.

To implement the State program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 [1] when switching to e-learning, the primary task is to provide the education system with highly qualified personnel. An important role is played by training and professional development of specialists, the formation of a high level of their information competence.

Key words: Communicative competence, information technologies, Internet resources, independent work of the student.

Г. Сейдалиева¹, Л. Қойшығұлова², М. Сиротова³, А. Бейсекұл^{4*}, Э. Синтия⁵

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан;

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан;

³Әулие Кирилл Мефодий университеті Хамға. Ж. Херду, Трнава, Словакия;

⁴Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

⁵Білім және инновация орталығы IGS group, Франция.

E-mail: Beisekul.akgul@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ПЕН ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Білім беру бағдарламаларын жаңғыртудың заманауи тенденциялары оқытудың заманауи әдістерін енгізуді талап етеді. Құрлық әскерлері Әскери институтының оқу үдерісіне

жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және құзыреттілікке негізделген әдісті қолдану ағылшын тілін оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану әдістемесін жасау халықаралық деңгейдегі курсанттарды даярлаудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында болып жатқан демократиялық өзгерістер қоғамның әртүрлі жақтарын, оның әлеуметтік институттарын, оның ішінде жоғары білім беру жүйесін өзгертудің тиімді жолдарын іздеу қажеттілігін туғызды.

Мақалада ЖОО студенттерінің коммуникативті қарым-қатынасын қалыптастыру үдерісінде ақпараттық технологиялар мен ресурстарды пайдалану қажеттілігі ашылған. Курсанттардың өздік жұмысында коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың кемшіліктері анықталды. Әртүрлі интернет-ресурстарды және ақпараттық технологияларды пайдалану әдістері ұсынылған. Білім беру бағдарламаларын жаңғыртудың заманауи тенденциялары оқытудың заманауи әдістерін енгізуді талап етеді. Құрлық әскерлері Әскери институтының оқу процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және құзыреттілік әдісті қолдану оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдану әдістемесін жасау халықаралық деңгейдегі курсанттарды даярлаудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Түйінді сөздер: коммуникативті құзыреттілік, ақпараттық технология, интернет ресурстары, студенттің өзіндік жұмысы.

Г. Сейдалиева¹, Л. Койшигулова², М. Сиротова³, А. Бейсекұл^{4*}, Э. Синтия⁵

¹Казахский национальный университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан;

³Университет Св. Кирилла и Мефодия, Хам. Ж. Херду, Трнава, Словакия;

⁴Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан;

⁵Центр по образованию и инновация IGS group, Франция.

E-mail: Beisekul.akgul@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. Современные тенденции модернизации образовательных программ требуют внедрения современных методов обучения. Внедрение новых информационных технологий и применение компетентностного подхода в учебном процессе Военном институте Сухопутных войск способствует повышению эффективности процесса обучения английскому языку. Одной из актуальных проблем подготовки курсантов международного уровня является разработка методов использования информационных технологий в формировании коммуникативной компетенции будущих специалистов.

Происходящие в Республике Казахстан демократические изменения вызвали потребность в поиске эффективных путей преобразования различных сторон жизни общества, его социальных институтов, в том числе и системы высшего образования.

Статья раскрывает необходимость использования информационных технологий и ресурсов в процессе формирования коммуникативной коммуникации обучающихся ВУЗа. Выявлены недостатки формирования коммуникативной компетенции при самостоятельной работе курсантов. Предложены методы использования различных интернет-ресурсов и информационных технологий. Современные тенденции модернизации образовательных программ требуют внедрения современных методов обучения. Внедрение новых информационных технологий и применение компетентностного подхода в учебном процессе Военном институте Сухопутных войск способствует повышению эффективности процесса обучения. Одной из актуальных проблем подготовки курсантов международного уровня является разработка методов использования информационных технологий в формировании коммуникативной компетенции будущих специалистов.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, информационные технологии, интернет-ресурсы, самостоятельная работа студента.

Main provisions. Students ' acquisition of communicative competence consists in such a command of communication in a foreign language that allows them to use it to meet professional needs, implement personal

business contacts and further professional self-education and self-improvement. The works of many Russian and foreign scientists (M.N. Vyatyutnev, I.A. Zimmaya, N.I. GEZ, E.I. Passov, I.L. BIM, V.V. Safonov, J. Savignon, G. Pifo, D. Haymes, D. Raven, etc.) are devoted to the problems of formation and development of communicative competence in the process of language teaching.

Introduction. It is possible to distinguish the multidimensional nature of the category under consideration. The vagueness of the term boundaries leads to the presence of numerous definitions: communicative excellence, speech competence, communicative literacy, sociolinguistic competence, verbal communicative competence, communicative abilities, communication skills, etc.

In the domestic language teaching the term «communicative competence» was introduced into scientific use the M.N. Vetyutneva. He proposed to understand communicative competence «as the choice and implementation of speech behavior programs depending on the ability of a person to navigate in a particular communication environment; the ability to classify situations depending on the topic, tasks, and communication attitudes that arise in students before the conversation, as well as during the conversation in the process of mutual adaptation» [1]. In addition to knowledge of language, according to the formulation of N.I. Geza, communicative competence includes the ability to «relate a speech utterance to the goals of the communication situation, to understand the relationships of the communicating parties, as well as the ability to properly organize speech communication taking into account the cultural and social norms of communicative behavior» [2].

There is no unity in understanding all the components of communicative competence and the mechanism of their interaction. Communicative competence has a complex multi-component structure. The process of forming the communicative competence of a future specialist should take into account the specifics of teaching a foreign language in a non-linguistic University and is based on the following pedagogical conditions:

- * determining the content of the communicative competence based on the analysis of the relevant professional activity;
- * step-by-step formation of communicative competence;
- * intensification of the process of formation of communicative competence;
- * immersion in a foreign language environment through conferences, role-playing and business games, reading original literature.

Description of methods and materials. Today, the higher school aims not only to significantly update the content of teaching foreign languages, but also to introduce new ways of forming the communicative competence of future specialists. When selecting approaches to the formation of students' communicative competence, the correspondence of forms and methods of educational work to the set goals of the formation of a competence specialist is taken into account. In the process of teaching a foreign language to students, you can use, for example, the following competence technologies:

- Project method.
- * Developing critical thinking through reading and writing.
- * Method of debate.
- * Game technology (language games, role-playing games, dramatization).
- * Problematic discussions.
- * Interactive learning technology (in pairs, small groups).
- * Scenario-context technology.
- * Modular learning technology.

Let's consider the process of organizing classroom and independent work of cadets. In the classroom, practical goals of teaching a foreign language are realized. This form of organization of the educational process is characterized by complexity, intensification of speech activity, communicative and professional orientation. Classes in the classroom are of a communicative nature and involve solving communicative tasks in the professional sphere. Independent work is focused on learning to read and translate specialized texts [3].

Activities during classroom sessions include speaking in pairs, in groups, with a teacher; listening; reading; writing. Tasks in the classroom are interactive and encourage students to communicate in a foreign language (oral and written) with each other and with the teacher.

Results and discussions. Summarizing the above, we note that independent work of students has a number of disadvantages in comparison with classroom work of students and does not sufficiently contribute to teaching a foreign language in a non-linguistic University.

The introduction of new information technologies in the educational process allowed us to identify the following factors of their effectiveness: [4]

- * Intensification of the educational process
- * Creating favorable opportunities for mastering educational material based on the principle of visibility, implemented through the wide possibilities of the PC-color, video, music, graphics, drawings, etc.
- * Increased motivation
  - The presence of continuous feedback in the learning process
- * Greater individualization of the educational process
- * In-depth learning of specific material
- * Elimination of routine work of the teacher to control students' knowledge.

In teaching a foreign language, information technologies have unlimited potential and allow you to form a communicative competence in an active position of the subject of educational activity. As researchers of the problems of using information technologies in teaching a foreign language convincingly prove, these technologies are a means of teaching and allow us to solve a number of specific didactic tasks [5].

Internet resources create a natural language environment for foreign language learners. These technologies allow you to use authentic texts, listen to them, and communicate with native speakers.

1. Sound log-allows you to record audio, digitize analog recordings (cassettes, records), edit files, physically edit multiple files (cutting, gluing, mixing), change the speed and pitch of the recording, etc. When learning a foreign language, it is a necessary tool for the formation of phonetic skills. It provides an opportunity to record reference statements, your own statements, listen to them repeatedly, and correct errors. The audio log also has an unlimited resource for working on listening [6].

2. Social networks - the main function of which is to find people United by a common interest and maintain communication between them. Communication in the group can be carried out in a foreign language, the group can include both foreign language learners and native speakers. Personal-oriented, professional online communication in a foreign language will contribute to the formation of reading and writing skills.

3. Social storage-designed to store different types of data and present them to each other. These can be photo and video services (for example, <http://picasaweb.google.com>; <http://youtube.com>), allowing you to store and edit photos and video clips, programs for free.

4. Social media-mass media built on the ability of any person to become a source of news. Examples are <http://www.foreignpolicy.com>, <http://habrahabr.ru>. Communication can take a variety of forms - users can share their opinions, experience and knowledge, interact with each other, establish contacts, as well as share news, information, etc [7].

5. Social databases are various information repositories. Example of an open world encyclopedia project <http://www.wikipedia.org>, which is built by volunteers from many countries around the world. This service can serve as an incentive for writing in the framework of presenting your own results, as well as be used to develop reading skills.

Summarizing the possibilities of Internet resources and forms of Internet communication, it is possible to determine the didactic tasks that are solved with the help of these technologies, namely: to form reading skills and abilities using network materials of varying degrees of complexity; to improve listening skills based on authentic audio texts; to improve the skills of monologue and dialogical utterance based on problematic discussion of network materials; to improve writing skills, composing letters, participating in the preparation of essays, essays, etc.; to fill up their vocabulary, both active and passive; to form a stable motivation for foreign language activities of students based on the use of «live» professional materials and discussion of current problems; to meet educational needs in obtaining professionally and personally significant information; to present their own results; to get acquainted with the cultural heritage of the peoples of the world [8].

These information technologies organize a true communication environment, where, from the point of view of the educational process, the cadet is involved in speech activities in a foreign language, while activating the skills and abilities in the field of speaking, reading, writing, listening [9].

Conclusion. When considering the learning process at any given time (in the classroom or during homework), the computer acts only as a learning tool. No matter what software is installed on it, no matter what curriculum the student works with, they use the computer as any other means of learning (for example: movies and video projectors, tables, diagrams, maps, and other visual AIDS). However, the situation completely changes if we consider the learning process in dynamics (over a certain period of time). In this case, the computer also takes over the functions of the teacher [10].

Computer programs help to increase the motivation of learning, make it possible to familiarize yourself with new material and then perform training exercises, as well as to a certain extent contribute to the development of speech skills [11].

The effectiveness of using information technologies in teaching a foreign language is realized in the process of organizing independent work of cadets. Information technologies provide each cadet with an individual working method when performing practical work, information resources, methodological and control materials, time resources, the ability to individualize and differentiate the learning process (individual training plans), and high motivation to work with modern information technologies [12].

Information about author:

Seidalieva G. – doctor PhD, Kazakh National university named after Abay, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-4448-2414>;

Koishyulova L. – Candidate of pedagogical science, associate professor Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-2798-3353>;

Mariana Sirotova – PhD, St. Cyril and Methodius University in Trnava, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovakia, <https://orcid.org/0000-0003-1599-9702>;

Beisekul A. – master student, South Kazakhstan state pedagogical university, <https://orcid.org/0000-0002-7174-9348>, Beisekul.ahgul@mail.ru;

Cynthia Eid – Full Professor-Researcher Dean of the School of Trainers Director of Education and Innovation IGS Group, Paris-Lyon and Toulouse, France <https://orcid.org/0000-0001-6742-9571>.

REFERENCES

[1] State program of education development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - Access mode: URL: www.edu.gov.kz [Date of application: 17.10.2021].

[2] Message of the President of Kazakhstan N. Nazarbayev «Socio-economic modernization-the main vector of development of Kazakhstan». January 27, 2012. - Access mode: URL: <http://www.akorda.kz/kz/> [Date of application: 19.10.2021].

[3] Vetyutnev M.N. The communicative orientation of Russian language teaching in foreign schools// Russian language abroad. - 1977. - No.6. - 38 p.

[4] GEZ N.I. Formation of communicative competence as an object of foreign methodological research // Foreign languages at school. - 1985. – No 2. - Pp. 17-24.

[5] Safonova V.V. Sociocultural approach to teaching a foreign language as a specialty: autoref. doctor. dissert. - M., 1993. - 47 p.

[6] Selevko G.K. Pedagogical technologies based on information and communication means. - Moscow: research Institute of school technologies, 2012. – Pp. 34-38.

[7] Allen M. Research Productivity and Positive teaching evaluations//Association for Communication Administrateion. - 1996. - Vol. 2. – Pp. 24-28.

[8] Budd J.M. Faculty publishing productivity //College and research libraries. - 2006. - Vol. 67.

[9] Doyle M. Faculty time: academic excellence, research. – M., 2002. – Pp.45-48.

[10] Felder L.M. The Myth of superhuman professor //Journal of engineering education. - 2004. - Vol. 83. - Access mode: URL: <http://www.ecsu.edu/felder-public/Papers/Mythpap.html> [Date of application: 19.10.2021].

[11] Flag D., Gilley O. and Perk J. Job market signaling: what drives the productivity of finances Ph.// Financial Management. - 2011. - Vol. 40. – Pp.38-45.

[12] Kapyla J. Jaaskelainen A. Lonnqvist A. Identifying future challenges for productivity research International //Journal of productivity and Performance management. - 2010. - Vol. 59. – Pp. 23-26.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 395 (2022), 173-178

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.255>

UDC 378.14
IRSTI 14.35.07

N.B. Seisekeyeva^{1*}, J. Birova², Zh.N. Bissenbayeva³, L.Sh. Aripbayeva⁴, Sh. Tuxmarova⁵

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty Kazakhstan;

²Cyril and Methodius University in Trnava, Trnava, Slovakia;

³Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan;

⁴M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

⁵Korkyt ata Kyzylorda state university, Kazakhstan.

E-mail: n.seisekeyeva@mail.ru

NEW TRENDS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE FORMATION IN FOREIGN LANGUAGE

Abstract. Globalization of the world economy. integration and internationalization of various spheres of human life cause new requirements for specialists in the field of economics, management, international law, international trade, whose professionalism directly depends on the level and quality of their communicative readiness to engage in business communication with representatives of other cultures. Accession to the Bologna process gave a new impetus to the modernization of education, led to the introduction of new generation standards, the implementation of a competency-based approach in education.

The idea of training specialists with developed foreign language communicative competence in the general structure of professional competence allows us to speak about the emergence of a new, in our opinion, concept, by analogy with the concept of a secondary linguistic personality for graduates of language universities - a secondary communicative professional personality.

The leading idea of the study is the formation of a special foreign language communicative competence of students, carried out on an interdisciplinary, integrative basis, is inseparable from the formation of an integral structure of their professional competence. Such a context model includes two blocks of components that implement, respectively: general foreign language communicative competence and special foreign language communicative competence. The latter ensures the ability and readiness of a university graduate effectively to participate in situations of intercultural professional and business communication that correspond to the specifics of his work.

The purpose of the study is didactic substantiation, development and experimental approbation of a contextual model for the formation of foreign language communicative competence of students.

Object of study is the process of professionally oriented teaching of a foreign language.

Subject of study is the conceptual foundations of the contextual model for the formation of foreign language communicative competence of students.

Key words: New trends of communicative competence formation in foreign language.

Н.Б. Сейсекеева^{1*}, Я. Бирова², Ж.Н. Бисенбаева³, Л.Ш. Әріпбаева⁴, Ш.К. Тухмарова⁵

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Университет Св. Кирилла и Мефодия, Трнава, Словакия;

³Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің Құрлық әскерлерінің Әскери институты, Алматы, Қазақстан;

⁴Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

⁵Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: n.seisekeyeva@mail.ru

ШЕТ ТІЛДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Әлемдік экономиканың жаһандануы, адам өмірінің әртүрлі салаларын интеграциялау және интернационалдандыру экономика, менеджмент, халықаралық құқық, халықаралық сауда

саласындағы мамандарға жаңа талаптарды тудырады, олардың кәсіпқойлығы олардың басқа мәдениет өкілдерімен іскерлік қарым-қатынасқа коммуникативті дайындығының деңгейі мен сапасына тікелей байланысты. Болон үдерісіне қосылу білім беруді жаңғыртуға жаңа серпін беріп, жаңа буын стандарттарын енгізуге, білім беруде құзыреттілік көзқарасты енгізуге әкелді.

Кәсіби құзыреттіліктің жалпы құрылымында дамыған шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілігі бар мамандарды даярлау идеясы, біздің ойымызша, тілдік жоғары оқу орындарының түлектері үшін екінші тілдік тұлға - екінші коммуникативті кәсіби тұлға ұғымына ұқсас жаңа тұжырымдаманың пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің жетекші идеясы студенттердің кәсіби құзыреттілігінің тұтас құрылымын қалыптастырудан бөлінбейтін пәнаралық, интегративті негізде жүзеге асырылатын студенттердің арнайы шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру. Мұндай контекстік модельге сәйкес жүзеге асырылатын компоненттердің екі блогы кіреді: жалпы шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілік және арнайы шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілік. Соңғысы университет түлегінің өз жұмысының ерекшелігіне сәйкес келетін мәдениаралық кәсіби және іскерлік қарым-қатынас жағдайларына тиімді қатысуға қабілеттілігі мен дайындығын қамтамасыз етеді.

Зерттеудің мақсаты студенттердің шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың контекстік моделін дидактикалық негіздеу, әзірлеу және эксперименттік сынау. Зерттеу нысаны-шет тілін кәсіби бағдарланған оқыту процесі. Зерттеу пәні студенттердің шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың контекстік моделінің тұжырымдамалық негіздері.

Түйінді сөздер: Шетел тілінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудағы жаңа тенденциялар.

Н.Б. Сейсекеева^{1*}, Я. Бирова², Ж.Н. Бисенбаева³, Л.Ш. Арипбаева⁴, Ш.К. Тухмарова⁵

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Университет Св. Кирилла и Мефодия, Трнава, Словакия;

³Военный институт Сухопутных войск Министерства обороны Республики Казахстан, Алматы, Казахстан;

⁴Южно Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова, Шымкент Казахстан;

⁵Кызылординский государственный университет им. Коркыт - Ата, Кызылорда, Казахстан.

E-mail: n.seisekeyeva@mail.ru

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Глобализация мировой экономики, интеграция и интернационализация различных сфер жизни человека вызывают новые требования к специалистам в области экономики, менеджмента, международного права, международной торговли, профессионализм которых напрямую зависит от уровня и качества их коммуникативной готовности к деловому общению с представителями других культур. Присоединение к Болонскому процессу дало новый импульс модернизации образования, привело к внедрению стандартов нового поколения, реализации компетентностного подхода в образовании.

Представление о подготовке специалистов с развитой иноязычной коммуникативной компетенцией в общей структуре профессиональной компетентности позволяет говорить о появлении нового, на наш взгляд, понятия по аналогии с понятием вторичной языковой личности у выпускников языковых вузов. - вторичная коммуникативная профессиональная личность.

Ведущей идеей исследования является формирование специальной иноязычной коммуникативной компетенции студентов, осуществляемое на междисциплинарной, интегративной основе, неотделимой от формирования целостной структуры их профессиональной компетентности. Такая контекстная модель включает два блока компонентов, реализующих соответственно: общую иноязычную коммуникативную компетенцию и специальную иноязычную коммуникативную компетенцию. Последнее обеспечивает способность и готовность выпускника вуза эффективно участвовать в ситуациях межкультурного профессионального и делового общения, соответствующих специфике его работы.

Цель исследования - дидактическое обоснование, разработка и экспериментальная апробация контекстуальной модели формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов.

Объектом исследования является процесс профессионально ориентированного обучения иностранному языку.

Предметом исследования являются концептуальные основы контекстуальной модели формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов.

Ключевые слова: новые тенденции формирования коммуникативной компетенции в иностранном языке.

Introduction

Research in the field of foreign language professional communication deserves special attention. The demand for specialists with knowledge of one or more foreign languages in the era of market relations gave rise to such concepts as special languages / languages for special purposes (N.D. Andreev, M.N. Volodina, N.K. Garbovsky, N.A. Grinevitskaya, B.Yu. Gorodetsky, W.-L. Chafe, P. Charaudeau, G. Cornu, F. Darbellay, C. Fuchs, P. Lerat, called professional sublanguages by another group of scientists (I.V. Bushin,) [1].

In the field of language education, the essence of foreign language communicative competence was substantiated from the standpoint of a "secondary language personality" (I.I. Khaleeva). The formation of the features of a secondary linguistic personality, the totality of which constitutes an integrative whole, "outgoing to communicative and intercultural competences" (N.D. Galskova, N.I. Gez), is considered by most scientists as the leading goal of this process [2].

Materials. The formed ability involves the familiarization of students not only with a new way of verbal communication, but also with the culture of the people who speak the language being studied, with the national and cultural specifics of the speech communication of the country of the language being studied, and at the same time, awareness of the features of the native language and culture - the opportunity to be a «mediator». cultures" (G.V. Elizarova). A foreign language is both a guarantee and a means of successful life of an individual in a multicultural multilingual world (I.I. Khaleeva, N.D. Galskova, N.I. Gez, L.P. etc.) [3].

All the cited authors foresee, despite the difference in some conceptual accents, the need, along with the development of a range of competencies in students that make up the general communicative ability, the formation of professional and personal qualities that ensure the integration of future graduates of non-linguistic universities into the professional space, the willingness to effectively participate in intercultural business and scientific communication.

The relevance of the formation and development of such a personality in the context of growing European and world globalization is obvious: graduates of non-linguistic universities who speak the language of their specialty are able to do without an interpreter, get in touch with foreign partners, discuss the essence of the matter, negotiate an agreement, conclude a deal, etc. [4]

The introduction of the results of the cited studies into the practice of non-linguistic universities contributed to an increase in the autonomy of the course «Professional Language» within the framework of the subject «Foreign Language». The idea of separating the disciplines «Foreign language general» and «Foreign language special» / «Language of specialty» (V.F. Tenishcheva) seems to be timely, fruitful and requires systematic scientific justification [5].

In this regard, the leading goal of foreign-language professionally oriented training of a student of a non-linguistic university, carried out in the format of the discipline «Specialty Language», can rightfully be associated with the «cultivation» of a secondary communicative professional personality [6].

The ability and willingness of such a person to participate in situations of intercultural socially oriented communication is defined by us as his general foreign language communicative competence. Its ability and readiness to act as an effective participant in situations of intercultural business and scientific communication, while maintaining its cultural identity, is defined by us as a special foreign language communicative competence. Both selected complex abilities form a foreign language communicative competence of representatives of non-linguistic professions [7].

Methods. Theoretical analysis of pedagogical psychological and linguodidactic literature, innovative pedagogical experience; modeling method; empirical methods (observation, questioning, testing, self-assessment, interviewing, rating); experiential learning; method of collective expert evaluation; method of «competent judges»; analysis of documents (syllabuses and work programs, academic records, reports on work experience and student internships).

Results. At the first stage (2020), the requirements for professional foreign language training of graduates of non-linguistic universities were analyzed, approaches, theories, concepts of teaching a foreign language in such universities were systematized, a context model was designed for the formation of a special foreign language communicative competence of non-philologists using the example of international lawyers of this

specialization. A selection of materials began with the aim of the subsequent creation of an innovative didactic complex, and the first steps of experiential learning were taken. At the same time, a wide oral survey and questioning of young professionals (more than 300 people: international lawyers of various specializations, international economists, managers) was carried out on the advisability of introducing technologies into the course «Special Language» that simulate production tasks that are solved in the process of intercultural professional communication.

At the second stage (2021), an innovative educational and methodological complex was finalized and published, on the basis of which experimental training continued with the best results in the two above-mentioned educational institutions. Created in collaboration with France, experts in the relevant areas, a modular thematic program addressed to students. In addition to the traditional forms of control, an innovative system of control and evaluation tools has been put forward that allows for a comprehensive and productive assessment of the level of formation of relevant competencies. A repeated broad survey and questioning of young professionals was carried out to identify the functional roles that they perform when working in these structures and those typical situations of intercultural professional communication in which they participate.

At the third stage (end of 2021), the concept was finalized and, on its basis, a pedagogical model for the formation of foreign language communicative competence of students of a non-linguistic university was proposed from the standpoint of a competence-contextual approach; experiential training completed; the main generalizations and conclusions are formulated, the course and results of the entire study are described, the texts of the dissertation and author's abstract are prepared.

Discussion. The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time in it: substantiated and developed a contextual model for the formation of a foreign language communicative competence of francophone students of a non-linguistic university; introduced and theoretically substantiated the concept of special foreign language communicative competence as the most important component of the foreign language communicative ability of a graduate of a non-linguistic university;

the external contexts of the activities are identified and presented in the context model through the reflection of their functional roles, spheres, sub-spheres and situations of professional communication; based on the systematization of the works of French scientists, the internal contexts of the activity of professionals of this profile are revealed, reflecting in the context model the logical-formal professional thinking of a lawyer and the specifics of verbal-thinking activity; a two-level communicative competence model of a graduate of a non-linguistic university is substantiated, the first level of which correlates with the subcompetences that form the general foreign language competence, and the second - with the competences and subcompetences that form the special competence of the secondary communicative professional personality, i.e. its ability to effectively professional and business communication; [8]

It has been proved that with the help of the context model it is possible to form/improve by means of a foreign language such types of logical-formal, and to a certain extent, creative thinking as proof, argumentation, interpretation, commenting [9].

The goal and result of mastering a foreign language in non-linguistic universities is the formation of the foundations of a secondary communicative professional personality capable of business communication, self-development, whose level of formation is determined by the program requirements of a particular university.

Achieving this goal is possible subject to the implementation of a competency-based professional-activity pedagogical model; as its productive version, a contextual model of the formation of foreign language communicative competence of a graduate of a non-linguistic university is proposed, focused on mastering the language of a specialty through the formation of a special foreign language communicative competence, which is the most important component of the general communicative ability of a future specialist [10].

The basis for the formation of the, in accordance with the model substantiated in the work, is the reliance on the system of principles of the theory of contextual learning, which ensure the integration of the subject content of the foreign language of the specialty and specialized disciplines, the problematization of this process, as well as a number of other principles due to the provisions of the theory of teaching foreign languages [11].

The effectiveness of the formation of CC is ensured by taking into account the internal and external contexts of professional activity of a particular category of specialists, where the most important indicators of internal contexts are associated with the features of professional thinking, professional consciousness, and external contexts - with the social environment, professional functions.

Accordingly, the implementation of the contextual model of the formation of foreign language communicative competence of non-philologists involves the use of: developed on the basis of the principles of problematic, interdisciplinary, intercultural coordination of the content of training, the thematic program

of the course in the language of the specialty (bachelor's level + master's level), built on a comparison of cultures; [12]

a repertoire of special texts on certain topics, which are a source of professional knowledge, acting in the educational process as an indicative basis for practical actions for the subsequent solution of problematic tasks included in the basic and other textbooks; [13]

a set of functional roles typical for this category of specialists, a list of areas, sub-areas and situations of professional communication typical for them;

selected on the basis of the above principles of a series of context-type pedagogical technologies, some of which model the level of individual intellectual activity, and others (complex) - both the level of intellectual and social activity.

The proposed innovative technologies are proposed to be used in order to form a special foreign language communicative competence of non-philologists, as well as control and evaluation tools of the level of its formation, which reflects the general position of the theory of teaching foreign languages about the correspondence of teaching aids and forms of control [14].

Bearing in mind the importance and laboriousness of the process of mastering the language of a specialty, it is legitimate to separately consider its basic categories: goals, principles, content of the educational process and distinguish within the subject «Foreign language» two of its constituent disciplines: «Foreign language general», «Foreign language special» [15].

The theory of speech activity also greatly contributed to the disclosure of the essence of speech communication of communicants in the context of the social situation. As a branch of psycholinguistics and psychology, as well as basic sciences in relation to the methodology of teaching foreign languages, developed on the basis of the theory of activity, this theory considers speech as an active, purposeful and motivated activity. The focus of her attention was on questions - the functions of speech, its motives, connection with thinking, the processes of generating a speech statement, the mechanisms of speech, types of speech, the relationship between language and speech, as well as the processes of mastering speech in native and non-native languages. Speech activity is understood not as a simple process of encoding or decoding pre-given content, but as a process in which this content is formed. It began to be considered from the point of view of communication, understanding communication as not only the transfer of information from one individual to another, but the process of internal self-regulation of society (society, social group). At the same time, the understanding of the language ability began to expand and deepen: it began to correlate with consciousness, with the integral personality of a person [16].

Conclusion. The change of scientific paradigms in the field of philosophical, linguistic and psycholinguistic teachings led to the formation of a new ideology and technology of teaching foreign languages, has acquired a pronounced communicative character. The most important idea of the communicative approach is that it involves the acquisition of a foreign language in the function of communication. Methodists, who stand on the positions of the communicative approach, associate its purposefulness with the formation of communicative competence in students, that is, the ability to communicate verbally in the language being studied. At the same time, a prerequisite for its formation is to take into account situational and personal factors that determine the specifics of speech behavior [17].

At the same time, the sociocultural context of the study of languages of international communication is changing, due to the thesis of the sociality of the language: the latter is understood as the unity of language and culture, language and society. The rationale for this position is the consideration of the most important functions of the language as its purpose to serve as a means of communication between people and a means of knowing the world. In this regard, methodological science, as noted above, acquires a clear intercultural dominant. The object of her interests is extralinguistic conditions and circumstances, in accordance with which a linguistic personality, mastering the norms of speech activity of a different linguistic community and a different linguistic picture of the world, carries out foreign language speech communication [18].

The methodological use includes such concepts as «intercultural communication» / «intercultural communication». Intercultural communication is considered by scientists as a process of verbal and non-verbal communication between communicants who are carriers of different cultures and languages. This is the ability of a person to take part and realize himself in the dialogue of cultures, that is, in conditions intercultural communication. If the result of primary language education should be a formed linguistic personality, then the result of education in the field of foreign languages is associated with the formation of a secondary linguistic personality as an indicator of a person's ability to fully participate in intercultural communication. Its formation involves an interconnected communicative, sociocultural and cognitive development, acting as a means and result of this process [19].

It is aimed at ensuring that: students can understand and assimilate someone else's lifestyle / behavior (processes of cognition); to use language in all its manifestations in out ancient situations of intercultural communication (processes of formation of skills and abilities); to expand the "individual picture of the world" by "initiating the language picture of the world" of native speakers of the language being studied [20].

The success of the process of intercultural communication is associated, to a large extent, with the possibilities for the development of the personality as a whole, both in its cognitive (intellectual) aspect, and in its emotional and volitional aspects. «becomes possible in conditions when the student, as a result of his own activity (language learning), directed by the activity of the teacher (teacher), develops the ability for intercultural communication using a new language code. Therefore, mastering the ability for intercultural communication is the result, first of all, the student's own activity, which must take on a certain share of responsibility for learning outcomes.

Information about the authors:

Seisekeyeva Nurgul Baltabayevna – PhD student in Pedagogical Sciences Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty Kazakhstan 050010, n.seisekeyeva@mail.ru, +77718917310 <https://orcid.org/0000-0002-0862-9490>;

Birova J. – PhD, St. Cyril and Methodius University in Trnava, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovakia, <https://orcid.org/0000-0003-3378-7009>;

Bissenbayeva Zhanat – PhD, associate professor, head of the Department of foreign languages of the Military Institute of Land forces Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan Almaty, Kazakhstan / тел. +7 771 891 73 10, zhanat_2006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1016-4087>;

Aripbayeva Lyazzat Sharipovna – M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent city <https://orcid.org/0000-0003-4411-3819>;

Tukhmarova Shyrynkul – Candidate of political science Korkyt ata Kyzylorda state university Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4333-3828>, Tukhmarova@mail.ru.

REFERENCES

- [1] Alpa G. Les nouvelles frontières du droit des contrats // *Revue international de droit compare*, 2008, №4.
- [2] Borricand J. La clause résolutoire expresse dans les contrats. *RTDcivil*, 1987, №4.
- [3] Axiological concepts of journalistic texts (Lingua-stylistic analysis), Kozhakhmetova A., Ospanova Z., Mussatayeva M., Bissenbayeva Z. *XLinguae*, 2020, 13(2), p. 225–234.
- [4] Dominique Legeais. *Droit commercial / Sirey — Editions*, 2011.
- [5] Frédéric Garron. *La caducité du contrat (Etude de droit prive)*. Presses Universitaires D'Aix Marseille, 2000.
- [6] Houin B. *La rupture unilaterale des contrats synnalagmatiques*. Paris, 1973.
- [7] Jacques Ghestin. *Traite de droit civil. Introduction generale*. L. G. D. J., 1994.
- [8] Jacques Ghestin. *Traite de droit civil. Les principaux contrats spéciaux*. L. G. D. J., 2001.
- [9] Jean Mazeaud. *Leçons de Droit Civil*. Montchrestien, 1991.
- [10] Julliot de la Morandiere. *Cours de droit civil. / J. Morandiere*. Paris, 1955.
- [11] Kahn Ph. *La vente commerciale internationale*. P., 1991.
- [12] *Leçon de droit civil*. Jean Mazeaud. Montchrestien, 1997.
- [13] "Brexit" models in the Russian-language Internet discourse Vasbieva D.G., Kapshukova T.V., Ibragimova T., Nursaule A., Bissenbayeva Z. *XLinguae*, 2021, 14(2), p. 276 – 285.
- [14] Patault A.M. *Introduction historique au droit des bien*. Paris. Presses Universitaire de France, 2012.
- [15] Paul Henri Antommattei. *Droit Civil. Contrats spéciaux*. Litec, 2001.
- [16] Philippe le Tourneau. *Droit de la responsabilité et des contrats*. Dalloz, 2000.
- [17] Pierre Bourel, Pascal de Vareilles Sommieres. *Droit international prive*. Dalloz, 2004.
- [18] Tkacova H., Pavlikova M., Maturkanic P. & Kobylarek A. (2021). Homogeneity – a mechanism responsible for student's confidence in disinformation in the social media environment. In *ICERI 2021 Proceedings. 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation*. Online Conference. 8-9 November, 2021, pp. 3583–3590. Publisher: IATED. ISBN 978-84-09-34549-6, ISSN 2340-1095. DOI: 10.21125/iceri.2021.0865.
- [19] Tkacova H., Pavlikova M., Maturkanic P. & Kobylarek A. (2021). Problems of pedagogical practice: disinformation in media and credibility factors in a group of high school students in Slovakia (2021). *ICERI2021 Proceedings. 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation*. Online Conference. 8-9 November, 2021, pp. 3514–3522. Publisher: IATED. ISBN 978-84-09-34549-6, ISSN 2340-1095. DOI: 10.21125/iceri.2021.0855.
- [20] Sophie le Gac – Pech. *La proportionalite en droit prive des contrats*. L. G. D. J., 2000.

Г.Н. Смағұлова, Б.У. Өтеген*

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

E-mail: beket.otegen@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА НЕГІЗДЕП ОҚЫТУ

Аннотация. Мақалада қазіргі білім беру жүйесінің ерекшеліктері, оқытудың құндылықтар мен дағдыларға негізделген парадигмасы талданады. Қазақ әдебиеті пәнін құндылықтарға негіздеп оқыту мәселесі қарастырылады. Жаңартылған білім беру бағдарламасындағы қазақ әдебиеті пәні бойынша берілген оқыту мақсаттары сараланып, оны жүзеге асырудың қадамдары ұсынылады. Көркем шығармадан үзінді ретінде берілген мәтіндерге, мәнмәтіндерге аксиологиялық талдау жасаудың үлгісі көрсетіледі.

Жалпы білім беретін мектептер жаңартылған білім беру мазмұнына көшкелі бері оқытудың мақсаты мен жүйесі де өзгерді. Бұл үдеріс қазақ әдебиеті пәні бағдарламасының да өзгеруіне негіз болды. Нәтижесінде қазақ әдебиеті пәні бойынша оқыту мақсаттарының жүйесі білім алушы бойында құндылықтарды қалыптастырып, дамытуға бағытталып отыр. Сондықтан қазақ әдебиеті пәнін оқыту мәселесін біз аксиологиялық ұстаныммен өзара тығыз байланыста қарастырамыз.

Қазіргі таңда құндылықтар мәселесі полипарадигмалық зерттеулердің нысанына айналды. Соның жарқын үлгісі ретінде мақалада келтірілген аксиологиялық талдауларды атауға болады. Аксиологиялық талдау нысаны ретінде жалпы білім беретін мектептердегі қазақ әдебиеті пәні бағдарламасы бойынша оқытылатын көркем шығармалар алынды.

Көркем шығармадағы жалпыадамзаттық немесе ұлттық құндылықтарды анықтау мәтіндегі детальдармен мұқият жұмыс жасауды талап етеді. Яғни, көркем шығармадағы құндылықтарды анықтау белгілі бір деңгейде мәтін динамикасымен әрі ондағы астарлы оймен тығыз байланысты. Сондықтан қазіргі таңда әрбір білім алушы көркем шығармамен таныса отырып тек құрылымдық тұрғыдағы талдаулармен шектелмейді, керісінше, шығарманың негізгі идеясын анықтауға, ондағы кейіпкерлердің психологиялық портретін жасауға, автордың сөз қолданыстарын тереңінен түсінуге, құндылықтарды айқындай отырып өз тарапынан баға беруге талпынады. Мақалада қазақ әдебиеті пәні бойынша осындай дағдыларды дамыту мәселесіне ерекше басымдық берілген.

Түйінді сөздер: білім беру жүйесі, құндылықтар, дағдылар, қазақ әдебиеті, аксиология, аксиологиялық талдау, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар.

Мақала «Қазіргі білім беру жүйесі: қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың жаңа әдістемелік үлгілері» атты диссертация аясында жазылды.

Г. Смағұлова, Б.У. Өтеген*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

E-mail: beket.otegen@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НА ОСНОВЕ ЦЕННОСТЕЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация. В статье анализируются особенности современной системы образования, парадигма обучения, основанная на ценностях и навыках. Рассматривается вопрос изучения предмета казахской литературы на основе ценностей. В обновленной образовательной программе будут проанализированы цели обучения по предмету казахская литература и предложены шаги по его реализации. Показана модель аксиологического анализа текстов, контекстов, представленная в виде отрывка из художественного произведения.

С переходом общеобразовательных школ на обновленное содержание образования изменились и цели, и система обучения. Этот процесс стал основой для изменения и программы дисциплины «казахская литература». В результате система целей обучения по предмету казахская литература направлена на формирование и развитие у обучающегося ценностей. Поэтому вопрос преподавания казахской литературы рассматривается нами в тесной взаимосвязи с аксиологическим подходом.

В настоящее время проблема ценностей стала объектом полипарадигмических исследований. Ярким примером этого можно назвать аксиологический анализ, приведенный в статье. В качестве объекта аксиологического анализа были взяты художественные произведения, изучаемые по программе казахской литературы в общеобразовательных школах.

Определение общечеловеческих или национальных ценностей в художественном произведении требует тщательной работы с деталями в тексте. То есть определение ценностей в художественном произведении на определенном уровне тесно связано с динамикой текста и содержательной мыслью в нем. Поэтому в настоящее время каждый обучающийся, знакомясь с художественным произведением, не ограничивается только структурным анализом, а стремится выявить основную идею произведения, составить психологический портрет его героев, глубже понять авторское словоупотребление, определить ценности и дать оценку со своей стороны. В статье особое внимание уделено вопросам развития таких навыков по предмету казахская литература.

Ключевые слова: система образования, ценности, навыки, казахская литература, аксиология, аксиологический анализ, общечеловеческие и национальные ценности.

Статья написана в рамках диссертации «Современная система образования: новые методические модели обучения казахскому языку и литературе».

G. Smagulova, B.U. Otegen*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: beket.otegen@mail.ru

TEACHING KAZAKH LITERATURE BASED ON VALUES IN SECONDARY SCHOOLS

Abstract. The article analyzes the features of the modern education system, the learning paradigm based on values and skills. The issue of studying the subject of Kazakh literature on the basis of values is considered. The updated educational program will analyze the objectives of teaching on the subject of Kazakh literature and propose steps for its implementation. The model of axiological analysis of texts and contexts, presented in the form of an excerpt from a work of fiction, is shown.

With the transition of secondary schools to the updated content of education, both the goals and the system of education have changed. This process became the basis for changing the program of the discipline «Kazakh literature». As a result, the system of learning objectives on the subject of Kazakh literature is aimed at the formation and development of values in the student. Therefore, the issue of teaching Kazakh literature is considered by us in close relationship with the axiological approach.

Currently, the problem of values has become the object of polyparadigmatic research. A striking example of this is the axiological analysis given in the article. As an object of axiological analysis, artistic works studied under the program of Kazakh literature in secondary schools were taken.

The definition of universal or national values in a work of art requires careful work with the details in the text. That is, the definition of values in a work of art at a certain level is closely related to the dynamics of the text and the meaningful thought in it. Therefore, at present, every student, getting acquainted with a work of art, is not limited only to structural analysis, but seeks to identify the main idea of the work, to make a psychological portrait of its characters, to better understand the author's use of words, to determine values and give an assessment from his side. The article pays special attention to the development of such skills on the subject of Kazakh literature.

Key words: education system, values, skills, Kazakh literature, axiology, axiological analysis, universal and national values.

The article was written as part of the dissertation «Modern education system: new methodological models of teaching the Kazakh language and literature».

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде білім алушылардың бойындағы құндылықтар мен дағдылардың қалыптасуына ерекше мән беріледі. Олай болатын себебі: құндылықтар адам мен адамның, адам

мен қоғамның, қоғам мен қоғамның үйлесімі пен интеграциялануына тікелей әсер етеді, ал, дағдылар әрбір адамның өмірден өз жолын табуына, кәсіби дамуына негіз болады. Әрбір адам, әрбір ұлт, әрбір мемлекет үшін мәдени әлемінің мазмұнын құраушы құндылықтар болмаса, біз хаоста тіршілік етер едік. Ал, дағдылар бізді өз ісіміздің майталман маманы болуға жетелейді. Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Сөзінді түзе – әдетіңе айналады, әдетің – мінезіңе айналады, мінезің – сенің тағдырың» - деп жазады. Терең ой, тағылымды пікір! Бұл мысалды неге келтіріп отырмыз? Біріншіден, ойшыл айтып отырған «әдет» ұғымы өзінің мазмұндық, мағыналық ауқымы жағынан белгілі бір деңгейде «дағды» ұғымымен байланысады. Себебі, дағды да, әдет те үнемі қайталанып отыру сипатына ие. Екіншіден, өмірлік және кәсіби дағдылар адам туралы түсінік, пайым қалыптастырады. Соған қарап, сіздің кім екеніңізді байыптайды. Яғни, біздің құндылықтарымыз бен дағдыларымыз – қоғамдағы орнымыз бен мән-маңызымызды айқындайтын негізгі мәдени өлшемдер.

Зерттеу материалы мен әдістері. Зерттеу материалы – қазақ әдебиетіндегі құндылықтар. Жалпы білім беретін мектептер жаңартылған білім беру мазмұнына көшкелі бері оқытудың мақсаты мен жүйесі де өзгерді. Бұл үдеріс қазақ әдебиеті пәні бағдарламасының да өзгеруіне негіз болды. Нәтижесінде қазақ әдебиеті пәні бойынша оқыту мақсаттарының жүйесі білім алушы бойында құндылықтарды қалыптастырып, дамытуға бағыттталып отыр. Сондықтан қазақ әдебиеті пәнін оқыту мәселесін біз аксиологиялық ұстаныммен өзара тығыз байланыста қарастырамыз.

Зерттеу жұмысында когнитивті-репрезентативті әдіс, салыстыру, талдау, саралау және жалпылау әдістері, коммуникативті әдіс, когнитивті талдау, сипаттама, құрылымдық-семантикалық талдаумен қатар когнитивті-прагматикалық интерпретация, эксперимент, жүйелеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Қазақ тілінің сөздігінде «құндылық» ұғымына мынадай түсініктеме берілген: 1. қымбаттылық, бағалылық; 2. маңыздылық, мәнділік [1,423]. Демек, біз объективті шындықтағы ең мәнді игіліктерді құндылық деп танымыз. Ал, олар, сөзсіз, біздің өмірлік мақсат-міндеттеріміз бен мұраттарымыздан, этникалық ерекшеліктерімізден және өзге де факторлардан келіп туындайды.

Аталған пікірімізді профессор К.А. Абишевтің құндылықтар туралы ойы нақтылай түседі. Ғалым: «Құндылықтар дегеніміз адам немесе адами қауымдастық не үшін жер бетінде жүр, не үшін тіршілік етеді, өзінің өмірін неге арнайды, не арқылы өзін адам деп сезінеді, не оның өміріне мағына береді» - деп жазады [2, 11-12].

Ғылымда құндылықтар әлемін зерттеп, зерделейтін аксиология деген сала бар. Аксиология (гр. *axios* – құнды, *logos* – ілім) – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта аталған орны және құндылық әлемінің құрылымы туралы философиялық ілім. Бүгінде аксиологиялық ізденістер мен зерттеулер саны көбеюде. Оның себебін профессор З.Н. Сарсенбаева былайша анықтап көрсетеді: «Аксиологиялық білім – субъект-объектілік және субъект-субъектілік қатынастардың өнімі: субъект объектіге және басқа субъектілерге құндылық ретінде қарайды» [3, 14].

Философия ғылымында «құндылық» ұғымына қатысты көптеген анықтамалар бар. Солардың бірқатарына тоқталсақ:

А. Капышев: «Құндылықтар адамның әлемге деген қатынасын айқындайды» [4, 79].

Г. Риккерт: «Құндылық – нақты дүние емес, ол «жалпыланған сана», яғни трансценденталды субъект тасымалдаушысы болатын идеал» [5, 23].

М. Шелер: «Құндылықтар өзінің негізі етіп қасиетті тұлғаның құндылығын, яғни махаббат деп аталатын шексіз рухты алады» [6, 341].

Ғалым Ю.Г. Вешнинский құндылықтарды бір жүйеге келтіре отырып, 13 типке бөледі:

Мемлекеттік-саяси, әскери, азаматтық, құқықтық құндылықтар (күш, қауіпсіздік, заңдылық, әділеттілік, т.б.);

Тарихи-мәдени құндылықтар (уақыт байланысын беретін барлық құндылықтар, мәденитарихи естеліктер, салт-дәстүрлер, т.б.);

Қарым-қатынас құндылықтары (қоғам мен ұжымда құндылықтардың таралуы);

Экологиямен байланыстырылатын табиғи құндылықтар (таза ау, таза су, денсаулық, халықтың өмір сүру ұзақтығы, т.б.);

Ғылыми-танымдық құндылықтар (білім, ғылым, біліктілік, білім беру жүйесі, т.б.);

Жеке адам құндылықтары (адамның өзін қалыптастырудағы жеке құндылықтары);

Діни құндылықтар (Құран, мешіт, иман, шіркеу, символ, т.б.);

Әлеуметтік құндылықтар (халықтық, буржуаздық, интеллигенттік, париялық, т.б.);

Эстетикалық-көркем құндылықтар;

Аумақтық, жергілікті құндылықтар;

Экономикалық құндылықтар (шаруашылық білімдер, заттық орта, байлық т.б.);

Этикалық құндылықтар;

Ұлттық құндылықтар (тіл, фольклор, салт-дәстүр, т.б.) [7, 26].

Біз негізгі зерттеу нысанымызға сәйкес, осы аталған құндылықтардың қазақ әдебиетіндегі берілу сипатын, көріністерін талдаймыз. Бұл білім алушылардың қоғамның әлеуметтік-мәдени жүйесінде, кәсіби қауымдастықта өзіндік ұстанымдары мен қағидалары айқын, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына тікелей әсер етеді. Қазақ әдебиетін құндылықтарға негіздеп оқыту – білім алушыларды тек фактологиялық ақпараттар негізінде емес, шын мәнінде, аксиологиялық, эстетикалық, гуманистік қағидаларды басшылыққа ала отырып оқыту. Осы тұста айта кететін бір жайт: пәннің атауының өзі «қазақ әдебиеті» деп аталып тұрғандықтан, сөзсіз, пәндік білім мазмұнын құраушы материалдарда халқымыздың ұлттық құндылықтары ерекше мол көрініс тапқан. Олай болуы заңды да. Себебі, ұлттық құндылықтар – біздің елдігімізді айқындап, әлемдік өркениеттегі орнымызды анықтайтын негізгі ерекшеліктер. Бұл ойымызды тарихшы маман Қ. Әдиеттің мына сөзі дәлелдей түседі: «Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы» [8].

Қазақ әдебиеті пәнінің үлгілік оқу бағдарламасында [9], [10], [11] құндылықтарға қатысты көптеген оқыту мақсаттары берілген. Бұл оқыту мақсаттары аксиологиялық білім беруге және сол арқылы білім алушы бойында өзіндік ұстанымдар мен қағидаларды қалыптастыруға бағытталады. Сөзіміз дәйекті болуы үшін төмендегі кестені ұсынамыз:

5-сынып	Оқыту мақсаттары: шығармадағы эпизодтар арқылы тарихи құндылығын бағалау; шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
6-сынып	Оқыту мақсаттары: шығармадағы кейіпкерлерді өзара салыстыра отырып, тарихи және көркемдік құндылығына баға беру; шығармадағы кейіпкерлер қарым-қатынасын отбасылық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
7-сынып	Оқыту мақсаттары: кейіпкерлердің іс-әрекеті мен автор берген портреттік мінездемені салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығына баға беру; шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
8-сынып	Оқыту мақсаттары: шығармадағы материалдық және рухани құндылықтарды заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беру; шығарманың көркемдік-идеялық құндылығын гуманистік тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазу.
10-сынып	Оқыту мақсаттары: шығармадағы ұлттық құндылықтардың әлемдік тақырыптармен үндестігін ашу; әлем және қазақ әдебиетіндегі құндылықтардың үндесуін талдап, өзіндік ой қорыту шығарманың идеясын жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
11-сынып	Оқыту мақсаты: шығармадағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың әлемдік тақырыптармен үндестігін ашу.

Аталған оқыту мақсаттарына жету үшін төменде біз келтіретін мысалдарды пайдаланудың маңызы зор.

Қазақ әдебиетін оқыту үдерісі көркем шығармаларды талдаумен тікелей байланысты. Біз сөз етіп отырған құндылықтар да бағдарлама бойынша берілген көркем шығармалар негізінде қарастырылады. Мұнда біздің басшылыққа алатынымыз – мәтінмен және мәнмәтінмен жұмыс. Себебі, құндылықтарды анықтау, айқындау мәтін динамикасын терең түсіну мен мәнмәтінде берілген көркемдік детальдарға ой көзімен қарап, айрықша назар аударуды талап етеді.

Төменде қазақ әдебиетін құндылықтарға негіздеп оқытудың жүйесі берілген. Бірақ, бұл «аксиологиялық талдаудың толық үлгісі осы» деген сөз емес. Мұны біз бағыт-бағдар, жүйе ретінде ұсынып отырмыз. Мәтінмен, мәнмәтінмен жұмыс барысында білім алушылар көркем шығармадағы жағдаяттарды өзіндік «призмасымен» танып, бағалайды. Сондықтан, аксиологиялық талдау осындай факторлар негізінде өзгеріп, дамып, жетіліп отырады.

Қазақ әдебиетін құндылықтарға негіздеп оқытудың жүйесіне қатысты мысалдар (мысалдар 11-сыныптың оқулығы [12] негізінде беріліп отыр):

1-мысал: Осы жиынға қараған бетімен, екі жолдасынан озып кеп бұрын түскен Абайдың атын

біреу алып кете берді. Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып:

– Әй, шырағым, балам, әуелі ар жағыңда әкең тұр... Сәлем бер! – деді. Абай жалт қарап барып, жаңа көрді. Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала шешесінің сондайлық салқын сабырының мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Қайтқанда» тарауы).

2-мысал: Баласы атқа қонып, жүруге ыңғайланып, тізесін қымтай бергенде Ұлжан өзінің үлкен ақ саусақтарын жирен аттың жалына салды. Бір нәрсе айтатын сияқты. Абай осыны аңғарып, анасының жүзіне қарағанда, Ұлжан бұған біраз көз салып тұрып:

– Балам, үлкендер бірде тату, бірде араз бола беретін. Бөжекеңді көрген жерде сәлемінді түзу бер. Бір кезде жақсы жақының еді. Кім тентек, кім мақұл? Қайдан білдің? Әкең дұшпан десе, сен әділ бол! Жамандыққа кім табылмайды дейсің, жанашырдан айрылма! – деді. Абай жүріп кетті. Артына бірнеше бұрылып қарағанда, аналары үйге кірмей, ұзақ қарап тұр екен. Шешесінің соңғы сөзі Абайдың құлағына әлі естіліп тұрған секілді (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Жолда» тарауы).

3-мысал: Ұлжан әл үстінде жатқанда, Майбасар көңілін сұрап отырып, өрескел сөйлепті:

- Қалайсың, бізді тастап еріңнің артынан сапар шеккелі жатырсың-ау! Көпті көрдің ғой, айта кетсеңші, өлген деген қандай болады екен? – депті. сонда Ұлжан сәл езу тартып, ақырын ғана әзіл айтыпты:

- Пәруәйсіз қайным-ау! Көрсем – қартайғанша ой түспеген сені көрдім. Бұрын мен өліп көріппін бе? Өзің өлгенде көресің, несіне ынтықтың! – депті де, тіл-аузын қойыпты.

Өмір бойы ашық ойлы, білгір саналы болған асыл жан өлім сағатында да даналық қайратынан айырылмаған. Барлық ықтиярсыз, теңсіз тірлігіне өзінің адамгершілік таза биігінен қарап өте білген. Өлімнен де жасқанбай, бұқпай кеткен тәрізді. Кең сабырға толы момын жан өмір есігін ақырын ғана жауып жол кешкендей (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Қарашығын» тарауы).

Аксиологиялық талдау: Қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде, көркем шығарманы талдау барысында осындай фрагменттерге айрықша көңіл бөлу қажет. Бұл, біріншіден, текті ананың ұғымтал ұлына берген тәлімі мен тәрбиесінің тұнығы. Екіншіден, біз қадір тұтатын, қазақ әлемін танытатын құндылықтардың жарқын көрінісі (ата-ананы, үлкенді сыйлау; кекшіл болмай, көпшіл болу; ынтымақ, бірлік т.б.). Үшіншіден, қазақ әйелінің кісілік келбеті. Мәселен, үшінші мысал – қазақ әйелінің ұлттық мінезін, психологиялық портретін танытатын көркемдік деталь. Осы көркемдік деталь арқылы даналық пен ділмарлық, кісілік пен кемелдік, байсалдылық пен байыптылық, сабырлылық пен салмақтылық сынды ұлттық мінезді қалыптастырушы қасиеттер жүйесі қазақ халқының аксиосферасының компоненттері ретінде көрініс тапқан. Әрі атаның ғана баласы болмай, адамның баласы болуға шақырған Абайға: «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, Және сүй хақ жолы деп әділетті» - дегізген кемел ойдың кені, бастау бұлағы ана сөзінде, ана тәрбиесінің тереңдігінде жатқанын байқау қиын емес. Жалпы, классик жазушы М. Әуезовтің «Адамшылық негізі – әйел» деп түйін жасауының өзінде де терең мән бар.

4-мысал: Ел ішінде Алшынбайды «Алшеке» деп атайды екен. Өзі Қазыбек бидің ұрпағы. Атасы Тіленші де би болған. Осыдан екі жыл бұрын Алшынбайдың Ділде деген немере қызын Абайға айттырысқаннан кейін Құнанбай екеуінің достығы құдалыққа ұласқан (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Жолда» тарауы).

5-мысал: Қарқаралыға келгелі Алшынбай Құнанбайға бірнеше рет келіп, қонақ боп кеткен. Бүкіл бұл атыраптағы атқамінердің Алшынбай атын атауы басқаша көрінген. Оны Алшынбай деуші кісіні Абай әлі есіткен жоқ. Ылғи «Алшекең», осы өңірде аға сұлтан Құнанбай атымен тең аталатын, кейде тіпті жапа-жалғыз аталатын ат – соның аты (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Жолда» тарауы).

Аксиологиялық талдау: Сыйластық – адами қарым-қатынастардың басты өлшемі, қазақ әдебіндегі ерекше рухани құндылық. Қазақы болмыс сыйластықты биік қойғандықтан «алдыңа келсе, атаңның құнын кеш», «сыйға – сый, сыраға – бал», «әркім – сыйлағанның құлы» сынды салмақты сөздерді ұрпақтан ұрпаққа өсиет еткен.

Сыйластықтың құндылығын саралай білген сезімтал ұлтымыз үшін ол екі шарттан құралды: бірі – сыйлай білу; екіншісі – сыйлы бола білу. Осы екі шарт негізінде қазақ қоғамындағы түрлі қарым-қатынастарды реттеудің ұлттық механизмі қалыптасты.

Қазақ халқының өміріндегі, тұрмыс-салтындағы сыйластықтың спектрі ауқымды. Ол қарапайым туысқандық қарым-қатынастардан бастап мемлекеттік маңызы бар ресми қарым-қатынастарға дейінгі деңгейлердің бәрін қамтиды.

Сыйластықтың құндылық ретіндегі мәні – әлеуметтік-қоғамдық қатынастарды мәмілегерлік қағидалармен реттеуі. Яғни, халықтың, ұлттың, әрбір адамның ырысты тірлігі үшін ынтымақты сақтау; өзара ниеттестік пен мүдделестік гармониясына әсер ету. Бұл отбасылық, қоғамдық, жалпы кез келген қарым-қатынас жүйесінде әрбір адамға өз шегарасын білуді міндеттеді. Сондықтан, қазақ қоғамында әрбір адам өз сыйын жоғалтпау үшін өзінің орнын, жөнін білді. «Ата тұрып, ұл сөйлегеннен без, ана тұрып, қыз сөйлегеннен без» - соның ең қарапайым да жарқын дәлелі.

Жоғарыда келтірілген мысал қазақы сыйластықтың өзіне тән бояу-бедерін айғақтайды. «Нүреке, Асеке, Құнеке, Алшеке» т.б. атаулар — ұлттық ұғымдағы сыйластықтың интерпретациясы. Лингвистикалық тұрғыдан қарастырар болсақ, зат есімнің реңк мәнін тудырушы - *ЕКЕ қосымшасының* функционалды-семантикалық өрісінде «құрметтеу», «қадірлеу», «сыйлау», «өзімсіну», «еркелету» мағыналары бар. Бұл – сыйластықтың ұлттық үлгі-формасы, қазақ менталитетінің өзіндік ерекшелігі.

Ақпараттық дәуір адамдар арасындағы емен-жарқын, сырлы да сұлу сұхбаттастықты шектеп, коммуникацияның технологиялық түріне көшті. Бұл, біріншіден, сыйластықтың құндылық ретіндегі мәнін әлсіретсе, екіншіден, ұлттық коммуникацияның өзіне тән белгілерін өшіруде. Сондықтан, біздің мақсат – қазақ әдебиетін оқыту барысында құндылықтарға негізделген жүйені тұғыр ете отырып, осындай детальдарға тереңірек талдау жүргізу.

6-мысал: – Ей, сол антұрғанның баласының сәлемін алушы ма ем?.. – деп Байсал Абайға қабағын түйе қарады. Абайдың екі беті ду етті. Оқыс жалын беті емес, ішін де шарпып өткендей. Кінәлап, ренжіген жазықсыз баланың отты көздері жарқ етіп, Байсалға қадала қарады. Бөжей Абай күйін жақсы таныған сияқты еді. Байыптап қарап алып:

- Балам, жөніңді айтшы, бізді көрсең, сәлем бер деп әкең айтып па еді, жоқ өздігіңмен істедің бе? – деді.

- Бөжіке, әкем емес, өзім беріп тұрған сәлемім сізге!.. Абай жауабын естіген соң, Бөжей ықыласпен қарай түсіп, жақындады да:

- Әкең айтпай, өзің білген болсаң, батамды берейін. Көзіңнен жақсы жанар көрдім ғой, шырағым!.. – деді (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Жолда» тарауы).

7-мысал: Әбіштің өзі де Мағрипаға қарай түскен шақтарында бір қызарып, бір ағарады. Мағрипаның қасында отырған Дәрмен бір ауық:

- Күй жақсы ма? – деп сұраған еді. Мағрипа сыпайы бұрылып, қызара күлді де, нұрлы сұрғылт көздерін Дәрменге аударды. Жігіт ішінен: «Не деген ғажайып, сәулелі көздер!», - деп қалды. Тағы бір күйдің тұсында Әбіштен көзін алмай, ұзақ қарап қалған Мағрипаға Дәрмен дәл соның ойының үстінен түскендей болып: - Жігіт жақсы емес пе? – деп еді. Мағрипа үлкен ақ жүзін Дәрменге шұғыл бұрғанда, екі беті қатты ду етті. Қастары да сәл-сәл шығынып қалды. Ұялатын сөз тастағанын және бұл сөзіне ешуақытта жауап ала алмайтынын енді аңғарған Дәрмен кеудесіне қолын қойып, басын қайта-қайта иіп, кешірім сұрағандай белгі жасады (М.О. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясы, «Өкініште» тарауы).

Аксиологиялық талдау: Ұлттық ұғымдағы сыпайылық, ең алдымен, ұяндықтан көрінеді. Бірақ, ескере кететін бір жайт: қазақ тәрбиесіндегі ұяндықтың түпнегізінде тұйықталу немесе ынжықтық емес, керісінше, ұят деген ұғымды сезіну мен ұғыну жатыр. Егер тәрбиені алдыңғы буынның кейінгі буынға табыстайтын тәжірибесі деп қарасақ, олай болуының белгілі бір заңдылықтары бар.

Құндылықтар туралы ғылымда (аксиологияда) «бағалау» деген категория бар. Бағалау – адамның, ұлттың, халықтың материалдық және рухани дүние болмысын танып, қабылдауы мен қорытуын білдіретін философиялық категория. Бір жағынан, өмір құбылыстарына баға беру әдебиеттің де негізгі мақсаттарының құрамына кіреді (қараңыз: Рымғали Нұрғалидің «Сөз өнерінің эстетикасы» монографиясы, 2003 ж. [13]). Дәл осы бағалау барысында қазақ халқы сыпайылықты құндылық ретінде қабылдап, оны адам тәрбиесінде пайдаланған.

Адам баласының қадірін арттыратын – қасиеттері. Ал, сыпайылық адам баласының қадірін арттырар қасиеттердің санатында. Қазақ тәрбие жүйесіндегі сыпайылық, біріншіден, көргенділік белгісі; екіншіден, адамның өзін және өзгені сыйлауының көрінісі. Кеңінен талдағанда, сыпайылық – адам баласының мінез сүйкімі ғана емес, ол – интеллект пен мәдениет деңгейін танытатын рухани өлшем. Сондықтан, қазақ арасында «сүйкімсіз», «қасиетсіз», «қадірсіз», «көргенсіз», «тексіз» атану адам болмысының құнсыздануын білдіреді. Аталған сөздер ұлттық тәрбие жүйесінде сыпайылыққа қарама-қарсы түрде қарастырылатын антипод ұғымдар. «Жаным – арымның садағасы» дейтін қазақ үшін бұдан артық ауыр сөздер жоқ.

Жаһандану дәуірінде субмәдениеттер көбейді. Әуелде игілікті мақсат көздеген «адамның тұлғалық

дамуын шектемеу керек» деген педагогикалық позицияның өңі теріс айналып, мінез этикасы екінші орынға түсіп қалды. Популистік көзқарастар дарақылық пен көргенсіздіктің көбеюіне алып келді. Адами қарым-қатынастарда сыпайылық пен сыйластық сынды құндылықтар болмай, қоғамда қандай даму болуы мүмкін?! Міне, осындай күрделі кезеңде пән бойынша берілетін білімді ұлттық құндылықтарға негіздеу, білім алушыларды жоғарыда біз айтып өткен құндылықтармен тәрбиелеу — өте өзекті мәселе.

8-мысал (аксиологиялық талдаумен бірге): Кейде көркем шығармада кейіпкердің сөз саптауы мен іс-әрекеті арқылы бүтін бір ұлттың өзіндік мінезі танылады. Сол ұлттық мінезді тану арқылы оқырман кейіпкердің сөзі мен іс-әрекеттерінің негізгі қозғаушы күші саналатын құндылықтарды да анықтайды. Көлемді, эпикалық шығармаларда әдеби туынды авторы мұны жинақтау (типтендіру) үшін де пайдаланады.

Ұлттық мінез – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық мінез – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы – қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде, әдебиетте адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды (Т. Бекниязов).

Кейіпкердің ұлттық келбетін сәтті ашу – жазушының суреткерлік шеберлігін танытатын маңызды атрибут. Ол үшін, Ғабит Мүсірепов сөзімен айтқанда, «ойға мырза, образға бай» болу қажет екені сөзсіз. Бұл тұрғыда белгілі жазушы Асқар Сүлейменовтің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті суреттеген шоқтығы биік шығармасы «Бесатар» повесінен үзінді келтірмекпіз.

Шығармадағы Төреханның сөзіне назар аударайық:

- Жұқа шапқа бөгелек төнгенде құлын екеш құлын да қайрат қылмақ. Қыңқыл мен қыңсыл үшін оқып жүрсен өзің біл, менің, бірақ, басымды қатырма, айналайын. Алла жазған ырысым бар шығар. Біреуде артық, біреуде кем – ырзықсыз жан жоқ. Азды-көпті өмір кештік, татып, талмап келе жатқаным сол ырзық, ешкімнің садағасы емес, сенің ақылың емес, жүдә. Енді бүгін кеп саба түбі сарқынды жасым қалғанда, ақ патшаның ауыздығын қарш-қарш шайнаған күдері желке төресі дікектер екен деп құрақ ұшар жайым жоқ. Ұшпадым, ұша алмадым, уа сақалымды секеңдетіп ұша алмаймын, жүдә. Енді менің ауызымды қыздырма.

Үзіндідегі Төреханның көркем бейнесі, мінезі арқылы оқырман қауым НАМЫС ұғымының аксиологиялық сипатын бірінші аңғарады. «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Намысты нанға сатпа» дейтін қазақы қағидалардың құндылық ретінде көрінуі кейіпкер бейнесін қаһармандық деңгейге көтеріп тұр. Бұл, бір жағынан, «асқақтық» деген эстетикалық категориямен де тығыз байланысты. Екіншіден, бұл – ұлттық танымдағы тектіліктің жарқын көрінісі. Мұны осы мәселеге арналған еңбегімізде [14] кеңінен тарқатып жаздық.

Әдеби туындыдағы ұлттық мінез көрінісі – ғасырлық тәжірибе негізінде қалыптасқан мәдени кодтардың кейіпкер тұлғасы арқылы толық ашылуы. Мұндай мысалдарды талдау нысаны ретінде алу ұлттық мінезді құраушы құндылықтарды (аксиологиялық бірліктерді) тануға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. 1. Қазіргі кезде әдебиетті оқыту білім алушының бойына жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды сіңіруді басшылыққа алады [15].

Аксиологиялық білім беру – көркем шығарманың негізгі идеясын, оның мән-маңызын түсіндіру мен айқындаудағы жетекші ұстаным.

Көркем шығарманың өн бойында өріліп жататын құндылықтарды оқырман, білім алушы мәтін динамикасын терең сезініп, ой көзімен оқығанда аңғарып, таба алады.

Қорытынды. Бүгінде Қазақстандық білім беру моделінің мақсат-міндеті – бәсекеге қабілетті тұлға даярлау. Ал, тұлға болмысын қалыптастыратын – құндылықтар. Сондықтан, мұндай көркемдік детальдарға назар аударып, аксиологиялық талдау жүргізу, біріншіден, ұлттық құндылықтарды тереңірек тануға жол ашып, білім алушы бойындағы тұлғалық қасиеттердің қалыптасуына әсер етеді. Екіншіден, құндылықтарға негізделген білім беру – эстетикалық тәрбие берудің нәр алар негізі, қайнар көзі.

Information about the authors:

Smagulova G. – Professor of Al-Farabi Kazakh National University, doctor of philology;

Utegen Beket Usenbekuly – is a 2nd-year master's student of the Al-Farabi Kazakh National University. E-mail address: beket.otegen@mail.ru, mobile phone: 87479224553, <https://orcid.org/0000-0003-1260-8606>.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
- [2] Абишев К.А. Проблема ценностей в современном мире//Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы: ИФиП МОНРК, 2007. – 470 с.
- [3] Сарсенбаева З.Н. Этнос және құндылықтар. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 312 б.
- [4] Капышев А.Б. Свобода и рефлексия//Диалектика свободы как творчества. – Алматы: Наука, 1989. – 229 с.
- [5] Риккерт Г. О понятии философии. – М.: Республика, 1998. – 505 с.
- [6] Шелер М. Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1194. – 305 с.
- [7] Вешнинский Ю.Г. Аксиология культурного пространства-времени (в границах постсоветского культурного пространства) // Мир психологии. – 2005. – № 4. – С. 226.
- [8] Әдиет Қ. Ұлттық құндылықтар негізінде отаншылдыққа тәрбиелеу (09.06.2017 ж.). <https://e-history.kz/kz/news/show/456/>.
- [9] Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде).
- [10] Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.
- [11] Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.
- [12] Ақтанова А.С., Нұрлыбаева Ж.Н. Қазақ әдебиеті: 2-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2020. – 224 б.
- [13] Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Алматы: Елорда, 2003. – 388 б.
- [14] Өтеген Б.Ү. Тектілік: лингвофилософиялық парадигма: ғылыми зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 142 б.
- [15] Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 70 б.

REFERENCES

- [1] Dictionary of the Kazakh language / General ed. headed by T. Zhanuzakov. - Almaty: Dyke Press, 1999. - 776 p.
- [2] Abishev K.A. Problems of values in the modern world // Power as value and power of values: metamorphoses of freedom. - Almaty: IFiP MONRK, 2007. - 470 p.
- [3] Sarsenbaeva Z.N. Ethnos and values. - Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religion of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2018. - 312 p.
- [4] Kapyshev A.B. Freedom and reflection // Dialectics of freedom as creativity. - Almaty: Nauka, 1989. - 229 p.
- [5] Rickert G. About the concept of philosophy. - M.: Respublika, 1998. - 505 p.
- [6] Sheler M. Favorite works. - M.: Gnozis, 1194. - 305 p.
- [7] Veshninsky Yu.G. Axiology of cultural space-time (within the boundaries of post-Soviet cultural space) // World of Psychology. - 2005.– № 4. - С. 226.
- [8] Adiet K. Education of patriotism on the basis of national values (June 9, 2017). <https://e-history.kz/en/news/show/456/>
- [9] Model curriculum with updated content on the subject “Kazakh literature” for grades 5-9 of basic education (teaching in the Kazakh language).
- [10] Model curriculum with updated content on the subject “Kazakh literature” for grades 10-11 of social and humanitarian orientation of general secondary education.
- [11] Model curriculum with updated content on the subject “Kazakh literature” for grades 10-11 of general secondary education in the field of natural sciences and mathematics.
- [12] Aktanova A.S., Nurlybaeva Zh.N. Kazakh literature: part 2. Textbook for 11th grade of secondary school of social and humanitarian orientation. - Almaty: Atamura, 2020. - 224 p.
- [13] Nurgali R. Aesthetics of word art. - Almaty: Elord, 2003. - 388 p.
- [14] Otegen B.U. Nobility: Linguo-philosophical paradigm: scientific research. - Almaty: Kazakh University, 2019. - 142 p.
- [15] Educational program for in-service training of teachers on the subjects “Kazakh language” and “Kazakh literature” in Kazakh-language schools. Instructions for teachers: AEO “Nazarbayev Intellectual Schools” Center of Excellence, 2016. - 70 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 187-192

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.257>

UDC 159.922.7
IRSTI 14.25.19

O.V. Fomichova^{1*}, V.D. Shynkaruk¹, T.O. Olefirenko², S.V. Kurbatov³, Iev.V. Shulga¹

¹National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

²National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine;

³Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine.

E-mail: e.fomichova@gmail.com

STUDENT-TEACHER RELATIONSHIP AS A FACTOR AFFECTING BULLYING-VICTIMIZATION DEGREE AT SCHOOLS

Abstract. The article focuses on the importance of establishing positive and trusting relationships between teachers and students in the context of preventing and countering bullying at contemporary schools. It is emphasized that creating the right microclimate at schools and classrooms through building such relationships is one of the most important components of minimizing bullying. A number of studies are highlighted on the relationships among teachers and students and the prevalence of bullying. The main reasons for the reluctance of victims and witnesses to seek help independently in cases of bullying against teachers and other adults are revealed, which confirms the need for active intervention in the course of countering bullying by teachers as central participants in the educational process. Much attention is paid to the communicative competence of the teacher, which is understood by the authors as no less key component of professional competence than knowledge of the instruction subject. The personality traits and behavioural characteristics of teachers are highlighted, which are highly appreciated by students. The study also raises the issue of the low teachers' initiative regarding active intervention in the bullying process, an attempt is made to highlight the main obstacles in the existing education system, ideas are proposed for their elimination.

Key words: bullying, harassment, school climate, pedagogical competence, teacher-student relationship, communication, prevention, counteraction.

Е.В. Фомичова^{1*}, В.Д. Шинкарук¹, Т.О. Олєфирєнко², С.В. Курбатов³, Е.В. Шульга¹

¹Україна жаратылыстану және экологиялық ғылымдар ұлттық университеті, Киев, Украина;

²Драгоманов атындағы ұлттық педагогикалық университеті, Киев, Украина;

³Вадим Гетман атындағы Киев ұлттық экономикалық университеті, Киев, Украина.

E-mail: e.fomichova@gmail.com

ОҚУШЫ МЕН МҰҒАЛІМНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ МЕКТЕПТЕРДЕГІ ҚОРЛАУ МЕН ҚҰРБАН БОЛУ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОР РЕТІНДЕ

Е.В. Фомичова^{1*}, В.Д. Шинкарук¹, Т.О. Олєфирєнко², С.В. Курбатов³, Е.В. Шульга¹

¹Национальный университет естественных и экологических наук Украины, Киев, Украина;

²Национальный педагогический университет имени Драгоманова, Киев, Украина;

³Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана, Киев, Украина.

E-mail: e.fomichova@gmail.com

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ УЧЕНИКА И УЧИТЕЛЯ КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА СТЕПЕНЬ БУЛЛИНГ-ВИКТИМИЗАЦИИ В ШКОЛАХ

Аннотация. В статье акцентируется внимание на важности построения позитивных и доверительных отношений между учителями и учащимися в контексте профилактики и противодействия

буллинга в современных школах. Выделяется, что создание надлежащего микроклимата в школе и классе посредством построения благоприятных взаимоотношений является одним из важнейших составляющих минимизации буллинга. Освещается ряд исследований, посвященных взаимосвязи отношений между учителями и учащимися и распространенности буллинга. Раскрываются основные причины нежелания жертв и свидетелей самостоятельно обращаться за помощью в случае столкновения с травлей к учителям и другим взрослым, что подтверждает необходимость активного вмешательства в ход противодействия травли учителями как центральными участниками образовательного процесса. Значительное внимание уделяется коммуникативной компетенции учителя, которая понимается автором как не менее важная составляющей профессиональной компетенции, чем знание предмета преподавания. Выделяются черты личности и особенности поведения учителей, которые высоко оцениваются школьниками. В ходе проведения исследования также поднимается проблема низкой инициативности учителей относительно активного вмешательства в процесс буллинга, делается попытка выделить основные преграды в существующей системе образования, предлагаются идеи касательно их устранения.

Ключевые слова: буллинг, травля, школьный климат, педагогическая компетенция, взаимоотношения учителей и учеников, коммуникация, профилактика, противодействие.

Introduction. The formation of a safe school space is one of the main priorities of state policy in the field of education and an integral attribute of a contemporary democratic society and a guarantee of the effectiveness of all market, administrative and other reforms. Undoubtedly, the role of education quality in the modern world is difficult to exceed. Today the educational environment remains the main sphere of social interaction for most children and adolescents. A modern school is an educational institution, an environment in which children spend a significant amount of time and in which they will not only acquire basic knowledge about the world around them, but also attain the necessary communicative experience, which is important for the process of socialization and the formation of them as individuals.

Hardly anyone will argue that creating an appropriate microclimate in the classroom and school is an important task of the entire educational system, the key to the formation of a mentally healthy nation with a high level of culture of interpersonal communication. It is the high educational level of both an individual and society as a whole that is the defining sphere of culture creation, an active engine and mechanism for the development of all areas and elements of social life. At the same time, neglect of preventive measures of bullying in the educational environment leads to negative consequences, both for the victims of bullying, the offenders themselves and society as a whole. We agree with I. Baieva, who notes that the main threat of the educational environment psychological safety violation is psychological violence in the system of relationships between the subjects of the educational process [1]. Once they have mastered certain behaviour, such as abuser-victim-observer, students can follow them for life. Thus, according to the research conducted by the American scientists, bullying is the first step towards real violence and criminal behaviour (60% of those who were identified as offenders in grades 6-9 had at least one conviction under 24, and 35-40% committed three or more serious crimes at the age of 25 [2]).

The security issue in secondary schools is not new. Today, the scientific community clearly understands that bullying is inherently linked to the characteristics of the social environment. Bullying attitudes, like the communication process itself, are not produced in a vacuum during training. Students and teachers are constantly in mutual influence, interweaving with each other. That is, bullying is always closely related to the characteristics of the social environment and does not occur outside of it. To date, the communicative competence of a teacher is considered as a core component of general psychological competence. Thus, the studies of recent decades have shown that a positive relationship between the teacher and the student allows the latter to feel psychologically protected in the school educational environment, provide favourable conditions for the development of their important social and academic skills [3]. In particular, on the basis of sociometric data, studies have shown that most often the initiators of bullying are children who are in conflict with the teacher [4]. Practice also shows that the system of relationships between subjects of the educational environment directly affects the level of students' aggressiveness and the frequency of manifestations of cruelty and violence acts in the school environment. According to the presented statistics on the adolescents' health analysis, students who have a closer relationship with teachers show lower rates of emotional exhaustion, suicidal thoughts, suicidal behaviour, violence and drug addiction, etc. [5].

Moreover, it should be noted that modern teachers have a fairly accurate idea of the forms of bullying and how it can proceed, and these ideas correspond to contemporary scientific data. Describing cases of

school bullying, teachers recall both its direct (verbal aggression, physical aggression, ridicule, humiliation) and indirect (rejection, ignorance) forms. They are well aware of the breadth of the list of possible negative consequences of bullying, “concerning not only the victim and the persecutor, but also the witnesses” [6]. However, despite the awareness of countering bullying at schools and the importance of developing a close two-way relationship between the teacher and the student, the implementation of scientific developments to establish communication between teachers and students in practice continues very slowly. Today, the dominant situation in secondary education institutions is still a situation in which both students and teachers are dissatisfied. In particular, students note that the curriculum is overloaded; they are not interested in the lessons and are treated incorrectly by the teachers. At the same time, teachers note that children have become ill-prepared, ill-mannered, that they are not interested in anything, and so on. As a result, this leads to emotional fatigue of both students, whose discipline is deteriorating, and teachers, who, due to dissatisfaction with their activities, lose the inspiration to make attempts to establish communication with students [7]. Moreover, the outlined vicious circle is typical not only for Ukrainian institutions of secondary education, but also for most post-Soviet and even some Western countries. Of course, the existing order of things is unacceptable. And the issue of establishing relationships between students and teachers is an urgent one in the context of prevention and counteraction to bullying.

In the scientific circle, it has already been noted more than once that if teachers do everything possible in their lessons in terms of stopping aggressive behaviour from bullying, they will try to create a maximum of successful situations for the victim and stop themselves from provoking students to bullying, making «prickly», sarcastic remarks to students, then the atmosphere in the classroom will radically change [8]. However, in practice, everything is much more complicated. The specifics of growing up children are associated with liberation from adults’ dictatorship gives rise to a number of problems in building an effective communication link between a student and a teacher, as indicated by theorists and practitioners around the world. For example, victims of bullying do not always seek help. As S. Hunter and D. Boyle rightly note, the frequency and duration of bullying are not predictors of referral to a teacher [9], and the amount of children who have been bullied for a long time and do not tell anyone about it is significantly greater than the amount of those who, having reported bullying, was able to escape from the circle of bullying. According to R. Newman’s theory of adaptive search for help, when making a decision about referring to the teacher, the victim of bullying evaluates the possible negative consequences of this action [10]. As statistics show, the reasons for refusing to apply, even when the victim understands the treatment as potentially effective, are usually: disapproval from classmates (75.5%); feelings of their own weakness (64.2%); striving for autonomy (58.8%). Less likely to seek help are high school students (grades 8-11) compared to high school students, boys compared to girls, and victims of repeated bullying compared to those who have never been a victim before. Thus, if students are actually being bullied, even their conviction that the teacher is able to help them effectively is often not enough to seek help, because it is associated with a decrease in social status (although the victim’s status is usually not high enough) and loss of self-esteem [11]. The above increases the requirements for the level of professional competence of teachers and the conditions for their personal development in the process of performing professional activities [12].

Modern teachers should have a wide range of knowledge and skills, not only in teaching the subject or identifying and countering bullying, they should be able to build trusting relationships with students.

In the context of revealing the topic of the teacher’s professional communicative competence, we consider it appropriate to refer to the results of the research conducted by T. Skrypkina. Thus, on the basis of a large-scale teachers’ survey in Russian schools, the scientist came to the conclusion that the same trend is observed in all respondents: the level of self-confidence in the professional sphere is higher than the level of self-confidence in the sphere of relationships with children. The data obtained clearly show that there are practically no teachers who would consider themselves to be poor professionals. At the same time, for a significant part of teachers, the factor of relationships with children is not significant. One gets the impression that this factor is not of great importance for teachers’ assessment of their own professional activities; they reduce their mission only to the transmission of knowledge [13]. The scientist also summarizes: “The lack of trust in adolescents and young people on the part of adults generates a low level of self-confidence in the educational and other spheres of life and activities in a significant part of schoolchildren. A more or less harmonious system of trusting relationships takes place in that part of the students who have developed trusting relationships in the family. Lack of trusting relationships with teachers reduces the level of students’ confidence in their intellectual and educational activities. Therefore, their system of trusting relationships is also deformed, affecting the development of adulthood sense. As a result, in difficult life situations they do not

rely on themselves, but, as a rule, on their parents' help and support" [13]. Other experts have also investigated factors affecting the quality of the teacher-student relationship. In particular, according to Ulkins, students reduce the positiveness of a teacher to showing concern for them. "Yes, schoolchildren believe that teachers provide support, approval, academic assistance to students because they care about them. Even the absence of homework was interpreted by the students as a sign of concern" [14]. Surveys of schoolchildren conducted by V. Sobkin and A. Fomichenko as part of the study of the relationship influence between the teacher and the student on the academic achievements of the latter showed the personal characteristics dependence and types of teachers' behaviour on the success in students' training. Thus, teachers whose work was assessed as effective, developed caring and trusting relationships with students, and had good interpersonal skills. They addressed not only learners' cognitive abilities, but also their feelings, values, and attitudes. Students noted that their perceptions of teachers tended to be influenced by the teachers' ability to care for the academic and emotional well-being of each child (Some students identified the teacher as the most important person in their life) [15].

Among the most significant, the students also named the teacher's confidence, the ability to listen actively, demonstrate care, help in completing tasks, repeat in case of the material misunderstanding and answer questions related to the assimilation of the past. Encouragement, patience, respect for the students' reasoning and the autonomy afforded to them are also highly valued among students. At the same time, according to the results obtained, the motivation to learning and the teacher's sincerity has almost nothing to do with the positive perception of the teacher by the students [15].

In general, today's ideas about the development of effective communication between the student and the teacher are based on mutual cyclical determination. It is emphasized that a competent teacher is one who knows how to see what is happening inside each student and knows how to understand it. However, it should be noted that a gullible relationship with a teacher only indirectly affects bullying at school (reduces its level, but does not completely exclude it). As noted earlier, seeking the teacher's help from bullying is the exception rather than the rule. Therefore, the active teacher's activity in the direction of identifying and suppressing bullying, in our opinion, is an integral part of the teacher's professional competence in the 21st century. At the same time, modern teachers of secondary education institutions cannot boast of the ability to identify effectively and counteract bullying. We see several main factors at once, obstacles on the way to overcoming this problem.

So, firstly, despite the rather high level of teachers' awareness about the nature and essence of bullying, the current conditions at schools make it easier for them to ignore cases of bullying than to counteract them. Surveys of domestic teachers showed that the modern policy of organizing the educational process in secondary education institutions determines countering bullying as a priority, through a considerable amount of time and emotional costs (reporting to the administration about the case of bullying, parents, involving parental committees, and class hours on the analysis of cases of bullying, etc.). Secondly, there are fears of interference consequences in the course of bullying. Today, the teacher no longer enjoys such authority in the Ukrainian society. Moreover, this is applicable to both children and their parents. The reorientation of the priority of society concern in favour of the individual interests, the change in cultural and educational traditions that our society has experienced in recent years has led to the fact that parents often abuse their rights to interfere in the educational process.

The parents' idea of "my child is above all, and others are not interesting to me", "teachers allow themselves a lot" and others are no longer isolated cases. In this situation, especially when teachers are offered many responsibilities and a limited range of rights (in our opinion, the modern system does not protect teachers properly), faced with pressure from parents, teachers usually abandon any attempts to re-educate children, appeals to the school administration for fear of complaints. In addition to the mentioned above, it should be noted that in recent years it is common for teachers to "fall" into the status of a "victim" of bullying. Bullying against teachers is no longer a novelty anymore.

Thirdly, there is the lack of competence and tools to counter bullying. Despite a fairly high level of modern teachers' awareness of the bullying phenomenon, in the overwhelming majority of cases, their knowledge and skills are reduced to its identification and knowledge of the possible negative consequences if the case of bullying continues. It should be noted that among the strategies of bullying and bullying behaviour, the most popular among teachers are still the appeal to authority and severe disciplinary sanctions against the aggressor.

However, recent studies in the field of bullying show that harsh disciplinary and other sanctions against an aggressor rarely lead to re-education. More often, the attacks of the aggressor become more hidden, but

bullying in the team continues. To date, the most effective strategies seem to be related to the persuasion of the aggressor, by involving teachers, parents and other adults. This approach allows not only to respond more effectively to bullying, but also not to worsen the relationship between the teacher and the bully. So, the bullies need, first, to make clear the harmfulness of their behaviour, the victim's feelings, and the way of improving them. At the same time, the victim needs to be helped to find a safe space as well as a friendly social circle. Other measures are also effective, but this topic is quite extensive and cannot be covered at the level of this article.

Conclusions. Summing up, we note that the relationship with the teacher is a fairly significant factor affecting the degree of bullying-victimization. A positive relationship between the teacher and the student contributes to the process of social and emotional development, creates an unfavorable atmosphere for bullying. At the same time, having a relationship of trust improves the procedure for identifying and suppressing bullying, in contrast to conflict relationships at school, which are a predictor of the spread of bullying in the classroom (read school). Teachers in modern society should not only have a high level of knowledge of a subject. They must have a high level of communicative competence. A certain set of personal characteristics and types of teachers' behaviour has a significant impact on the teacher's communicative competence. The following factors are highly valued by students, regardless of age and gender: the teacher's ability to actively listen, demonstrate care, have patience, respect their reasoning, be ready to help, encourage and allow them to make their own decisions in the classroom.

We see the creation of a favourable atmosphere for establishing relationships between teachers and students not only by improving the skills of the former by improving their qualifications (although this is undoubtedly important), but we associate it with a change in the paradigm of attitudes towards the secondary education system and the teacher as its central figure. Expanding and ensuring at the national and administrative-organizational level a wide range of rights and powers of teachers in relation to countering bullying, simplifying the existing system of procedures for responding to bullying at school, as well as comprehensive promotion of respect for teachers – in our opinion, these are three pillars on which a policy should be based on reorganizing the existing system of involving teachers in overcoming bullying at schools.

Information about authors:

Fomichova Olena Viktorivna – Doctoral student of the Department of Social work and rehabilitation, PhD, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine; e.fomichova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6567-9227>;

Shynkaruk Vasyl Dmytrovych – Professor, Doctor of Science (Philology), National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; vashyn2010@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-8589-4995>;

Olefirenko Taras Oleksiyovych – Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine; to@npu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3278-8125>;

Kurbatov Serhiy Volodymyrovych – Associate Professor, Doctor of Science (Philosophy) National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine; sergiy.kurbatov@ires.uu.se; <https://orcid.org/0000-0002-8929-7562>;

Shulga Ievgenii Viktorovych – Associate Professor, Doctor of Science (Law), National university of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; evshulga2013@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9343-8647>.

REFERENCES

- [1] Baeva I.A. Security psychology as a direction of psychological science and practice // National psychological journal. 2006. P. 66-68.
- [2] Sampson Rana. Bullying in schools. Problem-oriented guides for police, Problem-oriented guide series, guide 12. – U.S. Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services, 2008. — P. 49.
- [3] O'Connor E.E., Dearing E., Collins B.A. Teacher-child relationship and behavior problem trajectories in elementary school // American Educational Research Journal. 2011. 48(1). Pp. 120-162.
- [4] Longobardi C., Iotti N.O., Jungert T., Settanni M. (2018) Student-Teacher Relationships and Bullying: The Role of Student Social Status // Journal of Adolescence. Vol. 63. February. P. 1–10.
- [5] Rey R.B., Smith A.L., Yoon J., Somers C., Barnett D. Relationships between teachers and urban African American children: the role of informant // School Psychology International. 2007. 28. Pp. 346-364.

- [6] Bozhaver A.A., Zhilinskaya A.V., Khlomov K.D. (2015) School bullying and the position of teachers // *Social psychology and society*. Vol. 6.No. 1. P. 103-113.
- [7] Mezinov V.N. Competitive teacher as a problem of modern education // *Psychology of education in a multicultural space*. 2008. No. 1-2. P. 35-44.
- [8] Bykova E.A., Istomina S.V. The problem of bullying prevention in an educational organization. *Bulletin of the Kostroma State University. Series: Pedagogy. Psychology. Sociokinetics*. Vip. 22, №. 3, 2016, P. 75-78.
- [9] Hunter S.C., Boyle J.M., Warden D. (2004) Help Seeking amongst Child and Adolescent Victims of Peer Aggression and Bullying: The Influence of School Stage, Gender, Victimization, Appraisal, and Emotion // *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 74. No 3. P. 375–390.
- [10] Newman R.S. (2008) Adaptive and Nonadaptive Help Seeking with Peer Harassment: An Integrative Perspective of Coping and Self-Regulation // *Educational Psychologist*. Vol. 43. No 1. P. 1–15.
- [11] Boulton M.J., Boulton L., Down J., Sanders J., Craddock H. (2017) Perceived Barriers that Prevent High School Students Seeking Help from Teachers for Bullying and Their Effects on Disclosure Intentions // *Journal of Adolescence*. Vol. 56. No 40. P. 40–51.
- [12] Arslan Y., Ilker G.E., Demirhan G. The Impact of a Developed Measurement and Evaluation Development Program on Pre-service Physical Education Teachers' Perceptions Related to Measurement and Evaluation // *Educational Sciences: Theory & Practice*. 2013. № 13. P. 1119- 1124.
- [13] Skripkina T.P. Confidential space of the school as the basis of psychological safety and psychological well-being of students. *Educational Policy* №. 6 (56), 2011, P. 14-23.
- [14] Wilkins J. An examination of student and teacher behaviors that contribute to good student-teacher relationships in large urban high schools. *Good student-teacher relationships*. Buffalo, New York: New York State University, 2006. 67(3). Pp. 342-354.
- [15] Sobkin V.S., Fomichenko A.S. Impact of teacher-student relationship on student academic achievement. *Education management: theory and practice* № (19), 2015, p. 34-54.

А. Аманбаева*, А. Фазылжанова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

E-mail: AAisaule@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭТИКЕТІ ТЕРМИНДЕРІ: ҚАЗАҚ ЭТИКЕТІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ФОРМУЛЬДЫЛЫҒЫ (ЖЫРАУЛАР ПОЭТИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Қазақтың дәстүрінде жараулар поэзиясының орны ерекше. XV – XVIII ғасыр жырауларына Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жатады. Жырауларды халық құрметтеген. Жыраулар поэзиясында үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, қайырымдылық жасау, әдептілік таныту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, өсиет пен нақыл сияқты этикеттік ұғымдағы жыр жолдары көрініс табады.

Мақалада XV – XVIII ғасырда өмір сүріп, ауыз әдебиетінің үлгісін, жыраулық дәстүрді қалыптастырған, сол кездегі елдің өмірін, мұң - мұқтажын жырға қосып елдің әлеуметтік тұрмысын кейінгі ұрпаққа танытқан Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар сынды жыраулардың поэтикалық мәтіндеріндегі этикеттік терминдер мен ондағы дәстүрлі тіркестердің формульдылығын анықтау зерттеу жұмысының өзектілігі болып отыр. Сондай-ақ, зерттеу жұмысында жыраулар дәстүрінде, яғни жыраулардың поэзиясында этикеттің өзіндік ерекшелігін таныту негізге алынады. Сондай-ақ, қазақ халқына тән өзіндік этикеттің жыраулар поэтикасындағы рөлі және қазақ этикетіндегі дәстүрлі тіркестің мәні ашылып беріледі. Жүргізілген зерттеудің негізінде жыраулар поэтикасының жанрлық ерекшеліктері, мәселен өсиет, бата, арнау, үндеу, мадақ, қоштасу, жоқтау, қарғыс, өкпе мен наз секілді түрлері ажыратылып беріледі. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақтың танымын кеңейтудегі этикеттің рөлін жыр арқылы анықтау. Сондай - ақ, жыраулардың өлеңдерін «формульдылық» ұғымымен байланыстыра отырып қазақ этикетіндегі дәстүрлі ұғымды көпшілікке таныту. Зерттеуде жыраулар поэзиясының этикетін ашып көрсету арқылы жалпы жыраулар дәстүрін келешек ұрпаққа үлгі ретінде ұсынып, жастарға нсихаттау көзделіп отыр.

Түйінді сөздер: поэзия, жыраулық дәстүр, синтаксис, жанр, жыр, дала ілімі.

А. Аманбаева*, А. Фазылжанова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

E-mail: AAisaule@mail.ru

ТЕРМИНЫ КАЗАХСКОГО ЭТИКЕТА: ФОРМУЛЬНОСТЬ ТРАДИЦИОННЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЭТИКЕТЕ (НА ОСНОВЕ ПОЭТИКИ ЖЫРАУ)

Аннотация. В казахской традиции особое место занимает поэзия жырау. К жырау XV-XVIII веков относятся Асан Кайги, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз, Джиёмбет, Маргаска, Ақтамберди, Умбетей, Бухар. Жырау уважали народ. В поэзии жырау нашли отражение такие этикетные стихи, как уважение к старшим, уважение к младшим, благотворительность, заповеди и пословицы. В поэзии жырау находят отражение такие строки в этикетном понятии, как уважение к старшему, уважение к младшему, милосердие, вежливость, патриотическое воспитание, заповеди и притчи.

В статье актуальность исследовательской работы заключается в определении формульности этикетных терминов и традиционных выражений в поэтических текстах жырау, таких как Асан Кайгы, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз, Жиёмбет, Маргаска, Ақтамберды, Умбетей, Бухар, живших в XV-XVIII веках, которые сформировали устную литературу, традицию жырау, приобщили к поэзии и социальной жизни страны того времени. Также в исследовательской работе за основу берется проявление своеобразия этикета в традиции жырау, т.е. в поэзии жырау. Раскрывается также роль своеобразного этикета, присущего казахскому народу, в поэтике жырау и значение традиционной фразы в казахском этикете. На основе проведенного исследования выделены жанровые особенности поэтики жырау, такие как завет, благословение, посвящение, обращение, похвала, прощание, причитание, проклятие. Основная цель исследовательской работы-определить роль этикета в расширении познания казахов. А также популяризировать традиционное понятие казахского этикета, связывая стихи жырау с понятием «формульность». В исследовании предполагается раскрыть этикет поэзии жырау и представить традиции жырау как образец для будущих поколений.

Ключевые слова: этикет, поэтическая традиция, формульность, синтаксис, жанр, поэма.

Amanbaeva*, A. Fazylzhanova

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: AAisaule@mail.ru

TERMS OF KAZAKH ETIQUETTE: THE FORMALITY OF TRADITIONAL PHRASES IN KAZAKH ETIQUETTE (BASED ON THE POETICS OF ZHYRAU)

Annotation. In the article, the relevance of the research work is to determine the formularity of etiquette terms and traditional expressions in the poetic texts of Zhyrau, such as Asan Kaigy, Kaztugan, Dospambet, Shalkiiz, Zhyembet, Margaska, Aktamberdy, Umbetey, Bukhar, who lived in the XV-XVIII centuries, who formed the oral literature, the tradition of Zhyrau, introduced to the poetry and social life of the country at that time. Also, the research work is based on the manifestation of the originality of etiquette in the tradition of Zhyrau, i.e. in the poetry of Zhyrau. The role of the peculiar etiquette inherent in the Kazakh people in the poetics of Zhyrau and the meaning of the traditional phrase in the Kazakh etiquette are also revealed. On the basis of the conducted research, the genre features of Zhyrau's poetics are identified, such as the covenant, blessing, dedication, conversion, praise, farewell, lamentation, curse. The main purpose of the research work is to determine the role of etiquette in expanding the knowledge of Kazakhs. And also to popularize the traditional concept.

Key words: etiquette, poetic tradition, formality, syntax, genre, poem.

Кіріспе. Ежелден қазақ халқының дәстүрінде поэзия жанрының орны ерекше болған. Өйткені халық ауыз әдебиетінен «Қыз Жібек», «Ер Тарған» т.б. жырларды жаттап алып, ауыздан ауызға таратып, кейінгі ұрпаққа жеткен. Қазақ тіл білімінде поэзия жанрын зерттеген ғалым З. Ахметов «Өлең сөздің теориясы» атты зерттеуінде ақын өнердегі суырып салмалықтың ерекшелігін жан-жақты ашып береді. Ғалым эпостық жыр, толғау, терменің жаттауға жеңіл, ықшам, тармақтары жеті-сегіз буыннан тұратынын айта келіп, жыраулар дәстүрінен бізге жеткен жырдың ерекшелігін ашып береді [1]. Сондай-ақ жыраулар поэзиясы көбіне шумақ емес, түйдек түрінде келетінін айтады. Түйдек өлең жолдарын топтайтын, шумақтан бұрын пайда көне түрі. Шумақ төрт тармақтан тұратын болса, ал түйдек негізінде 8 немесе 14, тіпті одан да көп тармақтан тұрады. Түйдек көбінесе суырып салмалықтың бір көрінісі ретінде шешендіктен, төгілтіп айтудан туындаған көрініс десек те болады. Ғалым З. Ахметов көнеден келе жатқан түйдек түріндегі жырды жыраулық дәстүрдің ерекше көрінісі дейді. Оған мысал ретінде Бұқар жыраудың «Айналасын жер тұтқан Айды батпас деменіз, Айнала ішсе таусылмас Көл суалмас деменіз...» деп басталатын жыр жолдарын түйдекпен айтылған деген тоқтамға келеді. Яғни жыр жолдарының түйдекпен айтылуы жыраулар дәстүріне тән. Сондай-ақ ғалым ұйқас құру үшін өлең құрылысының біркелкілігі мен ұқсастығы және кейбір сөздердің қайталанып келіп отыруы көнеден келе жатқан ерекше көрініс екенін де айтып өтеді.

Жыраулар поэзиясы XV – XVIII ғасырды қамтиды. Халықтың мұң-мұқтажын, мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайтын жырларды Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз (1460 – 1565), Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді (1675 – 1768), Умбетей (1709 – 1778), Бұқар

(1668 – 1781) сынды жыраулардың жырларынан байқаймыз. Өйткені сол кезеңдері жыраулардың төкпе жырлары ауыздан-ауызға тарап, елдің өміріне, дәстүріне тікелей әсер етіп, халықтың тұрмысын жақсартуға негізделген болатын.

XV-XVIII ғасырды жыраулық дәстүрдің қалыптасқан кезеңі деп айта аламыз. Өйткені біз жыраулар поэзиясынан суырып салмалылықтың, шешендіктің ерекше үлгісінің қалыптасқанын байқаймыз. Жалпы әрбір жырда терең философия жатыр. Жыраулық дәстүрдің сонау ата-бабамыздан келе жатқандығын ескерер болсақ, оны кейінгі ұрпаққа дәріпеу, тіпті дәріптеп қана қоймай санасына сіндіру арқылы жалпы рухани патриотизмге баулу, рухын күшейту біздің зерттеуіміздің бастамасы болып отыр. Осы орайда жыраулар дәстүрінің астарында «Дала Ілімі» (А.Қодар) теориясының қалыптасатынын да айтып өтуге болады.

Қазақ тіл білімінде жыраулар поэтикасының этикеті жайындағы зерттеулер бұрын болмағандықтан, зерттеу жобасы аясында «Жыраулар поэзиясындағы этикеттің өзіндік ерекшелігі мен жыраулық дәстүрдегі этикет мәселесін» зерттеу қолға алынып отыр. Зерттеуге академик З. Ахметовтың «Өлең сөздің теориясы» [1], Р. Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» [2], Қ. Сыдықовтың «Ақын-жыраулар мұрасының көркемдік ерекшеліктері» [3], Б. Кенжебаевтың «Қазақ өлеңінің құрылысы туралы» [4], А. Қобыланованың «Қазақ сөз этикеті» [5], Қ. Жаңабаев пен Н. Сағындықтың авторлығымен жазылған «О законе «формульной грамматики» в тексте жырау XV – XVIII веков» атты мақаласы негізге алынды [6]. Осы орайда XV – XVIII ғасыр жырауларының тілін зерттеген ғалым академик Р. Сыздықтың еңбектерінің ішінен «Сөздер сөйлейді» еңбегіне тоқталар болсақ, ғалымның Бұқар, Шалкиіз, Ақтамберді, Доспамбет жыраулардың поэзиясындағы терминдердің сол кездегі мағынасы мен оның қазіргі мағынасын ашып береді. Мысалы, ғалым аға сөзі қазіргідей «жасы үлкен ер адам» мағынасында емес, XV – XVIII ғасырдағы мағынасы «басшы, қолбасы» болғанын айтады. Сондай-ақ ғалым «адырна» сөзінің екі түрлі мағанада қолданғандығын, яғни бірі «садақтың оқ тіреп ататын тарамысы» болса, ал екінші мағынасы «жауынгершілікте, аңшылықта қолданылған сыбызғы сияқты көне үрмелі музыкалық аспап» деген мағананы білдіргенін дәлелдеп береді. Ал Адырна сөзінің шығу тегіне зер салатын болсақ, зерттеушілер оны «бөлу, ажырату» деген мағынадағы айыр-/адыр - деген етістіктен шыққан деп, түркі тілдерінде й ~ д (айақ ~ адақ) дыбыстарының алмасуы дәлел (қазақша айыру сөзі көне түркі тілдері мен қазіргі бірқатар түркі тілдерінде адыр- түлғасында келеді) деп ой қорытады. Адыр – етістігіне қосылған -на есім тудыратын жұрнақ болу керек дейді. Сондай-ақ ғалым жыраулардың шығармаларын зерттей келе «Азамат сөзінің де негізгі мағынасын ашып береді. Ғалым зерттеуінде XVI ғасырда өмір сүрген Ақтамберді жыраудың жырларында азамат сөзінің кездесетіндігін айтып, «Мұндағы азамат сөзі дәл қазіргі мағынасында емес. Бұл сөздің бұрын терминдік сипаты болған. Ш. Уәлиханов былай деп көрсетеді: «Азамат – кәмелетке келіп, еншісін алған, туыстарына тәуелсіз, үйлі-баранды адам» дегенді білдіреді. Сонымен қатар бұл сөз бір кезеңдерде «жасақшы» («дружинник») ұғымын да бергенге ұқсайды» – деп түпкі мағанасын ашып береді [2].

Материалдар мен әдістер. XV – XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясы негізінде 7-8 буыннан тұрып, әрбір жырда өзіндік стиль қалыптасқан. Сондай-ақ, жыр өсиет, бата, арнау, үндеу, мадақ, қоштасу, жоқтау, қарғыс сияқты жанрлардан тұрады да жыраулар поэзиясына тән өзіндік этикет қалыптасқандығы байқалады.

Жалпы этикет жайында айтар болсақ, этикет ұғымы ерте замандарда хан сарайындағы «рәсімді реттеуші нұсқау қағаз, этикетке, рәсім өткізу тәртібі» деген мағынада қолданылған болса, XVIII ғасырда этикет ұғымы «монархтар сарайларында өзін-өзі ұстау ережелерінің» жиынтығын білдіретін болған. Сол кезеңдерде этикетке жеңіл-желпі қарамай керек екенін ұғынған, яғни этикетті ұстанбағанның салдарынан қақтығыстар мен жанжалдар туындап, тіпті мемлекеттер арасында шиеленістер пайда болған. Ғалым жыраулар дәстүрінде

Этикет жалпы халықтың байырғы замандардан қалыптасқан ұғымы мен таным-түсінігінен бастау алады. Жыраулар поэзиясында үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, қайырымдылық жасау, әдептілік таныту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, өсиет пен нақыл сияқты этикеттік ұғымдағы жыр жолдары көрініс табады. Зерттеуде сипаттау, салыстыру, жүйелеу, талдау әдістері қолданылады. Сондай-ақ эпикалық жанрға тән 7-8 буыннан тұратын ақындыққа, жауынгерлікке негізделген жырдың формульді-стильдік компоненттері Пэрри-Лордтың идеясына сәйкес қарастырылып, жырға тән эпикалық қайталаулар, этикеттік ұғымдағы тіркес ретінде берілетін терминдер жыраулар поэзиясы негізінде қарастырылады [7].

Талқылау. Жыраулар поэзиясының қайсібірін алсаңыз да тәлім мен тәрбие, отансүйгіштікке тәрбиелеу, сол кездегі өмірдің қажетілігіне орай туындаған сыртқы жаудан қорғану мақсатындағы

рухтандыру өлеңдері әрбір жырда орын алады. Мысалы, әр тармағы 7 – 8 буыннан тұратын Бұхар жырау өлеңдері бата, тілек, жоқтау, қоштасу, өсиет сияқты жанрларға негізделген. Жыраудың «Тілек» деп аталатын өлеңінде «тілек тілеңіз» деген тіркес жырдың негізгі мән-мағынасын аша отырып, жаман қасиеттерден бойын алшақ ұстап, жақсылыққа ұмтылу керек екенін көрсетеді. Мысалы: Бірінші тілек тілеңіз,

Бір аллаға жазбасқа,

Екінші тілек тілеңіз

Ер шұғыл пасық залымның

Тіліне еріп азбасқа... –

Жақсы қасиет пен жаман қасиетті ажыратуға негізделген. Сондай-ақ «қиын емес» тіркесін қолдану барысында.

Ел бастау қиын емес,

Қонатын жерден көл табылады.

Қол бастау қиын емес,

Шабатын жерден ел табылады

Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргенім жоқ –

деп сөздің құдіретті екенін ашып көрсетеді [8, 87 б.]. Сондай-ақ, жыраудың жоқтауға негізделген өлеңінде «көшкен жұрт», «тұтқан жұрт», «жортқан жұрт», «болған жұрт» тіркестерінен елдегі қиын-қысау заманның көрінісі анық көрінеді. Қоштасу жанрына негізделген «Ай, заман-ай, заман-ай» деп басталатын өлеңінде «заман-ай», «күман-ай», «тұман-ай» деп сол заманның қиын кезеңдерін жырға арқау еткен. Жырау өлеңінің ерекшелігі тіркестерді орынды қолдана білген. «Жұрт» сөзінен бірнеше тіркес жасайды. Мысалы, «қонған жұрт», «киген жұрт», «шыққан жұрт», «ұққан жұрт», «сүрген жұрт», «үрген жұрт», «болған жұрт», «сүтті жұрт», «құтты жұрт», «түскен жұрт», «болған жұрт», «берген жұрт». Бұл тіркестерді жырау жай қолданбағандығы, астарында терең мағынадағы этикеттік ұғымның жатқандығын көреміз. Сондай-ақ, Бұқар жырау поэзиясының ерекшелігі ұйқасқа құрылған сөздер мен сөз тіркестері белгілі бір мәселені шешу мағынасында құрылғандығы көрінеді. Мысалы:

Жар басына қонбаңыз

Дауыс сокса үй кетер

Жатқа тізгін бермеңіз

Жаламенен бас кетер

Жаманмен жолдас болсаңыз

Көрінгенге күлкі етер

Жақсымен жолдас болсаңыз

Айрылмасқа серт етер –

дегенде тіркестер мағыналық жағынан ерекше сипатқа ие. Бұқар жыраудың жырларының қайсібірін алсаңыз да ел өміріндегі мәселелерді шешуге, жол көрсетуге негізделген. Мысалы, «не пайда», «немене» қайталанып, жаман мен жақсының арасын ашуға түрткі болса, ал кей өлеңдерінде «жарасар» сөзі тауға, сайға, жігітке деген сөздерімен тіркескенде теңеу мағынасындағы ерекше этикеттік ұғым қалыптасқан. Сондай-ақ, «жиырма бес» деген тіркеспен аяқталатын жыр жолдарында жиырма бес жастың ерекшелігін көрсете отырып, жиырма бестегі жігіттің бойындағы жалындаған қайраттылықты дәп басып айта білген.

Шалкиіз жырау поэзиясында да этикеттік ұғымды білдіретін сөздер көптеп кездеседі. Мысалы:

Жауынды күні көп жүрме

Жар жағасы тайғақ-ты

Жаманға жақыным деп сөз айтпа

Күндердің күні болғанда

Сол жаман өз басыңа айғақ-ты –

деген өсиет айтуға негізделген [8, 37 б.]. Сондай-ақ, жырда «бастар» деген сөз жол, жел, сөз, ел, қол- мен тіркесуі арқылы ерекше сипат алып, мағынасы ашылған. Сол сияқты қоштасу өлеңінде «басқан күн», «асқан күн», «өлген күн», «бүлген күн», «болған күн», «қалған күн» тіркестері өлеңнің мазмұнының мұңды, қайғылы оқиғаға негізделгені көрініп тұр.

Доспамбет жырау жырларында да «өкінбес» сөзі қонған, мінген, киген, құшқан, тойлаған, өлген сөзімен тіркескен. Айталық, «Қоғалы көлдер, ком сулар, Қоныстар қонған өкінбес», «Арыстандай екі бұтын алшайтып, Арғымақ мінген өкінбес», «Кілең бұздай кілшейтіп, Көбелер киген өкінбес», «Жұпарын қардай боратып, Арулар құшқан өкінбес», «Торы төбел ат мініп, Той тойлаған өкінбес»,

«Бетегелі Сарарқаның бойында Соғысып өлген өкінбес» дегендегі жыр жолдары бірін-бірі толықтырып, өмірде болатын жәйттарды терең оймен сипаттаған. Сонымен бірге «Айналайын Ақ Жайық» деп басталатын жыр жолдарында «күн қайда» тіркесі жырдың басынан аяғына дейін көрініс тапқан. Мысалы:

Айналайын Ақ Жайық
Ат салмай өтер күн қайда
Еңісі биік боз орда
Еңеке кірер күн қайда
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда –

дегенде «күн қайда» тіркесін қолдану арқылы елдің болашағына алаңдап отырғанын көрсетіп, ерекше патриоттық сезімді оятар сөз айтады [8, 32 б.].

Қазтуған жырау өлеңдері де дәстүрлі тіркеске құрылған. Мысалы, «Алаң да алаң, алаң жұрт» деп басталатын жыр жолдарында «қонған жұрт», «барған жұрт», «түскен жұрт», «кескен жұрт», «жуған жұрт», «болған жұрт» деген тіркестер туған жерге деген ыстық сезімін, еліне деген сағынышы мен құрметін білдіреді. Оны мысалы:

Алаң да алаң, алаң жұрт
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт.
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт.
Қарғадай мысау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт
Қарағайдан садақ бұдырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт...
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт! –

деген жыр жолдарынан байқаймыз [8, 28 б.]. Жыр жолдары адамның елі мен жеріне деген сүйіспеншілік сезімін паш етуге, адамның ішкі жан-толғанысын таныта білуге итермелейді. Яғни, жырда ерекше этикеттік ұғым көрініс тапқан.

Ақтамберді жырау өлеңдерінде де қазақ дәстүрінде қалыптасқан этикет, оралымды ойлар көрініс табады. Әсіресе жыраулық дәстүрге тән тіркестер орынды қолданады. Мысалы, «Жағалбай деген ел болар» деп басталатын жырда болар етістігін ел, көл, ну, бу, су сөздерімен тіркестіре отырып, жырдың терең идеясын ашып береді. Сондай-ақ, Ақтамберді жыраудың жырларындағы бір ерекшелік, сөздердің қайталанып берілуі. Мысалы, «Жел, жел өсер, жел өсер», «көк көгершін, көгершін», «салпаң да салпаң жортармын», «бұлаң да бұлаң, бұлаң сан», «өзен де өзен, өзен су». Мұнда жыраулық дәстүрге тән өзіндік сарын мен ұйқас көрініс табады:

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз,
Күдеріден бау тағып,
Қамқапты киер ме екеміз?! –

деп басталатын өлең жолдарында сұрау мағынасында болғанымен, оның астарында аңсау мағынасы екендігі көрініп тұр [8, 58б.]. Жыр жолдарының әрі қарайғы «біз де бір құрар ма екеміз», «қолды бір бастар ма екеміз», «тегін бір олжа қылар ма екеміз?!», «шүлөңгір мырза атанар ма екеміз?!», «күреске салар ма екеміз?!», «Осындай берген дәулетті Көтеріп тұра алар ма екеміз?!» – деп беруінің өзі сол кездегі өмірдің қиындығын айтып, армандаса керек. Оны Ақтамберді жырау астарлы оймен дәл жеткізе білген. Сондай-ақ, жырда

Еділ, Жайық екі өзен
Талсыз болар деймісің

Көкшетаудың көп көлі

Елсіз болар деймісің –

деп басталып, «жарсыз болар деймісің», «елсіз болар деймісің», «малсыз болар деймісің», «ерсіз болар деймісің», «терсіз болар деймісің», «өрсіз болар деймісің», «жерсіз болар деймісің», «төрсіз болар деймісің» – деп дәстүрлі этикеттің сақталуы мен тіркестің орынды қолдануы байқалады. Сондай-ақ «болар деймісің» деп қайталанып отыруы жыраулар поэзиясына тән ерекшелік.

Асан Қайғы жыры нақыл сөздерге, үндеуге, өсиетке негізделген. Осы орайда:

Кұйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер,

Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер!?

Шыбын шықса жаз болып, таздар қайтіп күн көрер,

Жалаң аяқ балапан, қаздар қайтіп күн көрер!? –

дегенде күн көрер тіркесін қолдана отырып, елдің мұң-мұқтажын астарлы оймен береді. Сондай-ақ Асан Қайғы жырларында «не ғаріп?» деп сұрақ қоя отырып, соның шешімін берудегі жолдарын өз өлең жолдарында ашып береді. Мысалы, «Бұл заманда не ғаріп?» деп «Ақ қалалы боз ғаріп», «Жақсыларға айтпаған, Асыл-шырын сөз ғаріп», «Замандасы болмаса Қариялар болар тез ғаріп», «Қадірін жеңге білмесе, Бойға жеткен қыз ғаріп», «Ел жағалай қонбаса, Бетегелі бел ғаріп», «Қаз-үйрегі болмаса, Айдын-шалқар көл ғаріп», «Мүритін тауып алмаса, Азғын болса пір ғаріп», «Қанша жақсы болса да Қайратты туған ер ғаріп» – деп ғаріп сөзін тіркестіре отырып сұрақтың жауабы ретінде өзіндік ой қалыптастырады. Жырау өлеңдерінде «не білсін!» деген тіркесті де орынды қолданады.

Көлде жүрген қоңыр қаз,

Қыр қадірін не білсін!

Қырда жүрген дуадақ

Су қадірін не білсін!

Ауылдағы жамандар

Ел қадірін не білсін!

Көшіп-қонып көрмеген

Жер қадірін не білсін!

Көшсе, қона білмеген,

Қонса, көше білмеген,

Ақылына көнбеген,

Жұрт қадірін не білсін! [8, 23 б.]

Мұнда Асан Қайғы қолда бар нәрсенің қадірін білу керек екенін, барға қанағат ету қажеттілігін айтып, қазақ халқының дәстүрінде қалаптасқан этикеттің ерекше үлгісін жыр жолдары арқылы таныта білген. Яғни, ол «не білсін!» ұғымын жай қолданып қана қоймай, астарында үлкен тәрбие жатқандығын көрсетеді. Асан Қайғы жыры көбінесе өсиетке негізделген. Әсіресе жырлардың ішінде:

Еділ бол да, Жайық бол

Ешкімменен ұрыспа,

Жолдасыңа жау тисе,

Жаныңды аяп тұрыспа.

Ердің құны болса да

Алдыңа келіп қалған соң,

Қол қусырып барған соң,

Аса кеш те қоя бер

Бұрынғыны қуыспа

Ақың болса біреуде

Айыбын тап та ала бер,

Ерегесіп ұрыспа.

Сенікі жөн болса да

Атың шықпас дұрысқа.

Мінезі жаман адамға

Енді қайтіп жуыспа

Тәуір көрер кісіңмен

Жалған айтып суыспа» –

деген өлең жолдарында тұтасымен этикеттік ұғым көрініс табады.

Нәтижелер. Зерттеу барысында қайсібір жыраудың жырын алсаңыз да 7-8 буынға негізделген. Жырда дыбыс үндесулері, ішкі ұйқасқа құрылған өрнектер көрініс табады. Жыраулар өз поэзиясында

терең философиялық ойды бейнелеу үшін өлеңдерінде ұйқас, ырғақты өзінің мақсатын орындауға ұтымды қолдана білген. Сондай-ақ, қазақ тілінің дәстүрлі этикеттік ұғымдары жыр жолдарында көрініс табады. Жырды оқу барысында мұндай ұғымдар оқырманның санасына адамгершілік, отансүйгіштік, ержүректілік сияқты патриоттық сезімін қалыптастырады. Эпикалық жанрға тән 7-8 буыннан тұратын жыраулар поэзиясында, ақындыққа, жауынгерлікке негізделген жырда Пэрри-Лордтың идеясындағы формульді - стильдік компоненттер, эпикалық қайталаулар, этикеттік ұғымдағы тіркес ретінде берілетін терминдер жан-жақты көрініс табады.

Қорытынды. Қорыта келе айтарымыз, XV – XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясында этикеттік ұғымға негізделген жыр жолдары, қазақтың бұрыннан қалыптасқан өзіндік тәрбие үлгісінің жатқандығын байқатады. Әсіресе қайсібір жыраудың поэзиясын алсаңыз да қазақ халқының бойындағы адамгершілік секілді қасиетті дәріпейтін, терең философиялық ойларға жетелейтін астарлы мағынадағы жыр жолдары көрініс табады. Жыраулардың қай шағармасын алсаңыз да елдің мұң-мұқтажын көрсетуге, сол кездегі ел арасындағы жағдайларды және батырлық пен патриоттық деген ұғымның көрінісін айқындауға негізделген. XV – XVIII ғасырда жыраулар ел мен елді жақындастыруға, ел арасындағы дауды шешуге ықпал еткендіктен, олардың ел арасында беделі артқан. Жыраулардың жыр жолдары ел арасында ауыздан-ауызға тарап, кейінгі ұрпаққа жеткен. Сондай-ақ жыр жолдарында этикеттік ұғымдар көптеп кездеседі. Қазақ этикеті терминдері жыраулар поэзиясында жан-жақты берілген.

Ұсынылып отырған мақала «**XV– XVIII ғғ. жыраулар поэзиясы құрылымының көркемдік сипатын, “формулалық” стилистикасы мен грамматикасын зерттеу**» (Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша, [ЖТН АР09261377]) атты гранттық қаржыландыру бағдарлама аясында жазылып отыр.

Information about authors:

Amanbayeva A.Zh. – Leading researcher Of the Baitursynov Institute of linguistics, candidate of philological Sciences;

Fazylzhanova A.M. – director of the Institute of linguistics. A. Baitursynov, candidate of philological Sciences. Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4278-7457>.

Әдебиеттер

- [1] Ахметов З. Өлең сөздің теориясы [Text]: оқу құралы / Ахметов, Зәки, – Алматы: Мектеп, 1973. - 212 б.
- [2] Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді [Мәтін]: (сөздердің қолданылу тарихынан) /, – 2-ші бас. – Алматы: Санат, 1994 . - 191 б.
- [3] Сыдықов Қ. Ақын-жараулар мұрасының көркемдік ерекшеліктері. – Алматы: Рауан, 1992. – 80 б.
- [4] Кенжебаев Б. Қазақ өлеңнің құрылысы туралы. – А., 1955.
- [5] Қобланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы, 1991. -103 б.
- [6] Жаңабаев Қ., Сағындық Н.О законе «формульной грамматики» // Вестник КазНУ. Серия журналистики. №1/1 (37) – Алматы, 2015 г.
- [7] Parry M. Studies in the Epic Technique of oral Verse Making. 1 Homer and Homeric style. – Harvard Studies in Classical Philology, V. XLI, 1930.
- [8] Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989 ж.

References

- [1] Ahmetov Z. (1973) Olen sozdin teoriyasy [Text]: oku kyraly / Ahmetov, Zaki, – Almaty: Mektep, - 212 b. Books.
- [2] Syzdykova R. (1994) Sozder sojlejdi [Matin]: (sozderdin koldanylu tarihyndan) /, – 2-shi bas. - Almaty: Sanat. - 191 b. Books.
- [3] Sydykov K. (1992) Akyn-zharaular myrasynyn korkemdik erekshelikteri – Almaty: Rauan, - 80b. Books.
- [4] Kenzhebaev B. (1955) Kazak olennin kyrylysy turaly, – A., Books.
- [5] Koblanova A. (1991) Kazak soz etiketi. –Almaty, -103 b. Books.
- [6] Znanabaev K., Sagyndyk N. (2015) O zakone «formul’noj grammatiki» // Vestnik KazNU. Seriya zhurnalistiki. №1/1 (37) Almaty, (in Kaz).
- [7] Parry M. (1930) Studies in the Epic Technique of oral Verse Making. 1 Homer and Homeric style. – Harvard Studies in Classical Philology, V. XLI, 19 (in Eng).
- [8] Bes gasyr zhyrlajdy. (1989) –Almaty. Books.

Б.И. Нұрдаулетова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау, Қазақстан.
E-mail: nurdauletova@mail.ru

ҚАШАҒАН ЖЫРАУ КҮРЖИМАНҰЛЫ ТІЛІНДЕГІ РУСИЗМДЕР

Аннотация. Жыраулар – ауызша эпикалық дәстүрді (устная эпическая традиция) таратушы және жасаушы ерекше өнер иелері. Ауызша эпикалық дәстүр көне Грецияда, Арабияда, түркі халықтарында, ал XX ғасырдың 40-50 жылдарына дейін Албания, Югославия, Болгария, Македония елдерінде сақталып келді. Жыраулық дәстүрдің басты ерекшелігі – оның ұрпақтан ұрпаққа ауызша тарап жетуінде және жырдың қағазға жазылмай, ауызша шығарылуында болып отыр.

XV-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілінде қазіргі тілдік ортаға бейтаныс көне сөздерді талдау арқылы халқымыздың, оның тілінің тарихына қатысты мол деректер табуға болады. Мысалы, Маңғыстау жыраулары тіліндегі үб, қаржалу, ала жаулы, кіс, зүрият, анлану, озал қолданыстары Маңғыстауды мекендеген тайпалар тілінде оғыз, қыпшақтық, басқа да көне түркілік элементтердің сақталып қалғандығын білдіреді және осы өңірді ежелгі заманда қандай тайпалар мекендегені туралы тарихи дерек береді. Қазақ жыраулары тілінде араб, парсы, шағатай тілінен енген сөздерді көптеп ұшырасуы заңдылық, себебі жыраулар мұсылманша өте сауатты болған. Ал кейбір ақын-жыраулар шығармаларында кездесетін орыс тілі сөздері автор өмір сүрген ортаның тарихи-әлеуметтік және мәдени жағдайымен байланысты болды. Мысалы, XIX ғасырдың II жартысындағы Маңғыстау жыраулары тіліндегі орыс сөздері Қазақстанның Батыс аймағында орналасқан Маңғыстау түбегі тұрғындарының Ресей халқымен саяси, мәдени, шаруашылық қарым-қатынасын көрсетеді.

Мақаланың мақсаты – XIX ғасырдың II жартысында Маңғыстау өңірінен шыққан Қашаған жыраудың тіліндегі орыс сөздеріне талдау жасау арқылы қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу тарихындағы кірме сөздердің орнына баға беру.

Түйінді сөздер: Қашаған жырау, русизмдер, ауызша эпикалық дәстүр, поэтикалық мәтін, қазақ әдеби тілі, кірме сөздер.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпиграфиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Б.И. Нурдаулетова

Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.
E-mail: nurdauletova@mail.ru

РУСИЗМЫ В ЯЗЫКЕ КАШАГАН ЖЫРАУ КУРЖИМАНУЛЫ

Аннотация. Жырау – это обладатели особого искусства, распространяющие и создающие устную эпическую традицию. Устная эпическая традиция сохранилась в Древней Греции, Аравии, у тюркских народов, а до 40-х и 50-х годов XX века в Албании, Югославии, Болгарии и Македонии. Главная особенность традиции жырау в том, что она передается из поколения в поколение устно и песня воспроизводится не на бумаге, а устно.

В языке поэтов XV-XIX веков путем анализа древних слов, неизвестных современной языковой среде, можно найти много сведений об истории нашего народа и его языка. Например, слова уб, каржалуу, ала жаулы, кыс, зурият, анлану, озал, используемые в языке мангыстауских жырау, свидетельствуют о том, что в языке племен, населяющих Мангыстау, сохранились огузские, кыпчакские и другие

древнетюркские элементы, а также содержат исторические сведения о том, какие племена населяли данную местность в древние времена. Наличие в языке казахских жырау многочисленных слов из арабского, персидского, чагатайского языка естественно, потому что поэты-жырау были религиозно очень грамотными мусульманами. А слова русского языка, встречающиеся в произведениях некоторых поэтов-жырау, были связаны с социально-историческими и культурными условиями среды, в которой жил автор. Например, русские слова в языке мангистауских поэтов-жырау во второй половине XIX века отражают политические, культурные, хозяйственные связи народов полуострова Мангистау в западной части Казахстана с русскими людьми.

Цель статьи – оценить место заимствованных слов в истории развития и становления казахского литературного языка путем анализа русских слов в языке Кашагана жырау из Мангистауской области во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Кашаган жырау, русизмы, устно-эпическая традиция, поэтический текст, казахский литературный язык, заимствованные слова.

B.I. Nurdauletova

Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

E-mail: nurdauletova@mail.ru

RUSSIANISMS IN THE LANGUAGE OF KASHAGAN ZHYRAU KURZHIMANULY

Abstract. Zhyrau is a unique artist who spreads and creates oral epic traditions. The oral epic tradition was preserved in ancient Greece, Arabia, the Turkic peoples, and until the 40-the 50s of the XX century in Albania, Yugoslavia, Bulgaria, and Macedonia. The main feature of the zhyrau tradition is in transmission verbally from generation to generation, and the poem is not written on paper, but is spoken.

In the language of poets-zhyrau of the XV-XIX centuries, by analyzing ancient words unfamiliar to the modern language environment, you can find a lot of information about the history of our people and their language. For example, the use of *ub* (wealth), *karzhalu* (weary), *ala zhauy* (rebel, war), *kis*(ermine), *zuriyat*(fruit, seed, offspring), *anlanu*(understand, comprehend), *ozal* (old, the past) in the language of the tribes that inhabited Mangystau indicates the preservation of Oghuz, Kipchak, and other ancient Turkic elements and gives historical information about what tribes inhabited this region in ancient times. In the Kazakh zhyrau language, there are many words from Arabic, Persian, and Chagatai, because zhyrau was very literate in Muslim. And the words of the Russian language, which are found in the works of some poets and zhyrau, were associated with the historical, social and cultural conditions of the environment in which the author lived. For example, Russian words in the language of Mangistau zhyrau of the second half of the XIX century reflect the political, cultural and economic relations of the inhabitants of the Mangistau peninsula, located in the Western region of Kazakhstan, with the Russian people.

The purpose of the article is to evaluate the place of input words in the history of the development and formation of the Kazakh literary language by analyzing Russian words in the language of Kashagan zhyrau from Mangystau region in the second half of the XIX century.

Key words: Kashagan zhyrau, russianisms, oral-epic tradition, poetic text, Kazakh literary language, loanwords

Кіріспе. Жыраулық дәстүр туғызған поэтикалық мәтіндердің (жырлардың) жазбаша мәтіндерден бірнеше басты айырмасы бар: біріншіден, бастапқы нұсқасы ауызша шығарылып, біршама уақыттардан кейін (ғасырлардан кейін) жазуға түсірілгендіктен, бір шығарманың бірнеше мәтіндік нұсқалары бар, екіншіден, тыңдаушысына әлденеше жырау-жыршылардың (олардың өзі әр кезеңде өмір сүруі мүмкін) орындауымен тарап, жеткендіктен түрлі авторлық қолтаңбалардың болуы заңды, үшіншіден, XX ғасырда жыраулық мәтіндердің «екінші өмірі», яғни хатқа түсу кезеңі басталды. Жыр мәтіндерінің ауызша ғұмырындағы мәтіндік тағдыры жыр мектебінің (әрине, жырау не жыршының) стиліне, ұстанымына, жырды тыңдаушы ортаның танымы мен талғамына, қабілетіне қатысты болса, жазуға түскеннен кейінгі ахуалы араб, латын графикасынан кириллицаға көшіруде жазудың емле-ережелерінің қаншалықты түсініп, ұғынылуына, жазуға түсірушінің сауаттылық деңгейіне, баспалық нұсқалары ресми цензураның ықпалына, редактордың танымы мен ұстанымына байланысты болды. Бірақ осынша кедергілер мен күрделіліктерге қарамастан жыраулық дәстүрдің кеңістік пен уақытқа

бағынбайтын өміршеңдігі, ұлт мәдениеті мен санасында үнемі сұраныста болуы жыр мәтіндерінің біздің дәуірімізге бастапқы қалпын қайта тауып, бағзылық сипатымен жетуіне себеп болды. Жырдың бағзылық қалпын бұзбай жеткізуде, әсіресе, Маңғыстау жырауларының дәстүрге беріктігі, осы өңірде ежелгі поэтикалық реалидің сақталып қалуы айрықша рөл атқарып отыр [1].

Қазақ тілі лексикасына орыс тілінен сөз ене бастауын зерттеуші Ғ. Мұсабаев 4 кезеңге бөліп қарайды: 1-кезең. XVII ғасырға дейінгі кезең; 2-кезең. XVII ғасырдан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін; 3-кезең. XIX ғасырдың екінші жартысынан Төңкеріске дейін; 4-кезең. Төңкерістен қазіргі кезге дейін [2, 172]. Әрине аталған кезеңдердегі сөз енушіліктің барлығы бірдей деңгейде, бірдей жағдайда еместігі түсінікті. Бұл жөнінде Б.Әбілқасымов: «Бұл бөлуде белгілі дәрежеде шарттылық болуымен қатар, негізінде, тарихи, тілдік фактілерге сүйенушілік те бар екенін көреміз» [2, 172] – деп жазады. Зерттеушінің пайымдауы бойынша, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдеби тіліне орыс сөздері молынан енді. Оның басты себебі қазақ өлкесінде болған экономикалық, саяси-әкімшілік, мәдени өзгерістермен байланысты. Сол тұстағы зиялы қауым орыс тілінен енген сөздерді жатсынған жоқ, қайта оны табиғи заңды құбылыс ретінде қарады. Ұлы ағартушылар Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев орыс тілін қазақ қоғамын қараңғылықтан шығарып, прогреске бастайтын бірден-бір құрал ретінде түсініп, кейінгі ұрпақты орыс мәдениетін, тілін білуге шақырса, олардың идеясын қуаттап, жолын қуған қазақ интеллигенттері орыс тілін үйренуге, одан қажетті жерінде сөз алудан қашпауға үндеді [2, 172].

«Дала уалаяты газеті» бетінде жарияланған мақаласында А. Құрманбаев деген қазақ оқығаны: «Араб, фарсы һәм өзге тілдерді білмегенмен білімді болмайды... Біздің қазақтар бұл аз пайдалы тілдерді үйренуге уақытын өткізіп, еңбегін не қылғанча, онан да өзінің қазақ тілін һәм орысша тілді үйренуге уақытын өткізіп, еңбегін не қылса жарар еді; бұл тіл бізге өзге тілдерден көбірек қажетті болса керек» [3, 40], – деп жазды.

Материалдар мен әдістер. Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеген еңбегінде Р. Сыздық қазақ тіліне орыс сөздерінің ене бастаған тұсы туралы: «Қазақтың әдеби тіліне, оның ішінде көркем сөз дүниесіне орыс сөздерінің молынан ене бастаған және жазба әдебиет арқылы енген тұсы – XIX ғасырдың екінші жартысы» [4, 264], – деп, нақты фактілер келтіреді. Зерттеуші осы кезеңдегі қазақтың ресми тілінде Ресей империясының ел билеуге, сот жүйесіне, сауда-саттыққа, сондай-ақ орыс мәдениеті арқылы келген әр түрлі зат, бұйым, іс-әрекет атауларына, оқу-ағартуға қатысты жаңа ұғымдарды орыс сөздерімен беру принципі қалыптасқанын айтады. Мысалы, бір ғана сала – сот істеріне қатысты закон, адвокат, дознание, посредник, судья сияқты орыс сөздері баспасөзде де, ресми іс-қағаздарында да, Абайда да еркін пайдаланылған. Сол сияқты доктор, визит, награда, кандидат, начальник, трагедия, князь, граф, расход, франк, такт тәрізді сөздер жиі жұмсалмағанмен, сол кездегі қазақша жазбаларда орын алған.

Р. Сыздық орыс тілінен қазақ тіліне еніп, қалыптасқан, қазақ тілінің сөздік құрамынан орын алған тұлғалардың қалыптасуының алты түрлі жолын көрсетеді: 1) Ауызекі тілде жиі қолданылып, қазақтың дыбыстық заңдылығына икемделіп, тұлғасы өзгеріп қалыптасқан сөздер. Мысалы, болыс, ауылнай, піркәшік, ояз, майыр, облыс, болыс, боблық шашу (публикация) т.б.; 2) орыс тіліндегі нұсқасына барынша жуық түрде қолданылған сөздер. Мысалы, болосной упрауител, задетке, қарындаш, қарта (ойын), салдат, румке, ыстақан, тауар, шөтке, ямшік, салдат, кантор, кәмпит, мәғэзін, мұжык, политеа, ыстақан, тауар, шөтке, ямшік, яшік, аршын, шот сөздері бар. Өзге сөздіктер мен кітап, газет, журналдарда көпес, содия, кнеге, тетрад, грифел, линейке, копусте, тұрба, іскірт, музике, скрипке, гармон, минет, секонт, шетбертек, кір, лот дегендер хатқа түскен. Бұл сөздердің барлығы дерлік жазба әдебиет арқылы енгендер және басым көпшілігі XIX ғасырдың екінші жартысында қосылғандар; 3) орыстың женский родтағы сөздерінің а деген соңғы әрпін түсіріп, қалыптасқан сөздер: минут/минот, фабрик, наград; 4) орыстың ка дыбыс тіркесіне аяқталған сөздері қазақ тіліне ыңғайланып, ке тіркесіне аяқталып қалыптасқан: зілмәңке, бөтелке, іспешке, линейке, музике, скрипке т.б. 5) орыс тілінің окончаниелері сақталып жазылған, солай айтылып қалыптасқан сөздер де бар екен. Бұндай сөздер, зерттеушінің көрсетуінше, Абайдың тілінде, сол кезеңдегі баспасөзде, орыс тілінен аударылған ресми іс-қағаздар тілінде кездеседі. Мысалы, уездный начальник, военный губернатор, самородный сары алтын, уголовный іс, Енисейский губерне т.б. 6) орыс тілінде ресми стильден штамп түрінде алынып, қолданылған тіркестер де мүмкіндігінше түпнұсқаға жақындатылып тұлғаланған подвижной элемент, притягательная однородного, впечатлительность сердца дегендер араб жазуының мүмкіндігінше орысша жуықтатылып берілген [4, 265-266].

Маңғыстаудан шыққан «жыр жүйрігі» Қашаған жырау Күржіманұлының өмір сүрген кезеңі

жоғарыда аталған 4 кезеңнің үшіншісіне сәйкес келеді. Бұл – Қазақ елінің Ресей патша үкіметіне бодан болуының толық аяқталған кезеңі. Бұл кезде қазақтың күнделікті өмір тіршілігінен бастап, әкімшілік-басқару жүйесінде өзгерістердің дендеп ене бастауы, қазақ даласын билеудің жаңа институттары пайда болып, орыс саудасының күшеюі, шаруашылықтың жаңа түрлерінің пайда болуы, орыс адамдарымен қазақтардың жақын араласа бастауы қазақтың ауызекі және әдеби тіліне орыс сөздерінің (тұрмыстық лексиканың, ресми тілдің) көптеп ене бастауына ықпал етті. Әрине, қазақтың көркем әдеби тілі негізінен поэзия жанрында (соның ішінде жыраулық дәстүрде пайда болған жырлар, дастандар, толғаулар, арнау өлеңдер т.б.) болғандықтан, қазақтың көркем сөзіне «бөтен» сөздердің көп ене алмауы түсінікті. Сондықтан қазақ жыраулары орыс сөздерін көп қолданбаған. Осы кезең тілін арнайы зерттеген Б. Әбілқасымовтың сандық кестесінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы көркем әдебиет тілінде орыс сөздері мүлде жоқ деуге болады [2, 174]. Бірақ бұл кезең – жыраулық дәстүрдің ақындық мектепке ұласу кезеңі. Ақындықтың жыраулықтан айырмашылығы – оның тілінде нақтылықтың күшеюі, тұрмыстық лексиканың қолданылуы. Тұрмысқа енген орыс сөздерінің ара-тұра болса да сол кезең авторлары тілінде қолданылуы заңды құбылыс деп есептейміз. Р. Сыздық көркем әдебиет үлгілері тілінде болыс, майыр, старшын, сот, медәл, піркәшік, тілмәш, салдат, барабан, кір, без, базар, самауыр, тарантас сияқты жалпы есімдер мен Петірбор сияқты бірен-саран жалқы есімдердің болғанын айтады. Бұл сөздер тілімізге ауызша еніп, ауызша әдебиет арқылы кейін хатқа түсуіне байланысты, қазақ тілінің ауызша айтылу ережесіне бағындырылып жазылған.

Қ. Күржіманұлының «Қайыртпай кеткен Қашаған» [5] жыр жинағы бойынша орыс сөзі және орыс халқының ұғым-түсінігіне тән «қазақыланған» сөздерді қоса алғанда, барлығы 27 сөз қолданғаны анықталды. Оларды тақырыптық, мағыналық жақтан жіктеп қарасақ, тұрмыстық, кәсіби (егін, сауда-саттық, теңіз шаруашылығына байланысты), әкімшілік билікке қатысты сөздер деп айтуға болады, сондай-ақ бір-екі жалқы есімдер де (орыс адамының аты, қала аты) бар.

Абай тіліндегі русизмдерді талдау барысында Р. Сыздық, әсіресе, пар, пормы деген екі сөзге аса мән береді. Зерттеушінің айтуы бойынша, пормы сөзі латынның forma – «түр, келбет» мағынасындағы сөзі қазақтың эпостық жырларында, XIX ғасырдың екінші жартысындағы ақын-жыраулар тілінде «адамның бет-бейнесі, түр әлпеті» деген мағынада қолданылған. Пормы сөзінің аталған мағынасы кеңейіп, кейде жансыз заттардың да түр, пішінін білдіреді («Форымын шідерімнің сұрасаңыз» Біржан). Бірақ көп жағдайда сұлу әйелдің түр, келбетін беру үшін қолданылады [6, 95].

Пормы сөзі Қашағанның аталған жинағындағы шығармалар мәтінінде кездескен жоқ. Жалпы, бұл сөзді біз Маңғыстаудан шыққан бес жүйріктің бірі Аралбай Оңғарбекұлының: «Жақсыны қайта көрмен деп, Балаларға пормы бермен деп, Болып жүрмін қауыпты-ай» [1, 40], – деген жыр жолдарынан кездестіреміз. Бұл жердегі пормы сөзінің мағынасы біз үшін күңгірттеу: «сыртқы түрімді, бет-жүзімді» дегенге жуық мағынада қолданылған шығар деп ойлаймыз. Қашағанда пормының орнына соған жуық мағынада пәнер сөзі қолданылған. Пәнер сөзі тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да бедер сөзіне жуықтайды. (Әрине, орыстың фанера сөзінен шыққан дей алмаймыз). Нұрым жырау: Аты әйел кейбір шабаз еркек тайлас, Жігіттен **пәнері** артық қыз да болса», – деп **пәнерді** адами ұғыммен байланыстырса («болмысы, ақыл-ойы, тұлғасы»), Абыл жырау: «Ақ бетің Орынбордың әйнегіндей, Шашың бар жайғаң тордың **пәнеріндей**», – деп, пәнерге басқаша сипат береді [7, 114].

Сонымен қатар Қашаған жырауда пормы тұлғасымен мағыналас пошымы сөзі қолданылған. Мысалы, Басынан бақыт ауғанда, Пошымы аумай ғаріптен, Бұғалықты аттай бүгіліп, Шалқыған хандар алқынған [8, 78]) Пошымы сөзінің шығу төркінін екі түрлі түсіндіруге болады: 1. Қазақтың пішін, пішім тұлғасынан шығуы мүмкін, 2. Орыс тілі арқылы енген фасон сөзімен байланыстыруға болады (фасон англ. faction).

Жоғарыда Р. Сыздық көрсеткен пар сөзі Қашаған жырауда «қатты екпінмен жүру, шабу, ұшу» мағынасындағы тұлғасы бар:

Жаңа қызып келеді,

Парлаған қызып табаным [9, 154], –

деген жолдарда парлау етістігі – қазақтың өз сөзі. «Пар-парлап ұшқан қасқалдақ» деген жолдар ауыз әдебиетінде кездеседі. Ал «тең, қатар» мағынасында аталған жинақта Қашаған жыраудың Избас ақынға айтқан:

Дәмі жоқ бәдік сөзге **парапарсың**,

Мендібек, Құлпат деген ағаңменен,

Абырой сен айтысып, таба алмайсың [5, 160], –

деген өлең жолдарынан кездестіреміз. Қашағанның:

Қалалы жерде мырзасы.

Қос арғымақ пар жегіп [5, 220], –

деген жолдарындағы пар жегу – арбаға қосақтап ат жегу (запряжие в две лошади) мағынасын білдіреді. Зерттеушілердің көрсетуінше, пар сөзінің осы мағынасы орыс тіліндегі «қосақтау, парлау» ұғымындағы пара тұлғасынан пайда болған, бастапқыда татар, башқұрт тілдеріне еніп, ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақ, басқа да түркі тілдеріне «қосақтау (атты)» мағынасында енген, кейін қырғыз, өзбек, тәжік тілдерінде де қолданылған [10, 159; 11, 96].

Нәтижелер және талқылау. Аталған сөздер (пар, пормы) жыраулар тілінде негізінен образдық мақсатта қолданылған. Сондай-ақ, Қашаған жырауда өз тұсындағы сөз зергерлері қолданбаған сол кезеңдегі Ресей мемлекетінің әкімшілік жүйесіне қатысты сөздер де бар. Олар – қазақтың ауызша сөйлеу тілінің заңдылығымен айтылып, қалыптасқан көрдеубай, көпес, піркәншік тұлғалары.

Көрдеубайдан көрдім қорлықты,

Әбден сорым қайнады,

Көпестің көрдеубайлары,

Жан-жағымнан қамайды,

«Қойға бар» деп қамайды... [5, 12]

Көрдеубайдан қатты таяқ жеп,

Қарағасқа болып сорладым... [5, 12]

Сөйтіп жүрген кезімде,

Піркәншіктері көпестің,

Бірін-бірі шақырып,

Қонақ болып жиналып,

Кеңескен екен отырып... [5, 13]

Осы жолдардағы көрдеубай – городской С.И. Ожеговтің сөздігінде: «В царской России: низший чин полиции» [12, 144], – деп көрсетілген. Жалпы, көрдеубай қазақ тілінде «көрден шыққан» деген мағынаны білдіреді, негізінен жағымсыз мағынада қолданылады. Қашаған жырау городской деген орыс сөзін қазақтың көрдеубай сөзімен беру арқылы өзіне қорлық көрсеткен городскойларға деген ашу-ызасын білдіріп отырғаны түсінікті. Осы кезеңдегі қазақтың ресми іс қағаздар, баспасөз тілінде городской сөзі кездеспейді, полита сөзі қолданылған [4, 221].

Купец сөзі Ресейде белгілі бір сауда-саттықпен айналысатын әлеуметтік топты атау үшін қолданылған [12, 314], тіпті купецтің әйелдеріне де купчиха деп ат берілуі олардың орыс қоғамында белгілі бір статуска ие болғанын көрсетеді. Піркәншік сөзі Р. Сыздық көрсеткен ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың көркем әдеби тіліне енген сөздердің қатарында бар.

Сөздіктерде приказчик сөзіне: «в купеческой лавке, в имении, в экономии: помощник хозяйна, управляющего; поверенный в делах, уполномоченный. Торговый агент, нанимающийся по договору и только по нему получающий расчет. Приблизительно соответствует нынешнему понятию менеджер. В старину приказчиками также называли служителей, приводивших в действие приказания воевод» [13], – деген жан-жақты түсінік берілген. Қашаған жыраудың «піркәншіктері көпестің» деген тіркесіне қарағанда, бұл жердегі приказчиктер – саудагерлердің (купец) жанындағы көмекшілері, менеджерлері болса керек.

ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы Ресей мемлекетінің саясатына қатысты тағы бір тарихи сөзді Қашаған жырау тілінен кездестіреміз, ол указной сөзі. (Ноғайлар тапқан жан-айла, – «Указной» молдалар, Өп-өтірік құдайлап) [8, 85]).

Ресей патша үкіметі ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін қазақ жеріне ислам дінін тарату саясатын ұстанды. ІІ Екатеринаның 1783 жылғы Жарлығы (Указы) бойынша қазақ жерінде мешіттер салынып, оған қызмет етуге Қазан татарларының дін иелері жіберілді, олар мұсылманша оқу-ағарту ісін өз қолдарына алып, жергілікті молдалар діни биліктен ығыстырылды. Қазақтар оларды «указной молдалар» деп атады. Қашағанның «ноғайлар тапқан жан-айла» деп мысқылдап отырғаны осындай молдалар еді. Қазақтар арасында Уфа, Қазан, Орынбордан Ресей үкіметі жіберген арнайы молдалардан да басқа Хиуа, Бұхардан келген ортаазиялық миссионерлер де дін таратумен айналысты. Жергілікті халықтың «кірме молдаларға» қатысты көзқарасы Қашағанның мына өлең жолдарынан байқалады:

Сарттан болды молдасы,

Шайтан болды жолдасы.

Құл-құтанға қор болды,

Азамат ердің ордасы. [5, 221].

Ресей патша үкіметінің жарлығымен келген ноғай молдаларға деген наразылық XVIII ғасырдағы Бұқар жырауда да бар:

Ноғайларды ғалым деп,
 Әулиедей көресің,
 Ноғайлардың бойлары болар сазандай,
 Сәлдесі болар қазандай,
 Ахіретке барғанда.
 Ақ сүйекті қор тұтқан,
 Қараны онан зор тұтқан,
 Ноғайларды пір тұтқан,
 Тартарсың сонда жазанды-ай. [14, 99]

Қашаған жырау өз заманындағы кейбір әлеуметтік, құқықтық атаулардың орысша, арабша нұсқаларын қатар алып, плеоназм әдісін қолданады. Қазақ арасында орысша сауатты, заманына сай конституциядан хабары бар адам туралы:

Ер сарқыны – Өсербай –
 Елге басшы, көсемім...

Статья-шарғының,

Оқымай білді есебін... [5, 190], -

дейді. Осындағы шарғы – «Ислам дінінің жолы, шариғат заңы» [15, 151]. Қашаған «статья-шарғының есебін оқымай білді» деп, конституцияның жеке баптарын ғана емес, жалпы заңды, конституцияны білді дейді, бұл жерде статья-шарғы жалпы заң сөзінің баламасы ретінде алынып тұр. XIX ғасырдың II жартысында қазақ әдеби тіліне енген орыс сөздері туралы зерттеу еңбектерде заң сөзінің орысша закон, зәкүн баламасы қолданылғаны көрсетілген [4, 265; 2,109]. XIX ғасырдың II жартысында қазақтың жазба әдеби тілінің негізін салған Абай Құнанбаев закон – заң – шариғат параллельдерін қатар қолданған [6, 229]. Қашағанның статья-шарғы сөзін қолдануы сол кезеңдегі тілдік орта үшін жаңалық болып табылса керек.

Қашаған жырау өзінің тұтастарында кездесе бермейтін, қазіргі қазақ тілінде мүлде қолданылмайтын, ал орыс тілі үшін историзмге айналған кәршөндік, күрпішатка, кантон шай сөздерін қолданған.

Біздің ел **кәршөндікке** келген кезде,

Тыйынды пұл екен деп санамайды. [8, 88]

Кәршөндік орыстың корчма сөзінің қазақша ауызекі тұлғалануы деп ойлаймыз. Сөздікте корчма: «питейный дом, неоткупный, с вольной продажей, иногда постоянный двор с продажей крепких напитков. Исторически названия корчма и шинок употреблялись в Польше, Украине, Белоруссии. В Русском государстве аналогом был кабак» [13], «В Белоруссии, на Украине до революции: трактир, постоянный двор» [12, 299], – деген сипаттамалар берілген. Коршма тұлғасына қатысты тағы бір қызық дерек қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев туралы естелікте кездеседі. Семей қаласында қолдан ашытқан сыра – кіршіме ішіп отырған жас жігіт Абайға қазақтың айтулы биі Шорманның Мұстафасы: «Кіршіме – ноғай, татардың кіршіме деген сөзінен шыққан, сондықтан оны ішуге болмайды», – дегенде, Абай: «Жоқ, олай емес, кіршіме парсының гаршама деген сөзі, «шамаңа қарай іш дегенді білдіреді», – деп жауап береді [16, 19]. Біздің пайымдауымызша, орыстың корчма сөзін татар, башқұрт, ноғайлар кіршіме түрінде қолданған, Абай өмір сүрген Қазақстанның шығыс өңірінде кіршіме сөзі сусынның атауы түрінде қолданылса, Қашаған жырау өмір сүрген батыс аймақтағы халықтың тілінде корчма сөзі сусынның атауы емес, сол сусын сатылатын орынның атауы ретінде қалыптасқан сияқты. Корчма сөзі Қашағанның тілінде «кәршөн» түрінде тұлғаланып, оған зат есімнен зат есім тудыратын – дік жұрнағы жалғанған. Түркі тілінде – дік (-дық, -лық, -лік, -тық, -тік) форманты өте өнімді жұрнақ. Қазақ тілінде де бұл жұрнақпен жасалған туынды зат есімдердің беретін мағынасы сан түрлі [17, 287-296]. Кәршөндік сөзінің құрамындағы – дік жұрнағы корчма (кәршөн) түбіріне жалғанып, бір заттың екінші зат, ұғымға қатыстылығын әрі сол затпен байланысты мекен-жайды білдіріп тұр. Мысалы, қазандық – «үйдің қазан орнатылған бөлігі», түнемелік – «мал не адам түнейтін орын» т.б. Сонда кәршөндік (коршма) корш ішілетін орын, үй деген мағынада жұмсалып тұр. XIX ғасырдың II жартысында қазақтар үшін үйреншікті бола қоймаған орыс тілі сөздерінен қазақ тілінің қосымшасы арқылы жаңа сөз жасау – ауызша әдеби тіл өкілі Қашаған жырау үшін үлкен жаңалық.

XIX ғасырдың II жартысында қазақ жеріне орыс қалаларының көптеп салынуы, сауда-саттықтың дамуы халықтың тұрмыс тіршілігіне, өмір салтына да өзгерістер ала келді. Қазақтың бай, дәулетті адамдары қалаға келіп, темекі шегіп, арақ ішуді әдетке айналдырды:

Қалаға келген билері.
Арақ ішіп, елірді.
Кеудесі бұған семірді,
Папиросы шегулі... [5, 220].

Қазақтың би-мырзаларының бастапқыда қолдан ашытқан боза ішіп, кейін спиртті сусындар ішіп, бірден-бір көңіл көтеретін орындары – кәршөндіктер болса керек:

Қалалы жерде мырзасы.
Қос арғымақ пар жегіп,
Тарантас арба туарып,
Кәршөндікке қамалып,
Шалқыды талай мас болып,
Нәпсісін ылайға суарып... [5, 220].

Орыстың XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы «серілік» поэзиясында корчманың орнына кабак, трактир сөздері қолданылады. Сонда Қазақстанның батыс өлкесінде өмір сүрген, мұсылманша сауатты, орыс мектебін көрмеген Қашаған жырау Польша, Украина, Белоруссияда айтылатын корчма сөзін қайдан алып қолданған? Әлде бұл сөз Абай айтқандай, парсы тіліндегі гаршама тұлғасынан шықты ма екен?!

Сондай-ақ, орыстың харч («еда, пища») түбірінен жасалынған харчевня деген көне сөзі де бар. Сөздіктегі мағынасы: «Трактир, закусовая с дешевыми и простыми кушаньями» [12, 858], – деп түсіндірілген. 1911-1913 жылдар аралығында Орал қаласында шығып тұрған «Қазақстан» газетінде «Харшауник керек» деген мақала жарияланыпты. Мақалада автор Шолақ станциясында жолаушылар түсетін «харшауной болмаса постайали дуор» болса деген мәселе көтереді [18, 163]. Бірақ Қашаған жыраудың кәршөндігі жай тамақ ішетін орын емес, ішімдік ішіп, көңіл көтеретін жер сияқты. Сондықтан да кәршөндіктің мағынасы коршма сөзіне жақын деп ойлаймыз.

Қашаған жырау байлыққа мастанған қазақ байлары туралы «курпішатка ұн мен первый сорт шай болмаса, үшінші сорт ұн мен кантон шайды менсінбейтін еді» деп сөгеді:

Күрпішатка ұн мен шай,
Болмаса егер первый шәй,
Третий астық, кантон шай, –
Мәкіру астай жиреніп,
Аузына зорға апарды [5, 219].

Күрпішатка – орыстың крупчатка деген сөзі, сөздікте: «Белая пшеничная мука лучшего помола» [12, 310]. Қазіргі тілдік қолданыста жоқ, көнерген сөз, түбірі «крупка» тұлғасынан шыққан.

Кантон сөзінің сөздіктерде екі мағынасы көрсетілген:

- 1) «старое европейское название города Гуанчжоу на юге Китая» [19];
- 2) территориально-административная единица в некоторых странах [12, 265].

Біздің ойымызша, кантон шай қытайдың Гуанчжоу провинциясында өндірілетін шай болса керек. Ресей сауда орындарының ашылуымен байланысты бұған дейін Орта Азиядан келетін тауарлардың орнын Европадан әкелінетін әлдеқайда сапалы бұйымдар ауыстырғаны белгілі. Крупчатка ұн мен первый сорт шайлар енді қазақ жәрмеңкесіндегі үшінші сорт ұндар мен қытай шайларын ығыстыра бастауы мүмкін. Сонда, Қашаған қолданған бұл атаулардың тек тіл тарихында ғана емес, еліміздің мәдени, әлеуметтік тарихында да өзіндік орны бар екенін байқаймыз.

Қашаған жырау тілінде кездесетін мәшін (машина) сөзінің де әлеуметтік мәні бар.

Атсыз жүрген жаяулар,
Тұғырды ат деп мінбеді.
Киімсіз жүрген жалаңаш,
Мәшінсіз киім кимеді [8, 86].

XIX ғасырдың II жартысында қазақ жерінде автомобиль әлі қолданыста болған жоқ, оның орнына дәулетті адамдардың көлігі пар ат жеккен тарантас арбалар болды (Қалалы жерде мырзасы, Қос арғымақ пар жегіп, Тарантас арба туарып... [5], бұл жерде Қашаған мәшін деп іс тігетін машинаны айтып отыр. Ақын: «Киімсіз жүрген жалаңаш» – кедей, жарлыларға дейін мәшінмен тіккен киім киді, яғни бұрынғыдай қолдан тіккен киімді кимеді» деп отыр. Бұл сол кезеңдегі халықтың әлеуметтік тұрмысына енген жаңалық – арнайы тігін машиналармен киім тігіп сататын кәсіпкерлердің пайда болғандығын танытады. Машина сөзі сол тұстағы жазба әдеби тілде (газет-журнал, сөздіктер, оқулықтар, жазба ақындардың шығармалары тілінде) мәшине, машина түрінде жазылған [4, 97], Маңғыстау жыраулары тілінде мәшін түрінде айтылып, кейін жырлар жазуға түскенде де солай орфограммаланды. Қазіргі

кезде Маңғыстаудың жергілікті тұрғындары тілінде мәшін тұлғасы диалектілік ерекшелік ретінде сақталған.

Орыс мәдениетімен бірге қазақ тұрмысына енген тамақ, азық-түлік атауларының қазақыланған нұсқаларын Қашаған жырау шығармаларынан кездестіреміз. Олардың қатарында жыраудың образды ойлауымен аударылған қара сұңқар сөзі бар:

Електің бойын жайладым,
Азығымды үнемдеп,
Қара сұңқар шайнадым... [5, 12]

Жырау сұңқар деп орыстың сухарь аталатын кептірілген нанын айтып отыр. Қазақ тілінде сұңқар – құстың атауы. Бірақ Қашаған жырау «қара сұңқар шайнадым» деп, сұңқар құс туралы айтып отырмағаны түсінікті, Жырау сұңқар және сухарь сөздерінің сыртқы ұқсастығын пайдаланған.

Сондай-ақ, аталған кезең үшін қазақ лексикасында қолданылуы дағдыға айнала бастаған төмендегідей сөздер кездеседі.

Түрме – тюрма (Тентектік қылса, бір қазақ, Түрмеге барып маталды), папирос (Қалаға келген билері, Арақ ішіп елірді, Кеудесін буып семірді, Папиросы шегулі...), зілмәңке - землянка, «Крытое угубление в земле, вырытое для жилья» [12, 232] (Сұрапылдың желі зулады, Зілмәңкенің үстінен Ұлтарактай қара жер таппай, Қол ұстасып жұрт шулады...), баржы – баржа «Грузовое судно, обычно плоскородное» [12, 42] (Орыстың баржы кемесі, Мықтап қаққан шегесі, Алладан әмір болған күн, Бір соққанда дауыл – күл болды...), самаурын (Үш ай ыссы шілдеде Самаурынмен шай ішіп...), кереует (Кербездерім кереуетсіз жатпаған), мәнет (Бес мәнет берсе – қара іске, жақсының анты сатылған), Кыланкор – коленкор «Сильно накрахмаленная или пропитанная специальным составом хлопчатобумажная ткань» [12, 283] (Кыланкор мен нудадан, Ойын-сауық біткесін, айып беруге кірісті), тарантас «Дорожная крытая повозка на длинных дорогах» [12, 788] (Қос арғымақ пар жегіп, Тарантас арба туарып) т.б. сөздер және Бұлғары, Мәскеу (Бұлғары мен Мәскеуден, Мас палуандар аттансын!), Сергей (Сергей деген көпестің Серкелі қойын айдадым) жалқы есімдері қолданылған.

Қорытынды. Кез келген тілдік тұлға өзі өмір сүріп жатқан қоғамның мәдени-әлеуметтік, рухани мазмұнынан тыс бола алмайды. XIX ғасырдың II жартысында шығармашылық аренаға шыққан Маңғыстау жырауларының поэтикалық тіліне сол кезеңдегі қазақ халқының басынан өтіп жатқан саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістер үлкен әсер еткені сөзсіз. Ондай өзгерістер қатарына жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ халқының көрші Ресеймен саяси-әлеуметтік (қалалар мен бекіністердің салынуы, отырықшылық, саяси құрылымдағы өзгерістер), мәдени (оқу-білім, баспа ісі) қарым-қатынастың күшеюі, жаңа сатыға көтерілуі жатады. Зерттеу барысында Қашаған жырау Күржіманұлының тілінде онымен бір кезеңде өмір сүрген өзге жырауларға қарағанда орыс сөздері молырақ ұшырасатыны белгілі болды. Қашаған жырау мұсылманша өте сауатты, ортаазиялық әдебиеттен де мол хабары бар, арабша-парсы және бірнеше түркі тілін білетін сөз зергері. Оның тілінде араб, парсы, көне шағатай тілі сөздерінің мольынан қолданылуы заңды. Ал Қашаған жыраудың орыс тілі сөздерін қолдануы оның өмір сүрген ортасымен, сол ортаның тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Қашаған әрі жыраулық, әрі ақындық дәстүрді қатар ұстанған тілдік тұлға. Оның тілінде жыраулық дәстүр туғызған образды қолданыстармен қатар, тұрмыстық қарапайым сөздердің тура мағынасында қолданылуы оның ақындық дағдысымен байланысты. Қашағанның ақындық аренасы бір Маңғыстау емес, Қазақстанның батыс аймағын (Маңғыстау, Атырау, Орал (Теке), Ақтөбе, Торғай), Арқа өңірін, Хиуа, Бұқар, Бесқала, Нөкіс аймағын, Ресейдің Самар, Орскі қалаларын қамтиды. Әсіресе, Ресейдің аталған аймағында ұзағырақ болып, орыс тілді ортамен араласуы оның сол кезеңдегі орыс мәдениетімен, орыс тұрмысымен бірге ене бастаған тұрмыстық-әлеуметтік сөздерді өлең тіліне қосуына ықпал еткен деп ойлаймыз. Бұл сөздердің басым көпшілігі – қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын, орыс тілі үшін де архаизмге айнала бастаған зат, бұйым атаулары (кыланкор, зілмәңке, кантон шай, күрпішатка, каршөндік, указной молда). Яғни, сол кезеңдегі Ресей мен Қазақстанның әлеуметтік, мәдени қарым-қатынасын танытатын тарихи атаулар.

Бұндай сөздер тіл мен мәдениет арақатынасын, мәдениеттің тілге, тілдің мәдениетке тигізер ықпалын танытады.

Сөзіміздің қорытындысында айтарымыз: қазақ әдеби тілінің сөздік қорында араб-парсы тілінен енген сөздер бұрыннан да белгілі болса, ал орыс сөздерінің дендеп, яғни жан-жақты ене бастауы XIX ғасырдың екінші жартысында. Бұл сөздер арқылы қазақ ұғымына бұрын жат болып келген қаншама түсініктер, зат, іс-әрекет атаулары тілімізге енді. Олардың қазақтың тіліне ғана емес, ұғым-түсінігіне, тұрмыс-тіршілігіне, тіпті менталитетіне өзгерістер әкелгенін зерттеудің маңызы зор деп ойлаймыз. Сондай тілдік деректердің бірқатарын, тіпті, өзге сөз зергерлерінде (сол тұстың ұлттық жазба әдеби

тілінің басында тұрған сөз иесі Абайдың да) тілінен кездеспеген тосын құбылыстарды Қашаған жырау тілінен табуға болатынын айтқымыз келеді.

Information about authors:

B.I. Nurdauletova - Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan, E-mail: nurdauletova@mail.ru, +7 (701) 419-07-19, <https://orcid.org/0000-0002-6911-6509>.

Әдебиеттер

- [1] Көне күннің жыр күмбезі. Алматы: Жазушы, 2007. – 496 б.
- [2] Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
- [3] Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1993. – 232 б.
- [4] Рәбиға Сыздық Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Санат, 2004. – 288 б.
- [5] Қайыртпай кеткен Қашаған. Алматы: Жазушы, 2011. – 432 б.
- [6] Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы: Арыс, 2004.– 616 б.
- [7] Нұрдаулетова Б.И. XVIII-XIX Маңғыстау ақын-жырауларының тілдік ерекшеліктері. Алматы: Үшқиян, 2003. – 160 б.
- [8] Тіл таңбалы ақындар// Құрастырған Қ.Жылқышыұлы. Ақтау: Printing House, 2016. Т 2 – 432 б.
- [9] Абыл, Нұрым, Ақтаным. Алматы: Қағанат, 1997. – 299 б.
- [10] Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1966. - 239
- [11] Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. Алматы: Санат, 1994. – 207 б.
- [12] Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1985. -С. 797.
- [13] <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- [14] Бес ғасыр жырлайды. - Алматы: Жазушы, 1989. – Т 1. – 384 б.
- [15] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Ү – Я (үрейлен - яшма). Алматы: Ғылым, 1986. 10-том. – 512 б.
- [16] Абай Құнанбаев. – Алматы: Жазушы, 1954. – 690 б.
- [17] Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 784 б.
- [18] «Қазақстан» (1911-1913). Орал, 2012. – 400 б.
- [19] <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%0%BD>

References

- [1] Kone kunning zhyr kymbezi [Domes of poetry from ancient years] Almaty: ZHazyshy, 2007. – 496 b.
- [2] Abilhasymov B. XIX ghasyrdyng ekinshi zhartyyndaghy hazah adebi tili [Kazakh literary language of the second half of the XIX century] Almaty: Ghylym, 1982. – 224 b.
- [3] Hazah tili zhonindegi revolyuciyan buringhy zertteuler [Pre-revolutionary research on the Kazakh language] Almaty: Ghylym, 1993. – 232 b.
- [4] Rabigha Syzdyh Hazah әdebi tilining tarihy [History of the Kazakh literary language] Almaty: Sanat, 2004. – 288b.
- [5] Hajyrtpaj ketken Hashaghan [Song speed Kashaganъ Almaty: ZHazyshy, 2011. – 432 b
- [6] Syzdyh R. Abaj zhәne hazahtyng ulttyh adebi tili [Abai and the Kazakh national literary language] Almaty: Arys, 2004.– 616 b.
- [7] Nurdauletova B.I. XVIII-XIX Mangghystau ahyn-zhyraularynyng tildik erekshelekteri [Linguistic features of XVIII-XIX Mangystau poets] Almaty: Ushhiyan, 2003. – 160 b.
- [8] Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols] // Hurastyrghan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly] (Aktau, 2016. V 1 - 432 p.).
- [9] Abyl, Nuryam, Ahtanym [Abel, Nurym, Aktanym] Almaty: Qaranat, 1997. – 299 b.
- [10] Hazah tilinigh hyshasha etimologiyalyh sozdigi [Brief etymological dictionary of the Kazakh language] Almaty: Fylym, 1966. – 239.
- [11] Syzdyh R. Sozder sojlejdi [Words speak] Almaty: Sanat, 1994. – 207 b.
- [12] Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka [Russian Dictionary] – Moskva: Russkij yazyk, 1985. -S. 797.
- [13] <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- [14] Bes ghasyr zhyrlaidy [Five centuries sing] (Almaty: Writer, 1989. V 1 – 384 p).
- [15] Hazah tilining tysindirme sozdigi. Y – YA (үрейлен - yashma) [Explanatory dictionary of the Kazakh language. Y - Ya (frightened - jasper)] Almaty: Ghylym, 1986. 10-tom. – 512 b.
- [16] Abaj Hunanbaev. – Almaty: ZHazyshy, 1954. – 690 b.
- [17] Hazah grammatikasy [Kazakh grammar] Astana, 2002. 784 b.
- [18] «Hazahstan» (1911-1913) [“Kazakhstan” (1911-1913)] Oral, 2012. – 400 b.
- [19] <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%0%BD>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 209-215

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.260>

UDC 81-26
IRSTI 16.31.41

A. Seidikenova*, A. Bakitov, A. Abirova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: bakitov77aitkali@mail.ru

STRATEGIES FOR TRANSLATING OFFICIAL DOCUMENTS AND LEGAL TEXTS AND PROBLEMS THAT EMERGE IN THE PROCESS

Abstract. We live in an era of globalization. This term is usually understood as the integration of economic, political and cultural systems on a global scale. The profession of translator, like no other, has been subject to changes as a result of the rapid development of globalization, and for the better. As a key country in the process of globalization, it is necessary to be the center of science and industrialization, and to prepare for this state.

Translation deals not so much with the language system, but with speech (or, to be more precise, with text, which is the product of speech). So in the translation process, you need to find out for yourself which of the meanings of a multi-valued word fits the context, to see whether the word will acquire a new meaning under the influence of this context and decide how this new meaning (not listed in any dictionary) can be represented in the language of translation. For example not a single dictionary has ever translated the verb “to be” to “лежать” however it is the best way to translate this into the sentence She was in hospital. – Она лежала в больнице. Moreover, it has already been said that each language has its own special way of expressing things, a way that can be completely foreign to other languages. That is why the literal translation of a foreign text can be awkward. To avoid this, one has to resort to some special devices and methods developed by the theory of translation.

The article is devoted to the application of various types of changes and transformations in legal and political texts to show how the sociocultural and ideological inclinations of the translator affect the adequacy and acceptability of the translation. The results obtained suggest that when teaching this type of translation, attention should be paid to structural and stylistic changes.

Key words: political communication, translation of political discourse texts, legal texts, level of transformation.

А. Сейдикенова*, А. Бақытов, А. Абилова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: bakitov77aitkali@mail.ru

РЕСМИ ҚҰЖАТТАР МЕН ЗАҢ САЛАСЫНДАҒЫ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛАР ЖӘНЕ АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ КЕЗДЕСЕТІН ҚИЫНДЫҚТАР

Аннотация. Біз жаһандану дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Бұл термин әдетте экономикалық, саяси және мәдени жүйелердің әлемдік ауқымдағы интеграциясы ретінде түсініледі. Аудармашы мамандығы, басқалар қатарында, жаһанданудың қарқынды дамуы нәтижесінде өзгеріске ұшырап, жақсы жағына қарай өзгере бастады. Жаһандану процесінің шешуші елі ретінде ғылым мен индустрияландырудың орталығы болып, осы күйге дайындалу қажет.

Аударма тек тілдік жүйемен емес, сөйлеумен (немесе дәлірек айтқанда, сөйлеудің өнімі болып табылатын, мәтінмен) байланысты. Сонымен, аудару процесінде сіз көп мағыналы сөздің қайсысы контекстке сәйкес келетінін анықтап алуыңыз керек, бұл мәтін осы контексттің әсерінен жаңа мағынаға ие болатын-болмайтынын білуіңіз керек және (кез-келген сөздікте көрсетілмеген) бұл жаңа мағынаны

қалай көрсетуге болатынын шешуіңіз керек. Мәселен, ағылшын тіліндегі «to be» етістігін ешқандай сөздікте «жату, емделу» деп аударылғанын зерттеу барысында кездестірмедік, дегенмен «She was in hospital» деген ағылшын тіліндегі сөйлемді «Ол емханада емделіп шықты (Ол емханада жатып шықты)» деп аударған жөн. Жоғарыда айтылғандай, әр тілде заттарды білдірудің өзіндік ерекше тәсілі, басқа тілдерге мүлдем жат болуы мүмкін. Сондықтан шетелдік мәтіннің тура аудармасы ыңғайсыз болуы мүмкін. Бұған жол бермеу үшін аударма теориясы жасаған арнайы құрылғылар мен әдістерге жүгіну керек.

Аудармашы үшін аударма тілінде кездесетін бірнеше сәйкестіктердің ішінен түпнұсқа мәтіннің мазмұнына және аударманы оқитын оқырманның ұлттық дүниетанымына, коммуникативтік жағдаятқа байланысты қолданылатын тілдік бірліктердің ерекшеліктеріне сай келетін нұсқаны дұрыс таңдай білу дағдысы өте маңызды, яғни аудармашы сөздің бірнеше нұсқасының ішінен контекстке дәлме-дәл келетін баламасын таңдай білуі қажет.

Мақала аудармашының әлеуметтік-мәдени және идеологиялық бейімділіктері аударманың жеткіліктілігі мен қабылдаушылығына қалай әсер ететіндігін көрсету үшін құқықтық және саяси мәтіндердегі өзгерістер мен түрлендірулердің әртүрлі түрлерін қолдануға арналған. Алынған нәтижелер аударманың осы түрін үйрету кезінде құрылымдық және стилистикалық өзгерістерге назар аудару керектігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: саяси дискурс, саяси коммуникация, саяси аударма, аудармадағы саяси дұрыстықтың парадигмасы.

А. Сейдикенова*, А. Бақытов, А. Абирова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: bakitov77aitkali@mail.ru

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ И ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ И ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Аннотация. Мы живем в эпоху глобализации. Под этим термином обычно понимают интеграцию экономических, политических и культурных систем в масштабе всего земного шара. Профессия переводчика, как никакая другая, оказалась подвержена изменениям в результате стремительного развития глобализации, причем в лучшую сторону. Будучи ключевой страной в процессе глобализации, необходимо быть центром науки и индустриализации, и подготовиться к этому состоянию.

Перевод имеет дело не столько с системой языка, но с речью (или, если быть более точным - с текстом, который является продуктом речи). Так что в процессе перевода, нужно выяснить самому, какое из значений многозначного слова подходит под контекст, чтобы увидеть, приобретет ли под влиянием этого контекста слово новое значение и решить, каким образом этот новое значение (не перечисленный ни в одном словаре) может быть представлен в языке перевода. Например, ни один словарь никогда не переводил глагол «быть (to be)» как «лежать», тем не менее это лучший способ перевести это в предложение She was in hospital - Она лежала в больнице. Как было сказано выше, что каждый язык имеет свой особый способ выражения вещей, способ, который может быть совершенно чужд другим языкам. Поэтому буквальный (дословный) перевод иностранного текста может оказаться неправильным. Во избежание ошибок при переводе необходимо использовать специальные способы и методы, разработанные теорией перевода.

Переводчику важно уметь подобрать правильный вариант слова, соответствующий содержанию исходного текста и национальному мировоззрению читателя, специфике используемых языковых единиц в зависимости от коммуникативной ситуации, т.е. переводчик должен уметь выбрать среди нескольких значений слова наиболее адекватный, подходящую версию значения слова к контексту.

Статья посвящена применению различных типов изменений и трансформаций в юридических и политических текстах, чтобы показать, как социокультурные и идеологические наклонности переводчика влияют на адекватность и приемлемость перевода. Полученные результаты говорят о том, что при обучении этому виду перевода следует обращать внимание на структурные и стилистические изменения.

Ключевые слова: политический дискурс, политическая коммуникация, юридический перевод, уровень трансформаций.

Introduction. The modern theory of legal and political translation defines various methods and strategies as translation tools. However, in practice, translators encounter certain difficulties in choosing, since it is necessary to take into account various factors of a linguistic or extralinguistic nature.

The equivalence of these texts can be achieved at three levels: syntactic, semantic and pragmatic. In these three categories, the pragmatic level prevails, since it includes such important factors as communicative intention, communicative effect and the assessment of the recipient of the transfer. The question of how to make the notion of equivalence more precise for legal translation has gained widespread acceptance as the emerging problems of legal translation have forced scholars and translators to seek stricter standards. The key issue is to what extent legal equivalence should be extended to ensure the same legal effect in the target text while maintaining the accuracy of the original text. The technique described by New mark as a procedure that occupies a universal domain between source and target languages [1] is known as the method of functional equivalence and is often used in such texts. When assessing the acceptability of a functional equivalent, a legal translator must “take into account the structure, classification, scope and legal implications of both the functional equivalent and its original term” [2]. Thus, when it comes to legal conceptual gaps or partial equivalents, the legal framework is decisive. Here are some examples. The common law term “nuisance” can semantically refer to private or public wrong. Nuisance is any human activity that is detrimental to the health of another person, is indecent or offensive to the senses, or interferes with the reasonable use and ownership of another person’s property. Examples of social inconveniences include obscenity, pollution, noise, and contagious disease. Of course, the exact definition may differ from jurisdiction to jurisdiction, but the problem is that there is no equivalent term in the Russian language. Most often, a public disturbance option comes to mind, which concerns only public order and law. There is an opinion that such terminology should be translated into Russian through transcription (ньюнс). Then another dilemma arises: what to do with the public and private nature of this offense in Russian: public or private nuisance? Such difficulties can confuse even specialists in the field of Russian civil law, as they are associated with non-existent phenomena in the target language. Of all the possible solutions, descriptive translation seems to be the most appropriate, since it outlines the scope of the concept: private nuisance is a source of danger or inconvenience for any person or group of people; violation of public order; - public nuisance is a source of danger or inconvenience to everyone around [3].

Methods and Results. The transition to a market economy was accompanied by a lot of English terms, the translation of which is often limited to transcription or tracing (for example: *своп-swaps*, *треспасс-trespases*, *факторинг-factoring*, *аутсорсинг-outsourcing*, *секондмент персонала-personnel secondment*, *аутплейсмент-outplacement*, *ноу-хау-know-how* *своп-swaps*, *треспасс-trespases*, *факторинг-factoring*, *аутсорсинг-outsourcing*, *секондмент персонала-personnel secondment*, *аутплейсмент-outplacement*, *ноу-хау-know-how* etc.) [4]. The same applies to legal terminology of English origin, compare: *дю дилижанс* - due diligence, *гудвилл* - goodwill, etc. Such an approach to translation, in our opinion, is subject to criticism. Transcription as a translation method is definitely not a universal recipe. Borrowing is appropriate only in cases where an acceptable equivalent does not exist in the target legal system, which implies the need to construct a long and complex rephrasing of the term in question. On the contrary, the search for equivalents of the above expressions in Russian is the best alternative strategy: *due diligence* - комплексная проверка / комплексный правовой анализ / правовая экспертиза; *personnel secondment* - предоставление персонала / временный перевод на другую работу; *outplacement* - содействие уволенным работникам в трудоустройстве; *goodwill* - нематериальные активности [5].

Literal translation and the concept of “false terms”. Literal translation is usually defined as the translation of a text from one language to another “*verbatim*” (lat. *Verbum pro verbo*) with or without the transfer of the meaning of the original. A literal translation, justified in certain cases, may fail in legal contexts where culture and customs may be radically different from the original. However, literal translation should not be confused with the technique of formal equivalence. In this regard, Hatim and Munday wrote: “While literal translations tend to retain formal features almost by default (that is, with little regard for the context, meaning, or what is implied by a given statement), “formal” translation is almost always motivated: formal features are retained only if they carry contextual meanings that become part of the overall meaning of the text” [6].

The term “false friends” comes from the French “*faux amis du traducteur*”. [7] The difficulties in translating these lexical units lie in the formal similarity of the elements, which is highly deceptive. An inexperienced translator, disoriented by the usual graphic and written form of words, can resort to their literal translation. For example, the phrase “formation of contract due to literal approach” may be incorrectly translated as the formation of a contract; creating a contract. In fact, its correct interpretation is the conclusion of a contract.

The same applies to the process of forming phrases - the process of concluding a contract, for example, “the contract is formed when the acceptance becomes effective” - контракт считается заключенным, когда акцепт вступает в силу. Reading legal literature, you can find a literal translation of the term “court of justice”. However, a different technique called subtraction is used to translate correctly. Thus, court of justice corresponds to a court, a judicial authority, and International Court of Justice is unambiguously translated as Международный суд.

Table 1 and 2 below provide examples of literal translations of some common phrases and their contextual meanings.

Table 1 – False friends (english-russian)

Term	Literal translation	Contextual translation
substantive activity	субстантивная активность	основная деятельность
substantive proposal	субстантивное предложение	существенное предложение
residential land	земли населенных пунктов	земли под жилыми строениями
dynamic programme	динамическая программа	действенная программа
double standard	двойной стандарт	двойной подход
national administration	национальная администрация	национальное правительство
commercialization	коммерциализация	коммерческая деятельность
paragraph	параграф	пункт
progress report	доклад о прогрессе	доклад о проделанной работе
community property	собственность коммуны	общее имущество

Table 2 – False friends (russian-english)

Term	Literal translation	Contextual translation
Фальшивые документы	false documents	forged documents
Инструкция	instruction	directions/guidelines
Внутренняя политика	inner policy	domestic policy
Секретная информация	secret information	sensitive information
Фальшивый счет	false bill	fabricated account
Сфабрикованная версия	fabricated version	fake report
Выступать официально	to speak officially	to go on record
Средства массовой информации	means of mass information	mass media

The process of translating political literature from one language into another is inevitable without the necessary grammatical transformations (structural changes). When translating, it is important to add or omit some words, since the linguistic structures are completely different. Grammatical transformations are characterized by different principles - both grammatical and lexical, but the main role is assigned to grammatical. Very often these grammatical changes are confused, so that they are lexical and grammatical.

The vigil of the British Embassy, supported last week by many prominent people and still continuing, the marches last Saturday, the resolutions or organizations have done something to show that Blair doesn't speak for Britain - Круглосуточная демонстрация у здания британского консульства, получившая на прошлой недели поддержку многих видных деятелей, всё ещё продолжается. Эта демонстрация и состоявшийся в субботу поход, а также предпринятые различными организациями резолюции, явно свидетельствуют о том, что Блэр отнюдь не говорит от имени всего английского народа [8].

When translating the article, the following changes were made:

The verdict was divided into two parts. Translators often do this when translating short newspaper articles (news in brief) and the first lines of informational articles. In practice, they are forced to do this, because the first lines usually contain the basic information given in the paragraph. These sentences, containing different information, are not typical for the style of Russian writing. Splitting a sentence made the word demonstration repeat. The word vigil -бдение has acquired a completely different political meaning here: круглосуточная демонстрация. Since night wakefulness is one of the semantic components of the word vigil, the term «круглосуточная демонстрация» fully conveys the meaning of this word. In addition, it should be noted that one of the words was translated as a verbal expression that received support.

Additional words were also added, such as: у здания (посольства), состоявшиеся (в субботу походы) as well as принятые формы (структуры). The word “last” was dropped on the last Saturday because it would make translation difficult, but we can understand it from the contextual meaning of the sentence. The reinforcing function of the phrase “have done something to show” was conveyed using the adverb “явно

свидетельствуют”. And the English cliché “speak” was translated into Russian «говорить от имени”. Thus, when translating this sentence, we used both grammatical transformations and lexical ones.

The structural features of the English language require the structural completeness of the sentence. You can't skip a word without putting another one instead. This criterion is determined by the stylistic preference of the language in order to exclude the word and make the sentence more expressive. Even though repetition is common in English, its use is logically necessary and stylistically proven in most cases. Otherwise, repetition is accepted as an unnecessary part of the sentence or as one of the stylistic flaws in the translation. The requirement for syntactic completeness of sentences and other stylistic criteria explain here the widespread use of structure placeholders (words). The structure of the words that fill the structure includes pronouns (one, one, this, that, these, those) and verbs (do, be, have, should, will, wanted, maybe, could, maybe, should, need, go for it).

It is clear that the words that fill the structure do not have a denotative meaning, they are absolutely contextual. They must be correlated with the corresponding nouns and the filling verb, and only after that they acquire lexical completeness. Verb words are usually divided into two parts: full-fill and part-fill. The first group includes to do verbs in Present Indefinite, which act as a complete fill word. It can replace function verbs. The second group includes all other words that fill the structure. They act as part of a whole, just like the complex verb. When translating words that fill the structure, we must use words with full meaning (sometimes pronouns) or use other types of functional filling.

The new British Government will face many problems, both acute and chronic: an acute one will be Northern Ireland, acute among chronic ones will be inflation and rising prices. – Новое британское правительство столкнётся со многими проблемами как неотложного, так и затяжного характера. К неотложным проблемам относится положение в Северной Ирландии, а к проблемам, носящим затяжной характер, - инфляция и рост цен. [9]

When translating this fragment, we had to decipher the structure that filled the words and convey their meaning using the appropriate nouns.

When comparing the grammatical categories and forms of the English and Russian languages, we reveal the following differences: a) the absence of categories in one of the compared languages, b) partial correspondence, and c) full correspondence. The need for grammatical transformations arises only in the first two cases. Comparing English with Russian, it should be noted that in the Russian language there are no concepts such as the article and gerund, as well as absolute nominal constructions. Partial correspondence and inconsistency in the meaning and use of the corresponding forms and structures also requires grammatical transformations. This case includes a partial inconsistency in the category of number, a partial inconsistency in the forms of passive constructions, a partial inconsistency in the form of the infinitive and the gerund, and some other differences in the expression of the modality of the subordinate clause, and so on.

First of all, we must consider article after article both definite and indefinite, which, despite its abstract meaning, very often requires semantic expression in translation. As we know, both of these articles are derived from pronouns; the definite comes from the index pronoun, and the indefinite comes from the indefinite pronoun, which refers to the number one. These basic meanings are sometimes evident in their modern usage. In this case, their lexical meaning must be conveyed in translation, otherwise the Russian sentence will be incomplete and ambiguous, since the denotative meaning of the article is an integral part of the entire contextual meaning of this sentence. There are times when the classifying function of indefinite articles is so obvious that one should convey its meaning by some lexical element.

It is commonly stated that government should resign if defeated in a major issue in the House of Commons which has been made one of confidence. (The Times). – Обычно утверждают, что правительство должно подать в отставку, если оно потерпит поражение в Палате общин по какому-нибудь серьёзному вопросу, который оппозиция считает вопросом о доверии правительству [10].

In this case, the indefinite article acquires the meaning of the pronoun “some”. Its historical connection with number one can be easily seen in the following example:

Yet, H.G. Wells had not an enemy on earth. – Однако у Герберта не было ни единого врага на свете.

As mentioned earlier, the most difficult cases are when the classification of the meanings of indefinite articles requires semantic transfer during translation.

We need a Government which believes in planning ahead for jobs and which will use available labor to build homes for the British people. – Нам нужно такое правительство, которое было бы убеждено в целесообразности планирования занятости и использовало бы наличную рабочую силу в строительстве домов для населения [11].

In addition to the general genre and stylistic characteristics of socio-political texts, it is necessary to highlight a number of linguistic features that characterize the genre of a newspaper article in particular. Among the linguistic features of social and political texts that distinguish it from other functional styles, the following can be distinguished:

1) A high degree of standardization of the means used: a large percentage of stable and clichéd expressions, various journalistic clichés, lexicalized metaphors, standard terms and names, etc. (This feature is primarily characteristic of news materials and reflects the desire of their authors to create the impression of absolute objectivity and impartiality).

Examples from the Russian-language press: Знаменательное событие; нежелательные последствия; в ходе рабочего визита; двустороннее соглашение.

Examples from the English press: Nuclear tension; UN Security Council; restricted information etc.

2) Expressiveness of language as a way of attracting the reader's attention, expressing attitude to the transmitted information, placing evaluative accents, etc.; the presence of evaluative epithets; direct appeals to the reader.

Examples from the Russian-language press: Искрометный ответ; эффект разорвавшейся бомбы.

Examples from the English press: His politeness was extraordinary (исключительной); the Government has decided to weather the storm of business opposition (утихомирить) etc.

3) Saturation with a wide variety of realities (social, political and cultural life), allusions (to literature, history, cinema, etc.) and quotes.

Examples from the Russian-language press: Всероссийская перепись населения; жители Замоскворечья; «хрущевские пятиэтажки».

Examples from the English press : «new universities»; «redbrick universities»; the Cuban missile crisis; the Suffragette movement; the «divide-and-rule» policy; «Business of America is business»; «What's in a name».

4) The use of colloquial, reduced, slang and profanity vocabulary.

Examples from the Russian-language press: Запахло сенсационным разгромом фаворита; «Поскольку на политиков мне искренне наплевать, скажу об обществе».

Examples from the English press: He was jetting off on a holiday and wanted an agreement before he hit the beach; Tony Blair was accused of running scared last night...; Tony Blair has again given us all the slip; he was quickly spotted by the passers-by, all of whom gave him the thumbs-up.

Some politically correct words have an equivalent in Russian language, but the number of such words is relatively small, for instance indigenous people (instead of natives) has an equivalent in Russian “исконное население”.

In some cases, translation uses partial matches, which, as a rule, are not a good fact of translation, i.e., not are constant dictionary matching. For instance: disabled/physically impaired/physically challenged people – люди с ограниченными возможностями; a single parent household – неполная семья; economically disadvantaged people – малообеспеченные люди.

It is important for a translator to realize that there are no particular issues when translating politically correct lexical structures from English into Russian, since many words that have undergone the process of euphemization in English do not have an offensive, derogatory connotation in Russian. For example: postman (letter carrier) has a neutral correspondence почтальон, nurse – медсестра, медбрат, nurses – медицинские работники среднего звена. Mankind, ranked by supporters of political correctness to politically incorrect words, also has a neutral language in Russian color matching to a word человечество.

But when translating from Russian into English, this aspect should constantly be in the field of view of the translator, especially in the case of words denoting professional and ethnicity or belonging to a particular social group. For example, using the word policeman instead of policewoman when it comes to female police officers, it can be perceived as outdated or disrespectful and offensive. When in America, doing business with Americans requires a greater degree of awareness of the use of politically correct vocabulary, and the golden rule for a translator is “When in Rome, do as the Romans do”.

Conclusion. So, in conclusion, we see that in most cases, when translating some political literature that we have, the necessary changes are made. Let us remind that the English sentence does not always correspond to the Russian one. Very often the structure of the Russian sentence is completely different from the English one. It has a different word order, parts of sentences, and quite often even the order of sentences differs [12]. In some cases, parts of speech expressed in English are translated into Russian using different parts of speech. You must remember that the concise way of expression in English cannot be used in Russian, and therefore we must “unpack” them in order to facilitate perception and understanding, for example, we must add some words or expressions or even whole sentences. However, some differences in the use of some

specific functions lead us to leave some elements unsaid when translating the whole. And all of these cases are explained by the grammatical transformations that we have just examined.

Information about authors:

Seidikenova Almash – candidate of philological sciences, professor, head of diplomatic translation department, faculty of international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-6122-808X>, e-mail: seydikenova781022@yandex.ru;

Bakitov Aitkali – candidate of philological sciences, associate professor of diplomatic translation department, faculty of international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5461-7394>, e-mail: bakitov77aitkali@mail.ru;

Ayda Abirova – 2-year master student of translation studies, diplomatic translation department, faculty of international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7286-0355>, email: aidaabirova99@gmail.com.

REFERENCES

- [1] Newmark P. (2005). *A Textbook of Translation*. London: Longman.
- [2] Šarčević S. (2000). *New Approach to Legal Translation*. London: Kluwer Law International. Private vs Public Nuisance Claims against Property Owners. Retrieved from AllLaw website: <http://www.alllaw.com/articles/nolo/personal-injury/private-public-nuisance-claims-propertyowners.html>
- [3] R.S. Ismagulova, M. Kale, A.K. Ozhikenova. News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; Series of social and human sciences, 5(327) SEPTEMBER-OCTOBER 2019, pp.22 – 27, ISSN 2224-5294 <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.158>.
- [4] Nida E. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
- [5] Toury G. (1995) *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- [6] Hatim B. & Munday J. (2004). *Translation: An Advanced Resource Book*. Routledge: London and New York.
- [7] Vinay J.P. & J. Darbelnet. *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*.
- [8] Mona Baker (2011) *In Other Words: A Coursebook on Translation: 2nd edition*. Routledge, p. 207.
- [9] *The Craft of Translation*, John Biguenet & Rainer Schulte, The University of Chicago Press.
- [10] *Translation features*, Basnett-McGuire, New York Publishing house 1980.
- [11] *Translation difficulties*, T.R. Levitskaya & A.M. Fitterman, “International Relations” Publishing house, Moscow 1976.
- [12] A. Seidikenova, A. Bakitov, Y. Morugova, G. Zhantileuova, News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; Series of social and human sciences, 4 (332) JULY – AUGUST 2020, pp.249 – 257. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2020.2024-5294.126>.

A. Avilkhan*, D.N. Aitzhanova, M.S. Aidashev, A.T. Akhmadieva, G.K. Kenzhetaeva

¹Non-Profitable Joint-Stock Company Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
E-mail: Akmaha81@mail.ru

MARKET MECHANISMS FOR ENSURING FREE COMPETITION

Abstract. Article examines market mechanisms for ensuring free competition, as well as organization of normal work of entrepreneurs in small and medium-sized businesses. It presupposes existence of foundations of legal regulation, which act as system of economic means that expresses interests of representatives of small and medium-sized businesses. The state has endowed various bodies with control and supervisory functions. Constant inspections have become an obstacle for entrepreneurs, since they occurred with seizure of documents, legal entities and individual entrepreneurs, basis of economic power of our country. Mechanism for protecting rights and legitimate interests of entrepreneurs was created. Now this procedure for protecting rights and legitimate interests of individual entrepreneurs and freelancers provides for possibility to challenge actions and decisions of state control and supervision bodies. There is no uniform procedure for protecting rights and legitimate interests of entrepreneurs. Protection of violated rights is considered as mechanism, system of means by which restoration of violated interests of business entities are ensured. Within the scope of institute for protection of rights and interests, entrepreneurs can resort to mediation and appeal against illegal actions of control and supervisory authorities. All these procedures are aimed at strengthening and regulating activities of small and medium-sized businesses.

Key words: market mechanisms, export, import, small business, private entrepreneurship, private enterprise, private sector, sales markets, financial support, property owners.

А. Авилхан*, Д.Н. Айтжанова, М.С. Айдашев, А.Т. Ахмадиева, Г.К. Кенжетаева

КЕАҚ «Торайғыров университеті», Павлодар, Қазақстан.
E-mail: Akmaha81@mail.ru

ЕРКІН БӘСЕКЕЛЕСТІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НАРЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада еркін бәсекелестікті қамтамасыз етудің нарықтық тетіктері қарастырылған, сондай-ақ шағын және орта бизнесте кәсіпкерлердің қалыпты жұмысын ұйымдастыру мәселелері мен ерекшеліктері зерделенеді. Ол шағын және орта бизнес өкілдерінің мүдделерін білдіретін экономикалық құралдар жүйесі ретінде әрекет ететін құқықтық реттеу негіздерінің ерекшеліктері мен болмысын болжайды. Бұл жағдайда мемлекет кәсіпкерлік саласындағы қызметті бақылау және қадағалау мақсатында түрлі органдарға бақылау-қадағалау функцияларын беретіні көрсетілген. Сол сияқты, соңғы жылдары тұрақты тексерулер кәсіпкерлер үшін кедергі болды, өйткені құжаттар алынып тасталды, бұл біздің еліміздің экономикалық күшінің негізі болып табылатын заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер тарапынан көптеген шағымдардың пайда боуына алып келді. Осы мақсатта кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың реттелген тетігі құрылды, жұмыс істеуі жүзеге асырыла бастады. Қазір жеке кәсіпкерлер мен фрилансерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың осы тәртібі мемлекеттік бақылау және қадағалау органдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне дау айту мүмкіндігін көздейді. Кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың бірыңғай тәртібі жоқ. Ғылыми әдебиеттерде бұзылған құқықты қорғау механизмі, ережелері мен рәсімдердің

жиынтығы, кәсіпкерлік субъектілерінің бұзылған мүдделерін қалпына келтіруді қамтамасыз ететін құралдар жүйесі ретінде қарастырылады. Құқықтар мен мүдделерді қорғау институтының қолданылу саласында кәсіпкерлер медиацияға жүгініп, бақылау-қадағалау органдарының заңсыз әрекеттеріне шағымдана алады. Осы рәсімдердің барлығы еліміздің экономикалық өсуі мен тұрақтылығының негізі болып табылатын шағын және орта бизнестің қызметін нығайтуға және реттеуге бағытталған.

Түйінді сөздер: нарықтық тетіктер, экспорт, импорт, шағын бизнес, жеке кәсіпкерлік, жастар кәсіпкерлігі, жеке сектор, өткізу нарықтары, қаржылық қолдау, жылжымайтын мүлік иелері.

А. Авилхан*, Д.Н. Айтжанова, М.С. Айдашев, А.Т. Ахмадиева, Г.К. Кенжетаетаева

НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

E-mail: Akmaha81@mail.ru

РЫНОЧНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СВОБОДНОЙ КОНКУРЕНЦИИ

Аннотация. В настоящей статье рассмотрены рыночные механизмы обеспечения свободной конкуренции, организация нормальной работы предпринимателей в малом и среднем бизнесе. Она предполагает наличие основ правового регулирования, выступающих системой экономических средств, выражающей интересы представителей малого и среднего бизнеса. В данном случае государство с целью контроля и надзора за деятельностью в сфере предпринимательства наделило различные органы контрольно-надзорными функциями. В последние годы постоянные проверки стали препятствием для предпринимателей, поскольку происходили с изъятием документов, что привело к многочисленным жалобам со стороны юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, которые являются основой экономической мощи нашей страны. С этой целью был создан упорядоченный механизм защиты прав и законных интересов предпринимателей. Сейчас данный порядок защиты прав и законных интересов индивидуальных предпринимателей и фрилансеров предусматривает возможность оспаривать действия и решения органов государственного контроля и надзора. Отсутствует единый порядок защиты прав и законных интересов предпринимателей. В научной литературе защита нарушенного права рассматривается как механизм, совокупность правил и процедур, взятая в единстве система средств, при помощи которых обеспечивается восстановление нарушенных интересов субъектов предпринимательства. В сфере действия института защиты прав и интересов предприниматели могут прибегнуть к медиации и обжаловать незаконные действия контрольно-надзорных органов. Все эти процедуры направлены на укрепление и регулирование деятельности малого и среднего бизнеса, который является основой экономического роста и стабильности нашей страны.

Ключевые слова: рыночные механизмы, экспорт, импорт, малый бизнес, частное предпринимательство, молодежное предпринимательство, частный сектор, рынки сбыта, финансовая поддержка, собственники недвижимости.

The relevance of the topic. In our opinion, in the case of the protection of the whole system of administrative courts has been created in Kazakhstan, in accordance with the Code of Administrative Proceedings of the Republic of Kazakhstan. Within the scope of the institute of protection and protective legal relations, individual entrepreneurs have a claim for damages, suppression of illegal actions, support rights and legitimate interests of individual entrepreneurs and legal entities in the field of entrepreneurship. Characteristic of the administrative method of protecting civil rights contents the administrative protection and freedom. Thus, the victim has the right to prepare compliance to the higher authority, and prove the justice. Otherwise other methods of a different legal and sectorial nature are available, but in combination with civil law ones.

The recognition of the right and the restoration of the situation that existed before the violation of the right, or the suppression of actions that violate the right or create a threat of its violation [1, P.476]. The legal regime of entrepreneurship is focused on solving the following main tasks: establishment of a general prohibition to obstruct entrepreneurial activity that is not prohibited by law [2, P.42].

Nowadays, all acting legislation in the law-abiding state must be legal and confirm to the objective qualities of law. We mean not only the formal equality of law and its understanding as the general and necessary form of the liberty in the social relations of the people, but the law as the universal justice. It is very important

to add the new definition- the powerful obligatory of the law (positive law) in the definite time and in fixed social space [3, P.418].

Entrepreneurs have a variety of legal and technical means of protection at their disposal. For example, in order to preserve property, accounting is maintained, inventory and revaluation are carried out; balance sheets; securities [4, P.64].

Procedural methods of protection are the implementation of the legally established competence of the jurisdictional bodies in the form of issuing acts aimed at establishing [5, P.5280].

The protection of industrial property objects of an entrepreneur, registration of research developments performed [6, P.77].

Citizens and legal entities have the right to establish specialized by the bodies of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, assume responsibility for the safety [7, P.405].

Entrepreneurs are provided with the right to protection on an equal basis with other subjects of legal relations; their activities are protected by the norms of constitutional, administrative, labor, civil and criminal legislation [8, P.3].

Legally established mechanisms designed to recognize the violated rights and interests of entrepreneurs. Measures to protect the rights of entrepreneurs using various legally established methods of protection [9, P.106].

The implementation of the recognition of the right, the suppression of actions that violate or create a threat of entrepreneurs is possible in two forms:

Judicial form is based on the bodies, which an entrepreneur applies of his legal rights and interests by illegal actions.

Out-of-court form. Entrepreneurs can also be carried out outside the framework of legal proceedings in the following forms: a. The Arbitration court. b. Notarial protection. It is carried out in accordance with the procedure, established by the Law of the Republic of Kazakhstan "On the notary".

Materials and methods of research. The main method was the study of scientific and theoretical materials. The analysis method was used in the formulation of the proposed new Kazakh laws in the sphere of economy, during the independent development, formulation of proposals for the development and adoption in the new market circumstances. So were used the following methods: logical method; system method; legal method; economical method. The research methodology is based on the dialectical method, freed from materialistic or idealistic monism and based on the pluralistic, multilinear interdependence of all social phenomena. We also used the method of dialectical interdependence and interaction of methods: theoretical and empirical, induction and deduction, analytical, comparative methods.

Research results. Following Russian and Kazakh lawyers' works were researched: M.A. Kumaneeva, A.N. Kozhukhar, V.V. Butnev, A.N. Vershinin, A.I. Balashov, V.G. Belyakov, Yu.N. Andreev, D.V. Mikshis. It is impossible to clearly protect rights and obligations, because an individual entrepreneur remains a citizen, with the constitutional rights and obligations. In any country, any commercial activity is regulated by law. In our country this activity fixed in normative-legal act "On the development of small and medium-sized businesses". It defines the forms of all economic categories. The law also specifies cases of preferential incentives.

From the point of view of the protection of entrepreneurship will be aimed to protection of the entrepreneurs (either a group of entrepreneurs or a single entrepreneur) from the actions of various entities [10, P.125].

Any citizen who plans to create a company must be legally capable, have legal capacity and must have a permanent or temporary registration on the territory of the Republic of Kazakhstan. Individual entrepreneur creates an enterprise in order to make a profit. If the manager is legally capable, then he can use his legal status. Such activity requires licensing, the individual entrepreneur must obtain a license. In addition, an individual entrepreneur needs to conclude a contract with the partners. The contract must not contradict the law. It should take into account the rights and obligations of the sides, contract. An individual entrepreneur has the legal right to enter into profitable commercial unions, to carry out mergers and acquisitions. The owner can sell part of his business or the whole business.

The tax accounting period is one calendar year. The obvious advantages include not only the absence of important payment, but also the reduction of bureaucratic procedures. This means that the entrepreneur will not have to worry about the compliance of the documentation and the occurrence of a fine.

Microfinance enterprises and pawnshops cannot work on this tax system. Businessmen, who already use the simplified taxation system, should refuse to expand their enterprise. An entrepreneur, who is registered with the simplified taxation system, cannot refuse to pay tax.

Most important legal fact acquires the legal status of a business entity. One of the features of entrepreneurial activity has expressed a desire to engage in the relevant type of business, the following rights:

1. The right of a business entity to build a model of management of internal economic processes at its own discretion, based only on the requirements of the current legislation;
2. The right to independently carry out pricing in relation to the goods and services;
3. Labor relations on the employer's side;
4. The right to judicial legitimate interests, including state authorities, local self-government bodies.

Entrepreneurs are characterized by a special regime of legal liability: on the one hand, an individual entrepreneur as a business entity is responsible regardless of guilt, from the other hand; an individual entrepreneur is responsible for him. Entrepreneurial activity has initiative and independent nature, also the purpose of making a profit.

The development of individual entrepreneurship has reached a new level. The Government is trying to support its development. The choice of a specific way an individual entrepreneur depends on the nature and content of the protected subjective right. Method of protection does not give the right to choose the type of protection mechanism. For example, according to the simplified procedure, the entrepreneur applies to the court and pays the state duty. Judicial practice has a sufficient number of cases with a favorable outcome. An entrepreneur should not be afraid to defend his own rights, legally established system of actions of authorized bodies and structures.

An individual entrepreneur engaged in entrepreneurial activity can enter into relationships with individuals, which can bring both profits to an individual entrepreneur, and to a certain extent create difficulties. An individual entrepreneur is a business entity that provides certain services, carries out trade in goods, which entails the conclusion of contracts, and may lead to legal proceedings.

Conclusion. The appeal to the court begins with the preparation and filing of a statement of claim, which describes by itself and the petitioning part. In the future, the process of presenting evidence, petitions, requests, etc. takes place. The outcome of the trial may be: a settlement agreement, concluded between the sides, a ruling on the termination of the case under certain circumstances, or a court decision. In case of disagreement with the decision, one of the sides or both sides may appeal the decision to the cassation or appeal instances. In the conclusion we should note, that the subject such entrepreneurs, are the violated rights by themselves. The subject should include the circumstances and conditions that caused or contributed to the violation. The claim procedure is widely used in business practice. The claim is a document, containing a reference on the basis of the relationships between the participants, an indication of requirements.

Information about authors:

Avilkhan Akmamyk – Master's degree, Senior Lecturer, Department of Economics and Law, Kazakhstan, Pavlodar, Chair of Jurisprudence, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; Akmaha81@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6700-4327>;

Aitzhanova D.N. – Master's degree, Senior Lecturer, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; dinara.aitzhanova123@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2811-2461>;

Aidashev M.S. – Master's degree, Senior Lecturer, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; aidashev.marat123@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4492-0242>;

Akhmadiyeva A.T. – Master's degree, Senior Lecturer Department of Economics and Law, Kazakhstan, Pavlodar, Chair of Jurisprudence, Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; a.t_kz@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9618-4884>;

Kenzhetaeva G.K. – Master's degree, Senior Lecturer Toraigyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan; gulmira74@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6306-527X>.

REFERENCES:

[1] Acs Z.J., Autio E. and Szerb L. National Systems of Entrepreneurship: Measurement issues and policy implications // *Research Policy*. – 2014. – No. 43 (3). – Pp. 476-494.

[2] Autio E., Rannikko H. Retaining winners: Can policy boost high-growth entrepreneurship? // *Research Policy*. – 2016. – No. 45 (1). – Pp.42-55.

[3] Beynon M.J., Jones P. and Pickernell D. Entrepreneurial climate and self-perceptions about entrepreneurship: a country comparison using fsQCA with dual outcomes // *Journal of Business Research*. – 2017. – No. 89. – Pp.418-428.

[4] Buchanan J. Works: The Constitution of Economic Policy. – Calculation of consent. – The boundaries of freedom. – Moscow: Taurus Alpha, 2015.

[5] Castaño M.S., Mendez M.T. and Galindo M.A. The effect of public policies on entrepreneurial activity and economic growth // *Journal of Business Research*. – 2016. – No. 69 (11). – Pp.5280-5285.

[6] Dickel P., Graeff P. Entrepreneurs' propensity for corruption: A vignette-based factorial survey // *Journal of Business Research*. – 2018. – No. 89. – Pp.77-86.

[7] Ge J., Stanley L.J., Eddleston K. and Kellermans F.W. Institutional deterioration and entrepreneurial investment: The role of political connections // *Journal of Business Venturing*. – 2017. – No. 32 (4). – Pp.405-419.

[8] Kapelyushnikov R.I. The concentration of ownership in the system of corporate governance: the evolution of ideas // *Russian Journal of Management*. – 2016. – No. 4 (1). – Pp.3-28.

[9] Naumkin V.A. Financial Resources of Small Businesses: Internal and External Factors Influencing the Sources of Their Formation // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2020. – Vol. 2. – No. 384. – Pp.106-110 <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.48>.

[10] Ashilova A., Xiaochen Zh. International Trade Competitiveness of Kazakhstani Small and Medium Enterprises (SMES) // *Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2020. – Vol. 3. – No. 385. – Pp.125-131 <https://doi.org/10.32014/2019.2019-1467.78>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 221-227

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.262>

UDC 343.112:343.192

A.Yu. Nesterov

Institute for Demographic Research - Federal State Budgetary Institution of Science "Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences" (IDR FCTAS RAS), Moscow, Russia.
E-mail: ne7terov.ay@gmail.com

PROCEDURAL FEATURES OF THE APPOINTMENT AND RELEASE FROM CRIMINAL PUNISHMENT OF MINORS: THE CRIMINAL PROCEDURAL ASPECT

Abstract. The article presents the procedural possibilities of releasing from criminal responsibility and sentencing juvenile defendants. The author is guided by the main sources of international law, which determine the fundamental basis of criminal procedure policy in the administration of justice over juvenile offenders.

The main idea of international declarations (conventions) is, first of all, that every child deprived of liberty should be guaranteed a humane, respectful attitude. All children who have committed an offense and who are serving a sentence are equal in their rights, which are proclaimed by the Universal Declaration of Human Rights and are inalienable, with the exception of restrictions imposed by the fact of imprisonment. This provision is reflected in the International Covenant on Civil and Political Rights, which states that all persons deprived of their liberty have the right to humane treatment and respect for the inherent dignity of the human person.

Specific examples are given from the criminal procedure legislation of Russia, which is the basis for the release of a minor defendant from serving a sentence, as defined in Article 92 of the Criminal Code of the Russian Federation, which provides for two types of unconditional release of minors from criminal punishment. Also, a number of articles from the Criminal Code of the Russian Federation are determined, according to which juvenile defendants are not subject to release from criminal punishment in the manner prescribed by part 2 of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation. General conclusions are made on the conducted theoretical, methodological and empirical research.

The presented material in the publication does not contain information related to the state secret of the Russian Federation.

Key words: international criminal procedure law; international treaties and agreements; United Nations; criminal procedure law of Russia; a minor defendant; the basis for the release of a minor from criminal punishment; problems of juvenile delinquency; juvenile delinquency; statistics and analytics of juvenile delinquency; Resolutions and Decisions of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation.

А.Ю. Нестеров

Демографиялық зерттеулер институты - «Ресей ғылым академиясының федералды зерттеу орталығы» федералды мемлекеттік бюджеттік ғылым институты, Мәскеу, Ресей.
E-mail: ne7terov.ay@gmail.com

КӘМЕЛЕТТІК ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ЖӘНЕ БОСАТУДЫҢ ҮДЕРІСТІК ЕРЕКШЕЛІГІ: ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ АСПЕКТІСІ

Аннотация: Мақалада кәмелетке толмаған сотталушыларды қылмыстық жауаптылықтан босатудың және жаза тағайындаудың процессуалдық мүмкіндіктері қарастырылған. Автор кәмелетке толмаған қылмыскерлерге қатысты сот төрелігін жүзеге асыруда қылмыстық іс жүргізу саясатының іргелі негізін анықтайтын халықаралық құқықтың негізгі қайнар көздерін басшылыққа алады.

Халықаралық декларациялардың (конвенциялардың) негізгі идеясы, ең алдымен, бас бостандығынан айырылған әрбір балаға адамгершілік, құрметпен қарауға кепілдік беру керек. Қылмыс жасаған және жазасын өтеп жатқан балалардың барлығы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын-

да жарияланған және бас бостандығынан айыру фактісімен белгіленген шектеулерді қоспағанда, олардан айырылуға жатпайтын құқықтары бойынша тең. Бұл ереже Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде көрсетілген, онда бас бостандығынан айырылған барлық адамдардың ізгілікті қарым-қатынасқа және адамның туа біткен қадір-қасиетін құрметтеуге құқығы бар.

Нақты мысалдар Ресей Федерациясының үйлестірілген кодексінің 92-бабында анықталғандай, күмелетке толмаған сотталушыны жазаны өтеуден босатуға негіз болып табылатын Ресейдің қылмыстызу іс жүнізамыры. Кәмететке толмағандар қылмыстық жазадан босату. Сондай-ақ Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің бірқатар баптары анықталды, оларға сәйкес кәмететке толмаған сотталушылар баптың 2-бөлігінде көзделген тәртіппен қылмыстық жазадан босатылуға жатпайды. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 92. Жүргізілген теориялық, әдіснамалық және эмпирикалық зерттеулер бойынша жалпы қорытындылар жасалады.

Басылымда ұсынылған материалда Ресей Федерациясының мемлекеттік құпиясына қатысты ақпарат жоқ.

Түйінді сөздер: Халықаралық қылмыстық іс жүргізу құқығы; халықаралық шарттар мен келісімдер; Біріккен Ұлттар Ұйымы; Ресейдің қылмыстық іс жүргізу құқығы; кәмететке толмаған сотталушы; кәмететке толмаған адамды қылмыстық жазадан босатудың негізі; кәмететке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық мәселелері; кәмететке толмағандар арасындағы қылмыс; Кәмететке толмағандар арасындағы қылмыстың статистикасы мен талдауы; Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының Пленумының қаулылары мен шешімдері.

А.Ю. Нестеров

Институт демографических исследований – Федерального государственного бюджетного учреждения науки «Федеральный научно-исследовательский центр Российской академии наук»,
Москва, Россия.

E-mail: ne7terov.ay@gmail.com

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. В статье представлены процессуальные возможности освобождения от уголовной ответственности и назначения наказания несовершеннолетних подсудимых. Автор руководствуется основными источниками международного права, определяющие фундаментальную основу уголовно-процессуальную политику в оправлении правосудия над несовершеннолетними правонарушителями.

Основная идея международных деклараций (конвенций) заключается, прежде всего, в том, что каждому лишенному свободы ребёнку должно быть гарантировано гуманное, уважительное отношение. Все дети, совершившие правонарушение и отбывающие за это наказание, равны в своих правах, которые провозглашены Всеобщей декларацией прав человека и являются неотъемлемыми, за исключением ограничений, которые обусловлены фактом лишения свободы. Это положение отражено в Международном пакте о гражданских и политических правах, где отмечается, что все лица, лишённые свободы, имеют право на гуманное обращение и уважение достоинства, присущего человеческой личности.

Приводятся конкретные примеры из уголовно-процессуального законодательства России, которое является основанием для освобождения несовершеннолетнего подсудимого от отбывания наказания, определённые в статье 92 УК РФ, которая предусматривает два вида безоговорочного освобождения несовершеннолетних от уголовного наказания. Также определяется ряд статей из Уголовного кодекса Российской Федерации, по которым несовершеннолетние подсудимые не подлежат освобождению от уголовного наказания в порядке, предусмотренном частью 2 ст. 92 УК РФ. Делаются общие выводы по проведённому теоретико-методологическому и эмпирическому исследованию.

В публикации представленный материал не содержит информации, относящейся к государственной тайне Российской Федерации.

Ключевые слова: международное уголовно-процессуальное право; международные договора и соглашения; Организация объединённых наций; уголовно-процессуальное право России; несовершеннолетний подсудимый; основание от освобождения несовершеннолетнего от уголовного

наказания; проблемы подростковой преступности; подростковая преступность; статистика и аналитика подростковой преступности; Постановления и Решения Пленума Верховного суда РФ.

Introduction. The United Nations has developed a fairly large number of international documents on the prevention of crime and the treatment of offenders, the execution of criminal punishments. These are, for example, the Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (1955), the Declaration on the Protection of All Persons from Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1975), European Prison Rules (1987), Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment (1988) and other imperatives.

All of them extend their influence to minors sentenced to imprisonment. At the same time, the UN proceeds from the principle of careful and sparing attitude towards minors, minimizing the negative impact of imprisonment on them. Based on this, the UN has developed a number of documents that relate to the imprisonment of minors. These include the Convention on the Rights of the Child (1989), the United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules) (1985), the United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (Guidelines adopted in Riyadh) (1990), UN Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (1990).

From the above listed international rules and standards, it follows that employees should be people of high moral standards, which are distinguished by such qualities as honesty, humanism, conscientiousness, personal suitability for work and full competence. From the totality of all these qualities, authority is formed, without which a positive influence on juvenile convicts in the Russian Federation is impossible [19, 22].

The fundamental rules that should be followed in the execution of punishment against minors are contained in a number of documents: the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention on the Rights of the Child and other international instruments concerning the rights and well-being of children and young people [19].

The main idea of these documents is that every child deprived of liberty should be guaranteed a humane, respectful attitude.

All children who have committed an offense and who are serving a sentence are equal in their rights, which are proclaimed by the Universal Declaration of Human Rights and are inalienable, with the exception of restrictions imposed by the fact of imprisonment. This provision is reflected in the International Covenant on Civil and Political Rights, which states that all persons deprived of their liberty have the right to humane treatment and respect for the inherent dignity of the human person [14, 15, 21, 24].

The same document, as well as the Convention on the Rights of the Child (1989), defines the goal that should be pursued by both correctional institutions and their employees. This goal is to improve and socially reeducate, which fosters a child's sense of dignity and worth, and strengthens his respect for human rights and the fundamental freedoms of others. This should take into account the age of the child and the desirability of facilitating his reintegration into society [1, 14].

The structure of juvenile delinquency is traditionally characterized by the commission of mainly property crimes (50%), sexual crimes (25%), crimes against the person (20%), as well as crimes related to drug trafficking (5%) [25]. The main features of juvenile delinquency include the relative narrowness of its range, the prevalence of situational crimes, the peculiarity of the motivation of criminal activity (striving for self-affirmation, youthful conformity, etc.). There is a noticeable predominance of group crime (almost $\frac{3}{4}$ of the total number of crimes committed), which is associated with the most dangerous crimes of robbery, rape and murder [22].

Materials and methods. The share of juvenile convicts serving sentences in educational colonies of the Federal Penitentiary Service of Russia is only 991 convicts serving a criminal sentence in the form of imprisonment in institutions of the Federal Penitentiary Service of Russia. For the following types of crimes: convicted of theft - 15.2%, for robbery - 14.1%, for robbery - 12.2%, for intentional infliction of grievous bodily harm - 11.8%, for murder - 10.1%, for rape - 12.6%, other crimes - 24.2% of convicted minors. Previously, they had a conditional conviction, compulsory or corrective labor - more than 83.8% of convicts serving a criminal sentence in prison. Also, 25 convicts were previously serving their sentences in institutions of the Federal Penitentiary Service of Russia [as of 01/01/2021] [23, 25].

Results. The solution to the problem of juvenile delinquency is impossible without a thorough study of the historical experience of correcting juvenile offenders, without studying the characteristics of their personality and the current state of educational work, which is now being carried out in educational colonies of the Federal Penitentiary Service of Russia. The problems of educating the younger generation also remain.

Among them, one of the most relevant is the fight against negative (immoral) phenomena among juvenile offenders and juvenile delinquency [19, 21].

The problem of our research is due to the following factors:

firstly, the peculiarities and complexity of the process of execution (serving) of criminal punishment in the form of imprisonment of convicted juveniles, taking into account the state of their mental, physical and social development;

secondly, insufficient implementation and facts of violation of the fundamental rights and freedoms of convicted juveniles serving sentences in educational colonies of the Federal Penitentiary Service of Russia, in particular, by the administration of the colony and peers of the convicts;

thirdly, the specific situation of these persons associated with the loss of social and everyday skills, full or partial communication with relatives and friends, as a result of which the implementation of a number of rights and freedoms can be carried out in special forms in the process of serving a sentence of imprisonment. [20, 21].

The plenum of the Supreme Court of the Russian Federation [clause 10 of the resolution of February 14, 2000 No. 7] explained:

“If the commission of a crime by minors was preceded by unlawful or provocative behavior of adults, including those recognized as victims in the case, the court has the right to recognize this circumstance as mitigating the punishment of the perpetrator, and also to send, if necessary, private rulings at the place of work or residence of these persons. It should also be borne in mind that in accordance with paragraph “e” of Art. 61 of the Criminal Code of the Russian Federation, the circumstances that mitigate punishment include the commission of a crime as a result of physical or mental coercion, which does not exclude the crime of the act, or due to the material, official or other dependence of a minor” [10].

“In part 1 of Art. 89 of the Criminal Code of the Russian Federation says that when sentencing a minor, in addition to the circumstances provided for by Art. 60 of the Criminal Code of the Russian Federation, the conditions of his life and upbringing, the level of mental development, other personality traits, as well as the influence of older persons on him are taken into account” [4].

Obviously, it is no coincidence that the legislator in part 2 of Art. 89 of the Criminal Code of the Russian Federation indicates that underage age as a mitigating circumstance is taken into account in conjunction with other mitigating and aggravating circumstances [4].

When a juvenile convict is sentenced to a combination of crimes or sentences, the final punishment cannot be more severe than that provided for in Art. 88 of the Criminal Code of the Russian Federation. So, the maximum term of punishment in the form of imprisonment cannot exceed, depending on the age at the time of the commission of the crime and the category of crimes committed, respectively, six or ten years. When applying the rules on mandatory mitigation of punishment, provided for in Art. 62 and 66 of the Criminal Code of the Russian Federation, the court should proceed not only from the maximum punishment in the sanctions of the article of the Special Part of the Criminal Code of the Russian Federation, but also take into account the maximum sizes and terms of punishment established in Art. 88 of the Criminal Code of the Russian Federation [4, 24].

When assigning a conditional sentence to a minor, along with the obligations listed in paragraph 5 of Art. 73 of the Criminal Code of the Russian Federation, the court may impose on the culprit the obligation to spend leisure time with his family, setting a certain time when he is prohibited from being on the street, etc.. Due to the fact that the convictions of convicted minors are not taken into account when establishing a recidivism (part 4 of Art. 18 of the Criminal Code of the Russian Federation), the norm on the mandatory increase of punishment in case of recidivism [Art. 68 of the Criminal Code] does not apply to minors [4, 24].

Thus, when imposing a sentence, the court of first instance is obliged to take into account both the circumstances that are the same for all persons who have committed crimes and the circumstances caused by the minority of the perpetrator.

The grounds for releasing a minor defendant from serving a sentence are defined in Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation, which provides for two types of unconditional release of minors from punishment:

1) with the use of compulsory educational measures, provided for in Art. 90 of the Criminal Code of the Russian Federation (part 1 of Art.92 of the Criminal Code of the Russian Federation);

2) with the placement of the minor defendant in a special educational institution of a closed type of the educational administration [Part. 2 tbsp. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation] [4, 24].

The following compulsory educational measures may be imposed on a minor defendant:

a) warning; b) transfer under the supervision of parents or persons replacing them, or a specialized state body; c) imposition of the obligation to make amends for the harm caused; d) restriction of leisure and the establishment of special requirements for the behavior of a minor [par. 2 tbsp. 90 of the Criminal Code of the Russian Federation].

From the meaning of part 1 of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation, it follows that the grounds for exemption from criminal punishment are: 1) the commission of a crime of minor or medium gravity by minors (including several such crimes); 2) his conviction for this crime; 3) the possibility of correcting a minor without applying a criminal penalty to him [4, 18, 24].

Since the content of the legal structure of Part 2 of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation is filled with a democratic spirit, then it must be presented in an expanded form. Thus, a minor sentenced to imprisonment for committing a crime of medium gravity, as well as a grave crime, may be released from punishment by a court and placed in a special closed-type educational institution of the educational administration. Placement in a special educational institution of a closed type is used as a compulsory measure of educational influence in order to correct a juvenile offender who needs special conditions for upbringing, education and requiring a special pedagogical approach. A juvenile convict may be placed in the said institution until he reaches the age of eighteen, but for no more than three years [4, 18, 24].

It is characteristic that from the content of part 3 of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation, it follows that the period of stay of a juvenile convicted in a special educational institution is established by the court. This period cannot exceed three years. Upon reaching the age of eighteen, the inmate is released from a closed educational institution, if the period of his detention in the institution has not been extended at his own request to complete his studies (after which the detention in the institution can no longer be considered as a compulsory measure). Minors who have been exempted from criminal punishment due to diseases that prevent their maintenance and training in the above institutions cannot be sent to special closed-type institutions of the educational administration [4, 18, 24].

In accordance with part 2 of Art. 86 of the Criminal Code of the Russian Federation underage defendant released from punishment under Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation, is considered a non-convict [4, 16].

Discussion. The procedural procedure for the application of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation is determined by Art. 430 and 432 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation [13]. The powers of the bodies executing compulsory measures of educational influence and the procedure for their implementation are determined by the Federal Law “On the Foundations of the System for the Prevention of Neglect and Juvenile Delinquency” dated June 24, 1999 No. 120-FL (as amended by Federal Law No. 233 of October 13, 2009 -FL). [See the Provisions on the Commissions for Minors and individual decrees of the Government of the Russian Federation] [16].

The legislator emphasizes that minors who have committed crimes under Part 1 and 2 of Art. 111, part 2 of Art. 117, part 3 of Art. 122, art. 126, part 3 of Art. 127, part 2 of Art. 131, part 2 of Art. 132, part 4 of Art. 158, part 2 of Art. 161, parts 1 and 2 of Art. 162, part 2 of Art. 163, part 1 of Art. 205.1, part 1 of Art. 206, art. 208, part 2 of Art. 210, part 1 of Art. 211, parts 2 and 3 of Art. 223, parts 1 and 2 of Art. 226, part 1 of Art. 228.1, parts 1 and 2 of Art. 229 of the Criminal Code of the Russian Federation, release from punishment in the manner prescribed by part 2 of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation are not subject. This provides an exhaustive list of crimes when minors cannot be released from punishment [4, 17, 24].

It is clearly clear that the list of the above crimes, when a minor defendant cannot be released from punishment according to the rules of Part 2 of Art. 92 of the Criminal Code of the Russian Federation, is not subject to broad interpretation [4, 24, 25].

Based on the foregoing, it can be concluded that criminal responsibility and punishment of underage defendants, in essence, are, as it were, an exception from the rules of criminal responsibility and punishment provided for adults.

The peculiarities of criminal responsibility and punishment of underage defendants are preferential conditions for bringing minors to criminal responsibility and imposing criminal punishment on them in accordance with the criminal procedure legislation of Russia [4, 5, 17, 24].

The author's conclusions: Thus, the younger generation is the future of the Russian state. Therefore, minor citizens with their still unsettled worldview, mobile value system should be the object of increased attention and care.

The current Criminal Code of the Russian Federation takes into account the relative civil, physical and spiritual immaturity of minors and contains a number of norms that allow differentiating and individualizing their responsibility for crimes in the direction of its humanization.

The peculiarities of the criminal responsibility of juvenile offenders are determined not only by the age of criminal responsibility and the concept of sanity, but also by the types of crimes for which it can occur.

Conclusion. Particular attention is paid to the disclosure and characteristics of the types of punishments assigned to juvenile defendants. Limiting the punishment of juvenile convicts to six out of twelve types provided for in the Criminal Code of the Russian Federation, and also to a lesser extent than for adult convicts, creates the necessary opportunities for the optimal implementation of the responsibility of juvenile convicts for their crimes and for achieving the goals of punishment.

This publication shows that in relation to juvenile offenders, milder penalties are applied in comparison with adults, and a minor, in combination with other circumstances (for example, the living conditions of a minor, the influence of elders on him), is taken into account as a circumstance mitigating criminal a responsibility.

It should also be noted that when imposing a sentence, emphasis should be placed on the re-education of convicted juveniles. And, it is expedient, since increasing the responsibility of children for the offenses committed by them cannot solve the problem of crime.

The specifics of imposing punishment on juvenile convicts, as well as limiting their types when convicting such persons, create the necessary prerequisites for achieving in these cases the goals of criminal punishment - restoring social justice, correcting juvenile convicts and preventing new crimes.

And, in conclusion, it can be pointed out that in cases of conviction of minors for committing crimes, such persons are provided by the criminal legislation of the Russian Federation with more preferential treatment than adult defendants. And also, the possibility of exemption from serving the assigned sentence, including the introduction for adolescents of two new types of such exemption, combined with the use of educational measures. The punishment assigned to a minor defendant, taking into account his age, must be fair, taking into account both mitigating and aggravating circumstances.

Information about author:

A.Y. Nesterov – Honorary Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (NAS RK), Leading Researcher, Institute of Demographic Research - Federal State Budgetary Institution of Science “Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences” (IDR FCTAS RAS), (Moscow, Russia), E-mail: ne7terov.ay@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8244-9546> .

REFERENCES:

- [1] UN Convention on the Rights of the Child, 1989 (ratified in the USSR in 1990).//Adopted by UN General Assembly Resolution 44/25 of November 20, 1989. Entered into force on September 02, 1990.
- [2] United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules).// Adopted by General Assembly resolution 40/33 of November 29, 1985.
- [3] Constitution of the Russian Federation, 1993 (taking into account the amendments introduced by the laws of the Russian Federation on amendments to the Constitution of the Russian Federation: dated December 30, 2008 No. 6-FKL, dated December 30, 2008 No. 7-FKL, dated March 14, 2020 No. 1 -FKL).
- [4] The Criminal Code of the Russian Federation, 1996 // Chapter 14. “Features of Criminal Liability and Punishment of Minors” // Federal Law of the Russian Federation dated June 13, 1996, No. 63-FL.
- [5] The Criminal Procedure Code of the Russian Federation of 12/18/2001 No. 174-FL (as amended on 12/08/2020).
- [6] The Criminal Executive Code of the Russian Federation of 01/08/1997 No. 1-FL (as amended on 07/31/2020).
- [7] Federal Law “On the Basics of the System for the Prevention of Neglect and Juvenile Delinquency” dated June 24, 1999, No. 120-FL (as amended on 13.10.2009) // Collected Legislation of the Russian Federation, June 28, 1999, No. 26, Art. 3177.
- [8] Decree of the President of the Russian Federation of May 29, 2017 No. 240 “On the announcement of the Decade of Childhood in the Russian Federation”.
- [9] Decree of the Government of the Russian Federation of 07/11/2002 No. 518 “On the approval of the list of diseases that impede the maintenance and education of minors in special educational institutions of a closed type of educational authorities” // Collected Legislation of the Russian Federation, 07/15/2002, No. 28, Art. 2873.
- [10] Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation “On judicial practice in cases of crimes of minors” dated February 14, 2000 No. 7 // Bulletin of the Supreme Court of the Russian Federation No. 4, 2000.

[11] Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation “On the practice of appointing criminal punishment by the courts of the Russian Federation” dated January 11, 2007 No. 2 (as amended on October 29, 2009) // Bulletin of the Supreme Court of the Russian Federation No. 4, April, 2007.

[12] Antonyan Y.M. (2009) Motivation of convicts' behavior: monograph: scientific specialty 12.00.08 “Criminal law, criminology, penal law” / Y.M. Antonyan, E.N. Kolyshnitsyn. - Moscow: UNITI: Law and Law, 2009. - 143 p. ISBN 978-5-238-01728-0.

[13] The Big Law Dictionary / [V.A. Belov and others]; Ed. A.Y. Sukhareva, V.E. Krutskikh. - 2nd ed., Rev. and add. - M.: INFRA-M, 2003. - 703 p. ISBN 5-16-000169-7.

[14] Belyaeva L.I. (2008) Execution of punishment in the form of imprisonment in relation to minors: international standards [Text] / L.I. Belyaeva // Actual issues of jurisprudence. Institute bulletin: crime, punishment, correction. No. 3. 2008. P.10-21 (*in Russ.*).

[15] Belyaeva L.I. (2007) Education of juvenile offenders in Russia: in 3 hours / L.I. Belyaeva. - Moscow: Publishing house of the Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: MODEK, 2007. - 399 p. ISBN 978-5-89395-857-7.

[16] Burlaka S.A. (2013) Features of criminal responsibility and punishment of minors: a textbook. - 2nd edition - Belgorod: Belgorod Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2013 - 83 p. ISBN 978-5-91776-034-6.

[17] Zhuravlev A.V. (2017) Appointment of criminal punishment to minors / A.V. Zhuravlev. - M.: “Russian Academy of Justice”, 2017. - 870 p. ISBN 978-5-93916-182-4.

[18] Melnikova E.B. (2001) Juvenile Justice: Problems of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminology. Textbook / E.B. Melnikov. - M.: Delo, 2001. - 270 p. ISBN 5-7749-0176-9.

[19] International protection of human rights and freedoms. Collection of documents / Compiled by: G.M. Melkov. - M.: Legal literature, 1990. - 661 p. ISBN 5-7260-0263-6.

[20] Naumov A.V. (2019) International criminal law: textbook for universities / A.V. Naumov, A.G. Kibalnik, V.N. Orlov, P.V. Volosyuk; edited by A.V. Naumov, A.G. Kibalnik. - 4th ed., Rev. and add. - Moscow: Yurayt Publishing House, 2019. - 509 p. ISBN 978-5-534-11607-6.

[21] Nesterov A.Y. (2020) Institute of probation service in the Russian Federation. [Text] / A.Y. Nesterov // The Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – Almaty, 2020. № 2’2020. P.205–215 (*in English*).

[22] Nesterov A.Y. (2020) Essence and features of the criminal activity of the marginal adolescent: modern condition and trends. [Text] / A.Y. Nesterov. // The Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – Almaty, 2020. № 5’2020. P.103–116 (*in English*).

[23] Orlova Y.R. (2006) Features of investigation and prevention of juvenile crimes / Orlova Y.R.; Ed.: Kustov A.M. - M.: Publishing house of Moscow. University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2006. - 180 p. ISBN 5-93004-223-3.

[24] Criminal liability of minors. Directorate of the Ministry of Internal Affairs of Russia for the Khabarovsk Territory. [Electronic resource] / access mode: https://27.мвд.рф/Pravovoe_informirovanie/Pravovaja_pomoshh_detjam/UGOLOVNAJA_OTVETSTVENNOST_NESOVERSHENNOL / (date of access: 12/12/2020).

[25] Federal Service for the Execution of Punishments of Russia. News. [Electronic resource] // Access mode: <http://фсин.рф> (date of access: 12/11/2020).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 228-234

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.263>

UDC 338(575.2); 340.13

S.R. Semenov*, N.S. Semenov

International University of Kyrgyz Republic, Bishkek, Kyrgyzstan.

E-mail: ssr2002@list

DEVELOPMENT OF INFORMATION RELATIONS BASED ON ECONOMIC INTEGRATION IN THE EAEU

Abstract. The article discusses the issues of information relations in the EAEU, taking into account the identification of problems in the information field of development at the level of this integration association. Currently, the EAEU is an important association for building economic relations between the participating countries, where subjects of law should have more opportunities to fulfill their needs, and economic relations should correspond to modern global digital processes. A strong management policy and a unified view will strengthen the EAEU, while information relations will become key in the sphere of economic activity of the participating countries.

The purpose of the work is, on the basis of legal and economic analysis in the study of the features of the implementation of information relations in the EAEU, to propose ways to improve new legal, economic, management decisions Using legal and economic analysis, to assess the current work of state bodies in the EAEU countries and propose further ways of sustainable economic development in the information sphere in the near future, in connection with the spread of negative crisis phenomena in the world economy.

The Treaty on the EAEU establishes the information interaction of all integration processes, but the impact of rapid changes in global trends on the development of information infrastructure, the spread of the COVID-19 pandemic, the influence of internal political processes in the EAEU countries offers new ways and opportunities to improve the integration policy in the field of information relations. This direction is becoming more relevant and introduces new requirements for information relations in the EAEU countries. The development of legal and economic opportunities, taking into account trade relations actively using the Internet environment, ensures the economic viability of production on the territory of the EAEU, including raising funds to support companies and developing elements of digital trade. The creation of electronic trading platforms, the introduction of electronic services, the development of information infrastructure contributes to the broad development of information relations in the field of digital integration of the participating countries and closer economic interaction.

Research and analysis of measures for the development of information relations that can lead to the improvement of the information exchange system when building a common information infrastructure in the EAEU, in legal and economic areas becomes relevant and stimulates digital processes in these countries and helps to develop the economy.

Key words: EAEU, information relations, infrastructure, concept, crisis, strategy, e-commerce, finance, blockchain, electronic digital signature.

С.Р. Семенов*, Н.С. Семенов

Қырғыз Республикасының Халықаралық университеті, Бішкек, Қырғызстан.

E-mail: ssr2002@list

ЕАЭО-ДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯҒА НЕГІЗДЕЛГЕН АҚПАРАТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ДАМУ

Аннотация. Мақалада осы интеграциялық бірлестік деңгейінде ақпараттық даму саласындағы проблемаларды анықтауды ескере отырып, ЕАЭО-дағы ақпараттық қатынастар мәселелері

талқыланады. Қазіргі кезде ЕАЭО қатысушы елдер арасындағы экономикалық қатынастарды құру үшін маңызды бірлестік болып табылады, мұнда құқық субъектілері өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көбірек мүмкіндіктерге ие болуы керек, ал экономикалық қатынастар қазіргі заманғы жаһандық цифрлық процестерге сәйкес келуі керек. Күшті басқару саясаты мен бірыңғай көзқарас ЕАЭО-ны нығайтады, ал ақпараттық қатынастар қатысушы елдердің экономикалық қызметі саласында шешуші рөлге ие болады.

Жұмыстың мақсаты - ЕАЭО-да ақпараттық қатынастарды жүзеге асырудың ерекшеліктерін зерттеу кезінде құқықтық-экономикалық талдау негізінде жаңа құқықтық, экономикалық, басқарушылық шешімдерді жетілдіру жолдарын ұсыну. Құқықтық және экономикалық талдауды қолдана отырып, ЕАЭО елдеріндегі мемлекеттік органдардың ағымдағы жұмысын бағалаңыз және әлемдік экономикада жағымсыз дағдарыс құбылыстарының таралуына байланысты жақын арада ақпараттық салада экономиканың тұрақты дамуының одан әрі жолдарын ұсыныңыз.

ЕАЭО туралы шарт барлық интеграциялық процестердің ақпараттық өзара әрекеттесуін белгілейді, бірақ әлемдік инфрақұрылымның жылдам өзгеруінің инфрақұрылымның дамуына әсері, COVID-19 пандемиясының таралуы, ЕАЭО елдеріндегі ішкі саяси процестердің әсері ақпараттық қатынастар саласындағы интеграциялық саясатты жетілдірудің жаңа жолдары мен мүмкіндіктері. Бұл бағыт өзекті бола түсуде және ЕАЭО елдеріндегі ақпараттық қатынастарға жаңа талаптарды енгізеді. Интернет-ортаны белсенді қолдана отырып, сауда қатынастарын ескере отырып, құқықтық және экономикалық мүмкіндіктерді дамыту ЕАЭО аумағында өндірістің экономикалық өміршеңдігін қамтамасыз етеді, оның ішінде компанияларды қолдауға қаражат жинау және цифрлық сауданың элементтерін дамыту. Электрондық сауда алаңдарын құру, электронды қызметтерді енгізу, ақпараттық инфрақұрылымды дамыту қатысушы елдердің цифрлық интеграциясы мен өзара тығыз экономикалық өзара әрекеттесу саласындағы ақпараттық қатынастардың кең дамуына ықпал етеді.

ЕАЭО-та жалпы ақпараттық инфрақұрылымды құру кезінде ақпарат алмасу жүйесін жақсартуға әкелуі мүмкін ақпараттық қатынастарды дамыту жөніндегі шараларды зерттеу және талдау, құқықтық және экономикалық салаларда өзекті болып, осы елдердегі цифрлық процестерді ынталандырады және дамуына көмектеседі экономика.

Түйінді сөздер: ЕАЭО, ақпараттық қатынастар, инфрақұрылым, тұжырымдама, дағдарыс, стратегия, электронды сауда, қаржы, блокчейн, электрондық цифрлық қолтаңба.

С.Р. Семенов*, Н.С. Семенов

Международный Университет Кыргызской Республики, Бишкек, Кыргызстан.

E-mail: ssr2002@list

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ЕАЭС

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы информационных отношений в ЕАЭС, с учетом выявления проблем в информационной области развития на уровне данного интеграционного объединения. В настоящее время ЕАЭС является важным объединением для построения экономических отношений между странами-участниками, где субъекты права должны иметь больше возможностей в реализации своих потребностей, а экономические отношения должны соответствовать современным мировым цифровым процессам. Сильная управленческая политика и единый взгляд позволит усилить ЕАЭС, при этом информационные отношения станут ключевыми в сфере экономической деятельности стран участниц.

Цель работы - на основе правового и экономического анализа при исследовании особенностей внедрения информационных отношений в ЕАЭС, предложить пути совершенствования новых юридических, экономических, управленческих решений. С использованием правового и экономического анализа оценить текущую работу государственных органов в странах ЕАЭС и предложить дальнейшие пути устойчивого развития экономики в информационной сфере на ближайшее время, в связи с распространением негативных кризисных явлений в мировой экономике.

Договор о ЕАЭС устанавливает информационное взаимодействие всех интеграционных процессов, но влияния быстрых изменений мировых тенденций на развития информационной инфраструктуры, распространения пандемии COVID-19, влияния внутренних политических процессов в странах

ЕАЭС предлагает новые пути и возможности совершенствования интеграционной политики в области информационных отношений. Данное направление становится более актуальным и вводит новые требования к информационным отношениям и в странах ЕАЭС. Развитие юридических и экономических возможностей с учетом торговых отношений активно использующих среду интернета, обеспечивает экономическую жизнеспособность производства на территории ЕАЭС, в том числе привлекает финансовые средства для поддержки компаний и развивает элементы цифровой торговли. Создание электронных торговых площадок, внедрение электронных услуг, развитие информационной инфраструктуры способствует широкому развитию информационных отношений в области цифровой интеграции стран участниц и более тесному экономическому взаимодействию.

Исследование и анализ мероприятий по развитию информационных отношений способных привести к совершенствованию системы информационного обмена при построении общей информационной инфраструктуры в ЕАЭС, по юридическим и экономическим направлениям становится актуальным и стимулирует цифровые процессы в этих странах и помогает развивать экономику.

Ключевые слова: ЕАЭС, информационные отношения, инфраструктура, концепция, кризис, стратегия, электронная торговля, финансы, блокчейн, электронная цифровая подпись.

Introduction. The development of economic integration of the member states of the Eurasian Economic Union (EAEU) is currently determined by the main goal of creating a single economic space, where one of the main directions in joint development is to ensure comprehensive modernization, cooperation and increase the competitiveness of national economies in a global economy. Today, the development of the global economy depends on certain factors and risks, in particular, the spread of the COVID-19 pandemic actively affects the economic component of the EAEU member states in their general economic development, and in the long term it may slow down, taking into account the fall in world prices for goods, in the commodity markets. According to the World Bank, a 4.7% recession is projected in Central Asia, where almost all countries in the region will be affected by the recession. The World Bank's forecast is based on assumptions about the gradual lifting of restrictive measures imposed by governments by the beginning of the second half of 2020. According to forecasts for 2021, the Russian economy is expected to decline by 6%, due to the jump in the incidence of COVID-19 and the fall in oil prices. The impact of COVID-19 slows down private consumption and investment, which will lead to a decline in economic activity in Central Europe by 5%, in the Western Balkans by 3.2%, in the South Caucasus by 3.1%, in Eastern Europe by 3.6%. in Central Asia by 1.7% [1]. In connection with the recent political events in some EAEU countries, the aggravation of the military conflict between Armenia and Azerbaijan is holding back foreign investments and the activity of investors. It introduces elements of caution in relations with these countries, which are faced with serious internal problems, such as large current account and budget deficits, which negatively affect the financial performance of these countries and have a certain risk associated with significant external financing.

Thus, the creation of joint areas for the development of information relations aimed at stimulating and forming digital services and related services for promoting goods in the internal and external markets of the EAEU is one of the important and main areas for overcoming current risks. The development of digital trade, electronic services aimed at developing the export potential of the participating countries, will stimulate the infrastructure of digital trade and electronic services itself, improve information technology and information relations associated with the EAEU. A legal and economic analysis of existing problems will contribute to objectivity and the need to implement joint actions in the formation of digital relations in the field of export of goods and electronic services for the development of interaction in the common information infrastructure.

Research conducted in this area allows us to propose some ways in the implementation of the digital integration strategy in the EAEU environment.

Materials and research methods. The research materials were legislation and an agreed, consistent economic policy of the EAEU and its member countries in the development of economic and information relations.

The purpose of the work is to analyze the legal and economic interaction in the study of the features of the introduction of information relations in the economic processes of the countries participating in the economic association, to propose ways of solving and improving new legal, economic, and management areas. Using legal and economic analysis, to assess the current work in this area and in connection with the further development of the economic crisis based on the spread of the COVID-19 pandemic and other negative processes, to propose further ways of sustainable development, certain areas of economic development of the countries participating in the economic association in the information sphere.

The methodological basis of the study was the use of general scientific approaches and methods: the method of the empirical level, where facts are collected, judgments are made and theoretical generalizations are made, the method of the theoretical level, where a systematic, integrated approach to statistical, economic, legal information is applied and a comparative analysis of legal and economic data is proposed. processes.

Research results. The EAEU is a large integration association in the post-Soviet space, which makes it possible to build and develop entire sectors of economic relations of all member countries of this association. Information relations based on domestic and supranational legislation have become a major connecting link in the EAEU. First of all, a common information space was formed, built on the Concept of creating an Integration Information System for Foreign and Mutual Trade of the Customs Union (CU), which, according to clause 2.2, is aimed at forming a system of regulatory and reference information in the field of trade operations, information interaction of state bodies on taxation, on state control, etc. [2] The main feature of this integration system was the construction of an integration gateway that provides direct data exchange between the member countries of the Customs Union (CU) with the CU Commission, while clause 4 states that there should be no substitution of national information systems, but specific access to common information resources. Accordingly, according to the architecture of this system, the principle of a network is applied, where each subject gets access to information and reference information, regulatory information. A unified data warehouse created for the TS Commission appears (with the ability to receive, process, store and secure data). But the construction of an information structure for information exchange did not take into account the general systemic problems associated with the global competitiveness of these systems in the development of digital trade infrastructure, taking into account third countries.

In 2014, the Treaty on the EAEU was adopted, where Article 23 establishes the information interaction of all integration processes and the application of Appendix No. 3, where Part 3 establishes a list of provisions on the classification of information and information relations arising from it [3]. In particular, in the field of customs, technical regulation, maintaining statistical data, foreign exchange transactions, the field of intellectual property, financial, industrial and agro-industrial policy, etc. Accordingly, all information must have its actual confirmation, an electronic document flow is formed among the state bodies of the EAEU member states. In 2017, the Strategy for the Development of the Integrated Information System of the EAEU until 2025 (EAEU Strategy) is adopted, which, according to Part 4, introduces the introduction of information and communication technologies (ICT) in two stages: [4] 1) 2017-2020. creation of a unified data exchange system IISVVT, embedded in the TS; Creation of a digital platform for citizens and business entities. 2) 2021-2025 creation of electronic services for working with goods, services, labor and capital of the EAEU. At the same time, the EAEU Strategy has its drawbacks, in particular:

- there are no specific legal principles on which the whole direction will be built;
- there is no more detailed description of electronic services and in what format the interaction will take place;
- the status of the use of private data, services, storages is not indicated (the question of private information storages will still arise, since at present information data is being transferred from internal to external location, where cloud storages play an important role, allowing the subject of the right to choose the volume, storage location, access to data (single or group), data protection The main feature of cloud storage is access to data from various technical devices). Although the data exchange models in the S2S, G2G, B2G and B2B format are described in the EAEU Strategy as descriptive;
- the legal status of the Internet for the EAEU member states is not indicated, but the main processes of information interaction go through the Internet environment. The implementation of digital trade through a controlled Internet environment and its own infrastructure is becoming one of the top priorities, and today the bulk of value chains are shifting outside the EAEU space, but only email is mainly involved in the EAEU.

In 2018, the Concept for the Creation and Operation of the Eurasian Technology Transfer Network is adopted, which assumes the creation of a single network for the implementation of technologies, knowledge and their results in any area [5]. The network itself is a structure of user interaction (legal entities represented in the form of scientific organizations, enterprises, universities, technoparks and their derivatives, as well as individual entrepreneurs, excluding individuals) with the authorized body. The centers of communication should be the "Centers of the Eurasian network", which will provide organizational and advisory support to the integration association. The main goal of Part 4 is to create a Eurasian network for the development and promotion of innovations with the participation of users. Proposal: to expand users to individuals, since the scientific community, represented by the teaching staff, are citizens who make up and represent their scientific organization (university, research institute, Academy of Sciences), which should have the same

status as other users. This will give a more independent character of promoting new technologies and building information relations, without being tied to the opinion and policies of their organization. Often, scientists work separately as an independent unit, which makes them flexible and mobile in conducting their research. Scientific organizations can, restrain them, prevent them from objectively acting in one direction or another of science. In 2019, the Concept of Cross-Border Information Interaction is adopted, which establishes, according to clauses 6-9, mechanisms for information interaction through electronic document management, the use of electronic digital signatures (EDS), data recording, authentication [6]. Part 2 and part 3 of this Concept disclose information relations built according to the B2B type (data exchange according to the business-to-business scheme) for working with legal entities (an economic entity), but there is no description of work with individuals working on a contractual basis. An individual within the framework of information relations can perform both labor (based on an employment contract) and civil law activities (based on various civil law contracts). In 2020, Strategic Directions for the Development of Eurasian Economic Integration until 2025 are adopted, which will expand the EAEU innovations, ensure the transmission of Internet traffic, and form Eurasian transnational corporations [7]. Particularly noteworthy is clause 1.6.2 the development of plans and activities related to information relations in the field of public procurement (creation of web portals; determination of a limited number of electronic platforms, openness of access). Information relations will only strengthen in all key areas of the EAEU, in particular, customs, energy, agricultural regulation, etc. In the field of phytosanitary according to clause 4.1.6. the integration of information systems into a single network will take place, with the designation of products, their classification and features. A significant moment in information development should be general verification, certification and passage of all goods in the EAEU space. Studying the normative legal acts (NLA) of the EAEU and the participating countries, one can single out general problems of information relations:

1. Electronic document flow is not fully formed;

2. There is no or an incomplete legal status of electronic commerce in a number of EAEU countries: [8]

-Armenia. There is an e-commerce development program. In the Civil Code of the Republic of Armenia, adopted by the National Assembly on May 5, 1998, a provision was added to Article 296 on the conclusion of transactions using electronic signatures.

-Belarus. In 2018, a simplified taxation system was introduced for e-commerce in accordance with the Decree of the President of the Republic of Belarus "On the development of entrepreneurship" dated November 23, 2017 No. 7. A project is being developed to form a National Paperless Trade System.

-Kazakhstan. The state program "Digital Kazakhstan", approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827. In 2018, a new Tax Code was introduced, which indicated a temporary exemption from corporate income taxation in electronic commerce. The legislation introduces such concepts as "Internet site", "online store" and "electronic trade in goods".

-Kyrgyzstan. There is a draft law "on electronic commerce". The concept of digital transformation "Digital Kyrgyzstan 2019-2023", approved by the decision of the Security Council of the Kyrgyz Republic of December 14, 2018 No. 2.

-Russia. The general directions of electronic commerce are indicated in the Federal Law (FZ) "On information, information technologies and information protection" dated July 27, 2006 No. 149-FZ. There is a draft "Strategy for the development of electronic commerce in the Russian Federation for the period up to 2025".

3. There is no uniform legal status for electronic trading platforms. This direction should become one of the key ones, as it allows building an information infrastructure for buyers and sellers.

4. The ecosystem of the digital economy (EEC) is not fully defined in the legal acts both in the EAEU and in national legislation. ECE should include a whole range of relationships in the field of cloud technologies, 3D printing, Internet of Things, Artificial Intelligence, Cognitive computing (cognitive computing aimed at human-computer interaction, speech recognition, faces, images, etc.), Open source (open source software, where every user of the Internet space can create software for their own use, without violating the laws in the field of civil and copyright).

5. The legal status of the Block chain technology has not been determined, with its classification in the EAEU: [9]

-Armenia. Is absent.

-Belarus. Decree of the President of the Republic of Belarus "On the development of the digital economy" dated December 21, 2017 No. 8.

-Kazakhstan. Is absent.

-Kyrgyzstan. The Law of the Kyrgyz Republic “On Amendments to the Tax Code of the Kyrgyz Republic” dated August 1, 2020 No. 108, which led to the emergence of a mining tax.

-Russia. Federal Law “On digital financial assets, digital currency” dated July 31, 2020 No. 259-FZ.

6. There is no unified EAEU cyber security strategy. There are general recommendations in the field of information security and protection measures in 2019 [10], as well as part 8 of cyber security of the Concept for the formation of a common financial market of the EAEU in 2019, which sets out the main tasks and principles for protecting financial transactions [11].

Conclusion. Thus, building information relations in the EAEU is a long-term project, but it already has its own developments, in particular in the field of conceptual documents, plans, strategies, concepts. But decisions to improve these areas require certain agreed decisions, which will allow the EAEU countries to increase their competitiveness by increasing the maturity of their own digital systems, which will be aimed at developing e-commerce and increasing mutual trade and services among themselves, as well as with third countries. Information relations on the digitalization of trade are today at different stages of readiness, where the promotion of Eurasian digital commerce will contribute to further integration and strengthening of trade relations between the producer and the consumer. As for the most powerful participant and having a stronger position in the field of information relations, it is Russia, which is confirmed by some state laws, Federal Law of July 27, 2006 No.149-FZ, Federal Law of July 31, 2020 No. 259-FZ. Other participating countries should develop similar laws, strategies and programs for the development of electronic or digital development of countries at the national level, but in a single EAEU context, which will take into account the specifics of a new type of relationship between participants in the digital integration process and smooth out the consequences of global crisis phenomena.

Information about authors:

Semenov Sergei Rudolfovich – candidate of economic sciences; senior lecturer of Department of international business, International University of Kyrgyzstan; *ssr2002@list.ru*, <https://orcid.org/0000-0001-7871-6541>;

Semenov Nikolai Sergeevich – candidate of law sciences, senior lecturer, Department of international law, business law and political sciences, International University of Kyrgyzstan; *frindland@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0001-5183-7482>.

REFERENCES:

[1] World Economic Outlook: Europe and Central Asia. The World Bank. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/region/eca/brief/global-economic-prospects-europe-and-central-asia> (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[2] On the Concept for the Creation of an Integrated Information System of Foreign and Mutual Trade of the Customs Union and priority measures for its implementation. Adopted by the Decision of the EurAsEc Interstate Council at the level of heads of government of November 19, 2010 No. 60. URL: <https://docs.eaeunion.org/ru-ru/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc641995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=6250> (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[3] Treaty on the Eurasian Economic Union. Adopted May 29, 2014. URL: https://docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/0013611/itia_05062014_doc.pdf (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[4] On approval of the Strategy for the development of the integrated information system of the Eurasian Economic Union for the period up to 2025. Adopted by the Decision of the Council of the Eurasian Economic Commission dated August 22, 2017 No. 100. URL: https://docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/01518021/cncd_26122017_100 (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[5] On the concept of creation and functioning of the Eurasian technology transfer network. Adopted by the Decision of the Council of the Eurasian Economic Commission dated March 30, 2018 No. 23. URL: <http://docs.cntd.ru/document/557013895> (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[6] On the concept of cross-border information interaction. Adopted by the Decision of the Eurasian Intergovernmental Council dated August 9, 2019 No. 7. URL: <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s={e1f13d1d-5914-465c-835f-2aa3762eddda}&w=9260b414-defe-45cc-88a3-eb5c73238076&l={8a412e96-924f-4b3c-8321-0d5e767e5f91}&EntityID=22708> (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[7] On strategic directions for the development of Eurasian economic integration until 2025. Adopted by

the Decision of the Supreme Eurasian Economic Council dated December 11, 2020 No. 12. URL: https://docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/01228321/err_12012021_12 (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[8] Report on the development of digital (Internet) trade in the EAEU. M.: Eurasian Economic Commission. 2019. URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/workgroup/Documents/%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F%20%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D1%8F.pdf> p.34-37 (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[9] Cryptocurrencies and blockchain as attributes of the new economy. Development of regulatory approaches: international experience, practice of the EAEU member states, prospects for application in the Eurasian Economic Union. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_makroec_pol/SiteAssets/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4.pdf p.45 (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[10] On the List of standards and recommendations in the field of information security used in the implementation of the digital agenda of the Eurasian Economic Union. Recommendations of the Board of the Eurasian Economic Commission dated March 12, 2019 No. 9. URL: <http://docs.cntd.ru/document/553889469> (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

[11] On the Concept of Forming a Common Financial Market of the Eurasian Economic Union. Adopted by Decision No. 20 dated October 1, 2019. URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/finpol/dofp/Documents/%d0%9a%d0%be%d0%bd%d1%86%d0%b5%d0%bf%d1%86%d0%b8%d1%8f%20%d0%9e%d0%a4%d0%a0.pdf> (last visit 25.01.2021) (in Russ.).

Б. Гайнуллинова

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

E-mail: bakhytgul.99@gmail.com

ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В 1926-1939 ГОДЫ

Аннотация. Изучение демографических процессов Центрального Казахстана в межпереписное десятилетие (1926-1939 гг.) имеет важное значение. За этот исторический период произошли большие изменения в численности и национальной структуре региона. Кулацкая ссылка, начатая во второй половине 20-х годов, отмечалась большим миграционным потоком в нашу республику. Новая волна переселений характеризовалась в основном насильственной, реже добровольной миграцией и массовыми политическими репрессиями. Преимущественно центром переселения был Центральный Казахстан. Целью данного исследования является изучение этно-демографических изменений Центрального Казахстана за 1926-1939 гг. по материалам Государственного архива Карагандинской области, Архива Президента РК, научно-исследовательским трудам отечественных авторов. Результатами данного исследования можно считать введение в научный оборот ранее не использованных архивных материалов, которые помогли достаточно всесторонне разобраться в численности населения Центрального Казахстана по историческим периодам: коллективизация, депортация народов и политические репрессии. В настоящей работе предпринята попытка выявления численности местного населения и прибывшего из соседних республик «спецконтингента», уровень его рождаемости и смертности, занятости на предприятиях Карагандинской области в 1926-1939 гг.

Ключевые слова: демография, народы, Центральный Казахстан, «спецконтингент», перепись населения.

B. Gainullinova

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: bakhytgul.99@gmail.com

ETHNO-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN 1926-1939

Abstract. The study of population processes in Central Kazakhstan in the intercensal decade (1926-1939) is of great importance. During this historic period, there have been major changes in the number and national structure of the region. The Kulak exile, which began in the second half of the 20s, was marked by a large migration flow to our country. The new wave of relocations was characterized by violent, less often voluntary migration and mass political repressions. Central Kazakhstan was mainly the center of resettlement. The purpose of this research is to study the ethnodemographic changes in Central Kazakhstan for 1926-1939 based on the materials of the State Archive of the Karaganda region, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and scientific research papers of national authors. The results of this research can be considered scientific paper with previously unused archival materials that helped to understand the population of Central Kazakhstan by historic periods: Collectivization, forced displacement of people and political repressions. In this paper, an attempt is made to identify the number of the local population and the “special contingent” who

arrived from neighboring countries, the level of its birth rate and mortality, employment at enterprises of the Karaganda region in 1926-1939.

Key words: Demography, nations, Central Kazakhstan, “special continent”, population census.

Б. Гайнуллинова

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

E-mail: bakhytgul.99@gmail.com

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1926-1939 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Аннотация. Орталық Қазақстанның демографиялық процестерін санақаралық онжылдықта (1926-1939 жж.) зерттеудің маңызы зор. Осы тарихи кезеңде аймақ саны мен ұлттық құрылымында үлкен өзгерістер болды. 20-шы жылдардың екінші жартысында басталған кулактарды қоныс аудару республикамызға үлкен көші-қон ағымымен ерекшеленді. Қоныс аударудың жаңа толқыны зорлық-зомбылықпен, көбіне еріксіз көші-қон және жаппай саяси қуғын-сүргінмен сипатталды. Негізінен қоныс аудару орталығы Орталық Қазақстан болды. Бұл зерттеудің мақсаты Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты, ҚР Президенті Мұрағаты материалдары және отандық авторлардың ғылыми-зерттеу еңбектері негізінде Орталық Қазақстанның 1926-1939 жылдардағы этнодемографиялық өзгерістерін зерттеу. Тарихи кезеңдер бойынша Орталық Қазақстан халқының санын: ұжымдастыру, депортация және саяси қуғын-сүргіндер бойынша бұрын пайдаланылмаған мұрағат материалдарымен жұмысты осы зерттеудің нәтижелері деп қарастыруға болады. Бұл мақалада 1926-1939 жылдары жергілікті халықтың және көрші мемлекеттерден келген «арнайы контингенттің» саны, оның туу және өлім-жітім деңгейі, сонымен қатар кәсіпорындарда жұмыспен қамтылуы көрсетілді.

Түйінді сөздер: демография, халық, Орталық Қазақстан, «арнайы контингент», халық санағы.

Введение. Центральный Казахстан славится природно-ресурсным и туристическим потенциалом, научно-техническим прогрессом и историко-культурным наследием. Прежде чем перейти к содержанию самой статьи, хотелось бы остановиться на понятии – “Центральный Казахстан”. Стоит заметить, что данное понятие широко используется в отечественной и зарубежной науке, а также нередко использовалось в советской историографии. С обретением суверенитета Республики Казахстан и образованием государственной административно-территориальной реформы по 1997 году в составе Центрального Казахстана значится только Карагандинская область.

Центральный Казахстан в разное время был и остается экономически важным регионом бывшего СССР и нашей страны. В начале XX века край осваивали выдающиеся геологи, здесь строились шахты, открывались предприятия химической промышленности, машиностроительные заводы и металлургические предприятия. Тысячи людей были очевидцами экономического подъема края. Совместное проживание местного населения с народами, которые прибыли из соседних республик в разные исторические периоды XX века создали своеобразный симбиоз в самом центре Евразии.

Столыпинская аграрная реформа и репрессивная политика Советского государства повлияли на этно-демографическую ситуацию Центрального Казахстана в начале прошлого столетия, но в настоящей статье будет рассмотрен период между двумя переписями населения 1926 и 1939 гг, который ознаменовался коллективизацией и голодом, депортацией народов и массовыми политическими репрессиями.

Материалы и методы. Источниковая база настоящего исследования представлена архивными документами АП РК и ГАКО. Материалы АП РК свидетельствуют о многочисленном миграционном потоке в Центральный Казахстан представителей других национальностей, которые трудились на различных предприятиях Караганды. Большой интерес представляют сведения по функционированию «Каругля» как одного из промышленных гигантов Казахстана в 30-40-х годов. В данных документах имеются сведения численности, жилищно-бытового и медико-санитарного обслуживания «спецконтингента». Благодаря этим документам можно выделить специфику демографического движения рабочих-переселенцев, а также сравнительные показатели численности между местным и прибывшим населением на организациях и предприятиях «Каругля».

Материалы ГАКО, напротив, передают сведения миграционных потоков больших этнических

групп на территорию Центрального Казахстана. Так называемая «депортация народов» повлияла на изменение этнической структуры. В Центральном Казахстане обрели новый дом семьи украинцев, немцев, татар, корейцев и других национальностей. Их динамика численности, размещение по региону, социальное положение отражается в материалах областного архива.

Не стоит забывать и о самом главном. События второй половины 30-х годов трагически связали судьбы миллионов людей с исправительно-трудовыми лагерями ГУЛЛУГа. Многочисленный контингент заключенных конечно размещался и в лагерях Центрального Казахстана – Карлаг и Степлаг. Сведения по ним также представлены материалами вышеуказанных архивов.

Говоря об историографии истории Советского Казахстана 30-40 гг. XX века, известно, что она представлена многочисленными трудами советских, зарубежных и отечественных авторов.

Советская историография представлена трудами Максудова С., Яковлева А.Н., Земскова В.Н., Солженицына А.И. Советские и российские исследователи рассмотрели проблему демографических показателей за межпереписное десятилетие (1926-1939 гг.) по всему Союзу, а также в контексте Казахстана. Исследована проблема депортированных и заключенных сталинских лагерей. Максудов С. в своей работе (Максудов, 2018) исследует потери Советского Союза с 1918 по 1958 гг. Вызывает интерес период 1926-1939 гг. Исследуется последствия коллективизации и массовых репрессиях. Приводятся приближенные цифры жертв коллективизированных и репрессированных. Несмотря на общие материалы по всему Союзу, также в труде имеются данные по Казахстану, как одного из основных мест высылки. Под редакцией академика А.Н. Яковлева (Яковлев, 2000) был издан сборник архивных материалов по организации ГУЛЛУГа, его статистики, состава и движения заключенных, режим содержания и производственная деятельность главного управления. Земсков В.Н. (Земсков, 1991) в своих работах обращает внимание на масштабы политических репрессий в СССР, в том числе Украины, Северного Кавказа, части Поволжья, Урала, Сибири и Казахстана. Работа А. Солженицына (Солженицын, 1990) «Архипелаг ГУЛАГ» – фундаментальный труд, сборник воспоминаний очевидца репрессивной политики, который отсидел в стенах лагерей ГУЛУГ, в том числе на территории Казахстана, а более 10 лет.

Западные исследователи Р. Конквест, С. Камерон, М.Б. Олкотт и др. изучили годы события голода и состояние сельского хозяйства в Казахстане в 1930-е гг. Имена данных ученых широко известны в Казахстане, так как их фундаментальные труды имеют свои выверенные доводы и аргументы. Р. Конквест рассмотрел проблему коллективизации в Украине. Но также в своей работе Р. Конквест (Конквест, 1988), основываясь на трудах М.Б., Олкотт (Олкотт, 1981), посвятил одну главу голоду в Казахстане. Исследователь считается первым зарубежным автором, кто начал исследовать казахский голод и проводить параллели с голодом в Украине. С. Камерон (Камерон, 2020) внесла большой вклад в исследование голода 1931-1933 гг. Автор обратил внимание на его причины, сведения, как голод в казахской степи повлиял на понимание советской модернизации.

Из отечественной историографии можно выделить труды Козыбаева М.К., Абылхожина Ж.Б., Алдажуманова К.С., Асылбекова М.-А. Х., Галиева А.Б., Алексеенко А.Н., Козиной В.В., Шаймуханова Д.А., Шаймухановой С.Д., Дильманова С.Д., К.Б.Косынтаева, Дулатбекова Н.О. и др. Данные авторы внесли большой вклад в историческую науку Казахстана. Были проведены научные исследования по проблемам коллективизации и ее последствиям, депортации народов в Казахстан, а также репрессивной политике Советского государства и заключения в казахстанские лагеря ИТЛ. Данными авторами представлены труды по изменению численности и этнической структуры всего Казахстана и отдельно Центрального региона.

Исследовательская публикация Козыбаева М.К., Абылхожина Ж.Б., Алдажуманова К.С. (Козыбаева, Абылхожин, Алдажуманов, 1992) характеризуются изучением истории голода 20-30 годов, коллективизации и крестьянских восстаний. Исследователи также рассматривают вопросы общественно-политической жизни и репрессий на территории Казахстана. Проблема демографического развития впервые была исследована Асылбековым М.Х. и Галиевым А.Б. (Асылбеков, Галиев, 1991). Монография данных авторов раскрывает социальные и демографические проблемы казахстанского общества в период 1917-1980 гг. Авторы рассматривают такие вопросы, как высокая смертность взрослого и детского населения, семейные отношения, проблема безработицы и др. По материалам переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алексеенко А.Н. (Алексеенко, 1993) была исследована демографическая и национальная структура населения Казахстана. В работе проанализирована динамика численности населения по административно-территориальным изменениям в межпереписное десятилетие и двадцатилетие. Социально-демографическое положение

Казахстана, в том числе и Центрального, глубоко отразилось в трудах Козиной В.В (Козина, 2007). Автор дала оценку динамики общей численности и формирование национальной структуры, миграционным потокам в Центральный Казахстан в межпереписное десятилетие 1926-1939 гг. Проблематика репрессий была рассмотрена в работе Шаймуханова Д.А., Шаймухановой С.Д (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997). Авторы рассмотрели функционирование Карлага. В работе представлены сведения не только по взрослым, но и по детям. Имеются сведения по численности контингента и их социального положения. Историография исправительно-трудовых лагерей ОГПУ- НКВД МВД СССР, режим содержания заключенных и проблема беспризорности и безнадзорности среди детей в 30-40-х годах XX века была рассмотрена в трудах Дильманова С.Д. (Дильманов, Косынтаев, 2007). Дулатбековым Н.О. был осуществлен поиск материалов по казахстанским лагерям ИТЛ (Дулатбеков, 2010) на основе материалов российских архивов. Исследователь в своих трудах представляет сведения по трагическим судьбам людей из воспоминаний очевидцев или же их потомков.

Как мы можем наблюдать, казахстанская историография по изучению голода, депортаций, политических репрессий представлена очень широко. Несмотря на это, с каждым годом появляются все новые материалы по данным периодам. В контексте более глубокого изучения истории протяженностью 30 лет создана Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. Следовательно, становятся актуальным исследования и на региональной основе.

Научная новизна настоящего исследования состоит в том, что наряду с изучением опубликованных источников и научной литературы, была предпринята попытка систематизации и введения в научный оборот значительного количества документов, извлеченных из архивов Казахстана.

Теоретико-методологическую основу работы составляет совокупность общенаучных и исторических методов исследования. Методы историзма, научной обоснованности, достоверности и объективности, системности, единства теории и практики позволяют рассматривать предмет исследования в контексте конкретно исторической ситуации, в развитии и взаимосвязи явлений и процессов с учетом зависимости от объективных и субъективных причин и условий. Использовался метод сравнительно-исторического анализа документов и фактов. При изложении результатов исследования применялся предметно-хронологический метод.

Результаты и обсуждение. Согласно первой Всесоюзной переписи населения 1926 года, в Казахстане проживали 6025 тыс. человек, из которых 519 тыс. человек (8,6%) проживали в городах. Численность населения Центрального Казахстана составляла 328522 человек. На фоне общих демографических показателей по республике, население Центрального Казахстана за этот период имело свои особенности. Так, с 1926 по 1939 гг. население региона увеличилось на 89794 человек и составило 418316 человек (Всесоюзная перепись населения 1939 года, 1992:21). Таким образом, демографические показатели выросли только благодаря механическому приросту, большому миграционному потоку из других республик СССР. Так называемый «спецконтингент» в основном переселялся в северные и центральные регионы республики, «восполнив» многотысячные убытки местного населения, пострадавших от голода, вынужденной миграции и эпидемий.

Как отмечает исследователь В.Н. Заменов, высланных кулаков-крестьян до 1934 года называли спецпереселенцами, а в период 1934-1944 года – трудпереселенцами, с 1944 г. – спецпоселенцами. Так, в Казахстан с конца 20-х и начала 30-х гг. началась массовая кулацкая ссылка в количестве 189 тыс. раскулаченных с соседних государств, из России и Украины, стран Средней Азии и Закавказья (История рабочего класса Казахстана, 1998:11).

Уровень урбанизации среди местного населения Центрального Казахстана в конце 20-х и начала 30-х годов был довольно низким. До 1934 года статус города в центрально-казахстанском регионе принадлежал только Каркаралинску, в котором проживало 5479 чел. или 1,7% населения (ГАКО, 22:54.). Все остальное население проживало в сельской местности и первые годы расселения спецконтингента по региону пришлось на сельские районы. Так, во время коллективизации шло активное расселение раскулаченных по Акмолинскому и Каркаралинскому району. В телеграмме наркома земледелия К.Д. Токтыбаева и ПП ОГПУ по КАССР А.Р. Альшанского окрзмотделам и окротделам ОГПУ по Акмолинскому району указывается: «Для вселения кулаков, выселяемых из других районов Вашего округа, намечены районы к югу от о. Денгиз: р. Кирей, о. Кипчак, горные районы Каширылы, Каракоин, Айдохарлы для 5000 семейств. Предлагаем в 7-дневный срок установить этим районам точные, конкретные места организации новых мелких поселений, с расчетом до 50 хозяйств в каждом, определить, чем могут заниматься вселяемые» (АП РК, 2988:57.). Затем идут разъяснения по Каркаралинскому району: «Для вселения кулаков, выселяемых из других районов Вашего округа,

намечены районы Дегеленских, Мурджунских гор, о. Карасардо, границы Семипалатинского округа по тракту для 1000 семейств. Предлагаем в 7-дневный срок установить этим районам точные, конкретные места организации новых мелких поселений, с расчетом до 50 хозяйств в каждом, определить, чем могут заниматься вселяемые» (АП РК, 2988:57.).

Значительная часть спецпереселенцев была расселена именно в Карагандинской области. Национальный состав «кулаков» был разный, основную часть составляли русские, украинцы и немцы, наименьшую, но внушительную часть составляли казахи, белорусы, поляки, татары и др.

Спецпереселенцы работали на разных предприятиях и учреждениях, например, на шахтах и предприятиях треста «КАРУГОЛЬ», «ШАХТСТРОЙ», ЦЭС и других. По архивным сведениям, за 7 мая 1932 года в Караганде и ближайших ее окрестностях имелось 65000 человек спецпереселенцев, заключенных КАРЛАГа и др. а/с элементов и полное отсутствие мер по охране предприятий и строительства, что создавало угрозу развития всего Карагандинского каменно-угольного бассейна (ГАКО, 25:117.). По примеру треста «КАРУГОЛЬ» можно рассмотреть положение спецпереселенцев-работников данного предприятия. В 1931 г., в период расселения спецпереселенцев в Казахстане, были расселены в Карагандинских спецпоселках наиболее мощные и трудоспособные семьи с целью обеспечения Карагандинской угольной промышленности наиболее эффективной рабочей силой. Этот контингент явился одним из значительнейших источников снабжения Каругля рабочей силой, составляя до 50 % всего состава рабочих, занятых в Карагандинской угольной промышленности.

С начала 1933 года отмечены резкие отрицательные показатели состояния этого контингента. За первое полугодие в Карагандинских спецпоселках умерли 7327 чел., или 15,7 % спецпереселенческого населения; удельный вес больных, освобожденных от работы, возрос по Каруглю в 3 раза (с 2% до 60%), и в результате – наиболее продуктивная и работоспособная сила, приобретшая в процессе работы высокую квалификацию, выбыла из строя (число шахтеров с/п снизилось за первое полугодие с 3088 до 1944, т. е. на 47 %), сорвалась задача обеспечения Карагандинской угольной промышленности рабсилой, а следовательно, и задача выполнения производственного плана Каругля.

Движение смертности спецпереселенцев по Карагандинским поселкам за 1-е полугодие текущего года характеризуется следующими данными:

Таблица 1

Период времени	Наличие населения в среднем за квартал	Умерло	% смертности
I квартал	47612	2720	5.6
II квартал	45734	4607	10.1

Более детальный анализ смертности населения показывает, что:

1. Смертность взрослых мужчин вплоть до мая месяца (до организации дополнительного диетического питания для истощенных) почти в 2 раза превышала смертность женщин (2541 мужчин и 1476 женщин), что свидетельствует о том, что смертности были подвержены преимущественно мужчины, работающие в Каругле.

2. Особенно резко смертность возросла с марта (за февраль 839 умерших, а за март 1366), т. е. со времени передачи снабжения спецпереселенцев в ведение ЗРК треста Каруголь.

Смертность среди спецпереселенцев Караганды значительно превышала смертность остального контингента спецпереселенцев, расселенного в Осакаровских поселках, где за 1-е полугодие она выражалась в 8.9% против 15.7% по Каруглю, а освобождение от работ составляло 0.9% вместо 6% по Каруглю (АП РК, 725:56-60.).

Несмотря на высокую смертность среди спецпереселенцев, данный контингент создал положительную демографическую картину Центрального Казахстана и в целом республики. Но и были отрицательные стороны, такие как уменьшение удельного веса казахов среди рабочих промышленных предприятий и организаций.

Из постановления совместного заседания бюро Карагандинского обкома ВКП (б) и президиума Карагандинской ОблКК от 18 октября 1932 года выражается необходимость в увеличении числа спецпереселенцев и уменьшении числа казахов. По тресту Каруголь (без сельхозбюро): на 1 апреля 1932 г. насчитывалось рабочих-казахов 4400 чел. и на 1 сентября 1932 г. - 2664 чел., спецпереселенцев на 1 апреля - 4743 чел. и на 1 сентября - 6482 чел.; уменьшение, имевшее место в июле и августе, произошло, главным образом, за счет казахов: на 1 апреля казахов насчитывалось в числе рабочих,

служащих и младшего обслуживающего персонала по тресту Каруголь 5066 чел. и на 1 сентября уже 2842 чел., т. е. уменьшение на 2224 чел., спецпереселенцев на 1 апреля – 6645 чел. и на 1 сентября - 6211 чел., т. е. уменьшение только на 434 чел., тем самым был снижен удельный вес казахов (на 1 апреля было 35 % и на 1 сентября - 24 %) и увеличен удельный вес спецпереселенцев (на 1 апреля было 45 % и на 1 сентября 54%) (АП РК, 5421:172-173.).

Не стоит забывать и о последствиях голода 1931-1933 гг. По сведениям Алексеенко Н.А. возможные потери казахского населения за 1930 год составили 1840 тысяч человек или 47,3%. Рассматривая территориально можно отметить: наибольшие потери за этот год были в Восточном Казахстане - 379,4 тысячи человек или 64,5%, Западный Казахстан потерял 394,7 тысячи казахов или 45,0%, Южный Казахстан - 632,7 тысячи или 42,9%, Северном Казахстане - 410,1 тысячи человек или 52,3%, Наименьшие потери были в Центральном Казахстане - 22,5 тысячи человек или 15,6% (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989:67).

Большая масса высланных кулаков также работала на шахтах по линии горных работ, состоящих из 395 чел., а всего численность рабочих горняков составляла 9172 чел. (это на 1 июня 1933 г.), но наемных (так называют в Караганде тех рабочих, которые пришли на предприятия по вербовке и другими путями) составляла 6794 чел. Из них членов союза (из вольнонаемных) всего 71,2%, кроме соцположения. На момент работы имелось казахов 4644 чел. и европейцев 5740 (АП РК, 5797:20-31).

По состоянию на 1 января 1934 г. на шахтах Караганды работали 10397 человек, из них 5525 спецпереселенцев. В марте 1935 г. в бассейне работали 5608 спецпереселенцев, на строительстве - 1139, на других предприятиях – 4627 (Козыбаев, 1991:253.). Стоит заметить, что данные сведения только по самым крупным предприятиям региона, а таких предприятий, учреждений и организаций, в которых работали спецпоселенцы было более 70 (ГАКО, 335:49а-51.). Конечно, не все предприятия имели очень широкие кадровые составы, как предприятия угольной промышленности, но можно заметить подавляющую численность трудпоселенцев над местным казахским населением.

Национальный состав Центрального Казахстана в советское время очень отличался от других регионов страны. Определенно, политика государства была направлена на экономическую стабильность, и во многом делался акцент на промышленные предприятия, в которых большинство составляли спецпереселенцы из Украины и Поволжья. По вышеуказанным данным имелись существенные проблемы, ведь пестрый и сложный социальный и национальный состав нуждался в дифференцированном подходе.

В 1934 г. на шахтах Караганды работали около 600 трудпереселенцев-украинцев. В 1939 г. в колхозах Карагандинской области было 3138 украинских хозяйств (Ким, 1990:10).

Немцев-спецпереселенцев в Центральном Казахстане также было большинство. Из служебной записки УНКВД по КАССР в Казрайком КВП(б) от 13 июля 1934 года имеются следующие данные по немцам. Так по проведенным обследованиям органа установлено наличие в Крае 5867 немецких хозяйств, расселенных компактными массивами, в основном, подавляющей частью, в северной части Казахстана. Размещение немецких поселений по областям следующее: в Актюбинской обл. в 20 поселках 7 районов - 1429 хозяйств, в Карагандинской обл. в 43 поселках 8 районов - 2563 хозяйств, в Восточно-Казахстанской обл. в 30 поселках 6 районов - 1500 хозяйств, в Южно-Казахстанской обл. в 3 поселках 2 районов - 375 хозяйств. Итого: в 96 поселках 23 районов – 5867 хозяйств. Кроме того, в Крае насчитывается около 2000 немецких семей спецпереселенцев, из которых 1308 семей расселено в 5 спецпоселках Карагандинского района. В районах Тельмановском и Булаевском Карагандинской области немецкое население имеет значительный удельный вес (АП РК, 6662:10-16). По приведенным данным можно сделать вывод, что большая часть немцев-переселенцев была расселена на территории Центрального Казахстана.

Спецпереселенцы Карагандинского района были расселены вокруг г. Караганда на расстоянии от 4-х до 12-ти км в поселках Тихоновском, Пришахтовое, Майкудук и Компанейское. Общее количество населения спецпереселенцев по состоянию на 1 сентября 1933 г. составляет 40788 чел. (13781 семья), из них детей до 14-ти лет – 14252 чел. Рабочая сила спецпереселенцев распределяется так: занято в Каругле 12162 чел., в прочих подсобных предприятиях – 6164 чел. и не использованных на работе – 8209 человек. В число не- использованных входят, кроме домохозяев, беременных женщин больных и освобожденных по болезни 660 чел., инвалидов – 2157 чел., и истощенных 2168 человек (АП РК, 725:83-93). В поселке Пришахтинский были выстроены 238 домов. По состоянию на 1 июля 1938 г. в Карагандинской области насчитывалось 30 трудпоселков, в которых проживали 91297 человек (ГАКО, 164:16-17).

В середине 30-х годов на территории Карагандинской области появились города Караганда и Балхаш.

По переписи населения 1937 года в Караганде проживало 105224 человека, а по переписи населения 1939 года – 165818 человек. В городе Балхаш зарегистрировано 32521 человек (ГАКО, 22:54).

До коллективизации и миграций большая часть населения Центрального Казахстана проживала в сельской местности – 323043 чел. (98,3%). По сравнению с 1926 годом, в 1939 году сельское население области уменьшилось на 139780 человек и составило 183263 чел. Удельный вес его в составе населения области сократился до 43,8% (уменьшение на 54,5%). Таким образом, произошли существенные изменения численности и удельного веса сельского населения. По данным Казгосплана, на территории Тельманского района в 1930 году имелось 11161 хозяйств, в том числе: казахских – 6591, русских – 2289, эстонских – 1165, украинских – 953, немецких – 703. Также насчитывалось 428 населенных пунктов, из которых 370 – казахских, 58 – европейских. По переписи 1939 года общая численность населения Тельманского района составляла 57297 человек. Только в 1937 г. (по данным за 11 месяцев) прибытия в район составили 79,1% – 1754 чел., всего из-за механического движения в сельскую местность – 2217 человек (ЦГА РФ, 45:82). Наличие сельскохозяйственных отделений Карлага (Зернотрест, Гигант) и предприятий промышленности (Успенский рудник, Карагандинский угольный бассейн), которые находились на территории Тельманского района позволили избежать уменьшения численности сельского населения. В других сельских районах произошло уменьшение численности и удельного веса сельского населения.

Так, по сведениям ПП ОГПУ по КАССР И.К. Даниловского секретаря Казкрайкома ВКП (б) Ф.И. Голощекину о работе среди спецпереселенцев за 1931 год имеются данные: в Карагандинском оперсекторе спецпереселенцы размещены по районам – Тельмановском – 84900 чел., Карагандинском – 75000 чел., Нуринском – 8005 чел., Акмолинском – 5915 чел., Коунрадском – 1750 человек (АП РК, 5028:47-58).

Новая волна миграции в Центральный Казахстана была вызвана карательной политикой государства. Из разных уголков Союза эшелонами отправлялись в карагандинские степи тысячи безвинных людей. Заключение были этапированы по разным исправительно-трудовым лагерям региона. Основная масса прибывала в Карлаг.

«Спецконтингент» из спецпереселенцев и узников Карлага создали механический прирост населения Центрального Казахстана в 30-50-е гг. Если по спецпереселенцам имеются определенные данные – абсолютное количество, количество семей и хозяйств, то по заключенным Карлага или к нему приближенных подразделений системы ГУЛАГ имеются трудности в вычислении динамики численности населения. Так как узников ГУЛАГа нередко этапировали с одного лагеря в другой, ежемесячные и ежегодные показатели численности спецконтингента всегда менялись. За неполный 1931 год (7 месяцев) функционирования Карлага произошло значительное увеличение заключенных с 8930 до 11697 (УВД КО, 26:1). На декабрь 1932 года численность контингента Карлага достигла 10400, из них 8400 чел. работали на сельскохозяйственном производстве. Ниже представлены цифры по следующим годам (ГУЛАГ. Документы. 1918-1960, 2002).

Таблица 2

На 1 января 1934 года	24148 человек
На 1 января 1935 года	25110 человек
На 1 января 1936 года	38194 человек
На 1 января 1937 года	27504 человек
На 1 января 1938 г	31548 человек
На 1 октября 1938 года	40109 человек
На 1 января 1939 года	35072 человек
На 1 января 1940 года	31691 человек

По этим показателям можно заметить, что за 1936-1939 год численность контингента резко увеличилась с развертыванием массовых политических репрессий. Так, по сведениям Всесоюзной переписи населения 1937 года численность заключенных, а также управленческого персонала и военизированной охраны Карлага составляла 53671 человек (ГАРФ, 277:51). Средняя численность заключенных по этим показателям за 3 года превышала норму, так как по плану ГУЛАГа в Карлаге должно было содержаться не более 32 тысяч человек (УВД КО, 26:1) заключенных. При проведении переписи 1939 года, по состоянию на 25 июня 1938 года на территории Карлага находилось 42268 человек, в том числе личного состава – 2016 человек; заключенных – 39016 чел.; гражданского населения – 1236 человек (УВД КО, 199:4). На 1 января 1940 г. численность населения области увеличилась на 20384 чел., или на 4,9% и составила 438700 человек (Козина, 2009:25).

Рассмотрим национальную структуру Центрального Казахстана в межпереписный период. По общеказахстанским показателям данный регион выделялся больше всех и являлся многонациональным. По переписи 1926 года в Казахстане численность казахского населения составляла 3713394 человек, или 57,1% от общего числа населения. В Центральном Казахстане численность казахов составляла большинство – 85,3%. Но в результате насильственной коллективизации, вынужденной откочевки и голода численность казахов резко уменьшилась. Так, если численность казахов в Центральном Казахстане, по сведениям переписи 1926 года, составляла 280317 человек, то в 1939 году – 136541 человек, сокращение произошло практически в два раза – 143776 человек (Асылбеков, Галиев, 1991:46).

Миграционные потоки из соседних республик сильно повлияли на этно-демографическую ситуацию в регионе, так произошло увеличение численности и удельного веса среди других национальностей, особенно русских. Русское население Центрального Казахстана по переписи 1926 года составляло всего 4,6% – 15196 человек, из которых большинство проживало в волостях Объединенное – 25769 чел., Коммунистической – 8006 чел., Промышленной – 1917 чел. В межпереписное десятилетие русское население увеличилось на 174821 чел., что составило 45,5% всего населения региона. С 1939 года русские, в том числе и другие национальности, начали расселяться по районам региона: Тельманский район – 31767 чел., Ворошиловский район – 6139 чел. и Нуринский район – 3739 человек. Остальное же русское население расселялось по мононациональным районам Центрального Казахстана.

Увеличилась численность украинцев на 15189 человек, татар - в 8,2 раза; немцев - в 2,7 раза; мордвы - в 22,2 раза; белорусов - 5,2 раза; евреев - в 112,6 раз. С Дальнего Востока были депортированы корейцы. За два месяца 1937 г. в Карагандинскую область прибыло 2323 семьи корейцев - 12284 человека, из них 1965 рабочих, 54 колхозника и 478 служащих. Корейцы расселялись в трудпоселке № 13 (совхоз Каругля) и в совхозах и колхозах Карагандинской области - 1100 семей корейцев, 900 семей корейцев-углекопов были расселены при шахтах №9 и №12, 200 семей корейцев-специалистов и служащих расселились по районам области (ГАКО, 848:149). Их общая численность в 1939 году составила 7536 человек (Козина, 2009:26).

Согласно переписи 1926 года значительная масса казахов проживала в сельской местности - 98,6%, к 1939 г. данное число сократилась до 66,7%, другие 33,3% проживали в городах. Уровень урбанизации среди других национальностей выглядел следующим образом: большая часть русских - 70,6%, являлись жителями городских поселений, их удельный вес в составе населения здесь составлял 57,1%, 29,4% русских были зафиксированы Всесоюзной переписью как сельские жители, а их удельный вес составлял 30,5%. Среди украинцев городскими жителями были - 58,3% (9,1%), среди немцев - 50,8% (3,2%), корейцев - 67,5% (1,6%), татар - 66,6% (2,2%). В сельской местности представители других национальностей составляли меньшинство. Так, удельный вес украинцев в составе жителей села составлял 9,1%, немцев 4,0%, корейцев - 1,3%, татар - 1,1% (Козина, 2009:27).

В послевоенные годы 1945-1953 гг. значительная часть жителей Центрального Казахстана проживала в городской местности. Уровень урбанизации данного региона был очень высок. Городскими жителями города Караганды к 1953 году являлись 386934 человек. По сравнению с 1945 годом, произошло увеличение численности населения города почти в два раза (196900 чел. в 1945 г.). То есть произошло увеличение на 190034 человек (ЦГА РК, 280:25). Резкий рост населения наблюдался в г. Темиртау. В 1948 г., по сравнению с данными 1947 г., население города выросло на 29%, в 1950 г. - 84%, в 1952 г. -106%, в 1953 г. - 119% (ЦГА РК, 287:14). Согласно данным ЦСУ Казахской ССР, численность населения г. Балхаша в 1946 г. увеличилась по сравнению с 1945 г. на 3,5%, в 1947 г. - 17%, в 1953 г. - 10% (ЦГА, 299а:6-143).

Стоит отметить, что данные города являлись самыми крупными в Центральном Казахстане. Помимо них, по территории региона были организованы десятки поселений рабочих, которые трудились на сырьедобывающих предприятиях и научно-исследовательских полигонах. Имеются в виду такие города, как Абай, Сарань, Шахтинск, Сарышаган и т.д. Указанные моногорода возникли в 30-40 гг. XX века. Сначала в них проживали ученые, геологи, шахтеры, военные и их семьи. Затем города расширялись и населялись десятками тысяч людей. Конечно, не стоит забывать и о городах Дзезказган, Сатпаев, Каркаралинск, в которых с раннего времени урбанизировалось большое количество местного населения. Дзезказган и Сатпаев являлись городами с большим запасом природных ресурсов, по этой причине численность городов увеличилась с прибытием профессионально-исследовательских кадров. Город Каркаралинск основан как военное укрепление еще в первой половине 20-х годов XIX века и до 1934 года являлся единственным городом, который имел этот статус.

Заключение. К сожалению, в выявлении общей численности «спецконтингента» за межпереписной

период имеются проблемы. По переписям 1937 и 1939 гг. спецпереселенцы прописаны как вольные граждане, и данные о них растворились в общей численности населения региона. В результате насильственной или добровольной миграции в Центральный Казахстан численность региона увеличилась, а также изменилась этническая структура населения. Спецпереселенцы были постепенно реабилитированы и возвращены к нормальным условиям жизни лишь во второй половине 50-х годов. Трудным и сложным оставался вопрос их возвращения к себе домой. Центральный Казахстан стал вторым домом для многих народов, здесь они создавали семьи и строили города. Только к концу 1980-х и началу 1990-х у представителей других национальностей появилась возможность вернуться на историческую родину.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. Алма-Ата: Наука, 1993.
- [2] Архив Президента Республики Казахстан (далее - АП РК). Ф.141. Оп.1. Д.2988. Л.57.
- [3] АП РК. Ф.719. Оп.4. Д.725. Л.56-60.
- [4] АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.5421. Л.172-173.
- [5] АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.5797. Л.20-31.
- [6] АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.6662. Л.10-16.
- [7] АП РК. Ф.719. Оп.4. Д.725. Л.83-93.
- [8] АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.5028. Л.47-58.
- [9] Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Гылым. 1991. С. 192.
- [10] Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. Москва: Наука. 1992. С. 254.
- [11] Государственный архив Карагандинской области (далее - ГАКО). Ф.5. Оп.13. Д.22. Л.54.
- [12] ГАКО. Ф.3п. Оп.1. Д.25. Л.117.
- [13] ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.335. Л.49а-51.
- [14] ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.164. Л.16-17.
- [15] ГАКО. Ф.5. Оп.13. Д.22. Л.54.
- [16] ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.848. Л.149.
- [17] Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ) Ф.1562. Оп.329. Д.277. Л. 51.
- [18] Дильманов С.Д., Косынтаев К.Б. Режим содержания заключенных в исправительно-трудовых лагерях в 30 40-х годах XX века // Караганда: Вестник КарГУ. Серия История, философия, право. 2007. №1. С. 122-125.
- [19] Дулатбеков Н.О. Карлаг: Вечная боль суровых времен (воспоминания). Т. 1-3. Караганда: Арко. 2010.
- [20] Земсков В.Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Москва: Социологические исследования. 1991. №10. С. 3-10.
- [21] История рабочего класса Казахстана. Т 2. Алматы: Наука. 1998. С. 464.
- [22] Ким Г. Социально-культурное развитие корейцев Казахстана. Алматы: Наука, 1989. С. 60.
- [23] Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX - нач. XXI вв.). Караганда: 2007. С. 145.
- [24] Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность. История Казахстана - «белые пятна». Алматы: Наука. 1991. С. 238.
- [25] Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: АН РК. 1992. С. 35.
- [26] Максудов С. Потери населения СССР в 1918-1958 годах // Москва: Демоскоп Weekly. 2018. № 763–764.
- [27] Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918-1956. Опыт художественного исследования. Т. 1-3. Москва. 1990.
- [28] Управление внутренних дел Карагандинской области (далее - УВД КО). Д. 26. Св. 2. Л. 1.
- [29] УВД КО. Д.199. Св.11. Л.4.
- [30] Центральный государственный архив РК (далее – ЦГА РК). Ф.698. Оп.14. Д.280. Л.25
- [31] ЦГА РК. Ф.698. Оп.14. Д.287. Л.14.
- [32] ЦГА РК. Ф.698. Оп.14. Д.299а. Л.6,143.
- [33] Центральный государственный архив Российской Федерации. (далее - ЦГА РФ). Ф.698. Оп.14. Д.45. Л.82.
- [34] Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда. 1997. С. 175.
- [35] Яковлев А.Н. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917-1960. Москва: МФД. 2000. С. 888.

REFERENCES

- [1] Alekseenko A.N. Naseleniye Kazakhstana [Population of Kazakhstan]. 1920-1990 yy. Alma-Ata: Nauka, 1993. [in Russian].
- [2] Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (after – AP RK). F.141. In.1. C.2988. P.57.
- [3] AP RK. F.719. In.4. C.725. P.56-60.
- [4] AP RK. F.141. In.1. C.5421. P.172-173.
- [5] AP RK. F.141. In.1. C.5797. P.20-31.
- [6] AP RK. F.141. In.1. C.6662. P.10-16.
- [7] AP RK. F.719. In.4. C.725. P.83-93.
- [8] AP RK. F.141. In.1. C.5028. P.47-58
- [9] Asylbekov M.X., Galiyev A.B. Sotsialno-demograficheskiye prosessy v Kazakhstane (1917-1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. Almaty: Gylym. 1991. 192 p. [in Russian].
- [10] Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda: osnovnye itogi [All-Union Population Census of 1939: main results] Moskva: Nauka, 1992. 254 p. [in Russian].
- [11] State Archives of Karaganda region (after – SAKR). F.5. In.13. C.22. P.54.
- [12] SAKR. F.3n. In.1. C.25. P.117.
- [13] SAKR. F.18. In.1. C.335. P.49a-51.
- [14] SAKR. F.18. In.1. C.164. P.16-17.
- [15] SAKR. F.5. In.13. C.22. P.54.
- [16] SAKR. F.18. In.1. C.848. P.149.
- [17] State Archive of the Russian Federation (after – SARF). F.1562. In.329. C.277. P.51.
- [18] Dilmanov S.D., Kosyntayev K.B. Rejim soderzhaniya zakluchennih v ispravitelno-trudovix lageryax v 30-40-x godax XX veka (The regime of detention of prisoners in correctional labor camps in the 30s and 40s of the twentieth century) // Karaganda: Vestnik KarGU. Seria Istoriya, philosophia, pravo. 2007. №1. 122-125 p. [in Russian].
- [19] Dulatbekov N.O. Karlag: Vechnaya bol surovyyh vremen (vospominaniya) [Karlag: The Eternal Pain of Harsh Times (memoirs)]. T. 1-3. – Karaganda: Arko. 2010. [in Russian].
- [20] Zemskov V.N. «Kulaskaya ssilka» v 30-e gody (“Kulak exile” in the 30s) // Moskva: Sotsiologicheskiye issledovaniya. 1991. №10. 3-10 pp. [in Russian].
- [21] Istoriya rabochego klassa Kazakhstana [History of the working class of Kazakhstan]. T 2. Almaty: Nauka. 1998. 464 p. [in Russian].
- [22] Kim G. Sotsialno-kulturnoe razvitiye koreitsev Kazakhstana [Socio-cultural development of Koreans in Kazakhstan]. Almaty: Nauka. 1989. 60 p. [in Russian].
- [23] Kozina V.V. Demograficheskaya istoriya Kazakhstana (kones XIX – nach. XXI vv.) [Demographic history of Kazakhstan (late XIX - early XXI centuries)]. Karaganda: 2007. 145 p. [in Russian].
- [24] Kozybayev M.K. Nemtsy Sovetskogo Kazakhstana: fakty i deistvitelnost. Istoriya Kazakhstana – “belye pyatna” [Germans of Soviet Kazakhstan: facts and reality. The history of Kazakhstan - “white spots”]. Almaty: Nauka. 1991. 238 p. [in Russian].
- [25] Kozybayev M.K., Abilxozhin ZH.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krestyanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: AN RK. 1992. 35 p. [in Russian].
- [26] Maksudov S. Poteri naseleniya SSSR v 1918-1958 godax [Losses of the population of the USSR in 1918-1958.]. Moskva: Demoskop Weekly. 2018. №763-764. [in Russian].
- [27] Solzhenitsyn A.I. Arhipelag GULAG, 1918-1956. Opyt hudozhestvennogo issledovaniya [The GULAG Archipelago, 1918-1956. Artistic research experience]. T. 1-3. Moskva, 1990. [in Russian].
- [28] Department of Internal Affairs of the Karaganda region (after – DIA KR). [in Russian]. C.26. S.2. P.1.
- [29] DIA KR. C.199. S.11. P.4.
- [30] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (after – CSA RK). F.698. In.14. C.280. P.25.
- [31] CSA RK. F.698. In.14. C.287. P.14.
- [32] CSA RK. F.698. In.14. C.299a. P.6,143.
- [33] Central State Archive of the Russian Federation (after – CSA RF). F.698. In.14. C.45. P.82.
- [34] Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. Karlag. Karaganda. 1997. 175 p. [in Russian].
- [35] Iyakovlev A.N. GULAG (Glavnoye upravleniye lagerei) [GULAG (Main Directorate of Camps). 1917-1960. Moskva: MFD. 2000. 888 p. [in Russian].

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 395 (2022), 245-251

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.265>

UDC: 94

IRSTI: 03.61.91

M.K. Zhumangaliyev

University of Szeged, Szeged, Hungary.

E-mail: zhumangaliyev@mail.ru

ON THE QUESTION OF THE ETYMOLOGY OF THE NAMES OF KIPCHAKS

Abstract. The fall of the Kimak khaganate contributed to the strengthening of the Kipchak tribes in the vast territory of the steppe belt from the Altai region in the east to the Carpathian Mountains in the west. The Turkic-speaking tribes were known by written sources of their neighbors under different names. Thus, in the Arab-Persian manuscripts, nomads appeared under the name of Kipchaks, whereas in the Russian chronicles they were called Polovtsians, and in Western Europe – Cumans.

This article offers a brief overview of the problems of the etymology of the names of Kipchaks. Research in this area has been conducted for quite a long time, which has contributed to the emergence of many theories. Several early theories were later rejected as untenable, while others, on the contrary, periodically come forward in professional circles. These theories focused on the interpretation of the meanings of the ethnonyms: “Kipchak”, “Cuman” and “Polovtsian”. A special attention in the Hungarian historiography is paid to the variant “Kun”. Hence, the issue of identifying the autochthonous name of the Kipchaks needs further research.

Initially, the researcher interpreted the etymology of the Kipchaks as “hunters, robbers” based on the name “Polovtsians”. In the future, the Kipchaks etymology transformed from hunters into “inhabitants of the plains”. Further research led to the appearance of other ideas: some scientists explained the etymology of Kipchaks based on the geographical principle others using zoomorphic concepts associated them with swans. Next, another theory interpreted the ethnonym based on the concepts of “empty”, “unhappy”. There were also attempts to explain the variant “Kun” as a derivative of “xun/hun” meaning “oriental man”. Finally, there are hypothesis that consider that its meaning was “light” or “day”.

Nevertheless, most studies tend to agree with the idea that the etymology of the names of Kipchaks may be based on the color principle. Thus, Kipchak means: “pale, light yellow, yellowish, etc”. The search for the source of light colors has generated many ideas, most of which remain a subject for discussion.

Key words: Kipchak, Cuman, Kun, Polovtsian, endo-ethnonym, color concept.

М.Қ. Жұманғалиев

Сегед университеті, Сегед, Венгрия.

E-mail: zhumangaliyev@mail.ru

«ҚЫПШАҚ» АТАУЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ

Аннотация. Қимақ қағанатының құлауы шығыста Алтайдан, батыста Карпат тауларына дейінгі дала белдеуінің кең аумағындағы қыпшақ тайпаларының күшеюіне ықпал етті. Түркітілдес тайпалар көршілерінің жазба көздері арқылы әртүрлі атауларымен танымал болды. Сонымен, араб-парсы қолжазбаларында көшпенділер қыпшақтардың атымен пайда болды, ал орыс шежірелерінде оларды половшылар, ал батыс Еуропада құмандар деп атады.

Бұл мақалада қыпшақ есімдерінің этимологиясының мәселелеріне қысқаша шолу жасалады. Бұл саладағы зерттеулер біраз уақыттан бері жүргізіліп келеді, көптеген теориялардың пайда болуына ықпал етті. Бірнеше алғашқы теориялар, кейінірек дәрменсіз деп қабылданбады, ал басқалары, керісінше, кәсіби ортада мерзімді түрде алға тартылды. Бұл теориялар «қыпшақ», «құман» және «половец»

этнонимдердің мағынасын түсіндіруге бағытталған. Венгр тарихнамасында «кун» нұсқасына ерекше назар аударылады. Екінші жағынан, қыпшақтардың автохтонды атауын анықтау мәселесі қалып отыр.

Бастапқыда авторлар «половшылар» атауына сүйене отырып, қыпшақтардың этимологиясын «аңшылар, қарақшылар» деп түсінген. Кейіннен қыпшақтардың этимологиясы аңшылардан «жазық тұрғындарына» айналды. Зерттеулердің жалғасуы басқа идеялардың пайда болуына әкелді: бір ғалымдар қыпшақтардың этимологиясын географиялық принципті негізге ала отырып түсіндірді, басқалары зооморфтық ұғымдарды пайдалана отырып, оларды аққулармен байланыстырды. Керісінше, кейбір ғалымдар этнонимнің негізінде «бос», «бақытсыз» деген ұғымдар жатыр деп санаған. «Kun» нұсқасын «Шығыс адамы» мағынасы бар «хун/hun» туындысы ретінде түсіндіруге талпыныстар болды. Соңында, «жарық» немесе «күн» мағыналары бар нұсқалар белгілі болды.

Алайда, көптеген зерттеулер қыпшақ атауларының этимологиясы түс принципіне негізделуі мүмкін деген ойға сүйенеді. Осылайша, қыпшақ «бозғылт, ашық сары, сарғыш және т.б.» дегенді білдіреді. Ашық түстердің көзін табу көптеген идеяларды тудырды, олардың көпшілігі талқылау тақырыбы болып қала береді.

Түйінді сөздер: қыпшақ, құман, кун, половшы, эндоэтноним, түс түсінігі.

М.К. Жуманғалиев

Сегедский университет, Сегед, Венгрия

E-mail: zhumangaliyev@mail.ru

К ВОПРОСУ ОБ ЭТИМОЛОГИИ НАЗВАНИЙ КЫПЧАКОВ

Аннотация. Падение Кимакского каганата способствовало усилению кыпчакских племен на обширной территории степного пояса от Алтая на востоке, до Карпатских гор – на западе. Тюркоязычные племена были известны по письменным источникам соседей под разными названиями. Так, в арабо-персидских манускриптах кочевники фигурировали под именем кипчаков, тогда как в русских летописях их называли половцами, а в Западной Европе – куманами.

В данной статье предлагается краткий обзор проблем этимологии имен кипчаков. Исследования в этой области ведутся уже довольно давно, что способствовало появлению многих теорий. Несколько ранних теорий позже были отвергнуты как несостоятельные, в то время как другие, наоборот, периодически выдвигаются в профессиональных кругах. Эти теории были сосредоточены на интерпретации значений этнонимов: «кипчак», «куман» и «половец». Особое внимание в венгерской историографии уделяется варианту «кун». С другой стороны, остается проблема определения автохтонного имени кипчаков.

Первоначально авторы с опорой на название «половцы» понимали этимологию кыпчаков как «охотники, грабители». В дальнейшем этимология кипчаков трансформировалась из охотников в «жителей равнин». Продолжение исследований привело к появлению других идей: одни ученые объясняли этимологию кипчаков, основываясь на географическом принципе, другие, используя зооморфные понятия, связывали их с лебедями. Напротив, отдельные ученые полагали, что в основе этнонима лежат понятия: «пустой», «несчастный». Были и попытки объяснить вариант «kun», как производное от «хун/hun» со значением «восточный человек». Наконец, известны варианты со значением «светлый» или «день».

Тем не менее, большинство исследований склоняются к мысли, что этимология имен кипчаков может быть основана на цветовом принципе. Таким образом, кипчак означает: «бледный, светло-желтый, желтоватый и т.д.». Поиск источника светлых цветов породил множество идей, большинство из которых остаются предметом обсуждения.

Ключевые слова: кипчак, куман, кун, половец, эндоэтноним, цветовая концепция.

Introduction. The Kipchaks went down in history as an ethnic group that had many names. Depending on the places of origin of written sources, all names can be divided into several main groups: Kipchak, Cuman, Kun, and Polovtsian. The “Kipchak” group consists of variants found in the following sources: ancient Uighur ([Qī]bčāq □ ([Qī]pčāq □ ([Qī]wčāq); Arabic-Persian (Hifšāh, Hifčāh, Hifčāq, Hifjāq, Qifčāq, Qifjāq, Qibčāq, Qibjāq); Armenian (Xbšax); Georgian (Qivč’aqi); Mongolian (Kibča’ut, Kimča’ud); Chinese (Ch’in-ch’a □ K’in-ch’a, K’o-fu-ch’a □ K’o-pi-chao) and Latin (Capchat, Capchac) [1, 393-394].

Variants of the “Kuman” group are present in the following written sources: in Latin (Cumani, Cumanus, Cumaniam, Cumanicum, Cumanorum □ Chumani □ Gummani □ Quomani □ Comani, Commani, Comanis, Commanis, Comain, Commain, Comanes, Comania, Comanic, Comanicum, Comanorum, Comanitae □ Chomani); in Russian (Коумани); in Bulgarian (Коумани, Кумани); in Georgian (Коман-и); in Muslim (Qoman, Qumān, al-Qumānīn, al-Qumāniyyūn, al-Qumāniyya) [2, 200-219]. This variant of Kipchak is most common in Western sources. At the same time, among the European sources, the Hungarian version of the name of the nomadic ethnic group stands apart: Kún (Kúnok), Cunus, Cunis, Cuni, Chuni [1, 393].

Another name that denotes Kipchak is “Polovtsian”. The name of the group “Polovtsian” varied in pronunciation and spelling: in Russian (Половцы), in Czech (Plavci, Plawci), in Polish (Polowczy, Plawci, Plavci, Plauci, Plaucos, Plaucorum) and in Serbian-Croatian (Plavi) [1, 394]. According to Valery Stojanow, the Hungarian version should also be attributed to this group: “Palócz/Palóc” [1, 394]. Meanwhile, the Hungarian researchers István Zimonyi and Szilvia Kovács deny the existence of a connection between the ethnonyms “Polovtsian” and “Palócz/Palóc” [3, 151]. According to their data, the appearance of this ethnonym dates back to the 17th century, which makes it difficult to draw parallels between the two concepts. Their research stated that the emergence of the term “Palócz/Palóc” dated back only to the 17th century which is several centuries later than the existence of the Kipchaks. Therefore, this term cannot be attributed to Kipchaks, i.e. “Polovtsian” and “Palócz/Palóc” are not synonyms.

Materials and methods. There are also less well-known variants of the names of Kipchaks in historical literature: Armenian (Xartēš □ xarteaš, xartyaš, xardjaš); German (Valwen □ Valven □ Walwen □ Falwen, Valewen □ Falawa, Valben □ Falben, Balwen □ Blawen) and Latin (Valani, Valoni, Falones, Phalagi, Valvi, Valui). Peter Golden also proposed the variant “Kangly” as the name of the eastern wing of the Kipchaks, which is found in a number of sources: Arabic-Persian (Qankli/Qangli); Latin (Cangle - Cangitai) [4, 270-277].

According to Omeljan Pritsak, out of a large number of names, only the ethnonyms Kipchak, Cuman and Kun can act as endo-ethnonyms [5, 321]. The rest of the names of the Kipchaks are exoethnonyms, i.e. they were given by the neighbors of the nomads. However later the scientist came to an opposite conclusion related to ethnonym “Kipchak”. Concerning the Hungarian ethnonym “Kun (Cunus/Cuni)”, it is necessary to discuss its features in more detail. In Hungarian historiography, the term “Kun” was used not only concerning the Kipchaks but also in general, to denote all the nomads who settled in Hungary. For example, in the 11th century, the Pechenegs and Uzes (Oguz) were also called by a similar term [3, 151]. The ethnonym “Kun” began to be addressed directly to the Kipchaks only starting with the last third of the 11th century. At the same time, and at a later time, some chronicles named other ethnic groups with the term “Kun” along with Kipchak. However, already in the 13th century, the generally accepted form of “Cuman” in Europe began to be used in Hungarian Latin-language written sources when referring to Kipchaks [3, 151]. Therefore, the concepts of “Cuman” and “Kun” in the Hungarian historical literature are mainly considered identical, although with some reservations.

Many theories and interpretations were put forward about the meaning of the names of Kipchaks. Some of them are not used anymore. Others, on the contrary, demonstrated their viability, generating extensive discussions. It should be noted that the identity of various names of the Kipchaks was not immediately proved. Therefore, in early studies, the search for etymology was carried out separately for each ethnonym. On the other hand, later researchers had the opportunity to compare different names of Kipchaks and consider the missing fragments.

The ethnonym “Polovtsian” was widely used to refer to the Kipchaks in the Old Russian chronicles of the 12th and 13th centuries. The examination of the etymology of the word “Polovtsian” has a long history. For example, the Polish historian Maciej of Miechów in 1517 in his essay “Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana” pointed out that the Polovtsians in translation from Russian meant “hunters” or “robbers” [6, 257]. The author of the treatise argued that the word “Polovtsian” derived from terms close to Polish variants: “polować” and “polowanie”. And they, in turn, are translated as: “to field, to hunt to kill the beast.” In this case, the terms should be understood as “to hunt” or “hunting” [6, 257].

Subsequently, new concepts were built based on the concept of “field” as the foundation for the ethnonym “Polovtsian”. It is noteworthy that the chronicler Nestor mentioned this back in the 12th century when he described the Polovtsians as people who lived in vast and open spaces [1, 395]. In the 16th and 17th centuries, the idea was picked up by S. Herberstein and N. Tatishchev. For example, according to Sigismund Herberstein, the term “Polovtsian” meant “field” [7].

The version about the discovery of the concept of “field” in the ethnonym “Polovtsian” led to similar

searches inside other names, which could be a borrowing through the old Russian name by literary translation of word “Kipchak”. For example, Johann Zeiss explained the formation of the German Kipchak name “Valwen” from “Fal”, which in turn was derived from the German “Feld”, i.e. “field” [8, 743-744]. The scientist was pushed to such conclusions by analogies with the word “Westfalen”. Also, similar ideas were developed already at the beginning of the last century in the works of A. Vambéry who was a Hungarian orientalist and traveler [9, 102]. In general, until the beginning of the 20th century, the opinion on the origin of the ethnonym “Polovtsian” from the words: field, plain and, steppe continued to prevail in historical science. On the other hand, O. Pritsak believed that the origin of the ethnonym “Polovtsian” was the Russian word “pol”, which he explained as “open or empty space” [5, 325-326]. Thus, according to the researcher, the Polovtsians are nothing but a translation from the Turkic “Kipchaks” meaning “inhabitants of the steppe/ desert”.

At the same time, the concept of the color characteristics of the names of Kipchaks was formed. One of the pioneers in this direction was Arist Kunik. The Russian historian and linguist proceeded from the fact that the meaning of the ethnonym “Polovtsian” comes from the word “polov-iy/ -oy”, which reflects a light palette of colors: yellowish, light yellow, pale, etc. [10, 387]. Also, A. Kunik believed that the Kipchaks in the Russian chronicles were called Polovtsians due to the light shade of their hair. The latter statement is highly questionable and was therefore repeatedly criticized. Among others, E. Skrzhinskaya called A. Kunik’s hypothesis: “artificial and speculative”, thereby hinting at its obvious contrivance [6, 265]. In many sources, there are no direct confirmations of A. Kunik’s words about blonde Kipchaks. Nevertheless, A. Kunik’s views were reflected in the works of other researchers. For example, D. Rasovsky in his monograph “Polovtsians, Torcs, Pechenegs, Berendeyes” also referred to A. Kunik [11, 19].

In the 20th century, the color concept continued to evolve. In 1940, A. Ponomarev suggested that the term “Polovtsian” is a translation of another proper name of a nomadic ethnic group [12, 370]. Further research led to the idea of the formation of an ethnonym as a result of the calcification of the term Cuman. In turn, the form “kuma-n” probably came from “kuba/kuma”, which he translated as: “pale, grayish, pale yellow” [12, 366-370]. According to V. Gordlevsky, the name “Polovtsian” is a translation of the ethnonym “Kipchak” [13, 482-505]. Thus, the ethnonym “Polovtsian” is connected with other names of Kipchaks and was formed from a concept that denotes a color characteristic. Later, Gy. Nemeth translated all variants of the names of the Kipchaks as “yellowish, pale” [14, 171].

A completely different concept was voiced in the article “Polovtsians. The experience of the historical interpretation of the ethnicon” [6, 255-276]. According to E. Skrzhinskaya, the name “Polovtsian” came from the Russian word combination “on pol” and meant: “inhabitants of the lands according to that (other) side of the river” [6, 276]. In this case, the “river” referred to the Dnieper River, which served as a natural border between the Russian and Kipchak (Polovtsian) lands. According to the chronicles, nomads lived on the left side of the Dnieper River, which was considered “Polovtsian”. Thus, the inhabitants of Kiev lived on this (this side) or the right side of the river, and the Kipchaks (Polovtsians) on that (other) side. Despite its uniqueness, this theory did not receive much support from researchers. Therefore, most modern authors prefer to adhere to the generally accepted color concept.

Results and discussion. In parallel with the development of the ethnonym “Polovtsian”, research was conducted on the term “Cuman”. The suggestion about the origin of this name of Kipchaks from the hydronym can be found in the works of V. Tatishchev. He considered the name of the Kuma River, which flows into the Caspian Sea, as the basis of the ethnonym [15, 73]. On the contrary, Konstantin d’Ohsson believed that the ethnonym “Cuman” should preferably be associated with the Kuban River based on the phonetic transition of b → m (Kuban > Kuman) [16, 338-339]. K. d’Ohsson did not take into account the geographical factor. The Kuban River originates in the area of Mount Elbrus in the North Caucasus and flows into the Sea of Azov. At the same time, the main habitat of the Kipchaks was located to the north and east of the river.

The research of Hungarian researchers was based on the generally accepted postulate about the equivalence of the ethnonym “Cumans” and the local variant “Kun”. Proceeding from this, Armin Vambéry explained the formation of the name “Cuman” by attaching the Latin suffix -anus to “Kun”, which eventually gave “Kumanus/Cumanus” [9, 102]. In his early ideas, Gyula Nemeth also relied on the Hungarian version and proposed for both “Kun” and “hun” the meanings of “man, man, people” [17, 101]. Gy. Gyorffy was also close to the ideas of Gy. Nemeth, but he construed the Hungarian version of “Kun” as a derivative of “xun/hun” with the meaning “oriental man” [2, 200-219]. P. Golubovsky move in a slightly different direction. He regarded the basis of “kun/kün” as a translation from “light” or “day”. Thus, the ethnonym Cuman in this context should be considered a derivative of “Kun-men” which means “light-like” [18, 19].

In the second half of the 20th century, several more theories appeared explaining the meaning of the

ethnonym “Cuman”. One of them suggested that the basis of the ethnonym contains the concept of “swan”. Karl Menges came to similar conclusions when he translated the basis of qū as “swan” [19, 1-3]. Other authors, including N. Baskakov, held similar views. Thus he translated “Kuman” as follows: Kun “swan” + -man (affix corresponding to the Russian version “-anin”) [20, 327]. In conclusion, the meaning of the term “Cuman” must be close to “lebedyanin”. However, in broad scientific circles, such an idea has not gained popularity due to lack of scientific arguments

In addition, K. Menges made some attempts to promote the theory that the ethnonym “Cuman” derived from “qum” i.e. “sand” or from “qum-man” as “sand”, “sandy” in the meaning of its light shade. It was assumed that the name of the tribal union was supposed to denote the light shade of the hair of the Kipchaks. However, later Karl Menges proposed the idea that the etymology of the word “Cuman” derived from the “quba/quwa” variant [19, 13-14]. At the same time, Gyula Nemeth also deduces the ethnonym “Cuman (Quman)” originated from the “quba” variant, but already in the meaning of the skin color of nomads [17, 102-103].

The etymology of the word “Kipchak” also experienced a long evolution and developed in parallel with other variants of the ethnonym. Early studies in this direction were based on the reports of medieval sources, mainly by Rashid ad-Din. Thanks to him and other Muslim authors, the ethnonym “Kipchak” acquired the meaning: “a cavity or a hollow in a tree” [1, 401]. Sometimes it was interpreted as “hollow, rotten, unhappy, unsuccessful” [1, 401]. S. Klyashtorny moved also in this direction deducing that the ethnonym “Kipchak” had the meaning of “unsuccessful, unhappy” [21, 160].

The etymology of the term Kipchak produced a lot of theory as in the case of Cumans and Polovtsians. For example, J. Marquart tried to associate the formulation Qīpčāq i.e. “empty” with the concepts of “desert, steppe” [22, 159-161]. After some time, Omeljan Pritsak also noted the connection of Qīpčāq with “qobi > qowi” [5, 325]. Further from “qobi”, he derived an “idle place”, which is close to the concept of “empty”. According to O. Pritsak, the ethnonym originated among the Uighurs, who were similarly called nomads and lived in an open area. Consequently, the ethnonym “Kipchak” appeared in an attempt to separate the two groups by place of residence: the Uighurs lived in the forest, and the Kipchaks in the steppe [5, 325]. As a result of his vast research, O. Pritsak proposed not to consider the ethnonym “Kipchak” as self-designation.

In **conclusion**, we can note several general points on the problem of the etymology of Kipchak term. First of all, the identity of the main names of the ethnic group was recognized by most researchers. The division of many variations of ethnic names into self-names and exoethnonyms allows in some cases to restore gaps in data, but also provides foundations for new ideas and theories. At the same time, the preservation of known problems makes it difficult to determine the truly autochthonous name of a nomadic ethnic group. If in cases with ethnonyms of Polovtsian, Kharteshk, Kun, etc. the situation is more or less clear, then there are still questions about other names. The position was also adopted on the existence of a concept common to all names, which was reflected in one of them and then calculated in the others.

In recent decades, the concept of reflecting colors in the names of Kipchaks, mainly light tones: pale, light yellow, yellowish, etc., prevailed. At the same time, an important share of authors recognized that this concept was not ideal. This created an opportunity for the emergence of various kinds of theories and assumptions on the issue of the source of color, which formed the basis of the ethnonym. On the pages of scientific literature, you can find theories explaining the light color used in the name of the ethnonym: hair color, the skin tone of the steppe people, the predominant color of horses, as well as the color of specific elements of clothing (for example, hats).

The aforementioned theory of the reflection of concepts in the names of Kipchaks resonates with the concepts of steppe, desert, that is, the idea of reflecting in the names of the ethnos the character of the area in which the nomads lived is taken at the forefront. In the end, the proponents of this theory derived the name from qu (qum) i.e. “sand” or interpreted this concept as an allegorical form of expression of shades: pale, light yellow, yellow. At the same time, the theories of E. Skrzhinskaya and O. Pritsak stand apart tracing the territorial-geographical principle.

As a result, the color concept received more approval than others. However, there are still some problems in the interpretation of the concept itself. For example, the idea of marking with color some morphological features of Kipchaks causes a certain amount of skepticism. At the same time, the assumption that nomads are distinguished by the predominant color of their horses or clothing elements is also not confirmed in written sources.

Information about author:

Zhumangaliyev M.K. – University of Szeged, Szeged, Hungary.

REFERENCES

- [1] Stojanow, Valery (2016) “Polovtsians-Cumans-Kipchaks. Different names for one ethnic subject” [Polovtsy-Kumani-Kipchaki. Raznye nazvaniia odnogo etnicheskogo subieekta]. *Turcologica* 104. Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden: 393-406. (in Russ.). ISBN 978-3-447-10534-7.
- [2] Gyorffy, Gyorgy. (1990) “To the question of the origin of the folk names Kun and Cumans” [A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez]. *The eastern elements of the Hungarianness [A magyarság keleti elemei]*. Budapest: 200-219. (in Hung.).
- [3] Kovacs Szilvia, Zimonyi Istvan. 2018. “Nomads and Hungarians in the 10-14th centuries” [Kochevniki i vengry v X-XIV vv]. *Proceedings of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Vol. 7: Turkic nomads in Asia and Europe: civilizational aspects of history and culture [Trudy Instituta vostokovedeniia RAN, Vyp. 7: Tiurkskie kochevniki v Azii i Evrope: tsivilizatsionnye aspekty istorii i kultury]*: 146-169. (in Russ.).
- [4] Golden B. Peter. (1992) *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz. (in Eng.). ISBN: 978-3447032742.
- [5] Pritsak O. (1982) “The Polovtsians and Rus”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz: 321-380. (in Eng.).
- [6] Skrzhinskaya E.Ch. (1987) “Polovtsians. The experience of the historical interpretation of the ethnicon (From the scientist’s archive)” [Polovtsy. Opyt istoricheskogo istolkovaniia etnikona (Iz arkhiva uchenogo)]. *The Byzantine Chronicle, Vol. 46 [Vizantiiskii vremennik, tom 46]*: 255-276. (in Russ.).
- [7] Austrian National Library (2017) “Herberstein, von Sigismund. 1549. *Rerum Moscoviticarum Commentarii*”. Austrian National Library. Accessed July 28, 2017. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ166686008 (in Eng.).
- [8] Zeuss, Johann Kaspar. (1837) *The Germans and the neighboring tribes [Die Deutschen und die Nachbarstämme]*. Munich. (in Germ.). ISBN: 978-1143670732.
- [9] Vambery, Armin. (1882) *The origin of the Magyars [Der Ursprung der Magyaren]*. Leipzig. (in Germ.). ISBN: 978-5-8728-3815-9.
- [10] Kunik A.A. (1875) “Did Russian trade relations and campaigns along the Black and Caspian Seas begin during the time of Muhammad or under Rurik?” [Nachalis li russkie torgovye snosheniia i pohody po Chernomu i Kaspiiskomu moriam vo vremena Muhammeda ili pri Riurike?]. In: *Caspian, about the campaigns of the ancient Russians to Tabaristan, with additional information about their other raids on the coast of the Caspian Sea [Kaspii, o pokhodah drevnih russov v Tabaristan, s dopolnitelnymi svedeniiami o drugih nabegah ih na pribrezhe Kaspiiskogo moria]*. edited by Dorn, B., 357-462. St. Petersburg. (in Russ.).
- [11] Rasovsky D.A. (2016) *Polovtsians, Torcs, Pechenegs, Berendeyes [Polovtsy, torki, pechenegi, berendei]*. Moscow: Lomonosov. (in Russ.). ISBN: 978-5-91678-341-4.
- [12] Ponomarev A. (1940) “Cumans - Polovtsians” [Kumany-Polovtsy]. *Bulletin of Ancient History, № 3/4 [Vestnik drevnei istorii, № 3/4]*: 366-370. (in Russ.).
- [13] Gordlevsky V.A. (1961) “What is a barefoot wolf? (To the interpretation of the “The Tale of the Campaign of Igor”)” [Chto takoe bosyi volk? (K tolkovaniiu «Slova o polku Igoreve»)]. In: *Selected works. T. 2 [Izbrannye sochineniia. T. 2]*. edited by Gordlevsky, V.A., 482-505. Moscow: Oriental Literature Publishing House. (in Russ.).
- [14] Nemeth Gyula. (1942) “The name and origin of the Cumans” [A kunok neve és eredete]. *Centuries [Századok]*: 166-178. (in Hung.).
- [15] Tatishchev V.N. (1964) *Russian history from the earliest times (1768) [Istoriia Rossiiskaia s samyh drevneishih vremen (1768)]*. T. 4. Moscow-Leningrad. (in Russ.).
- [16] D’Ohsson, Abraham Konstantin Mouradgea (1834) *History of the Mongols, from Genghis Khan to Timur Bey or Tamerlane [Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu’à Timour Bey ou Tamerlan]*. Amsterdam. (in French).
- [17] Nemeth Gyula. (1940) “The common names Cuman and Kun” [Die Volksnamen quman und qūn]. *KCsA 3*: 95-109. (in Germ.).
- [18] Golubovsky P. (1884) *Pechenegs, Torcs and Polovtsians before the invasion of the Tatars. History*

of the South Russian steppes of the 9-13th centuries [Pechenegi, Torki i Polovtsy do nashestviia tatar. Istoriia iuzhno-russkikh stepei 9-13 vv.]. Kiev. (in Russ.).

[19] Menges, Karl Heinrich. (1951) The Oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian epos, the Igor's tale: Slovo o p[o]lku Igoreve. New York. (in Eng.).

[20] Baskakov N.A. (1969) Introduction to the study of Turkic languages [Vvedenie v izuchenie tiurkskikh iazykov]. Moscow. (in Russ.).

[21] Klyashtorny S.G. (1986) Kipchaks in runic monuments [Kipchaki v runicheskikh pamiatnikah]. Leningrad. (in Russ.).

[22] Marquart J. (1914) About the people of the Cumans [Über das Volkstum der Komanen]. Berlin. (in Germ.).

Б. Сатершинов^{1*}, А. Әбдіраманова²

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.
E-mail: bakhyt-zhan@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН: ОТАРЛАУ МЕН КЕҢЕСТЕНДІРУ САЯСАТЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ

Аннотация. Қазақстанда бірнеше ғасыр бойы үстемдік еткен ресейлік отаршылдық жүйе мен кеңестік тоталитарлық режим қазақ халқының ұлттық болмысы мен санасы, тілі мен дәстүрлі мәдениетімен қатар, ұстанған дініне де орасан зор нұқсан келтірді. Өзіндік көшпелі өркениеттік дағдысы мен менталитеті болған қазақ қоғамын дәстүрлі діннен айыру патшалық Ресейде де, атеистік кеңес өкіметінде де мақсатты түрде жүргізілді. Қазақ жерін отарлауды көздеген Ресей империясы қазақ діні мен тіліне аса назар аудара отырып, діни сенімнің негізгі ұғымдары мен бағыттарын, қағидаларын бұрмалау арқылы ұлттың санасын бірте-бірте жаулап алудың маңыздылығын, оны миссионерлер арқылы жүзеге асырудың қажеттігін түсінді. Яғни, бұл мақаладағы біздің айтпағымыз, дәстүрлік қазақ қоғамы, басқа да шығыстық ұлт-ұлыстармен қатар, отаршылдық үрдістерді бастан кешірді. Патшалық Ресейдің өз империясында жүргізген отаршылдығы тұтастай алғанда батыс әлемінің отаршылдығының құрамдас бөлігі болды. Бұл үрдіс КСРО тұсындағы тоталитарлық қоғамда жалғасын тапты және бұл екі формациялық құбылыстар ресми теориялық тұрғыда бірін-бірі теріске шығарғанымен, артта қалған аймаққа қатысты олардың арасында астыртын сабақтастық болды. Кезінде патшалық биліктің бюрократиялық аппаратының шенеуніктері жүргізген номенклатуралық әдіс-тәсілді кейіннен большевиктер мен коммунистер одан ары тереңдете жалғастырды. Кеңестік бейімдеу немесе зорлықпен модернизациялау мәжбүрлеп отырықшыландыру, индустриалдандыру және мәдени төңкеріс жолымен жүрді. Әсіресе, сталиндік режиммен сипатталатын XX ғасырдың 20-30-жылдары мен 50-жылдарының бас кезіндегі саяси қуғын-сүргін құрбандарың қатарында дәстүрлі дін өкілдерінің саны көп болды. Тарихтан тағылым алып, бұл жасалған қиянатқа мемлекеттік деңгейде баға беріп, тарихи әділетті қалпына келтіру – бұл келер ұрпақ алдындағы орасан зор жауапкершіліктен туындайды.

Түйінді сөздер: атеизм, ақтау, дәстүрлі дін, идеология, қуғын-сүргін, отаршылдық, тарих.

Б. Сатершинов^{1*}, А. Абдираманова²

¹Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан;

²Қызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан.

E-mail: bakhyt-zhan@mail.ru

РЕЛИГИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ПОЛИТИКЕ КОЛОНИАЛИЗМА И СОВЕТИЗАЦИИ

Аннотация. За несколько веков господства российской колониальной системы и советского тоталитарного режима в Казахстане был нанесен огромный урон национальному самосознанию и быту, языку и самобытной культуре, а также традиционному религию казахского народа. И в царской России, и в советской атеистической власти целенаправленно велась политика искоренения традиционного вероисповедания казахского общества, имевшего своеобразную кочевую цивилизацию и ментальность. Российский царский империализм в целях постепенной колонизации казахских земель придавал

значение его вере и языку, размывая основные столпы и ритуальные практики религиозной традиции, пытался завладеть национальным самосознанием народа путем миссионерской деятельности. То есть, как в статье рассматривается, традиционное казахское общество, как и другие восточные сообщества, подвергалось колониальному гнету. В этом плане колонизаторские меры царской России, осуществляемые в своей империи, являются составной частью завоевательной экспансии западного мира в целом. Этот процесс нашел свое продолжение в тоталитарном обществе при СССР. Хотя эти две формационные явления официально и теоретически друг друга взаимоисключают, на деле в отношении отсталого региона негласно обнаруживают некоторую преемственность. Номенклатурные приемы, начатые чиновниками бюрократического аппарата царской власти, были углубленно продолжены большевиками коммунистической партии. Советская насильственная модернизация или адаптация проходила путем вынужденной коллективизации, индустриализации и культурной революцией. Особенно велика была потеря материальных и человеческих ресурсов во время сталинского режима в 20-, 30-е и начала 50-х годов XX столетия. Пострадали миллионы, в том числе религиозное духовенство. Извлечь урок из истории восстановления исторической справедливости—это ответственность и долг перед подрастающим поколением.

Ключевые слова: атеизм, идеология, история, колониализм, реабилитация, репрессия, традиционная религия.

B. Satershinov¹, A. Abdiramanova²

Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of Ministry of Education and Science,
Committee of Science, Almaty, Kazakhstan;
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
E-mail: bakhyt-zhan@mail.ru

RELIGION IN KAZAKHSTAN: CONTINUITY IN THE POLITICS OF COLONIALISM AND SOVIETIZATION

Abstract. For several centuries of the domination of the Russian colonial system and the Soviet totalitarian regime in Kazakhstan, huge damage was done to the national identity and way of life, language and original culture, as well as the traditional religion of the Kazakh people. Both in tsarist Russia and in the Soviet atheistic government, a policy of eradication of the traditional religion of the Kazakh society, which had a peculiar nomadic civilization and mentality, was purposefully pursued. Russian tsarist imperialism tried to take possession of the national identity of the people through missionary activities in order to gradually colonize the Kazakh lands, attached importance to its faith and language, eroding the main pillars and ritual practices of the religious tradition. As the article discusses, the traditional Kazakh society, like other eastern communities, was subjected to colonial oppression. In this regard, the colonial actions carried out in their empire are an integral part of the aggressive expansion of the Western world as a whole. This process found its continuation in the totalitarian society under the USSR. Although these two formational phenomena are officially and theoretically mutually exclusive, in fact, in relation to the backward region, they secretly reveal some continuity. The nomenclature methods begun by the officials of the bureaucratic apparatus of the tsarist government were in depth continued by the Bolsheviks of the Communist Party. Soviet forced modernization or adaptation took place through forced collectivization, industrialization and cultural revolution. The loss of material and human resources was especially great during the Stalinist regime in the 20s, 30s and early 50s of the 20th century. Millions suffered, including religious clergy. Drawing a lesson from history, restoring historical justice it is a responsibility and duty to the younger generation.

Key words: Atheism, Ideology, History, Colonialism, Rehabilitation, Repression, Traditional Religion.

Кіріспе. Тоталитарлық мемлекеттен құқықтық мемлекетке өтудегі өте маңызды мәселелердің бірі саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау болып табылады. Өйткені халықаралық деңгейде мойындалған адам мен азамат еркіндіктері мен құқықтары декларациясына сәйкес, мемлекет өз органдары мен лауазымды тұлғаларының қызмет барысында әр азаматқа қатысты заңсыз қимылмен келтірген залалы үшін жауапты болып, материалдық және моральдық құнын өтеуі тиіс. Ал кеңес дәуірінде «халық атынан» үкім шығарып, билік жүргізген коммунистік партиялық номенклатура миллиондаған жазықсыз адамдарды саяси және діни көзқарастары мен әлеуметтік және ұлттық тектеріне бола

қуғын-сүргін мен зобалаңға ұшыратқаны белгілі. 1920-30-жылдар мен 50-жылдардың басындағы қазақ қасіреті осының бір үлкен мысалы. Мұндай адами, ұлттық және әлеуметтік травмадан айығудың бір жолы – реабилитация немесе ақтау болып табылады.

Бұл құрбан болған адамдардың ұрпақтарының ғана немесе әдебиет пен өнер туындылары арқылы әлеуметтік жадыны жаңғыртуға тырысқан қоғамның ғана жұмысы емес. Бұл – тарихтан сабақ алу үшін, лайықты құқықтық және саяси бағасын беріп, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін ұрпақ алдындағы орасан зор жауапкершіліктен туындайтын мемлекеттік мәселе.

Тәуелсіздіктің тұғыры нық болып, болашаққа батыл қадам жасау үшін де ұлттың өткен тарихына деген аялы қатынас қажет. Бұл бағыттағы мемлекеттік іс-шаралар еліміз егемендік алған кезеңнен бері іске асырылып келеді. 1992-жылы Қазақстан Республикасы Жоғары кеңесінің жанында қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөнінде комиссия құрылды. Оның жұмысының барысында Елбасы Н. Назарбаевтың қолымен 1993-жылдың 14-сәуірінде ҚР «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөнінде» Заңы қабылданды. Жаппай репрессия орын алған сұрқия кезеңнен алпыс жыл өткен соң 1997 жыл «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жарияланды. Тоталитарлық биліктің өктемдігі тұсында тауқыметті халқымыздың басына түскен орасан зор зұлматтың қанқұйлы қасіретінің енді қайталанбауын көзі тірі ұрпақ келер ұрпаққа аманат етіп тапсырды. Тоталитарлық өткеннің бұл тақсыретті тағылымы осыдан дұрыс қорытынды шығарып, ел дамуының өркениетті де ізетті үрдісін ұстануға, өшпенділік пен кекшілдіктен гөрі жарастық пен кешірімді ұстануға үндейді.

Одан кейінгі 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп жариялануы жоғарыда келтірілген саясаттың заңды жалғасы болды. Төл тарихты тану арқылы Қазақстан халықтарының береке-бірлігін, ынтымағы мен жарастығын, достастығы мен туыстастығын одан әрі нығайту мақсат етілді. Жетпіс жыл бойы халқымыздың өзіне лайық тарихы тұмшаланып айтылмай келген, айтылса да саясаттың ыңғайына қарай бұрмаланып, теріс түсіндіріліп келгені белгілі. Сондықтан да тәуелсіздік тынысымен арқаланған халықтың өз тарихы мен тағдырына бет бұруы заңды құбылыс.

Қазақстанның қазіргі президенті Қасымжомарт Кемелұлы Тоқаев мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында сабақтастықты ұстанып, «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Заңның жобасына 24-қараша күні қол қойып бекітті. Бұл құжат бойынша, мемлекеттік комиссияның негізгі міндеті саяси репрессия құрбандарын толығымен заңнамалық және саяси тұрғыда ақтау болып табылады. Комиссияны Қазақстанның мемлекеттік хатшысы басқарып, оның құрамына ғалымдар, мемлекеттік органдардың жетекшілері, Ұлттық және мемлекеттік мұрағат жетекшілері, қоғамдық ұйымдар өкілдері кірді. Жұмыс топтарына республикалық және жергілікті деңгейдегі сарапшылар тартылды. Президент Қ.К. Тоқаевтың ақтаудағы ақтандақтарды жойып, репрессия құрбандарын толық реабилитация жасау жөніндегі мемлекеттік комиссия құруы, Қазақстан тарихын еуроцентристік әдіс-тәсілдерден және коммунистік клишеден аулақ академиялық тұрғыда қайта жазуды тапсыруы билік пен халықтың қоғамдық санасындағы құлдық вирустан біртіндеп арылудың кезеңдерін байқатса керек.

Ғылыми әдіс-тәсілдер мен материалдар. Бұл мақалада авторлар Қазақстандағы ресейлік отаршылдық және кеңестік авторитарлық режимнің дәстүрлі дінге қарсы жүргізген технологиялық және репрессиялық шараларын және оның салдарларын сипаттауда, олардың астарлы саясаты мен идеологиясын айқындауда тарихи салыстырмалы зерттеулердің әдіснамалық қондырғыларын қолданады. Сондай-ақ, бастапқыда электоралды мінез-құлықты зерттеу үшін қолданылған «себеп шұңқыры» деп аталған мичигандық саясаттанулық әдіснамалық құралды қазақстандық қоғамның әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени, рухани жаңғыру үдерістерінің себеп-салдарлық байланыстары мен өзара тәуелділік мәселелерін теориялық талдауда қолдануға болады [1, с. 178-186.].

Отаршылдық құбылысы және орыстандыру мен шоқындыру амалдары. Құлдық сана бұл – ұзақ уақыт отаршылдықтың қамытын кигеннен қалған дерт. Жергілікті халықты мәдениеті мен салт-дәстүрінен, тілі және дінінен айыру арқылы жүзеге асқан отаршылдықтың төркіні тарихтың тереңінде жатыр. XV ғасырдың соңынан бастап батыс еуропалықтар түземдіктерді қырғынға ұшыратып, Жаңа дүниені жаулап алса, XVI ғасырда Мәскеу патшалығы Алтын Орданың жұрнағы Қазан қаласы мен хандығын басып алды. Осылайша, Шығыстың күні батты да, Батыс дүниежүзілік отаршылдықты бастады. 1492-жылдан 1914-жылдар аралығында жер шарының 84% еуропалықтардың қол астында болды.

Қанаушы мемлекеттің отар елдерге ықпалын зерттеушілер әрқилы түсіндіреді. Мысалы, бір зерттеушілер бұл ықпалдардың қатарына ауру тарату, теңсіз қоғамдық қатынастарды орнықтыру, жергілікті халықтарды қанау, еуропалық емес этностарға қарты этноцид [2] жатқызса, екінші зерттеушілер отар елдерге метрополиядан медицинаның дамуы, жаңа әлеуметтік институттардың қалыптасуы, аболиционизм, инфоқұрылымның жетілуі және технологиялық прогресстің енгенін атап өтеді [3]. Демек колониализмнің өркениетті және тағылық түрлері болғанын байқаймыз [4].

Отаршылдық технологиялық тұрғыда әлсіз бөгде елді немесе халықты әскери, саяси және экономикалық тәсілдермен қанаушылықты көздеді. Отарлаушы елдер өз мүдделеріне сай, басып алған елді тереңірек зерттеу үшін осы аймақтың материалдық және адами ресурстарын анықтау, басып алынған территорияның өндіргіш күштерін зерттеу сияқты прагматикалық мақсаттарға сәйкес академиялық экспедициялар жіберіліп отырды. Саяси конъюнктуралық сипатқа ие шығыстанушылық немесе ориенталистік бұл академиялық материалдар түземдіктердің өмірінің барлық алуан қырын қамтығандықтан кешенді сипатқа ие болды. Колонияландыру барысында жергілікті тұрғындар мен аборигендерді шұрайлы жерлерден ығыстырумен қатар, олардың мәдениетін, тілі мен дінін, тіпті нәсілдік кемсітушілікке ұластырып, сегрегация, апартеид, геноцид құбылыстарын ұйымдастырды, олардың адами және азаматтық құқықтары аяққа тапталды.

Еуропа халықтарының басқа халықтардан батысеуропалық өркениеттің өзге мәдениеттерден үстемдігін ашық та астыртын жариялайтын еуроцентристік үрдіс пен идеология пайда болды. Оған өздерінше жоғары зияткерлік пен мәдениетке, кірпияз талғам мен әдепке ие деп саналатын қауымға соқыр еліктеумен сипатталатын снобизм қосылды.

Яғни, біздің айтпағымыз, өзіндік көшпелі өркениеттік дағдысы мен ұстанымы болған дәстүрлік қазақ қоғамы да, басқа да шығыстық ұлт-ұлыстармен қатар, осы үрдістерді бастан кешірді. Патшалық Ресейдің өз империясында жүргізген отаршылдығы да батыстық отаршылдықтың құрамдас бөлігі болды. Және де ол КСРО тұсындағы тоталитарлық қоғамда жалғасын тапты. Кезінде патшалық биліктің бюрократиялық аппаратының шенеуніктері жүргізген номенклатуралық әдіс-тәсілді кейіннен большевиктер мен коммунистер одан ары жалғастырды. Мұны көрнекті тарихшы ғалым Мәмбет Қойгелдиев өзінің «Қорғансыздың күнін кешкендер» [5, 304 б.] және «Қиянат анатомиясы» [6, 360 б.] еңбектерінде тарихи айғақтармен, архивтік құжаттармен тәптіштеп дәлелдеп жазған. Әсіресе, «Қиянат анатомиясы» деген атаудың өзі айтып тұрғандай, профессор Мәмбет Қойгелдиев аталмыш еңбегінде қазақ халқы үшін егемендік инстанциядағы дербес мемлекеттілікті ұлттық саяси тәуелсіздікпен байланыстырады, кеңестік өкіметтің өзегінде жатқан тап күресі теориясы дәстүрлі қазақ қоғамның ішкі әлеуметтік құрылымымен мүлдем сәйкес келмейтінін, Қазақ кеіестік республикасының аты қазақ болғанымен, заты бөтен, яғни билікті шын мәнінде коммунистік партия номенклатурасының эмиссарлары жүргізгенін атап өтіп, қазақ елі мен ұлтының XX ғасырдағы өткеніне қатысты маңызды теориялық тұжырымдар жасайды. Алаштық ұлт көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлының «Біз, қазақтар Қазақ республикасы деген атауды малданып жүрміз, ал бұл Республиканың мазмұны біздікі емес қой, оның иесі де біз емеспіз» деген шынайы пікірін дәйектеп береді [6, 14-87 бб.]. Бұл теориялық алғышарттар кеңес дәуірінде орыс отаршылдығының кеңес дәуірінде одан ары жалғасқандығын меңзеп тұр. Алаш көсемдері мен М. Шоқай бастаған түркістаншылдықтар ұлттық негіздегі модернизация мен саяси тәуелсіздік міндетін шешудің аз-ақ алдында тұрды. Алайда, тарихи тағдыр басқа жолға бұрды, миллиондаған адамдардың өмірін ойран қылған мәжбүрлікпен, зорлықпен жүрген кеңестік модернизация қазақ халқын дәстүрлі тамырынан ажыратып жіберуге шақ қалды.

Отаршылдық пен кеңестік кезеңдегі қазақ қоғамын дәстүрлі діннен айыруына келсек, бұл саясаттың мақсатты түрде жүргізілгенін және олардың арасындағы астыртын сабақтастықты аңғаруға болады. Қазақ жерін отарлауды көздеген Ресей империясы қазақ діні мен тіліне аса назар аудара отырып, діни сенімнің негізгі ұғымдары мен бағыттарын, қағидаларын бұрмалау арқылы ұлттың санасын бірте-бірте жаулап алудың маңыздылығын, миссионерлер арқылы жүзеге асырудың қажеттігін түсінді. Патша үкіметінің қазақ жеріндегі миссионерлік әрекеті орыстардың ішкерілей еніп, бекіністер, станицалар салынуы кезінен-ақ байқалды. Түрлі сый-сияпатпен жергілікті халықтың әбден сеніміне енген шенеуніктер қазақ халқының сенгіш, көмбіс екендігіне, айла-тәсілмен ұстауға болатындықтарына көздері жетіп, бұл әрекеттерін жалғастыра берді.

Жалпы мұсылмандарды орыстандыру, шоқындыру саясаты XVIII ғасырдың басынан басталды. 1731 жылы Сенаттың қасынан «Шоқындыру кеңсесі» құрылып, Қазан қаласында руханият академиясы ашылып, сенімді өкілдерін даярлау ісіне белсене кірісті. Сөйтіп, қазақ жерінде миссионерлік саясатты бастамас бұрын олар бұратана қатарындағы татар, ноғай, башқұрт сияқты халықтардың шоқындырумен

өздеріне аса сенімді, айтқанына көнетін, айдауына жүретін өкілдер даярлай бастады. Православие дініне көшуге көнбеген немесе бас тартқандарды жазалау қолға алынды. Жалпы миссионерлердің миссиясының басты мақсаты шоқынған бұратаналарды бұрыннан бойларында қалыптасып қалған адасулықтан, соқыр нанымнан, ырымшылдықтан тазарту, тәрбиелеу болды. Бұл саясат бастапқы кезде кедергілерге тап болды. Мұсылман татарлар арасында христиан дінін қабылдамақ түгіл, насихаттауға қарсы шығушылар қатары көбейе түсті. 1742 жылы қарашада патшайым Елизавета Петровнаның бұйрығымен Қазан қаласы мен татар, башқұрт халықтары мекендеген аймақтардағы мешіттер өртелініп, күштеу арқылы мәжбүрлеп олар шоқындырыла бастаса, II Екатерина тұсында, яғни XVIII ғасырдың екінші жартысында шоқынудан бас тартқандарды күшпен солдатқа алу немесе салық мөлшерін көбейтумен жазалады. Миссионерлік саясаттың мәнісі біріншіден, мұсылман немесе бұратана халықтарды дінінен дәстүрінен, мәдениетінен айыру болса, екіншіден, тілі жақын, салт-дәстүрі ұқсас мұсылман ұлттарының арасына оларды жіберу арқылы сенімдеріне әбден еніп барып ғана православиені насихаттауға мүмкін болды. XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Ресей империясының миссионерлік саясаты қазақ жерінде кең құлаш жайды. Миссионерлік саясаттың көздегені тұрғылықты халық арасында олардың діндерін ығыстыру арқылы христиан дінін енгізу, осы дінге деген сенімділікті арттыру үшін халықтың әдеби шығармаларына, мәдени құндылықтарына христиандық элементтерді енгізуді басты мақсат тұтты. Алайда XX ғасырдың екінші онжылдығында Ресейде адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған әлеуметтік-саяси сілкіністер орын алды. 1917-жылдың қазан айындағы төңкерістің барысында билікке пролетариат диктатурасын орнатуды көздеген большевиктер партиясы саяси билікке келді.

Кеңес өкіметінің дінге қатысты саясаты мен идеологиясы және оның репрессивті сипаты. Жұмысшы, шаруа және солдат депутаттарының кеңесін жоғары билік ретінде желеу еткен большевиктер өкімет басына келісімен ескі патшалық тәртіптерді, сонымен қатар дәстүрлі діни институттарды түбегейлі жоюды қолға алды. Бұрынғы Ресей империясындағы бұратана халықтарға қатысты большевиктер мен коммунистердің жүргізген саясаты мен оның іске асырылуындағы әдіс-тәсілдердің сипатына көз жүгіртсек, одан отаршылдық қанаушылықтың жымысқы жолмен жалғаса түскенін байқаймыз.

Мемлекеттік саясат қай салада жүргізілмесін, ол өзінің жалпы көрінісінде әртүрлі деңгейлердегі билік органдарының өз әрекеттерінде жүтінетін негізгі бағдарын білдіреді. Баршаға белгілі бұрынғы Кеңестер Одағы құрылымы жағынан федеративті болды, оның құрамында формальды түрде болса да одақтас және автономиялы республикалар болды. Сол себепті онда мемлекеттік биліктің екі деңгейі мен жергілікті билік деңгейі болды. Дін саласындағы мемлекеттік саясат та осы сатылық деңгейге бағынды. Мемлекеттік саясат реттелген қалыпқа келу үшін ең алдымен нормативтік-құқықтық актілерге сүйенеді және осы актілердің практикадағы амалдары арқылы жүзеге асырылады. Яғни, бұл жоғары мемлекеттік актілермен қатар, жергілікті жерлерде билеуші партияның протоколдары мен директиваларын, атқарушы және арнаулы билік өкілдерінің циркулярлары мен ориентировкаларын, нұсқаулықтары мен тапсырмаларын білдіреді. Қазақстандағы дін саласына қатысты жүргізілген шаралардың бірсыпырасы 1990-жылы архив құжаттарының жинағы түрінде шыққан «Исламның діни ықпалын игеру» атты кітапта жарияланған [7].

Дәстүрлі дін өкілдерін қуғындаудың саяси, заңнамалық және идеологиялық негіздерін бұрынғы КСРО мен Қазақстанның жоғарғы мемлекеттік актілері, шешімдері, бұйрықтары, нұсқаулықтары, жазалаушы органдардың (ВЧК, ОГПУ, НКВД, МВД, МГБ, КГБ, прокуратура мен сот органдары, олардың Қазақстандағы құрылымдық бөлімдерінің) мәліметтері мен есептері, сондай-ақ арнайы ұйымдастырылған науқандар (мысалы, Қазақстанда «сопы операциясы» немесе «ишандар ісі», «Құран тізбегі», «Еділ-Жайық» операциялары) арқылы, арнайы құрылған «Құдайсыздар қоғамы», «Қосшы», «Қызыл отау» ұйымдарының, «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан», «Лениншіл жас», «Әйел теңдігі» басылымдарының жүргізген барынша белсенді үгіт-насихат жұмыстары және т.б. арқылы айқындауға болады.

Кеңес дәуіріндегі, әсіресе сталиндік режим кезеңіндегі дін қызметіне шектеу қою, діни жиналыстар мен мерекелер өткізуге тыйым салу, діни мектептерді жабу, барлық шіркеулер мен мешіттерді мемлекет меншігіне өткізу, ғылыми атеизмді насихаттау, дін қызметкерлерін, молдалар мен ишандарды, тіпті олардың отбасы мүшелерін сайлау құқығынан айырып («лишенцы»), оларға қысым көрсетумен сипатталатын кеңестік дінге қарсы саясат пен репрессиялық шараларды ғылыми, әдіснамалық, нормативтік-құқықтық, архивтік, естеліктік дереккөздер арқылы қарастыруға болады.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін бұрынғы діни оқу орындары жабылып, оның орнына кеңестік жаңа

мектептер салу ісін қолға алынып, 1918 жылдың 20 қаңтарынан бастап РКФСР Халық Комиссарлар кеңесінің барлық діни кеңшілікке тыйым салған қаулысы жарық көрді. Қаулы бойынша шіркеулер мемлекеттен ажыратылды. 1919 ж. 26 қаңтарда В.И. Лениннің қол қоюымен сауатсыздықты жою туралы декрет қабылданып, республикалардың 8 бен 50 жас аралығындағы оқи және жаза білмейтін барлық азаматтары ана тілінде немесе қалауынша орыс тілінде сауатын ашуға ерікті болды. Діни мектептердің барлығын жауып, оның орнына жаңа түрдегі еңбек мектептерді ашу қолға алына бастады [8, 118-б.].

1920-жылдардың басында дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстары ақырындап жүргізіле бастады. 1920 жылдың 28-30 шілдеде өткен III Жетісу облыстық съезінде Түркістандағы кеңестік құрылыстың жүргізуде ұлттық, діни және тұрмыстық ырымдардың тежеуіш болып отырғандығы айтылып, компартияның алдында соқыр нанымдарды жою жөніндегі кезекті бір міндеті қойылды [9, 38-б.].

Ресей Орталық комитетінің барлық партия комитеттеріне жіберілген хатында Шығыс елдерінде діншілдік пен ұлтшылдықтың басым болып, олардың мәдени түрде өрлеуіне нұқсан келтіріп отырғандығы айтылып, еңбекші халық арасында діни нанымшылдықтың зияндығын түсіндіретін насихат жұмыстарын жүргізді талап етті. Барлық діни мекемелердің ғимараттары мемлекет тарапынан тартылып алынғандықтан діни ұйымдар діни сабақтарын өткізуде мектеп бөлмелерін сұрап жоғарғы билік орындарына жазуға мәжбүр болды. Алайда оларға рұқсат берілмеді. Үкіметтің алдында діни ортаға тәуелді емес мәдени ұйымдар ашу арқылы халықтың арасында ескіден келе жатқан, жаңа өмірге, қоғамға жат әдет-ғұрыптардан арылу жайында кедейлердің арасында әңгіме ұйымдастыру, олардың өздерін кертартпа дін қалдықтарына қарсы күресуге шақыруды қолға алып, тез арада іске кірісу жоспарларды жүзеге асыру тұрды. Әсіресе қыз балаларды қалыңмалға сату, әмеңгерлік, көп әйел алушылықты жою, молдалардың шарифат үшін деп санапсыз салық жинауын тоқтату мәселесі көзделінді.

1922 жылдың 19-27 ақпан аралығында Орынборда өткен облыстық екінші қазақ конференциясында дінге байланысты үгіт-насихат жұмыстарын өрістету көтерілді. Сонымен қатар дінге қарсы үгіт-насихатты жүргізуі сақтықпен және парасаттылықпен, керек емес тіктіктен, қарсы әрекеттерден және дайындықсыз баяндамалардан қаша отырып өткізу көзделінді. Әсіресе мұсылман дінін берік ұстанушы тұрғындар арасында дін зияндығы жөніндегі үгіт-насихат жұмыстарын сақтықпен жүргізу мәселесі баса айтылды. Үгітшілер ұзақ жылдар ішінде мұсылмандар арасында христиан миссионерлерінің насихат жүргізгендігін ескере отырып, олардың біздің үгітшілермен араласып кетуіне жол бермеу жағын қарастыру мәселесі көтерілді. Бұл үшін дінге қарсы мұсылмандар арасында үгіт-насихат жұмысын білікті адамдарға жүктеуді ұсынды [10, 245-246 бб.].

Қазақстандағы билік басына Ф.И. Голощекиннің келуі дінге қарсы күресті үдете түсті. Барлық өндіріс, оқу орындарында, партия комитеттерінде діннің зияндығын айтқан баяндамалар оқытылып, дін сарқыншақтарын жоюға шақырды. 1926 жылы Кеңес Одағында мұсылман халқы наурыз мерекесін соңғы рет тойлады. Үкімет бұдан былай оның өткізілуіне тыйым салды. Қазақ Орталық Атқару комитеті жанына дін мәселесіне байланысты комитет құрылып, осы жылдан бастап барлық діни мейрамдар үкімет тарапынан қатаң бақылауға алынды. Комитеттің құзырына еңбекші бұқарасы мен жастар арасында діннің зияндығы жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, үкімет саясатына кедергі келтіреді деген діни әрекеттерге тосқауыл қойды. Барлық діни ұйымдардың жұмыстары қатаң қадағаланды.

Жалпы кеңес өкіметінің 1920-жылдардың соңына қарай жаңа экономикалық саясаттан бас тартып, шаруаларды жаппай ұжымдастыруға кірісуі халықтың наразылығын күшейтті. Бұл шын мәнінде бүгінгі тілмен айтсақ, мемлекет тарапынан халыққа деген ешқандай рақымшылықтың жоқ екенін, оның әлеуметтік жағдайына ғана емес, дініне де төзбеушілік көрсету еді. Діни тұжырымдар социалистік құрылысқа сәйкес еместігі жайында идеологиялық жұмыстар кең түрде жүргізіле бастады. Дінге тыйым салу, орыс шаруаларын қоныстандыру ісінің пәрменді түрде жүргізіле беруі, ұжымдастыру барысындағы шектен тыс қысым халыққа қатты батты. 1929 жылы 8 сәуірде БОАК мен РКФСР ХКК-нің қабылданған «Діни бірлестіктер туралы» қаулысымен дін қызметіне шектеу қойылып, шіркеу, мешіт ғимараттары мәдени-ағарту орындарына берілді. Ал 21 сәуірде қазақ өлкелік комитетінің барлық діни мектептерді жабу туралы қаулысы шықты. Құдайға құлшылық жасау, діни жиналыстар діни мерекелер өткізу кеңестік жүйеге жат деп саналып, оларға мүлдем тыйым салынды. Осы қаулылардан кейін барлық шіркеулер, мешіттер, храмдар жабылып, оның дүние-мүлкі мемлекет меншігіне көшіріле бастады. Дін қызметкерлеріне, тіпті олардың отбасыларына да қысым көрсетілді. Үкімет билігіне қарсы шыққан бой көтерулер белең бере бастады. Қазақстандағы көтерілістердің

көпшілігінің діни сипаты болды, олардың көсемдері ишандар мен молдалар болды. Жетпіс жыл өмір сүрген КСРО-ң негізін қалаған большевиктер билікке келерде және оны барлық жерде орнатуда, азамат соғысының барысында «революциялық террорды», «қызыл террорды» және «жаппай террорды» қолданды.

Зерттеу нәтижесі мен талқылануы. Біріншіден, жалпы, бұрынғы КСРО территориясында орын алған жаппай қуғын-сүргін құрбандарының категорияларын анықтап, оларды біртіндеп анықтау үдерісі миллиондаған адамдарды әлеуметтік, ұлттық және діни белгілеріне қарай әміршіл-әкімшіл және қылмыстық заңсыз қудалауға ұшыратып, адамзат тарихындағы ең ауыр қылмыстарды арқалаған И.В. Сталиннің өлімінен кейін-ақ басталғанын ескеру қажет. Қоғамның ішінара демократиялануымен, құқықтық тәртіп пен заңдылықтың жаңғырып, орнығып, қалпына келтірілуімен сипатталатын «Жылымық» деп аталып кеткен бұл кезеңде «жеке басқа табынушылық» пен жаппай заң бұзушылық әшкереленді. Өткенді саяси және құқықтық тұрғыда қайта пайымдау орын алды, алайда, реабилитацияны кейбір қырын қамтыған әркілі партиялық шешімдер мен нормативтік актілер болғанымен, оны тұтастай қарастыратын бірыңғай заң болмады, сондықтан ақтау үрдісі жариялылық пен жүйеліліктің жоқтығы себепті де шала жүзеге асты.

Екіншіден, Қазақстанда Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия 1980-жылдардың соңындағы КОКП ОК Саяси бюросы мен КСРО Жоғары Кеңесінің қаулыларының және 1990-жылдардағы тәуелсіз мемлекеттердің шығарған реабилитацияға қатысты мемлекеттік актілерінің заңды жалғасы болып табылады. Бұл комиссияның заңнамалық және саяси шешімдері алдыңғыларды қайталамай, қазіргі заман мен қоғам тұрғысынан, ұлттық мүдде мен өзіндік тарихи сана тұрғысынан болуы тиіс. Мысалы, көптеген репрессиялық шаралар «социализм орнату барысында тап күресі өрши түседі» деген сталиндік тезиспен жүзеге асты, Голощекин Қазақстанда «кіші қазан төңкерісін» жасамақшы болды. Жаппай ұжымдастыру мен дін өкілдерін қудалау, индустриаландыру барысында азық-түлік, астық, ет салықтарын салу жергілікті халықтың заңды наразылығын тудырды. Бұл науқандардың қазақы өркениеттік ерекшеліктері мен менталитетіне мүлдем сай келмейтіні ескерілмеді. Жалпы ұлттық ағзаға мүлдем жат жойқын шығынмен жүрген кеңестік модернизациямен салыстырғанда ұлттың болмысы мен табиғатына етене жақын алаштықтардың ұсынған модернизациясы Қазақстан үшін әлі күнге дейін өз өзектілігін жойған жоқ. Сондықтан діни зиялы қауыммен тиімді қарым-қатынас орната білген, ұлттың болашағы үшін құрбан болған Алаш ардақтылары барынша қастерленіп, олардың ұсынған жолы заманауи тұрғыда қайта қаралуы тиіс.

Үшіншіден, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бір науқандық шара емес, үнемі қызмет ететін институт ретінде болуы керек. Бұл айтылып жүрген арнайы ғылыми «Ұлттық жады» институты немесе ҚР Президенті жанында саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөнінде тұрақты қызмет ететін комиссия түрінде болғаны жөн. Ол қуғындалған тұлғаларды, топтар мен қауымдарды ақтау, реабилитацияға қатысты қазақстандық заңнамадағы саңылаулар мен коллизияларды жою, өңірлердегі құрбандарды, олардың ішінде діни қайраткерлерді анықтап, оларды «Аза кітабына» енгізу сияқты мәселелермен айналысады.

Төртіншіден, «Ашаршылық», «геноцид» құбылыстарымен қатар, «діни көтерілістер» мен «басмашылық қоғалыстар» ұлт-азаттық қырынан қарастырылып, өзінің саяси бағасын алуы керек. Бесіншіден, қуғынға ұшыраған дін қайраткерлерінің есімдерін ұлықтау қатар жүруі керек, кей жерлерде мешіттің, мектептің, көшенің аттарын халықты жазалауға атсалысқан «шолақ белсенділердің», кеңестік өкімет пен партия қызметкерлерінің аты беріліп кеткен жағдайлар көп кездеседі. Олардың ұрпақтары әлі күнге дейін биліктің әртүрлі деңгейлерінде орын алып, «әкелерінен қалған мұраны» иеленіп келеді. Тарихи әділеттікті қалпына келтіру шынайы жүруі тиіс. Соның барысында зерде сауығып, тәуелсіз сана жаңарады.

Қорытынды. Патшалық Ресей мен кеңес билігінің жалпы дінге, соның ішінде исламға қатысты саясатының біркелкі болмады. Большевиктер билік басына келгенде Шығыс халықтарына жасаған үндеуінде мұсылмандардың қолдауына мұқтаж болды. Алайда сталиндік режимнің социализмді орнықтыруы барысында дінді қоғамдық өмірден барынша ығыстырып, қудалау орын алды. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін эволюциялық жолмен емес, революциялық өктемдікпен жүзеге асырылуы халқымыздың рухани өміріне үлкен қиянат әкелді. Дәстүр мен жаңашылдықтың табиғи сабақтастығы үзілді. «Феодализмнен капитализмге соқпай социализмге секіріс жасау», халықтың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан тұрмыс-салты мен дүниетанымын ымырасыз таптық күрес идеологиясының негізінде күштеп «модернизациялау» қазақ халқын орны толмас қасіретке ұшыратты. КСРО жылдарында қазақ халқының Қазақстандағы үлес салмағы 40 пайызға дейін құлдырады, діні

мен тілі шектеліп, қоғамдық қатынастардан шеттетілді. Халықтың өзіндік болмысы тілі мен дінінде көрініс табатынын ескерсек, Қазақстан ұлттық сана мен болмыстан ажыраған жаңа «кеңестік» халықтар қауымдастығын құрудың «үлкен зертханасына» айналды. Бұл саясат екі үлкен, бірақ бір-бірімен байланысқан, бағытта жүзеге асырылды. Біріншісі, дінді терістеу және сол арқылы халықтың өз руханилығы мен тарихына деген жағымсыз көзқарасты қалыптастыру. Өткеннің бәрі феодализм сарқыншағы, керітартпа қоғамдық құрылыстың, сана мен тұрмыстың көрінісі болып саналды. Екінші бағыты – ұлттық тілдің қолданыс аясын тарылту, оның қоғамдағы орны мен рөлін тұрмыстық деңгеймен шектеу. Тіл арқылы адамның рухани әлемі сомдалады және тұлғалық-адамгершілік жетілуі жүзеге асады, тіл арқылы жеке тұлға халықпен ажырамас рухани-әлеуметтік байланыста, тұтастықта болады. Аз уақыт ішінде әліпбиді араб графикасынан латынға, латыннан кириллицаға көшіру қазақ халқының руханиятына үлкен зиян келтірді. Бұл халықты тілі мен ділінен, діні мен салт-дәстүрінен алшақтатудың бір тәсілі болды. Нәтижесінде, өзінің тарихы мен рухани құндылықтарынан қол үзген, салт-дәстүр мен діни наным-сенімдерге жауқөздікпен қарайтын жаңа буын пайда болды.

Қазақстандық дін қайраткерлері отаршылдық қанаудан құтылудың бірден бір жолы – ұлттық мемлекет құру екенін жақсы түсінді. Сондықтан олар сол кездері халықтың қамын ойлаған қазақтың зиялы қауым өкілдерімен тығыз байланыста болды. Ислам социализмі идеясы қазақ халқының жалпыұлттық «Алаш» идеясымен бәсекелесе алмайтынын олар жақсы түсінді. Себебі, тап күресі, пролетариат диктатурасы сынды идеологемалар қазақ болмысымен мүлдем үйлеспеді.

КСРО-ның ресми идеологиясы атеистік сипатта болғанымен, халықтық дүниетаным мен салт-дәстүрде діни элементтер жойылып кетпеді. Дін қоғамдық өмірден шеттетілгенімен отбасылық-қауымдық және жеке тұлғалық өмірде өз ықпалын сақтап қалды. Қоғамдық сананың ресми деңгейімен байланысты болған коммунистік идеология халық тұрмысының бейресми қырларымен тығыз байланысып жатқан дін мен оның құндылықтарын түпкілікті жойып жібере алмады.

Мақала «XX ғ. 20-50-жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау үдерістері: мәліметтердің біртұтас базасын қалыптастыру» жобасы аясында орындалды.

Information about the authors:

Satershinov Bakhytzhhan – Head of department Religious studies, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of Ministry of Education and Science, Committee of Science, Doctor of Philosophy, Professor. <https://orcid.org/0000-0002-5094-9682>, e-mail bakhyt-zhan@mail.ru;

Abdiramanova Aigul – Associate Professor of the Department of Philosophy Kyzylorda University named after Korkyt ata, PhD in Philosophy. e-mail abdiraman75@mail.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Дунаев В.Ю., Курганская В.Д., Сейдуманов А.С. «Воронка причинности в факторном анализе политических рисков / Вестник НАН РК. № 6(394) 2021 г. - с. 178-186.

[2] Lovejoy, Paul E. Transformations of Slavery: A History of Slavery in Africa. London: Cambridge University Press. 2012.

[3] Ferguson, Niall. Empire: How Britain Made the Modern World. London: Allen Lane. 2003.

[4] Thong, Tezenlo. Civilized Colonizers and Barbaric Colonized: Reclaiming Naga Identity by Demythologizing Colonial Portraits, History and Anthropology 23, no. 3 (2012): 375-397.

[5] Қойгелдиев М. Қорғансыздың күнін кешкендер. Монография. – Алматы: Арыс, 2019. – 304 б.

[6] Қойгелдиев М. Қиянат анатомиясы. Монография. – Алматы: Арыс, 2020. – 360 б.

[7] Продолева религиозные влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана) 1917- начало 1930-х годов (Ин-т партии при ЦК КП Казахстана – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Алма-Ата: Казахстан, 1990.

[8] Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства в народном образовании за 1918-1947 гг. – М.-Л., 1947.

[9] Культурное строительство в Казахстане. 1918-1932 гг. Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан, 1965. Т.1.

[10] Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1921-1927) /Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты – КПСС Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының филиалы. – т.1. – Алматы: Қазақстан, 1987.– 418 б.

REFERENCES

- [1] Dunaev V.Yu., Kurganskaya V.D., Seidumanov A.S. “Funnel of causality in the factor analysis of political risks / Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. No. 6(394) 2021 - 178-186.
- [2] Lovejoy, Paul E. Transformations of Slavery: A History of Slavery in Africa. London: Cambridge University Press. 2012.
- [3] Ferguson, Niall. Empire: How Britain Made the Modern World. London: Allen Lane. 2003.
- [4] Thong, Tezenlo. Civilized Colonizers and Barbaric Colonized: Reclaiming Naga Identity by Demythologizing Colonial Portraits, *History and Anthropology* 23, no. 3 (2012): 375—397.
- [5] Koigeldiev M. Those who have passed the day of the defenseless. Monograph. - Almaty: Arys, 2019. - 304 P.
- [6] Koigeldiev M. Anatomy of abuse. Monograph. - Almaty: Arys, 2020. - 360 P.
- [7] Continuing religious influence of Islam (from the experience of the Communist Party of Kazakhstan) 1917 - the beginning of 1930-X years (in the party of the CSC of the Communist Party of Kazakhstan-a branch of Marxism – Leninism in the CSC of the CPSU. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1990.
- [8] Directives of the CPSU (B) and the post of the Soviet government in the people’s education for 1918-1947. MOSCOW, 1947.
- [9] Cultural construction in Kazakhstan. 1918-1932 GG. Sat. documents and materials. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1965.T. 1.
- [10] Resolutions and decisions of Congresses, Conferences and plenums of the Communist Party of Kazakhstan (1921-1927) /Institute of party history at the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan – a branch of the Institute of Marxism-Leninism at the Central Committee of the CPSU. - Vol. 1. - Almaty: Kazakhstan, 1987. - 418 P.

B. Seyidov^{1*}, R. Mirzazade²¹Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS);²Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, Baku, Azerbaijan.

E-mail: bunyamin.seyidov@science.az

ACCESS STRATEGY OF AZERBAIJAN TOWARDS NEW CONTINENTS

Abstract. Rapid and contradictory geopolitical changes make the foreign policy of each independent state even more urgent in the world. In particular, the definition of a multi-course foreign policy course that meets the requirements of the new conditions of countries such as Azerbaijan, which has gained independence, is very important and strategic in terms of the requirements of the time.

The foreign policy course of modern Azerbaijan is a system of principles that is successful, effective, democratic and having high practical results. Consistent implementation of the priorities of this foreign policy and the achievements play a major role in defining the new challenges facing Azerbaijan.

The current processes taking place in the system of international relations in the XXI century, as well as the double standards created by the mechanism for the implementation of international law, determine the preservation of hotbeds of conflicts in the world. According to the realities, the existence of both religious bigotry and other different approaches, and against this background, the violation of the principle of justice, proves that it is still a threat to world peace and security. Undoubtedly, the various "phobias" that seem to be such a global trend today, including the dangerous calls of individual fundamentalists, are growing. The norms of international law are applied only in accordance with the will of global powers.

The priorities of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan, as well as the territorial integrity, sovereignty, the interests of the people and national security in the context of national interests are analyzed in the article. In addition to defining the tasks implemented in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan, are analyzed and foreign policy priorities are grouped in this context. Taking into account the challenges of the time, geopolitical realities and the rich history of statehood of the Azerbaijani people, the "Access strategy towards new continents" is studied as a new line of foreign policy strategy.

Key words: foreign policy, new continents, independent, Karabakh, national security.

Б.М. Сейидов^{1*}, Р. Мирзаде²¹Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан;²Философия және әлеуметтану институты, Баку, Әзірбайжан.

E-mail: bunyamin.seyidov@science.az

ӘЗІРБАЙЖАННЫҢ ЖАҢА КОНТИНЕНТКЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ СТРАТЕГИЯСЫ

Аннотация. Қарқынды және қарама-қайшы геосаяси өзгерістер әлемдегі әрбір тәуелсіз мемлекеттің сыртқы саясатын жеделдетеді. Атап айтқанда, тәуелсіздік алған Әзірбайжан сияқты елдердегі жаңа шарттардың талаптарына жауап беретін ғасырлық сыртқы саясатты анықтау уақыт талабы тұрғысынан стратегиялық тұрғыдан өте маңызды. Қазіргі Әзірбайжанның сыртқы саяси бағыты - бұл табысты, тиімді, демократиялық және жоғары практикалық нәтижелерге ие принциптер жүйесі. Осы сыртқы саясаттың басымдықтары мен жетістіктерін дәйекті түрде жүзеге асыру Әзірбайжанның алдында тұрған жаңа міндеттерді анықтауда маңызды рөл атқарады. ХХІ ғасырдағы халықаралық қатынастар жүйесінде болып жатқан қазіргі процестер, сондай-ақ халықаралық құқықты жүзеге асыру механизмінде құрылған қос стандарттар әлемдегі қақтығыстар ошақтарының сақталуын анықтайды. Шындыққа сәйкес діни фанатизмнің де, басқа да әртүрлі тәсілдердің болуы және осыған орай әділеттілік қағидасының бұзылуы оның бүкіл әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікке қауіп төндіріп отырғандығын дәлелдейді. Бүгінде осындай жаһандық тенденция болып көрінетін түрлі

«фобиялар», оның ішінде белгілі фундаменталистердің қауіпті шақырулары көбейіп келе жатқаны сөзсіз. Халықаралық құқықтың нормалары тек әлемдік державалардың еркіне сәйкес қолданылады. Мақалада Әзірбайжан Республикасының сыртқы саясатының басымдықтары, сондай-ақ аумақтық тұтастық, егемендік, халықтың мүдделері мен ұлттық қауіпсіздік ұлттық мүдделер тұрғысынан талданады. Әзірбайжан Республикасының сыртқы саясатында жүзеге асырылатын міндеттерді анықтаумен қатар, сыртқы саяси басымдықтар осы тұрғыда талданады және топтастырылады. Уақыттың сын-қатерлерін, геосаяси шындықты және әзірбайжан халқының бай мемлекеттілігін ескере отырып, «Жаңа континенттерге қол жеткізу стратегиясы» сыртқы саяси стратегияның жаңа бағыты ретінде зерттелуде.

Түйінді сөздер: сыртқы саясат, жаңа континенттер, тәуелсіз, Қарабах, ұлттық қауіпсіздік.

Б.М. Сеидов¹, Р.Р. Мирзаде²

¹Национальная Академия Наук Азербайджана (НАНА);

²Институт философии и социологии НАНА, Азербайджан.

E-mail: bunyamin.seyidov@science.az

СТРАТЕГИЯ ДОСТУПА АЗЕРБАЙДЖАНА К НОВЫМ КОНТИНЕНТАМ

Аннотация. Быстрые и противоречивые геополитические изменения делают внешней политикой каждого независимого государства еще более актуальной в мире. В частности, определение многовекового внешнеполитического курса, отвечающего требованиям новых условий в таких странах, как Азербайджан, получивший независимость, очень важно и стратегически с точки зрения требований времени. Внешнеполитический курс современного Азербайджана - это система принципов, которая успешна, эффективна, демократична и имеет высокие практические результаты. Последовательная реализация приоритетов этой внешней политики и достижений играет важную роль в определении новых вызовов, стоящих перед Азербайджаном. Текущие процессы, происходящие в системе международных отношений в XXI веке, а также двойные стандарты, созданные механизмом имплементации международного права, определяют сохранение очагов конфликтов в мире. В соответствии с реалиями наличие как религиозного фанатизма, так и других различных подходов, и на этом фоне нарушение принципа справедливости доказывает, что это по-прежнему представляет собой угрозу миру и безопасности во всем мире. Несомненно, различные «фобии», которые сегодня кажутся такой глобальной тенденцией, включая опасные призывы отдельных фундаменталистов, нарастают. Нормы международного права применяются только в соответствии с волей мировых держав. В статье анализируются приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики, а также территориальная целостность, суверенитет, интересы народа и национальная безопасность в контексте национальных интересов. Помимо определения задач, реализуемых во внешней политике Азербайджанской Республики, в этом контексте анализируются и группируются приоритеты внешней политики. Принимая во внимание вызовы времени, геополитические реалии и богатую историю государственности азербайджанского народа, «Стратегия доступа к новым континентам» изучается как новое направление внешнеполитической стратегии.

Ключевые слова: внешняя политика, новые континенты, независимость, Карабах, национальная безопасность.

Introduction. Each independent state realizes its own foreign policy in accordance with its national interests. In pursuing this policy, national interests inevitably come to the fore. The national interests of a state include issues such as its territorial integrity, sovereignty, the interests of the people and national security. In democratic systems, when heads of state or government make decisions, they try to make a balance between the demands of the people along with national interests. Because, on the basis of the Constitutions of democratic countries, the existence, activity, freedom of socio-political and spiritual life of the country is entirely guaranteed. [10]

The second most important issue for all countries is the national security. This factor, in turn, determines the foreign policy strategy realized by the state. In addition, the other items listed above are key issues for states to join the international system. Obviously, for the creation of both bilateral and multilateral relations, these items become the main priorities of foreign policy and each state openly notes all these matters to its

international partners. Additionally, to join international organizations and projects, comment on events in the region and other issues are also among these factors.

The region where Azerbaijan is located is important in all aspects - both geopolitically and strategically. In this regard, Azerbaijan pursues a balanced policy in the context of existing relations with its neighbors, the region and the world's leading countries. Because this position is directly related to the sensitivity of the region where the country is located. Guided by all this, the Republic of Azerbaijan carries out the following tasks in its foreign policy:

a) to protect the independence, sovereignty and territorial integrity of the country within its internationally recognized borders, to link closely its security with the regional and international security system;

b) to take a worthy place on the political map of the world on the basis of the representation of Azerbaijan in all international and regional organizations, participation in the great world politics regulated by the rules of civil coexistence, active participation in the solution of international and regional relations;

c) to establish equal mutually beneficial relations of cooperation with all world countries and to use these relations as an effective factor in the development of the economy, science and culture of the republic;

d) to establish partnership and allied relations with the states corresponding to the national interests of Azerbaijan, to use their opportunities for strengthening of international positions;

e) to strive for creating favorable international conditions for advancing the country along the path of democracy and a free market economy, for conducting an independent internal and foreign policy;

f) to create the conditions for the implementation of international standards aimed at protecting the fundamental rights and freedoms of the population;

g) to make efforts to eliminate any tension or conflicts in the region and establish good neighborly relations;

h) to achieve the creation of an international defense mechanism that prevents or minimizes the external pressure on Azerbaijan;

j) active participation in all international, regional, economic, scientific-technical, cultural, humanitarian organizations;

k) to conduct a foreign economic policy subordinating to the interests of the people, use all external and internal factors to integrate the country's economy into the world economic system;

l) to establish scientific, cultural, humanitarian ties and broad mechanisms for the exchange of information with foreign countries, etc. [3, 21]

In all these contexts, the main priorities of the country's foreign policy are grouped as follows:

Elimination of all threats to the independence of Azerbaijan, ensuring national security, prevention of the policy of separatism and aggression pursued by Armenia and gaining allies in the world and in the region for this purpose;

To ensure the coincidence of interests with the countries of the region and working in the framework of mutual cooperation;

To ensure the integration of Azerbaijan into the political, economic and cultural spheres of the European Union (EU);

establishment of norms of civil coexistence, as well as active participation in the activities of international organizations such as the UN, OSCE, NATO, which ensure peace and security in the region and the world;

to achieve a solution to the Armenia-Azerbaijan-Nagorno-Karabakh conflict within the framework of international law.[4,7,9, 11, 12, 21, 23]

The Nagorno-Karabakh issue is also an integral part of Azerbaijan's national security policy. Azerbaijan is more concerned about the double standards of some countries in this regard. Obviously, the approval of the concepts of national security and foreign policy of the Republic of Azerbaijan, as well as the development of a defense doctrine, once again demonstrates the sensitivity and seriousness of the Azerbaijani side. Because delaying the problem could increase tensions in the region and lead to a new wave of the war. [20]

According to research, the foreign policy strategy of the independent Azerbaijan was determined taking into account three main criteria:

1) to respond to the challenges of the modern era;

2) take into account the geopolitical reality surrounding the country;

3) to conclude from the rich history of the statehood of Azerbaijani people.

Actually, these factors meant the creation of an independent foreign policy model formed in the new geopolitical conditions in the post-Soviet space. [6]

If the first criteria is to place the theory of Azerbaijan's national statehood tradition in the basic principles

of foreign policy, [17, 28] while the second criteria is to take into account the geopolitical reality surrounding Azerbaijan, as well as regional and global geopolitical processes in the foreign policy model. [19] Actually, such position, means the successful application of a systematic approach to foreign policy, which is one of the basic principles of modern theoretical science. Any system, even the most perfectly structured, cannot develop without taking into account the side effects and great dangers may arise for its existence.

The third criteria is one of the indicators of a new approach to politics in the modern historical stage. Taking into account the challenges of the modern age, this factor is the most delicate and highly professional aspect of foreign policy. [6,19,20] Because it requires the ability to pursue an independent foreign policy against the background of global challenges, international relations and the challenges of international law. The problems facing Azerbaijan, the insidious motives behind the contradictory and dangerous events observed at the regional level, as well as a number of geopolitical uncertainties manifesting themselves at the global level have been repeatedly voiced from the UN tribune. [14]

Taking into account all these numerous factors, we can mention eight key factors of the foreign policy strategy of Azerbaijan:

- a) the natural-geographical, geopolitical features and the geopolitical significance of the territory;
- b) the historical reality and its consequences;
- c) the need for a balanced and multipolar foreign policy;
- d) Armenian military aggression against Azerbaijan and the occupation of 20 percent of the territory;
- e) to take into account the hostile and smear policy of the Armenian lobby against to Azerbaijan;
- f) based on the country's rich energy resources and transport and logistics capabilities;
- g) the reality of Azerbaijan's human resources and economic potential;
- h) the rich history, culture and multicultural traditions of Azerbaijani people.

Each of these factors has its own impact on the content and dynamics of the current foreign policy course. [18, 25, 29]

Thus, the achievements of a short period, independent and sustainable policy have made Azerbaijan not just an ordinary actor in global political scene, but also an initiator and partner of major projects of regional importance, as well as a country with international prestige. By being a member of the UN Security Council, it has once again proved that Azerbaijan is a state with a special weight in world political arena. [1, 26]

Nowadays, Azerbaijan realizes an independent foreign policy and does not allow any foreign state to interfere in its internal affairs. Azerbaijan successfully cooperates with all countries and participates in regional initiatives with its allies.

Azerbaijan, which has been gaining international prestige since 2012, has since become a state that is considered not only in the region, but also in the world political arena in terms of challenges and threats of global significance.

Starting from 2011, in accordance with the decree of President Ilham Aliyev, the World Forum on Intercultural Dialogue has been held in Baku every two years. [5, 27] In the same year, Azerbaijan became a member of the Non-Aligned Movement. [30] In addition, Azerbaijan has initiated a prestigious platform such as the International Humanitarian Forum. [13]

As a carrier of Islamic cultural heritage, Baku became the "Capital of Islamic Culture" in 2009. [24] In 2012, the Eurovision Song Contest was presented in Baku with great grandeur. [24]

Being a member of the UN Security Council, Azerbaijan, as a leading state in the South Caucasus region, has already actively joined the challenges of the international community and the processes taking place at the global level.

On September 21, 2012, at the fourth meeting of the heads of the diplomatic service of the Republic of Azerbaijan, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev made a program-concept speech on the foreign policy of Azerbaijan in the new geopolitical environment. Touching upon some important nuances in his speech, the head of state also highlighted the challenges facing of foreign policy, current trends in the world and in the region, and issues of conceptual importance in terms of defining relevant challenges, strategic and new goals. Obviously, in his speech, President Ilham Aliyev outlined a detailed program on Azerbaijan's position, the tactical course of the diplomacy, as well as the approach to international problems, changes in the global space, current processes and trends. Most importantly, in the context of resolving the Armenia-Azerbaijan-Nagorno-Karabakh conflict which is a key task for Azerbaijan, the entire diplomatic arsenal of the country was aimed at resolving this important issue. Clear messages were sent to the Armenian leadership regarding the settlement of the conflict. [16]

The different approaches to similar conflicts in the world, depending on the geopolitical interests of the

great powers are a matter of great dissatisfaction. Obviously, the principles of international law apply only when it is necessary to serve special interests. Therefore, based on all this, it should be emphasized that the application of different approaches in the regulation of the system of international relations is a requirement of time.

Currently, there is a wide discussion in the world that the existing international system, including the mechanism for implementing UN resolutions and its activities in general, does not fully comply with the new realities and a fair approach. Azerbaijan, on the other hand, is facing the direct consequences of the ineffectiveness of the existing mechanism of implementation of existing international law and the dual approach to various problems in the world, and rightly accepts the principle of justice in the system of international relations as an imperative norm.

Azerbaijan declares the main principles of its foreign policy through this prism by pragmatically approaching to the issue both in the context of the Karabakh conflict and in the context of the current challenges of the global world: "Cooperation in the international arena in bilateral and multilateral formats should be based on equal relations. Azerbaijan is committed to the principles of mutual respect, mutual interests and non-interference in each other's internal affairs in its relations with all countries in the system of international relations." [16]

Today, many international organizations around the world put pressure on states in various ways on issues beyond their control, even the politicization of economic, humanitarian, cultural and other organizations, which was very important for Azerbaijan in terms of bringing a new foreign policy trend. This trend set before the diplomatic corps a number of specific and defined tasks for the short term and long term. The first direction has been the access strategy towards new continents in bilateral relations.

The goal was to expand the coverage of the countries with which Azerbaijan cooperates. The first step was to consider the possibility of cooperation with countries that do not have intensive relations. During the vote in the UN Security Council, more active relations with Latin America, Oceania, Central and South Africa with 155 countries supporting Azerbaijan were highlighted.

Since the first decade of the XXI century, intensive relations have been gradually established with Latin American countries such as Argentina, Brazil, Uruguay, Chile and Peru.[2] Azerbaijan's trade turnover with Latin America reaches \$ 300 million dollars. The vast majority of this turnover belongs to Brazil. Currently, there has been a growing trend in the development of relations with Latin American countries, including Colombia, Panama and Guatemala. The parliaments of Mexico, Colombia and Honduras have even adopted a resolution recognizing the Khojaly genocide. [22]All these actions aimed at implementing the access strategy towards new continents.

Taking into account that small states in the region are sometimes involved in political games, it was very important to take preventive measures. Undoubtedly, that the precedent of Nauru's recognition of Abkhazia and South Ossetia as independent states was not favorable for our country. [15] With regard to the example of Nauru, such small countries, which have almost no special weight in the international arena, but as an independent state as a member of the UN, could include the practice of recognizing independence in exchange for any interest. Therefore, Azerbaijan should pay more attention to the regions where such countries are located as a goal in its foreign policy.

Along with bilateral relations in the region, cooperation in a multilateral format can yield positive results. For example, was taken into account the influence ability of some Latin American countries to the position of other countries of the region.

Conclusion. As a result, it should also pay attention to countries that do not have diplomatic relations in foreign policy. [16] In this context, Azerbaijan, as a member of the UN Security Council, has a real opportunity to use this prestigious rostrum for this purpose. Establishing relations with Barbados in the Caribbean, Kiribati, Micronesia, Palau, Papua New Guinea, Samoa, Tonga, Vanuatu, Botswana, Namibia and Tanzania in Africa, where not diplomatic relations at that time, could be part of the access strategy towards new continents.

The second direction of the tasks assigned to the diplomatic corps was to stimulate the activities of Azerbaijani companies abroad. [16] Developed countries are constantly striving to create a suitable situation for their companies in other countries. Azerbaijan's economy has already reached to a new level. If in the first years of independence our country tried to revive its economy through foreign investment and assistance, during this period the volume of domestic investment in Azerbaijan exceeded the volume of foreign investment, and the course of modernization in all sectors of the economy, including exports, stimulated economic development. Public and private sector investment was beginning to gain an important

position in foreign markets. Azerbaijani companies were the most active and leading economic entities in Georgia, Turkey, Ukraine and Romania. Latin American countries could be among these partners. Thus, Azerbaijan has already changed from a recipient country to a donor country. This image of Azerbaijan was accepted and taken into account in the world.

The provisions put forward at the state level indicate that the third direction was related to the more active relations of embassies with non-governmental organizations and the media. [16] The main goal here was to strengthen the position of Azerbaijan in the information war. This information war was waged against Azerbaijan by the Armenia and their supporters, and is still being waged today. In order to create a false impression of Azerbaijan, as well as to tarnish the image of our country in the international arena, the Armenian lobby world try to capture international non-governmental organizations and media outlets by various means, and sometimes succeed. However, the observations allow us to immediately see what is behind this campaign and observations.

This approach which aimed at preventing events, set new challenges for Azerbaijani diplomacy and opened up great prospects for Azerbaijan in the international arena. Based on these principles, Azerbaijan is successfully taking measures to strengthen its position in the international community, to take a leading position in the information struggle with world armenians, to react quickly to world and regional events, and to anticipate global processes and trends.

Information about authors:

Seyidov Bunyamin Mirjafar oğlu – Phd Student of the Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Head of Department of International Scientific Cooperation of ANAS; bunyamin.seyidov@science.az; <https://orcid.org/0000-0002-6781-7360>;

Mirzade Rena Rza gizi – professor, Doctor of Science on philosophy, Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Head of the Department of Philosophy of Modern Politics; mirrena54@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-6509-4576>.

REFERENCES

- [1] Akifkızı Sh.A. (2011) Being a member of the UN Security Council is of great political importance for the state. Azerbaijan newspaper. 21.05.2011 page 5.. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/177025.htm> (in Azeri).
- [2] Azerbaijan is interested in expanding relations with Latin American countries //<http://a-r.az/az/article/6975> (in Azeri).
- [3] Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the Regulations on the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan January 29, 2004, № 16 <http://www.e-qanun.az/framework/5417> (in Azeri).
- [4] Azerbaijan's foreign policy: priorities and realities <http://newtimes.az/ru/organisations/1079/> (in Eng.).
- [5] Azerbaijan's foreign policy: priorities and realities <https://sesqazeti.az/news/analytics/323926.html> (in Azeri).
- [6] Azerbaijan's foreign policy: in the context of priorities and geopolitical contradictions //<http://newtimes.az/az/economics/5655>(in Azeri).
- [7] Priorities of Azerbaijan's foreign policy <http://www.supremecourt.gov.az/static/view/5> (in Azeri).
- [8] Azerbaijan 2003 - 2013 foreign policy: bilateral and multilateral relations - international integration and strengthening the country's image. Baku: "East-West" Publishing House, 2013, 32 p. (in Azeri).
- [9] Priorities of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan //<http://www.supremecourt.gov.az/static/view/5> (in Azeri).
- [10] http://ask.org.az/wp-content/uploads/2019/10/Constitution_ENG.pdf (in Eng.).
- [11] National security concept of the Republic of Azerbaijan <https://www.migration.gov.az/content/pdf/24d3bee249d79f67d9065a74461ff833.pdf> (in Azeri).
- [12] Badalov A. Azerbaijan's successes in foreign policy further increase the country's international prestige // "Xalq" newspaper. 2009. 22 August. page. 3.
- [13] Badalov A. The Baku Process: From a regional initiative to a global challenge." Xalq" newspaper.. 21.06.2018. //<http://old.xalqazeti.com/az/news/politics/107233>(in Azeri).
- [14] UN-Azerbaijan: key points of 25 years of cooperation <http://newtimes.az/az/relations/dialogue/5082/> (in Azeri).

- [15] Jamilli E. Ethnic conflicts in the XXI century as a threat to the regional security environment of the South Caucasus. Baku University News. № 2, 2015.
- [16] Speech by Ilham Aliyev at the Fourth Meeting of Heads of Diplomatic Services September 21, 2012. // <https://president.az/articles/6304>.
- [17] Alasgarov M. Founder of statehood traditions // Azerbaijan newspaper, 09.05. 2009. p. 5.
- [18] Heydar Aliyev's foreign policy strategy and national security of Azerbaijan. Azerbaijan newspaper, 07.05.2011, p. 7. // <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/173640.htm> (in Azeri).
- [19] Habibbayli A. Azerbaijan's foreign policy in the 25 years of restoration of independence // Xalq newspaper, 16.10.2016, № 228, page 3. // http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2016_2696.htm (in Azeri).
- [20] Hasanov A.M. Basics of national development and security policy of the Republic of Azerbaijan. Baku, "Zardabi LTD", 2016, 700 p.
- [21] Hasanov A.M Modern international relations and foreign policy of Azerbaijan. Textbook. Baku, "Azerbaijan" publishing house, 2005. 631 p.
- [22] Recognition of the Khojaly genocide. Presidential Library of the Office of Affairs of the President of the Republic of Azerbaijan. // <http://files.preslib.az/projects/khojali/azkhojali/gl5.pdf> (in Azeri).
- [23] Review of 25 years of independence and contemporary priorities of our foreign policy // <https://warsaw.mfa.gov.az/news/4/3023> (in Azeri).
- [24] Gurbanli M. For the sake of human values. Azerbaijan newspaper. 21.08.2015 // <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/859/besheri-deyerler-namine> (in Azeri).
- [25] Mammadov N. Heydar Aliyev and the Azerbaijani model of foreign policy. People's newspaper. 09.05.2010, p. 5-6. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/may/118928.htm> (in Azeri).
- [26] Mammadov S. When was elected a non-permanent member of the UN Security Council, 155 countries voted for Azerbaijan. "Xalq" newspaper. 10/23/2018.
- [27] Mukarramoglu M. Intercultural dialogue serves peace, stability and tranquility. "Xalq" newspaper. 02.05.2019 // <http://xalqqazeti.com/az/news/21770> (in Azeri).
- [28] Omarov V. The national idea of Azerbaijanism as the ideology of statehood. January 18, 2012 // <https://sesqazeti.az/news/kivdf/195676.html> (in Azeri).
- [29] The foreign policy course of the great leader Heydar Aliyev and the diplomatic success of Azerbaijan. AZERTAC, Baku, December 12, https://azertag.az/xeber/Ulu_onder_Heyder_Aliyevin_xarici_siyaset_kursu_ve_Azerbaycanin_diplomatik_ugurlari-1223469.
- [30] Valiyev J. Azerbaijan in the Non-Aligned Movement: goals and expectations. The main directions of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan (1991-2016) / collection of articles /. Baku: "Polyart" LLC, 2017, 904 p.

CONTENTS

ECONOMICS

S.U. Abdibekov, G.G. Shinet, A.A. Kuralbayev ANALYSIS OF DEVELOPMENT AND SUPPORT OF ALTERNATIVES OF THE PERSONAL HUSBANDRIES ABROAD.....	6
G.R. Baytayeva, Zh.B. Kenzhin, M.B. Sultanova, G.M. Kappassova, A. Azimkhan SOME PROBLEMS OF STATE AND LOCAL GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	15
S.Kh. Beisembekova, M.R. Sikhimbayev, D.R. Sikhimbayeva PUBLIC ADMINISTRATION PRIORITIES OF SUBSOIL USE IN KAZAKHSTAN.....	21
A.T. Bekturova, L.M. Sembieva, A.M. Petrov THE PRACTICE OF APPLYING INTERNATIONAL STANDARDS OF AUDITING AND FINANCIAL REPORTING IN THE BANKING SECTOR IN KAZAKHSTAN.....	27
D. Jamshidi, R. Doszhan, A. Sabidullina NEW ISLAMIC FINTECH TRENDS: MALAYSIA AND CENTRAL ASIA.....	37
K.B. Kashkimbayeva, E. Orazbek IMPROVEMENT OF TAXATION OF INDIRECT TAXES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	44
N.N. Nurmukhametov, A.A. Apysheva, A.B. Temirova DIGITAL TECHNOLOGIES IN ECONOMICS AND MANAGEMENT AS A STRATEGIC VECTOR OF KAZAKHSTAN'S DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE EAEU DIGITAL AGENDA.....	51
K.G. Sadvakassova, A.M. Nurgazina, A.Z. Nurmagambetova, G.E. Kassenova ANALYSIS OF FINANCIAL PERFORMANCE AND SUSTAINABILITY IN KAZAKHSTANI AVIATION INDUSTRY IN PANDEMIC.....	61
G.S. Mukina, S.Ch. Primbetova, D.Z. Aiguzhinova, S.K. Zhetpysbayev, N.K. Mashrapov PROBLEMS OF INFLUENCE OF SMALL BUSINESS DEVELOPMENT AND SIMPLIFIED TAXATION SYSTEM ON THE SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF THE STATE.....	69
B.M. Tassybay, S.K. Tazhikenova, G.B. Alina, A.K. Zhussupova, Ewa Katarzyna Czech ANALYSIS OF STRATEGIC PROBLEMS IN PPP IN 2016-2021 IN KAZAKHSTAN.....	75
V. Shebanin, O. Dovgal, N. Potryvaieva, U. Andrusiv THE INFLUENCE OF ECONOMIC GROWTH ON THE DEVELOPMENT OF "ISLAND COUNTRIES".....	83
B. Shukurova, M. Kaiyrgaliyeva, Ch. Buharbaev, G. Aktailakova, G. Kerimbek WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF COST MANAGEMENT AT THE ENTERPRISE.....	90
PEDAGOGY	
R.T. Abdraimov, B.S. Ualikhanov, T.A. Turmambekov ORGANIZATION OF PROFESSIONALLY DIRECTED LABORATORY WORK IN THE SECTION "ELECTRODYNAMICS" IN THE SCHOOL PHYSICS COURSE.....	98
F.B. Babakhanov, Peter Ziak, Sh.S. Sultanbekov, A.E. Abuov, A.S. Jumabayeva QUALITY MANAGEMENT OF EDUCATION BASED ON INFORMATION TECHNOLOGY.....	106

M. Baimurat, R.Zh. Mukanova, O.S. Achkinadze, M.K. Yerkiyeva, T.A. Aubakirov TEACHING STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES METHODS OF TEACHING CHEMISTRY AT SCHOOL.....	112
O. Vasiuk, S. Vyhovska, E. Gulac, M. Malys, V. Shust YOUNG STUDENTS' PATRIOTISM FORMATION: ORGANIZATIONAL LEGAL AND SOCIO-PEDAGOGICAL ASPECTS.....	118
O.S. Zhubay, T.B. Ramazanov, A.B. Shormakova PRINCIPLES OF TEACHING THE GRAMMATICAL CONCEPT OF «VOICE» IN THE COGNITIVE ASPECT.....	125
A.E. Ismagulova, G.M. Rakisheva, A.K. Kalymova, R.L. Kalimzhanova SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASES OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE CONDITIONS OF MODERN EDUCATION.....	134
A.K. Kypshakbayeva, A.H. Davletova, B. Kashkhyrbay, B.K. Saktaganov, Y.T. Yergeshov IMPLEMENTATION OF AN INTEGRATED MODEL OF TEACHING COMPUTER SCIENCE AND ENGLISH IN MODERN CONDITIONS.....	140
G.S. Makharova, S.A. Nurzhanova, A.T. Akzholova LINGUODIDACTIC POTENTIAL OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	147
S.N. Ryskaliyev, A.B. Doshybekov, R.V. Kenzikeyev, T. Aliev, A. Tuxanbayev SCIENTIFIC PEDAGOGICAL ISSUES OF PHYSICAL CULTURE TEACHERS PROFESSIONAL TRAINING.....	154
A.Sapargaliyeva, D.YE. Muratbekova PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF SPEECH ACTIVITY IN CHILDREN OF YOUNG SCHOOL AGE.....	162
G. Seidalieva, L. Koishygulova, M. Sirotova., A. Beisekul, E. Cynthia FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND COGNITIVE INTEREST BASED ON MODERN TECHNOLOGIES.....	168
N.B. Seisekeyeva, J. Birova, Zh.N. Bissenbayeva, L.Sh. Aripbayeva, Sh. Tukhmarova NEW TRENDS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE FORMATION IN FOREIGN LANGUAGE.....	173
G. Smagulova, B.U. Otegen TEACHING KAZAKH LITERATURE BASED ON VALUES IN SECONDARY SCHOOLS.....	179
O.V. Fomichova, V.D. Shynkaruk, T.O. Olefirenko, S.V. Kurbatov, Iev.V. Shulga STUDENT-TEACHER RELATIONSHIP AS A FACTOR AFFECTING BULLYING-VICTIMIZATION DEGREE AT SCHOOLS.....	187

PHILOLOGY

A. Amanbaeva, A. Fazylzhanova TERMS OF KAZAKH ETIQUETTE: THE FORMALITY OF TRADITIONAL PHRASES IN KAZAKH ETIQUETTE (BASED ON THE POETICS OF ZHYRAU).....	193
B.I. Nurdauletova RUSSIANISMS IN THE LANGUAGE OF KASHAGAN ZHYRAU KURZHIMANULY.....	200

A. Seidikenova, A. Bakitov, A. Abirova STRATEGIES FOR TRANSLATING OFFICIAL DOCUMENTS AND LEGAL TEXTS AND PROBLEMS THAT EMERGE IN THE PROCESS.....	209
--	-----

LAW

A. Akmamyk, D.N. Aitzhanova, M.S. Aidashev, A.T. Akhmadieva, G.K. Kenzhetaeva MARKET MECHANISMS FOR ENSURING FREE COMPETITION.....	216
--	-----

A.Yu. Nesterov PROCEDURAL FEATURES OF THE APPOINTMENT AND RELEASE FROM CRIMINAL PUNISHMENT OF MINORS: THE CRIMINAL PROCEDURAL ASPECT.....	221
--	-----

S.R. Semenov, N.S. Semenov DEVELOPMENT OF INFORMATION RELATIONS BASED ON ECONOMIC INTEGRATION IN THE EAEU.....	228
---	-----

HISTORY

B. Gainullinova ETHNO-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN 1926-1939.....	235
---	-----

M.K. Zhumangaliyev ON THE QUESTION OF THE ETYMOLOGY OF THE NAMES OF KIPCHAKS.....	245
---	-----

POLITICAL SCIENCE

B. Satershinov, A. Abdiramanova RELIGION IN KAZAKHSTAN: CONTINUITY IN THE POLITICS OF COLONIALISM AND SOVIETIZATION.....	252
---	-----

B. Seyidov, R. Mirzezade ACCESS STRATEGY OF AZERBAIJAN TOWARDS NEW CONTINENTS.....	261
--	-----

МАЗМҰНЫ

ЭКОНОМИКА

С.У. Абдибеков, Г.Ғ. Шінет, А.А. Құралбаев ШЕТЕЛДЕ ЖЕКЕ ҚОСАЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ БАЛАМАЛАРЫ ДАМУЫТУ МЕН ҚОЛДАУДЫ САРАЛАУ.....	6
Г.Р. Байтаева, Ж.Б. Кенжин, М.Б. Султанова, Г.М. Каппасова, А. Азимхан МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	15
С.Х. Бейсембекова, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ БАСЫМДЫҚТАРЫ.....	21
А.Т. Бектурова, Л.М. Сембиева, А.М. Петров ҚАЗАҚСТАҢДА БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ АУДИТ ПЕН ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	27
Д. Джамшиди, Р. Досжан, А. Сабидуллина ИСЛАМДЫҚ ФИНТЕХТІҢ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ: МАЛАЙЗИЯ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ.....	37
К.В. Кошкимбаева, Е. Оразбек ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАНАМА САЛЫҚ АЛУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ.....	44
Н.Н. Нұрмұхаметов, А.А. Апышева, А.Б. Темирова ЭКОНОМИКА МЕН БАСҚАРУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЕАЭО ЦИФРЛЫҚ КҮН ТӘРТІБІНІҢ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУ ВЕКТОРЫ РЕТІНДЕ.....	51
К.Г. Садвакасова, А.М. Нургазина, А.З. Нурмагамбетова, Г.Е. Касенова ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ АВИАЦИЯ САЛАСЫНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ МЕН ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ТАЛДАУ.....	61
Г.С. Мукина, С.Ч. Примбетова, Д.З. Айгужинова, С.К. Жетпысбаев, Н.К. Машрапов ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ДАМУЫ МЕН САЛЫҚ САЛУДЫҢ ЖЕҢІЛДЕТІЛГЕН ЖҮЙЕСІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНЕ ӘСЕР ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	69
Б.М. Тасыбай, С.К. Тажикенова, Г.Б. Алина, А.К. Жунусова, Ева Чеш ҚАЗАҚСТАҢДАҒЫ 2016-2021 ЖЫЛДАРДАҒЫ МЖӘ САЛАСЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ТАЛДАУ.....	75
В. Шебанин, О. Довгаль, Н. Разливаева, У. Андрусив "АРАЛ ЕЛДЕРІНІҢ" ДАМУЫНА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДІҢ ӘСЕРІ.....	83
Б.М. Шукурова, М.Г. Кайыргалиева, Ш.М. Бухарбаев, Г.Н. Ақтайлакова, Ғ.Е. Керімбек КӘСІПОРЫНДА ШЫҒЫНДАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	90

ПЕДАГОГИКА

Р.Т. Абдраимов, Б.С. Уалиханова, Т.А. Турмамбеков МЕКТЕПТЕГІ ФИЗИКА КУРСЫНДА "ЭЛЕКТРОДИНАМИКА" БӨЛІМІ БОЙЫНША КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	98
---	----

Ф.Б. Бабаханов, Питер Жак, Ш.С. Султанбеков, Ә.Е. Әбуов, А.С. Джумабаева АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАСҚАРУ.....	106
М. Баймұрат, Р.Ж. Муканова, О.С. Ачкинадзе, М.К. Еркибаева, Т.А. Аубакиров ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ЖОО СТУДЕНТТЕРІНЕ МЕКТЕПТЕГІ ХИМИЯ ПӘНІНІҢ ӘДІСТЕМЕСІН ОҚЫТУ.....	112
О. Васюк, С. Выговская, Е. Гулак, М. Малыш, В. Шусть СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАСТАР ПАТРИОТИЗМІ: ҰЙЫМДАСТЫРУ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	118
О.С. Жұбай, Т.Б. Рамазанов, А.Б. Шормақова «ЕТІС» ГРАММАТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІСІН КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕ ОҚЫТУДАҒЫ ҰСТАНЫМДАР.....	125
А.Е. Исмагулова, Г.М. Рақышева, А.Қ. Қалымова, Р.Л. Қалимжанова ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	134
Қыпшақбаева А.Қ., Давлетова А.Х., Қашқынбай Б.Б., Сақтағанов Б.К., Ергешов Е.Т. ЗАМАНАУИ КЕЗЕҢДЕ ИНФОРМАТИКА ПӘНІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТІРІП ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	140
Махарова Г.С., Нуржанова С.А., Ақжолова А.Т. ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ АУТЕНТТІК МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ.....	147
С.Н. Рысқалиев, А.Б. Дошыбеков, Р.В. Кензиков, Т.Х. Алиев, А. Туксанбаев ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	154
А.Ж. Сапарғалиева, Д.Е. Муратбекова БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	162
Г. Сейдалиева, Л. Қойшығұлова, М. Сиротова, А. Бейсекұл, Э. Синтия ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ПЕН ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	168
Н.Б. Сейсекеева, Я. Бирова, Ж.Н. Бисенбаева, Л.Ш. Әріпбаева, Ш.К. Тухмарова ШЕТ ТІЛДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ.....	173
Г.Н. Смағұлова, Б.Ү. Өтеген ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА НЕГІЗДЕП ОҚЫТУ.....	179
Е.В. Фомичова, В.Д. Шинкарук, Т.О. Олефиренко, С.В. Курбатов, Е.В. Шульга ОҚУШЫ МЕН МҰҒАЛІМНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ МЕКТЕПТЕРДЕГІ ҚОРЛАУ МЕН ҚҰРБАН БОЛУ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОР РЕТІНДЕ.....	187

ФИЛОЛОГИЯ

А. Аманбаева, А. Фазылжанова

ҚАЗАҚ ЭТИКЕТІ ТЕРМИНДЕРІ: ҚАЗАҚ ЭТИКЕТІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ТІРКЕСТЕРДІҢ
ФОРМУЛЬДЫЛЫҒЫ (ЖЫРАУЛАР ПОЭТИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ).....193

Б.И. Нұрдәулетова

ҚАШАҒАН ЖЫРАУ КҮРЖІМАНҰЛЫ ТІЛІНДЕГІ РУСИЗМДЕР.....200

А. Сейдикенова, А. Бақытов, А. Абирова

РЕСМИ ҚҰЖАТТАР МЕН ЗАҢ САЛАСЫНДАҒЫ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУДАҒЫ
СТРАТЕГИЯЛАР ЖӘНЕ АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ КЕЗДЕСЕТІН ҚИЫНДЫҚТАР.....209

ҚҰҚЫҚТАНУ

А. Ақмамық, Д.Н. Айтжанова, М.С. Айдашев, А.Т. Ахмадиева, Г.К. Кенжетәева

ЕРКІН БӘСЕКЕЛЕСТІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НАРЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ.....216

А.Ю. Нестеров

КӨМЕЛЕТТІК ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ЖӘНЕ
БОСАТУДЫҢ ҮДЕРІСТІК ЕРЕКШЕЛІГІ: ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ АСПЕКТІСІ.....221

С.Р. Семенов, Н.С. Семенов

ЕАЭО-ДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯҒА НЕГІЗДЕЛГЕН АҚПАРАТТЫҚ
ҚАТЫНАСТАРДЫ ДАМУЫ.....228

ТАРИХ

Б. Гайнуллинова

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1926-1939 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ
ДАМУЫ.....235

М.Қ. Жұманғалиев

«ҚЫПШАҚ» АТАУЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ.....245

САЯСАТТАНУ

Б. Сагершинов, А. Әбдіраманова

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН: ОТАРЛАУ МЕН КЕҢЕСТЕНДІРУ САЯСАТЫНДАҒЫ
САБАҚТАСТЫҚ.....252

Б.М. Сейидов, Р. Мирзаде

ӘЗІРБАЙЖАННЫҢ ЖАҢА КОНТИНЕНТКЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ СТРАТЕГИЯСЫ.....261

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

С.У. Абдибеков, Г.Ф. Шинет, А.А. Куралбаев АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ И ПОДДЕРЖКИ АЛЬТЕРНАТИВ ЛИЧНОГО ПОДСОБНОГО ХОЗЯЙСТВА ЗА РУБЕЖОМ.....	6
Г.Р. Байтаева, Ж.Б. Кенжин, М.Б. Султанова, Г.М. Каппасова, А. Азимхан НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ.....	15
С.Х. Бейсембекова, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева ПРИОРИТЕТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЕМ КАЗАХСТАНА.....	21
А.Т. Бектурова, Л.М. Сембиева, А.М. Петров ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ АУДИТА И ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ.....	27
Д. Джамшиди, Р. Досжан, А. Сабидуллина НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИСЛАМСКОГО ФИНТЕХА: МАЛАЙЗИЯ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ.....	37
К.В. Кошкимбаева, Е. Оразбек СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ КОСВЕННЫХ НАЛОГОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	44
Н.Н. Нурмухаметов, А.А. Апышева, А.Б. Темирова ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЭКОНОМИКЕ И УПРАВЛЕНИИ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ВЕКТОР РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ПОВЕСТКИ ЕАЭС.....	51
К.Г. Садвакасова, А.М. Нургазина, А.З. Нурмагамбетова, Г.Е. Касенова АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ И УСТОЙЧИВОСТИ АВИАЦИОННОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ.....	61
Г.С. Мукина, С.Ч. Примбетова, Д.З. Айгужинова, С.К. Жетпысбаев, Н.К. Машрапов ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И УПРОЩЕННОЙ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ГОСУДАРСТВА.....	69
Б.М. Тасыбай, С.К. Тажикенова, Г.Б. Алина, А.К. Жунусова, Ева Чеш АНАЛИЗ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В СФЕРЕ ГЧП В 2016-2021 ГОДАХ В КАЗАХСТАНЕ.....	75
В. Шебанин, О. Довгаль, Н. Разливаева, У. Андрусив ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА НА РАЗВИТИЕ «ОСТРОВНЫХ СТРАН».....	83
Б.М. Шукурова, М.Г. Кайыргалиева, Ш.М. Бухарбаев, Г.Н. Актайлакова, Г.Е. Керимбек ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЗАТРАТАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ.....	90

ПЕДАГОГИКА

Р.Т. Абдраимов, Б.С. Уалиханова, Т.А. Турмамбеков ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО НАПРАВЛЕННЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО РАЗДЕЛУ «ЭЛЕКТРОДИНАМИКА» ШКОЛЬНОГО КУРСА ФИЗИКИ.....	98
---	----

Ф.Б. Бабаханов, Питер Жак, Ш.С. Сұлтанбеков, А.Е. Абуов, А.С. Джумабаева УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	106
М. Баймурат, Р.Ж. Муканова, О.С. Ачкинадзе, М.К. Еркибаева, Т.А. Аубакиров ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ В ШКОЛЕ.....	112
О. Васюк, С. Выговская, Е. Гулак, М. Малыш, В. Шусть ПАТРИОТИЗМ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.....	118
О.С. Жубай, Т.Б. Рамазанов, А.Б. Шормакова ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО КОНЦЕПТА «ЗАЛОГА» В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ.....	125
А.Е. Исмагулова, Г.М. Ракишева, А.К. Калымова, Р.Л. Калимжанова НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	134
А.К. Кыпшакбаева, А.Х. Давлетова, Б.Б. Қашқынбай, Б.К. Сактаганов, Е.Т. Ергешов ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕГРИРОВАННОЙ МОДЕЛИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	140
Г.С. Махарова, С.А. Нуржанова, А.Т. Акжолова ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	147
С.Н. Рысқалиев, А.Б. Дошыбеков, Р.В. Кензиков, Т.Х. Алиев, А. Туксанбаев. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	154
А.Ж. Сапаргалиева, Д.Е. Муратбекова ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ АКТИВНОСТИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	162
Г. Сейдалиева, Л. Койшигулова, М. Сиротова., А. Бейсекүл, Э. Синтия ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	168
Н.Б. Сейсекеева, Я. Бирова, Ж.Н. Бисенбаева, Л.Ш. Арипбаева, Ш.К. Тухмарова НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ.....	173
Г. Смагулова, Б.У. Отеген ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НА ОСНОВЕ ЦЕННОСТЕЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ.....	179
Е.В. Фомичова, В.Д. Шинкарук, Т.О. Олефиренко, С.В. Курбатов, Е.В. Шульга ВЗАИМООТНОШЕНИЯ УЧЕНИКА И УЧИТЕЛЯ КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА СТЕПЕНЬ БУЛЛИНГ-ВИКТИМИЗАЦИИ В ШКОЛАХ.....	187

ФИЛОЛОГИЯ

- А. Аманбаева, А. Фазылжанова**
ТЕРМИНЫ КАЗАХСКОГО ЭТИКЕТА: ФОРМУЛЬНОСТЬ ТРАДИЦИОННЫХ ВЫРАЖЕНИЙ
В КАЗАХСКОМ ЭТИКЕТЕ (НА ОСНОВЕ ПОЭТИКИ ЖЫРАУ).....193
- Б.И. Нурдаулетова**
РУСИЗМЫ В ЯЗЫКЕ КАШАГАН ЖЫРАУ КУРЖИМАНУЛЫ.....200
- А. Сейдикенова, А. Бақытов, А. Абирова**
СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ И ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ
И ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА.....209

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

- А. Акмамык, Д.Н. Айтжанова, М.С. Айдашев, А.Т. Ахмадиева, Г.К. Кенжетева**
РЫНОЧНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СВОБОДНОЙ КОНКУРЕНЦИИ.....216
- А.Ю. Нестеров**
ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОГО
НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ АСПЕКТ.....221
- С.Р. Семенов, Н.С. Семенов**
РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ИНТЕГРАЦИИ В ЕАЭС.....228

ИСТОРИЯ

- Б. Гайнуллинова**
ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА
В 1926-1939 ГОДЫ.....235
- М.К. Жумангалиев**
К ВОПРОСУ ОБ ЭТИМОЛОГИИ НАЗВАНИЙ КЫПЧАКОВ.....245

ПОЛИТОЛОГИЯ

- Б. Сатершинов, А. Абдираманова**
РЕЛИГИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ПОЛИТИКЕ КОЛОНИАЛИЗМА
И СОВЕТИЗАЦИИ.....252
- Б.М. Сеидов, Р.Р. Мирзаде**
СТРАТЕГИЯ ДОСТУПА АЗЕРБАЙДЖАНА К НОВЫМ КОНТИНЕНТАМ.....261

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

[www: nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz)

ISSN 2518–1467 (Online),

ISSN 1991–3494 (Print)

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en>

Редакторы: *М.С. Ахметова, А. Ботанқызы, Р.Ж. Мрзабаева, Д.С. Аленов*

Верстка на компьютере *Г.Д. Жадырановой*

Подписано в печать 10.02.2022.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф.

17,5 п.л. Тираж 300. Заказ 1.